

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

הבחירות בישראל

2013

עורכת: מיכל שמיר

הבחירות בישראל – 2013

עורכת: מיכל שמיר

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

The Elections in Israel – 2013

Edited by Michal Shamir

עריכת הטקסט: גלית שמאע

סדר: אירית נחום

האיור על העטיפה: אמנון להד (בן 11, 1971)

מסת"ב 978-965-519-161-5 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשרד או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), תשע"ה

Copyright © 2015 by The Israel Democracy Institute (R. A.)

Printed in Israel

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חנם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי, לא מפלגתי, הממוקם בתפר שבין האקדמיה לפוליטיקה. המכון עוסק בתכנון מדיניות ובעיצוב רפורמות בממשל, במינהל הציבורי ובמוסדות הדמוקרטיה.

בתכניותיו ובמפעליו המכון חותר לחזק את מוסדות הדמוקרטיה המתהווה בישראל ולגבש את ערכיה. בהמשך לעבודת מחקר מעמיקה הוא מגיש המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של משטר דמוקרטי יציב, המותאם למבנה, לערכים ולנורמות של החברה הישראלית. המכון שואף לקדם בישראל שיח ציבורי בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות, לשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולקהל הרחב, לספק מידע ולהציג מחקר משווה.

החוקרים במכון הישראלי לדמוקרטיה הם אנשי אקדמיה, והם מובילים פרויקטים במגוון תחומים של החברה והמשטר בישראל. מחלקת ההוצאה לאור של המכון מפיקה, משוקת ומפיצה את פירות עבודתם.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

תוכן העניינים

5	תודות
6	המחברים
8	מבוא: בחירות 2013 והדמוקרטיה הישראלית מיכל שמיר
26	הדמוקרטיה כאוטופיה קונסטרוקטיבית ירון אזרחי
37	הדמוקרטיה הישראלית בראי הבחירות "הישראלים החדשים": ממחאה חברתית לבחירות מפלגתיות גייל טלשיר
70	"כבוד השופטים, תחזיקו אותנו": הדינמיקה הפוליטית של הזכות להיבחר בדמוקרטיה הישראלית קן וינשל-מרגל ומיכל שמיר
102	ההשתתפות בבחירות לכנסת ה-19: מרכז מול פריפריה ניר אטמור וחן פרידברג
130	מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית: פיתוח, יישום ותוצאות אסף שפירא וגדעון רהט
163	מה בין פיזיקה לפוליטיקה? מרכז המסה, שונות מרחבית ויציבות של קואליציות בישראל דגנית אופק
195	קבוצות, מפלגות והתנהגות בוחרים ש"ס השד העדתי והפוליטיקה המזרחית בעקבות בחירות 2013 גל לוי
225	הצבעה כביטוי לאינטרס קולקטיבי: המצביעים הערבים בבחירות 2013 אמטאנס שחאדה
255	"משהו חדש מתחיל": הבית היהודי בבחירות 2013 כמפלגת מחנה פתוחה אשר כהן
282	פער מגדרי בהצבעה – היה או לא היה? נשים וגברים בבחירות 2013 מיכל שמיר ועינת גדליה-לביא

תודות

תודותיי:

לגלית שמאע – על עבודתה המעולה בעריכת המאמרים.

לאמנון להד – על ציור משכן הכנסת שצייר בהיותו בן 11.

לקתדרה למדע המדינה ע"ש אלון ז' רובינשטיין באוניברסיטת תל אביב – על התמיכה הכספית.

לאנשי המכון הישראלי לדמוקרטיה, בעבר ובהווה: אריק כרמון, יוחנן פלסנר, תמר הרמן, אושיק פלד, ענת ברנשטיין, נדב שטכמן פולישוק וחלי פרוימוביץ, וכן לאירית נחום – על עבודת הסדר המצוינת, וליובל לכל ועינת גדליה-לביא – על תרומתם להפקת הספר.

תודות גם לכל מדעני המדינה והחברה שהסכימו במשך השנים לקרוא ולשפוט בעילום שם את המאמרים שבסדרת הבחירות בישראל בעריכת אשר אריאן ושלי. הגיע הזמן להודות להם שלא באופן אנונימי על תרומתם החשובה. וזו רשימת השופטים מקובץ הבחירות 2003 ועד היום: שרה אוסצקי-לזר, דגנית אופק, איתי בארי, פזית בן נון בלום, אסעד גאנם, עמנואל גוטמן, גיורא גולדברג, צבי גיטלמן, אמל ג'מאל, מומי דהן, גדעון דורון, אברהם דיסקין, מנחם הופנונג, תמר הרמן, חנה הרצוג, גדי וולפספלד, גבי וימן, רפאל ונטורה, ברוך זיסר, נעמי חזן, ראובן חזן, אורי יזהר, אפרים (אפי) יער, יעל ישי, עקיבא כהן, אליהוא כ"ץ, דוד לוי-פאור, משה מאור, נסים מזרחי, דורון נבות, בני נויברגר, סמי סמוחה, איתי סנד, יואב פלד, מנחם פרידמן, הלל פריש, מיכל פרנקל, אלן צוקרמן, יריב צפתי, אורית קדר, אנתוני קינג, קלוד קליין, טל שדה, יעל שומר, מיכאל שלו, יעקב שמיר.

מיכל שמיר

המחברים

ד"ר דגנית אופק היא מרצה במחלקה למינהל ומדיניות ציבורית במכללה האקדמית ספיר ובמכללה האקדמית תל אביב-יפו. חוקרת באמצעות תורת המשחקים את הפוליטיקה הישראלית.

dganitof@mta.ac.il

פרופ' ירון אזרחי הוא פרופסור אמריטוס במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים ועמית בכיר לשעבר במכון הישראלי לדמוקרטיה. מומחה לתאוריה פוליטית דמוקרטית מודרנית, הזיקה בין תרבות לפוליטיקה ויחסי הגומלין בין מדע טכנולוגיה ופוליטיקה.

aron.ezrahi@mail.huji.ac.il

ד"ר ניר אטמור הוא מרצה בחוג ללימודים רב-תחומיים במכללה האקדמית צפת וחוקר לשעבר במכון הישראלי לדמוקרטיה. מחקריו עוסקים בפוליטיקה השוואתית, בעיקר מערכות בחירות, שיטות בחירה והשתתפות בבחירות.

nir.atmor@gmail.com

עינת גדליה-לביא היא דוקטורנטית בחוג למדע המדינה באוניברסיטת תל אביב. חוקרת פערים מגדריים בבחירות ונשים בפוליטיקה בראי התקשורת.

einatged@post.tau.ac.il

ד"ר קרן וינשל-מרגל היא מרצה בכירה בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. מתמחה במחקר אמפירי של מוסדות משפטיים ובפוליטיקה שיפוטית.

keren.weinshall@mail.huji.ac.il

ד"ר גייל טלשיר היא ראש המרכז להכשרת בכירים בשירות המדינה בביה"ס למדיניות ציבורית באוניברסיטה העברית בירושלים ומרצה בכירה במחלקה למדע המדינה. תחומי המחקר העיקריים שלה הם משבר הלגיטימציה של הדמוקרטיה, היחס בין המערכת המפלגתית ובין החברה האזרחית ואידאולוגיות פוליטיות.

mmsgayil@mscc.huji.ac.il

פרופ' אשר כהן הוא פרופסור חבר במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בראילן. חוקר את המשטר והפוליטיקה בישראל, בעיקר החברה והפוליטיקה בציונות הדתית.

asher.cohen@biu.ac.il

ד"ר גל לוי הוא חבר סגל הוראה בכיר במחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת באוניברסיטה הפתוחה. חוקר את המפגש בין אזרחות, אתניות ואקטיביזם פוליטי.

galle@openu.ac.il

ד"ר חן פרידברג היא חוקרת במכון הישראלי לדמוקרטיה ומרצה במחלקה ללימודי ישראל במזרח התיכון ומדע המדינה שבאוניברסיטת אריאל בשומרון. מומחית לחקר הכנסת ותפקודה.

chen.friedberg@gmail.com

פרופ' גדעון רהט הוא עמית בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה ופרופסור חבר במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים. מומחה לפוליטיקה ישראלית ופוליטיקה השוואתית.

msgrah@mail.huji.ac.il

ד"ר אמטאנס שחאדה הוא מנהל הפרויקט "לימודי ישראל" במדה אל כרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי. חוקר את הכלכלה הפוליטית והתנהגות הבוחרים.

mtanes@mada-research.org

פרופ' מיכל שמיר היא מופקדת הקתדרה למדע המדינה ע"ש אלווין ז' רובינשטיין באוניברסיטת תל אביב. תחומי מחקרה הם פוליטיקה ישראלית, פוליטיקה השוואתית, התנהגות פוליטית, פסיכולוגיה פוליטית ומתודולוגיה.

m3600@post.tau.ac.il

אסף שפירא הוא עוזר מחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה ודוקטורנט במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים. עוסק בעיקר בייצוגיות בפוליטיקה, בפרט של נשים ומהגרים.

shapias@gmail.com

מבוא: בחירות 2013 והדמוקרטיה הישראלית

מיכל שמיר

הבחירות לכנסת ה־19 נערכו ב־22 בינואר 2013, חודשים ספורים לפני תום הכהונה הרשמית אך כמעט ארבע שנים לאחר כינון הכנסת ה־18. ממשלת נתניהו, שהוקמה בעקבות הבחירות לכנסת ה־18, שרדה אף היא ארבע שנים פחות שבועיים, הישג מרשים בהיסטוריית הממשל בישראל. בעקבות הבחירות הושבעה ב־18 במרץ 2013 ממשלת נתניהו השלישית. הבחירות עמדו בסימן בנימין נתניהו, ומספר חודשים לפני הבחירות הוא כונה "קינג ביבי" (Stengel, 2012). מהי משמעות הבחירות, אם כן, ומה ניתן לומר על הדמוקרטיה הישראלית בעת הזו?

מוסד הבחירות הוא הכלי העיקרי של הדמוקרטיה, אולם כיצד הוא מתפקד? בחירות 2013 מספקות הזדמנות לבחון את משמעות הבחירות ואת הדמוקרטיה הישראלית לאורך. אסופת מאמרים זו מנתחת לעומק את בחירות 2013 מזווית שונת, ותוך כדי כך מציגה תמונה עדכנית ומורכבת של הדמוקרטיה הישראלית על אתגריה, על הישגיה ועל כשליה.

א. ממשלת נתניהו השנייה לשלישית

הרקע לבחירות

בבחירות לכנסת ה־18 זכה גוש הימין־דתיים ב־65 מנדטים, ובממשלה של נתניהו השתתפו מפלגות הליכוד, ישראל ביתנו, ש"ס, יהדות התורה, הבית היהודי והעבודה (ומינואר 2011, בעקבות הפיצול בעבודה, סיעת העצמאות). בראשית כהונתו, ביוני 2009, נשא נתניהו את נאום בראיילן שבו הכיר לראשונה בפתרון שתי המדינות של מדינה פלסטינית מפורזת בצד מדינת ישראל היהודית, ובנוכחם אף הקפיא את הבנייה בהתנחלויות למשך עשרה חודשים בעקבות לחצים אמריקניים. במהלך כהונתה של הממשלה התקיימו שיחות עם הפלסטינים, אך בין הצדדים שרר חוסר אמון עמוק, והמגעים הובילו למבוי סתום. נתניהו הדגיש את הדרישה להכיר בישראל כמדינה יהודית, ואילו הפלסטינים

פנו לאו"ם ולמועצת הביטחון שלו לקבלת הכרה כמדינה. בר כבד תפס המאבק בגרעין האיראני מקום מרכזי בסדר היום של נתניהו, וכמזרח התיכון התחולל גל מחאות שכונה "האביב הערבי" שכלל התקוממויות, מלחמות אזרחים וחילופי שלטון. בקיץ 2011 פרצה מחאה חברתית אדירת ממדים, שבמסגרתה הוקמו מאהלים ברחבי הארץ והתקיימו הפגנות מחאה שהגיעו לשיאן ב-3 בספטמבר ב"צעדת המיליון", שבה השתתפו כ-400,000 איש. באוקטובר 2011, בעקבות מאבק ציבורי ממושך, הוחזר בעסקה בין ישראל לחמאס תמורת יותר מ-1,000 אסירים ביטחוניים החייל גלעד שליט, שנחטף ב-2006. ב-21 בפברואר 2012 פסל בג"ץ את חוק טל כלא חוקתי, וקבע כי הכנסת לא תוכל להאריך אותו עם פקיעת תוקפו ב-1 באוגוסט. בכך חזרה לכנסת ולסדר היום הציבורי המחלוקת בדבר גיוס חרדים.

גם הדיונים על תקציב המדינה והמחלוקות לגביו, על רקע גירעון בתקציב והמשבר הכלכלי העולמי, תרמו ללחצים להקדמת הבחירות, וב-7 במאי 2012 העבירה הכנסת בקריאה ראשונה הצעות חוק של הממשלה ושל האופוזיציה להקדמת הבחירות ל-4 בספטמבר. תוך כדי הדיונים בכנסת, הגיעו ראש הממשלה נתניהו וראש האופוזיציה, מנהיג קדימה שאול מופז, להסכמה על הקמת ממשלת אחדות לאומית, והדיון בהקדמת הבחירות הוקפא. המהלך הוגדר בכותרת הדיווח ב-ynet "פצצת אחדות: גיוס לכולם ושינוי שיטת הממשל" (שומפלבי ואזולאי, 2012). אולם המהלך כשל, וב-17 ביולי פרשה קדימה מהממשלה. ב-9 באוקטובר 2012 הודיע נתניהו על הקדמת הבחירות, וב-15 באוקטובר אושרה הצעת החוק לפיזור הכנסת והקדמת הבחירות בתמיכת 100 חברי כנסת וללא מתנגדים.

מערכת הבחירות

מערכת הבחירות יצאה לדרך על רקע התחושה הרווחת שהבחירות לא ישנו את הרכב הממשלה ואת מדיניותה.¹

מיד לאחר ההחלטה להקדמת הבחירות הודיעו בנימין נתניהו ואביגדור ליברמן על הקמת רשימה משותפת של הליכוד וישראל ביתנו, שכונתה בהמשך הליכוד-ישראל ביתנו. בהקמת "קואליציית טרום-בחירות" כזו יש סיכונים,

1 ראו למשל סקר ערוץ הכנסת, 10.10.2012.

מחירים ורווחים מבחינת קולות, משרות ומדיניות.² מנהיגי הימין קיבלו החלטה פוליטית שכרכה פשרות והסכמות בנושאי משרות ומדיניות, החלטה שבדיעבד התבררה כמשמעותית וכנכונה למרות הירידה במספר הקולות ולמרות ההתמרמרות בקרב פעילי הליכוד. מפלגות השמאל והמרכז לעומת זאת לא הצליחו להגיע להסכמות על מי יעמוד בראש וגם לא על סדר יום, וכך לא עלה בידיהן ליצור גוש חוסם מול נתניהו. הניסיונות להקים חזית כזו הסתיימו בפיצוץ ובחילופי השמצות הדדיות.

הבחירות היו בסימן של נתניהו ואופיינו בהתרופפותה ונזילותה של המערכת המפלגתית ובפרסונליזציה גוברת. נתניהו הוביל בכל הסקרים כמועמד לראשות הממשלה ללא תחרות (למשל **ורטר, 2012**; **טוכפלר, 2013**), והשאלה שנתורה פתוחה הייתה מי יהיה ומי לא יהיה בממשלתו השלישית (למשל **ורטר, 2013א**). הכיסוי התקשורתי של מערכת הבחירות התמקד בתפקיד ראש הממשלה, שהיה לו הפעם מועמד יחיד בעל סיכויים ובוטאות, וכן במועמדים האחרים, על חשבון המפלגות. תהליך זה מוכר בישראל ובדמוקרטיות אחרות,³ אולם נראה שהפעם נחשפה התרופפותן של המפלגות ושל המערכת המפלגתית במלוא מערומיה, עלתה על פני השטח והפכה לנושא מרכזי בסיקור הבחירות יותר מאי פעם בעבר. הרכבת הרשימות לוותה במעבר פוליטיקאים פעילים בין רשימות ובגיוס מועמדים מחוץ לפוליטיקה. התקשורת תיארה שלב זה של הקמפיין כ"משחק מקדים" פרסונלי המעורר קבס, והשתמשה לצורך כך בכינויים "משחק כיסאות", "סחר סוסים במועמדים וברשימות" ו"קומבינות" (**טאוסיג, 2012**). התקשורת גם זיהתה נכון את פן הפרטה שבתהליך זה.⁴

הנושאים והבעיות שממשלת נתניהו השנייה נדרשה להם, ואלה שבעטטם הוקדמו הבחירות, נותרו "סוגיות פתוחות" (גלנור ובלאנדר, 2013: פרק 19).

- 2 ראו בנושא של קואליציות טרום-בחירות ונסיבות הקמתן Golder, 2006.
- 3 מקובל להבחין בהקשר זה בין שני מונחים: האחד, הדגשת המועמדים לתפקיד ראש הממשלה (presidentialization), והאחר הדגשת מועמדים באשר הם על חשבון מפלגות (personalization). תהליכים אלה מאפיינים גם משטרים פרלמנטריים ולא רק משטרים נשיאותיים.
- 4 ראו כותרת מוסף לשבת של **ידיעות אחרונות**, 7.12.2012: "סביבונים: הפוליטיקה הישראלית עוברת תהליך מואץ של הפרטה". על התרופפות המערכת המפלגתית ועל הפרטת הפוליטיקה הישראלית ראו Arian and Shamir, 2001.

אך מערכת הבחירות הייתה רדודה וללא דיון בנושאים המרכזיים (למשל **שביט, 2012**). כמו בכל מערכת בחירות, התנהל מאבק אג'נדות, אך הוא היה שקוף, כמעט ללא תוכן. חלק מהמפלגות אף לא טרחו לפרסם מצע.

ב־14 בנובמבר החל מבצע "עמוד ענן" בעזה, ונדמה היה כי מדובר בשידור חוזר של מבצע "עופרת יצוקה", שהתרחש לפני בחירות 2009. אולם המבצע הסתיים בתוך שבוע בלבד ולווה בהרבה פחות הרס לתשתיות בעזה ובמספר מועט יותר של הרוגים בשני הצדדים, בייחוד בצד הפלסטיני. לפיכך לא עורר הדים תקשורתיים – פנימיים ובינלאומיים – עזים. המערכה בעזה שינתה לרגע את סדר היום של הבחירות, אך לא לזמן רב ולא לעומק, ובוודאי שלא הביאה לדיון בסוגיות היסוד של הקונפליקט הישראלי-פלסטיני.

מתחת לשטח בעבעה המחאה החברתית של קיץ 2011. אולם במערכת הבחירות ניסו כל המפלגות למצב את עצמן כ"חברתיות" תוך כדי טשטוש אידאולוגי (ראו את מאמרה של טלשיר בקובץ זה).

מערכת הבחירות נתפסה אפוא כמשעממת וככזו שתוצאותיה ידועות מראש (למשל **ורטר, 2013א; הירש, 2013**). בדיעבד לא היה זה כך.

תוצאות הבחירות

כצפוי, נתניהו, הליכוד-ישראל ביתנו והימין ניצחו בבחירות (ראו לוח 1). נתניהו הבקיע "דאבל פוליטי מכובד ונדיר", כאשר הצליח גם לשרוד ארבע שנים מלאות וגם להבטיח לעצמו כהונה נוספת, שנייה ברציפות ושלישית במצטבר (**ורטר, 2013ב**). הליכוד-ישראל ביתנו הייתה הרשימה הגדולה ביותר עם 31 מנדטים, והמפלגה הקרובה אליה קיבלה 19 מנדטים בלבד. אולם תוצאות אלה לא נתפסו כניצחון, לא של הליכוד-ישראל ביתנו ולא של נתניהו, שכבר לא נחשב "המלך".

31 המנדטים היו הרבה פחות מ־42 המנדטים שקיבלו שתי המפלגות בכנסת ה־18 (27 לליכוד ו־15 לישראל ביתנו), וניפצו את הציפיות שהיו בעת הקמת הרשימה המשותפת וכן את תחזיות רוב הסקרים שהתפרסמו במהלך מערכת הבחירות. גם הפער בין שני הגושים היה קטן יותר מהמצופה: גוש הימין-דתיים זכה ב־61 מנדטים לעומת 65 בכנסת הקודמת. הפתעת הבחירות הייתה מפלגתו החדשה של יאיר לפיד, יש עתיד, שהגיעה למקום השני, עם חבר כנסת אחד פחות מזה של הליכוד, והיא הוגדרה המנצחת העיקרית של הבחירות.

לוח 1: תוצאות הבחירות לכנסת ה-19

מספר המנדטים	אחוזים	מספר הקולות	סימן	שם המפלגה
31	23.34%	885,163	מחל	הליכוד-ישראל ביתנו
19	14.33%	543,458	פה	יש עתיד
15	11.39%	432,118	אמת	העבודה
12	9.12%	345,985	טב	הבית היהודי
11	8.75%	331,868	שס	ש"ס
7	5.16%	195,892	ג	יהדות התורה
6	4.99%	189,167	צפ	התנועה
6	4.55%	172,403	מרץ	מרצ
4	3.65%	138,450	עם	הרשימה הערבית המאוחדת
4	2.99%	113,439	ו	חד"ש
3	2.56%	97,030	ד	בל"ד
2	2.08%	78,974	כן	קדימה
-	1.76%	66,775	נץ	עוצמה לישראל
-	1.20%	45,690	ץ	עם שלם
-	1.15%	43,734	קנ	עלה ירוק
-	0.74%	28,080	ז	ארץ חדשה
-	0.74%	28,049	פז	כח להשפיע
-	0.50%	18,939	יק	הישראלים
-	0.21%	8,117	רק	הירוקים והצעירים
-	0.16%	5,975	זך	דור בוני הארץ
-	0.10%	3,640	הפ	חיים בכבוד
-	0.09%	3,546	ק	דע"מ
-	0.08%	2,899	פנ	אחים אנחנו
-	0.08%	2,877	צק	צדק חברתי

שם המפלגה	סימן	מספר הקולות	אחוזים	מספר המנדטים
כולנו חברים – נ נח	פץ	2,176	0.06%	–
הפיראטים	פ	2,076	0.05%	–
כלכלה	פי	1,972	0.05%	–
מתקדמת ליברלית	נק	1,352	0.04%	–
אור	ני	1,027	0.03%	–
ברית עולם	נ	761	0.02%	–
אלאמל לתג"ייר – התקווה לשינוי	הק	649	0.02%	–
מורשת אבות	הי	461	0.01%	–

הערות:

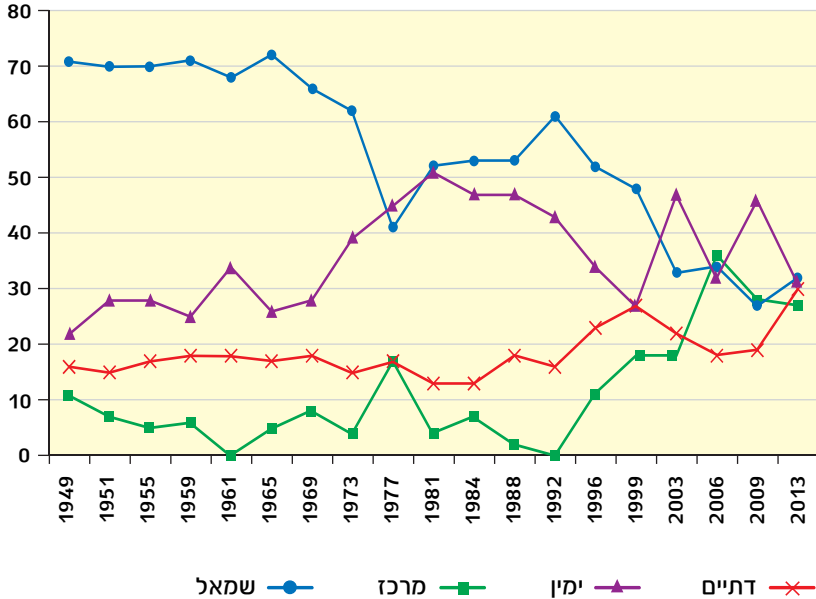
5,656,705 בעלי זכות בחירה; 3,833,646 השתתפו בבחירות; סה"כ הקולות הכשרים 3,792,742;
סה"כ הקולות הפסולים 40,904; שיעור ההצבעה 67.77%.

מקור: ועדת הבחירות לכנסת, תוצאות הבחירות לכנסת ה-19.

היה זה אך סמלי, אם כן, שנתניהו עלה לשאת את נאום הניצחון באותו הזמן ממש של נאום הסיכום של יאיר לפיד, וששני הנאומים הועברו במקביל במסך מפוצל בטלוויזיה. נתניהו מיהר להכריז על ניצחונו, והודיע כי הוא ראש הממשלה הבא. הוא הביע הבנה שהמסר של הבחירות היה קריאה לשינוי שאותו הוא יוביל, ומגה חמישה עקרונות שינחו את הממשלה שיקים. אלה כללו את העדפותיו ואת עקרונות מדיניותו, אך גם את המסרים של מתחריו בדבר השוויון בנטל והפחתת יוקר המחיה והדירור בישראל (פאר, 2013).

32 רשימות התחרו בבחירות. 20 מפלגות לא עברו את אחוז החסימה של 2% וקיבלו יחדיו שיא של 7% מהקולות הכשרים, יותר מרבע מיליון קולות מבוזבזים. הכנסת ה-19, על 12 רשימותיה, מפוצלת בין מפלגות בינוניות וקטנות, ואין בה שום מפלגה גדולה. הפיצול גבוה הן ברמת המפלגות והן ברמת הגושים. כאמור הכנסת מחולקת כמעט שווה בשווה בין גוש הימין-דתיים (61 מנדטים) ובין גוש השמאל-מרכז (59 מנדטים). תרשים 1 מציג את גושי הימין, דתיים, שמאל ומרכז בכנסת על פני השנים.

תרשים 1: גושי ימין, דתיים, מרכז ושמאל בכנסת, 1949–2013

בבחירות 2013 בולט הפיזור הגושי, וכל גוש מונה 30 חברי כנסת בקירוב. ניכרת גם הצלחתן של המפלגות הדתיות, שזכו בשיא של 30 חברי כנסת, ומספרם נמוך רק באחד מהליכוד-ישראל ביתנו. בשנות האלפיים, כוחן של מפלגות הימין הוא הפחות יציב והכי תנודתי, זאת אחרי הירידה בכוחן בשנות אוסלו. מפלגות השמאל נמצאות במגמת ירידה מאז מלחמת ששת הימים, והירידה נובעת כולה מירידת השמאל היהודי. מפלגות המרכז נמצאות לעומת זאת במגמת עלייה בשנות האלפיים, ובשלוש מערכות הבחירות האחרונות המרכז דומה בגודלו לשמאל. בעבר, לא היה קשר בין כוחו של המרכז בכנסת לשיעור המזדהים כמרכז (לעומת שמאל או ימין) בציבור הבוחרים; לעומת זאת היה קשר בין גודלו של המרכז בכנסת והיקף הניידות בהצבעה. המרכז נתפס כנזיל וכבמה לניידות של בוחרים ושל נבחרים (Arian and Shamir, 2001); ואכן מפלגות המרכז הן הפחות יציבות מכל המפלגות ומתחלפות תדיר. ב-2009 קיבלה קדימה בראשות ציפי לבני 28 מנדטים ובכך הייתה המפלגה הגדולה ביותר בכנסת ה-18, אולם בכנסת ה-19 קיבלה מפלגה זו 2 מנדטים בלבד, הפעם בראשות שאול מופז.

המרכז בכנסת זו מורכב אפוא מ־2 המנדטים של קדימה ומשתי מפלגות חדשות: התנועה בראשות ציפי לבני, עם 6 מנדטים; ויש עתיד, בראשות יאיר לפיד, עם 19 מנדטים. בשלוש מערכות הבחירות האחרונות שבהן גדל כוחו של המרכז לכרבע מהכנסת נראה כי הוא הופך לגוש, כאשר הקשר בין כוחו בכנסת לרמת הניידות בהצבעה ניתק, והקשר בין מספר המזדהים כמרכזו בציבור לבין כוחן של מפלגות המרכז בכנסת מתהדק.

כמו הליכוד ונתניהו, כך גם העבודה, המפלגה הוותיקה והממוסדת האחרת, ומנהיגתה תויגו כמפסידים. בראש מפלגת העבודה עמדה מנהיגה חדשה וחברתית, שלי יחימוביץ'. היא אמנם קיבלה 15 מנדטים, 2 מנדטים יותר מאשר בבחירות הקודמות, אך לא הצליחה למנף את המחאה החברתית ולהביא לתמיכה גורפת במצע הסוציאלי-דמוקרטי שלה. בפריימריז לראשות העבודה, ב־21 בנובמבר 2013, הודחה בהפסידה ליצחק הרצוג בפער של 17%.

82 חברי כנסת מיועדים המליצו בפני הנשיא על נתניהו, וב־2 בפברואר לאחר התייעצויות עם המפלגות, הטיל עליו הנשיא שמעון פרס את מלאכת הרכבת הקואליציה. ב־18 במרץ 2013 הושבעה הממשלה ה־33, ממשלת נתניהו השלישית, ובה 21 שרים ו־8 סגני שרים, והיא נשענת על 68 חברי כנסת מסיעות הליכוד-ישראל ביתנו, יש עתיד, הבית היהודי והתנועה.⁵

ב. הבחירות, המחאה החברתית, ופוליטיקה חדשה⁶

המחאה החברתית בבחירות

המחאה החברתית של קיץ 2011 הייתה בחזקת הנוכח־נפקד בבחירות 2013. לכאורה נדמה היה כי הניחוח שהביאה עמה התפוגג, וכי המחאה, שהתעקשה

5 אביגדור ליברמן, מנהיג ישראל ביתנו, הצטרף לממשלה בנובמבר, אחרי שזוכה מהאישום בעברות של מרמה והפרת אמונים בפרשת מינוי השגריר בלטביה. תיק זה היה ספיח לתיק השחיתות המרכזי בדבר קבלת מיליוני שקלים בזמן שכהן כחבר כנסת, שאותו סגר היועץ המשפטי לממשלה, יהודה וינגשטיין, בדצמבר 2012, במהלך מערכת הבחירות.

6 חלק זה מתבסס על הרצאתי במסגרת פאנל "בחירות 2013: האומנם פוליטיקה חדשה?" באוניברסיטת תל אביב, 11.3.2013; אני מודה למשתתפי הפאנל והקהל על הערותיהם המועילות.

להגדיר עצמה א־פוליטית, אך הצליחה להישאר כזו. האתגר שהציגה המחאה לא התפתח במערכת הבחירות לנושא מחלוקת (position issue) שלגביו מתווכחות המפלגות השונות ומציגות עמדות אידאולוגיות שונות. ואולם, כאילו מדובר בנושא קונצנזוסואלי, רצו כל המפלגות להיראות חברתיות. בו בזמן התמודדו חלק ממנהיגי המחאה על מקומות בכנסת, ושניים מהבולטים שבהם אף נבחרו אליה ברשימת העבודה: איציק שמולי וסתיו שפיר. אולם בסיכומו של דבר התגלתה המחאה כגיבורה ראשית במערכה, והבחירות נסובו על הנושאים שהעלתה.

ואכן מלוח 2 עולה כי 44% מהנשאלים טענו כי הבחירות היו "בעיקר על נושאי המחאה החברתית: דיור ויוקר המחיה"; עוד 26% טענו שנושא השוויון בנטל עמד במוקדן. הדרישה לשוויון בנטל הייתה חלק מהמחאה החברתית, והקבוצות שפעלו בתחום זה שיתפו פעולה והשתלבו בתנועת המחאה. אם נחבר את שני הסעיפים הללו, הרי ש-70% מפרשים את הבחירות כמונחים של נושאים שהעלתה המחאה החברתית.

לעומת זאת, התחום המדיני-ביטחוני נדחק לשוליים: רק 17% מהמרווינים הגדירו את הבחירות לפי האיומים הביטחוניים על רקע האביב הערבי והמזרח התיכון הגועש (9%); המשא ומתן המדיני עם הפלסטינים ועתיד השטחים (6%); וסוגיית הגרעין האיראני (2% בלבד).

לוח 2: פרשנות הבחירות של הבוחרים

על מה לדעתך היו הבחירות האחרונות בעיקר?	
44%	על נושאי המחאה החברתית: דיור ויוקר המחיה
26%	על שוויון בנטל
13%	על מנהיגותו של נתניהו ותפקודו כראש ממשלה
9%	על האיומים הביטחוניים
6%	על הנושא המדיני (כלומר מו"מ עם הפלסטינים ומדינה פלסטינית)
2%	על תקיפה באיראן

מקור: סקר INES, 2013 לאחר הבחירות (N=1,292).

מעניין לציין שבתקופת מערכת הבחירות, השוויון בנטל בצבא ובשוק העבודה לא עמד על סדר היום של הבוחרים. בשאלה פתוחה שנשאלה בסקר INES, שנערך בחודש שלפני הבחירות, רק 1.6% הזכירו נושא זה כבעיה החשובה ביותר שעל הממשלה לטפל בה; כמחצית מהנשאלים הציבו נושאים כלכליים-חברתיים שהמחאה העלתה לראש סדר היום. אולם טבעה של פרשנות בחירות הוא שפרשנות זו נעשית בדיעבד ומושפעת מתוצאות הבחירות, ממי שניצח בהן ובייחוד מההפתעות שהן הביאו עמן. זה ההסבר לכולטותו של נושא השוויון בנטל: יש עתיד הייתה המפלגה השנייה בגודלה, והמנצחת המפתיעה של הבחירות, והשוויון בנטל היה נושא הדגל שלה.

תוצאות הבחירות העידו על ירידת כוחם של הליכוד ושל הימין, בניגוד למערכת הבחירות שבה נראה היה שסדר היום מזוהה עם הימין וכי התנופה שמורה לו.⁷ ניתן לפרש זאת בדרכים שונות, אך הציבור והקהילה הפוליטית ייחסו זאת למחאה. גם נתניהו זיהה זאת, בחושיו הפוליטיים החדים, מיד בנאום הניצחון, שבו נענה לבוחריו באומרו: "תוצאות הבחירות מהוות הזדמנות לערוך שינויים שאזרחי ישראל מייחלים להם, ושישרתו את כלל אזרחי ישראל", ודיבר על הצורך "בהגברת השוויון בנטל, הפחתת יוקר המחיה, והפחתת מחירי הדירות בישראל" (פאר, 2013). בכך הוא ביטא את ההבנה שלו את הבחירות ובו בזמן תרם להגדרת הבחירות ככאלה.

"פוליטיקה חדשה" מול "פוליטיקה ישנה"

המחאה החברתית עומדת גם מאחורי "הפוליטיקה החדשה" שהובטחה בבחירות 2013 ונותרה בשיח גם לאחריהן. זה זמן רב הציבור בישראל, כמו בדמוקרטיות מערביות אחרות, חסר אמון בפוליטיקה ובפוליטיקאים, מנוכר להם ואיננו שבע רצון מהאופן שבו מתפקדת הדמוקרטיה הייצוגית. אולם בבחירות 2013 הדהדה דרישת המחאה לפוליטיקה אחרת, גם אם המפלגות תרגמו פן זה של המחאה בעיקר לרפורמות פורמליות של הממשל (ראו את מאמרה של טלשיר בקובץ זה). יאיר לפיד היטיב למנף יותר מכולם את המושג המעורפל הזה בעת מערכת הבחירות, ועוד יותר לאחריה; גם סיסמתו של נפתלי בנט "משהו חדש מתחיל" תואמת רוח זו.

7 ראו למשל "ארץ הימין", כתבתו של איתי אנגל, "עובדה", ערוץ 2, 21.1.2013.

פוליטיקה חדשה היא מושג מופשט בעל משמעויות רבות. בספרות מדע המדינה כוונתו לערכים ולהתנהגות פוליטית פוסט־מטריאליסטיים, ובראשם ערכי חירות אישית, שוויון חברתי, איכות סביבה ואיכות חיים, וכן פעילות פוליטית ישירה, חוץ־פרלמנטרית ולא ממוסדת.⁸ ואולם בהקשר הישראלי מתייחס המושג בעיקר לתרבות הפוליטית של העוסקים בפוליטיקה, לאופן התנהלותם ולקשר בין בוחרים ונבחרים: עמידה על עקרונות וקיום הבטחות, יושרה, שקיפות, ענייניות, שקלול טובת המדינה והאזרחים מול טובת המפלגה והשיקול האישי; היענות להעדפות הציבור; סדר יום אזרחי; ופוליטיקאים חדשים, מסוג אחר (הרמן ואח', 2013: 39; נחמיאס, 2013; פורת, 2013).

הרכב הכנסת אכן השתנה בעקבות כניסת 48 חברי כנסת חדשים, שלהם זו הקדנציה הראשונה. בראש המפלגות החדשות והמתחדשות: יש עתיד שבה כל 19 חברי הכנסת הם חדשים; הבית היהודי – 9 חברי כנסת חדשים (מתוך 12); והעבודה – 9 חברי כנסת חדשים (מתוך 15). לראשונה עמדו בבחירות שלוש נשים בראש מפלגות (שלי יחימוביץ' בעבודה, ציפי לבני בתנועה וזהבה גלאון במרצ), ומספר חברות הכנסת הגיע לשיא של 27 נשים. מספר חברי הכנסת הדתיים הגיע אף הוא לשיא של 39, ומתוכם 29 במפלגות הדתיות והחרדיות, והיתר בליכוד־ישראל ביתנו, יש עתיד והתנועה. 11 חברי כנסת מתנחלים מהווים תמונת ראי של הקיבוצניקים שהיו מיוצגים ייצוג יתר בעשורים הראשונים של המדינה, ואילו בכנסת ה־19, לראשונה, אין לתנועה הקיבוצית שום נציג. בצד חברי כנסת הידועים ברקע הביטחוני שלהם בצבא, במשטרה ובשב"כ, בולטים בכנסת הזו, כמו בקודמתה, העיתונאים ואנשי התקשורת – 13 במספר.

רוח הפוליטיקה החדשה היא זו שקבעה את הרכב הממשלה שהוקמה. ביטויה הפוליטי היה "ברית האחים", שכרתו יאיר לפיד ונפתלי בנט, מנהיגי יש עתיד החדשה והבית היהודי המחודש, והם כפו על נתניהו את הרכב הקואליציה. המפלגות החרדיות, ש"ס ויהדות התורה, לא נכללו בקואליציה שהוקמה, והחליפה אותן ליד שולחן הממשלה מפלגת הבית היהודי, שבזכות הצלחתה המרשימה בקלפי שינתה את היחס המספרי ואת יחסי הכוחות בין הצינורות הדתיים לבין החרדים. אולם הפוליטיקה החדשה הייתה מרכזית בתהליך זה. הבית

8 זאת לעומת הפוליטיקה הישנה שערכיה הם התפתחות כלכלית, ביטחון, סגנונות חיים מסורתיים ופעילות פוליטית מגויסת וממוסדת.

היהודי כ"מפלגת מחנה פתוחה" ש"בה משהו חדש מתחיל" השתלבה ברוח זו. היא נפתחה לישראליות,⁹ אולי אפילו ניסתה להגדירה מחדש, פנתה לקהלים רחבים וזכתה לקולות מעבר למגזר הציוני דתי (ראו את מאמרו של אשר כהן בקובץ זה). לא כך ש"ס. גל לוי (בקובץ זה) מוסיף זווית עדתית ומעמדית לרוח הפוליטיקה החדשה ותוצאותיה. ש"ס נותרה מחוץ לקואליציה שהוקמה ואיבדה ממעמדה בפוליטיקה כיוון שנותרה מחוץ למחאה ומחוץ לשיח "הפוליטיקה החדשה" שעלה מהמחאה החברתית. בבחירה של נתניהו במפלגות "הפוליטיקה החדשה", יש עתיד והבית היהודי, הוא רואה החלטה אסטרטגית על שותפות עם "המעמד הבינוני" והאשכנזי. לכן הפגיעה היא לא רק במעמדה של ש"ס אלא גם במעמדם הפוליטי של המזרחים בכלל, שאכן אין להם כמעט ייצוג בממשלה ה-33.

אף על פי שהמחאה החברתית של קיץ 2011 ריחפה ברקע של בחירות 2013, ורוח הפוליטיקה החדשה שִׁרְתָה על השיח, נותר בעינו השסע המרכזי של הפוליטיקה הישראלית, ודפוסי ההצבעה נשארו "נעולים" בתוך השסע המוגדר ומעוצב על ידי הסכסוך הישראלי-פלסטיני, המאפיל על כל נושא אחר. מבחינת התוכן של הפוליטיקה נותרה "הפוליטיקה הישנה" דומיננטית.

כמו בעבר, הבחירות במגזר היהודי ובמגזר הערבי התנהלו במידה רבה במערכת בחירות נפרדת ושונה, אולם בשני המגזרים מילא הסכסוך תפקיד דומיננטי בעיצוב התנהגות הבוחרים. בקרב בוחרים יהודים, כמו בבחירות קודמות ועל אף המחאה החברתית, הנושא המדיני-בטחוני ולא הממד הכלכלי-חברתי היה השיקול המרכזי בהצבעה (ראו את מאמרו של שמיר וגדליה-לביא בקובץ זה, לוח 6, עמ' 300). גם דפוסי ההשתתפות וההצבעה בקרב בוחרים ערבים מוגדרים באמצעות ההקשר הייחודי של אזרחותם במשטר אתנוקרטטי והקונפליקט הפלסטיני-ישראלי (ראו את מאמרו של שחאדה בקובץ זה).

לא רק בתוכן אלא גם מבחינת תרבות הפוליטית, הפוליטיקה הישנה עדיין שלטת בכיפה. תהליך הרכבת הקואליציה היה כולו "פוליטיקה ישנה",¹⁰ וכל מי

9 טרם הצטרפותו לבית היהודי, באמצע 2012, הקים נפתלי בנט מפלגה חדשה שעמה התכוון להתחרות בבחירות בשם "הישראלים".

10 ראו ברנע, 2013: "הלילה האחרון לפני השבעת הממשלה הפך למלחמת הכל-בכל על השלל [...] הפוליטיקה הישנה בלעה את הפוליטיקה החדשה, ולא נודע כי בא אל קרבה".

שעוקב אחר הפוליטיקה הישראלית מאז הבחירות מגלה עד מהרה את גילוייה של הפוליטיקה הישנה העמוסים לעייפה. עם זאת אפשר גם לזהות טביעות אצבעות של פוליטיקה חדשה, למשל בהתגברות הדרישות לשקיפות בקבלת החלטות של הממשלה, של הכנסת ושל ועדותיה; או בדרישה לטוהר מידות בדיון בנושא המועמדים לנשיאות המדינה ביוני 2014; ואפילו במדיניות ציבורית, ברגולציה ובחקיקה.

לא יהיה זה נכון להעריך את תרומת המחאה החברתית לדמוקרטיה הישראלית בשקלול הגילויים של פוליטיקה חדשה לעומת פוליטיקה ישנה, וגם לא באמירה שפוליטיקה חדשה היא תמימות, אשליה או הטעיה ומניפולציה. אכן במובנים רבים הפוליטיקה היא ישנה בהגדרתה. אך את הקריאה לפוליטיקה חדשה יש לראות כקריאת כיוון וכתביעה ליותר דמוקרטיזציה, במובן המהותי של המושג.

ג. הדמוקרטיה הישראלית בראי הבחירות

בד בבד עם הגידול במספרם של המשטרים הדמוקרטיים, עם התפשטותם ועם חיזוק מעמדה ההגמוני של הדמוקרטיה בעולם בעשורים האחרונים עבר מדע המדינה מדיון בהבדלים בין דמוקרטיה ללא דמוקרטיה ובתהליכי דמוקרטיזציה לדיון בשונות פנים-דמוקרטיה, כלומר בהבדלים בין הדמוקרטיזציה ובשינויים בתוכן. במוקד הדיון כעת עומדים המושג של איכות דמוקרטיה, שאפשר לכנותו "דמוקרטיה", על ממדיו השונים, וכן בחינתו האמפירית, בעוד קיומו של פער בין האידאל הדמוקרטי לבין הפרקטיקה הדמוקרטית ברור לכול. מפרספקטיבה זו, המאמרים בקובץ מאירים פנים שונים של הדמוקרטיה הישראלית כפי שהם באו לידי ביטוי בבחירות 2013. מאמרו של ירון אזרחי מציג נקודת מבט פילוסופית כללית וספקנית על הדמוקרטיה. אזרחי רואה את הדמוקרטיה כמשטר שברירי, כאוטופיה קונסטרוקטיבית, מושג מדומיין של כוח פוליטי לגיטימי. דמוקרטיה היא אוטופיה בגלל היותה משטר בלתי אפשרי למימוש. אולם האוטופיה היא קונסטרוקטיבית במובן זה שהפיקציות (דמיונים) הדמוקרטיות יוצרות ציפיות המגשימות את עצמן ומניבות דפוסי התנהגות המקרבים את הפוליטיקה הדמוקרטית לפיקציות הללו. הפער בין הפרקטיקה הפוליטית לבין האידאל הדמוקרטי הוא בלתי נמנע, אך פער גדול מדי מביא לדה-לגיטימציה ולשבר.

אזרחי מזהה בישראל אילוצים ייחודיים נוספים המגבילים את התפתחות התרבות הפוליטית הדמוקרטית בשל העוגנים הדתיים וההיסטוריים הנעוצים בעבר הרחוק. עוגנים אלה נתונים במתח עם הדמוקרטיה, שהיא משטר בעל אוריינטציה עכשווית. התרגום הפוליטי של קוטביות זו טמון במתח בין שני הרכיבים הקונסטיטוציוניים של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, ונידון מזוויות שונות במאמריהן של טלשיר ושל וינשל-מרגל ושמיר.

עבור אזרחי, בחירות הן ריטואל המייצר לגיטימציה. מדעני מדינה רבים אחרים רואים בבחירות מכשיר מרכזי של הדמוקרטיה המממש, גם אם לא באופן מושלם, את העקרונות הדמוקרטיים. בייחוד שמור למוסד הבחירות תפקיד מרכזי בהענקת השפעה לציבור על קבלת החלטות ומדיניות, ועל בחירה במנהיגים וסילוקם.

מאמרה של גייל טלשיר הפותח את השער הראשון מלמד אותנו על הקשיים בהיענות של המערכת המפלגתית לדרישות אזרחים ולתנועות חברתיות. טלשיר מתמקדת במחאה החברתית, ומראה כי המפלגות התייחסו והגיבו למחאה על ממדי הכלכלה, הזהות והדמוקרטיה שהיא מזהה בה. אך אופן התרגום במסריהן בבחירות היה מטושטש ומעוות. ברוח תפיסתו של אזרחי היא מסכמת כי אם אכן הבחירות והמדיניות שתגבש לאחריהן ייתפסו כיצירת אשליה ומניפולציה, משבר האמון בדמוקרטיה דווקא עלול להחריף. מחקרן של קרן וינשל-מרגל ומיכל שמיר עוסק בזכות להיבחר לכנסת. במהלך ההיסטוריה האלקטורלית של מדינת ישראל נפסלו מלהתמודד בבחירות לכנסת שתי רשימות בלבד: הרשימה הסוציאליסטית ב-1964, ותנועת כך על גלגוליה ב-1988 וב-1992. מסקנת המחברות היא כי הזכות אכן נשמרת. אולם הפוליטיקה של הזכות להיבחר היא סיפור אחר, שבו ניתן לזהות את תופעת המדרון החלקלק, שמרבים להזהיר מפניו. במהלך המאה ה-21, הן מזהות דפוס דינמי של הבחנה הולכת וגדלה בין הפוליטיקאים הפוסלים מועמדים ומפלגות ערבים, לבין השופטים המתירים את מועמדותם מחדש. דפוס זה כרוך בהקצנה ובהפיכת השיח למתלהם וללא סובלני. כמו כן מצביע המחקר על תפקידם של נציגי הימין בחקיקה ובהגבלת רשימות וחברי כנסת ערבים בוועדת הבחירות.

הגבלת הזכות להיבחר של נציגי המיעוט הערבי היא אפיק אחד מני רבים שאפיינו את הכנסת ה-18, ושמטרתם להדגיש את הרכיב היהודי על חשבון

הרכיב הדמוקרטי. יוזמות פוליטיות אלה יש לראות בהקשר הנרחב יותר של השסע על הזהות הקולקטיבית בישראל, על שני ממדיה: הממד הפנימי מגדיר את המשותף בקהילה מבפנים (מהו ישראלי? מיהו יהודי?); הממד החיצוני מתייחס לגבולות הטריטוריאליים וליחסים עם שאר העולם בכלל ועם הפלסטינים בפרט, והוא מתמצה בסכסוך הפלסטיני-ישראלי ובעתיד השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. שני ממדים אלה של שסע הזהות הקולקטיבית קשורים ביניהם בקשר אמיץ קונספטואלי ואמפירית, ואיכות הדמוקרטיה הישראלית היא פונקציה ישירה של ההתפתחויות בשסע זה.

ניר אטמור וחן פרידברג מאירים את עינינו לגבי שתי בעיות אחרות בדמוקרטיה הישראלית: הירידה הניכרת בהשתתפות בבחירות לכנסת בישראל בשנות האלפיים, ותוך כדי כך הגדלת הפער בהשתתפות בין מרכז ופריפריה. לשתי התופעות השלכות המערערות את הלגיטימציה הדמוקרטית וגם את הייצוגיות.

פערים כלכליים הולכים יחד עם פערים בהשתתפות פוליטית. ככל שיוֹרד שיעור ההצבעה, כך הופכת ההשתתפות שוויונית פחות מהבחינה הסוציו-אקונומית. המחברים מראים כי כך הדבר גם לגבי פערים גאוגרפיים בין מרכז ופריפריה. אוכלוסיות חלשות יותר ומשולבות פחות בחברה משתתפות פחות בבחירות, ופערים אלה בתורם מניבים פערים בהיענות ובייצוג.

אסף שפירא וגדעון רהט מציפים את מורכבותה של הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית. מורכבות זו נוגעת הן לקשר בינה לבין הדמוקרטיה של המערכת הפוליטית בכללותה, כלומר לשאלה אם צריך בכלל דמוקרטיה בתוך מפלגות כדי שהמערכת הפוליטית תתפקד באופן דמוקרטי; וגם לרבי-ממדיות של דמוקרטיה פנים-מפלגתית, בשעה שהממדים השונים אינם תמיד הולכים ביחד. ממצא מעניין שלהם הוא כי דווקא מפלגות חדשות שהתמודדו בבחירות 2013 נטו להתנהל באופן שאינו דמוקרטי. הערכתם היא כי מאחורי דפוס זה עומד יו"ר דומיננטי, המעוניין לשמור על כוחו גם בעתיד, וכן העובדות שסר חנה של שיטת הפריימריז ושל דמוקרטיה פנים-מפלגתית איננה מתוגמלת מהבחירות הפוליטית, החוקית והתקשורתית.

שפירא ורהט בוחנים את ממד הייצוגיות במפלגות בישראל במונח התיאורי של נוכחות, מתוך התמקדות בייצוג נשים, וממצאיהם מצביעים על חולשתו של ממד זה. משתנים מוסדיים פנים-מפלגתיים ולאומיים, כולל

שיטת הבחירות, יכולים להשפיע במידה רבה על הייצוג התיאורי, והמגמות בייצוג נשים בעולם מדגימות זאת היטב. מאמצע שנות התשעים של המאה הקודמת התרבה השימוש במכסות ברחבי העולם, אך ישראל לא הצטרפה לגל זה; ואכן, למרות השיא בייצוג נשים בכנסת זו, ישראל עדיין ממוקמת במקום נמוך יחסית בעולם, בוודאי לאור שיטת הבחירות היחסית והחד-אזורית שלה. **דגנית אופק** מתמקדת ביציבות של ממשלות הנשענות על קואליציה של מפלגות, ומזכירה לנו את הבעייתיות האינהרנטית בבחירה חברתית כאשר היא. היא מאמצת מושג מתורת המכניקה הקלאסית בפזיקה, מרכז המסה, ומוצאת שכל שהקואליציה המורכבת ממוקמת קרוב יותר לעמדה אידאולוגית המשקללת את כל העמדות האידאולוגיות הקיימות בכנסת, כך היא תכהן זמן רב יותר. משמעות מסקנה זו היא כי ייצוגיות (בהנחה שהכנסת אמורה לייצג את העדפות הבוחרים) ויציבות של הממשלה דווקא שזורות זו בזו.

המאמרים בשער השני של הקובץ מתמקדים בקבוצות, במפלגות ובהתנהגות בוחרים, עם מגוון תובנות והשלכות לגבי ייצוג קבוצות שונות בחברה הישראלית, לגבי הבעייתיות בהתארגנות ובפעילות קולקטיבית של קבוצות ולגבי אגרזיה בקבלת החלטות בחברה. האם הקבוצות השונות בחברה הישראלית מיוצגות כראוי במובן התיאורי של נוכחות ובמובן הסובסטיטיבי של רעיונות והעדפות מדיניות? עד כמה ייצוג זה משקף את אופן ההצבעה שלהן? על מה מצביעות הקבוצות הללו? האם המפלגות מייצגות אותן נאמנה? אילו סוגי מפלגות? האם אפשר לדבר על כלל הציבור כמובן של "העם דורש צדק חברתי", ומהם ההבדלים בהעדפות בין קבוצות הבוחרים? מאמרו של גל לוי מתמקד במזרחים, בפוליטיקה מזרחית ובייחוד בגלגולה בש"ס, שיצאו לדעתו מפסידים בבחירות האלה. מאמרו של **אמטאנס שחאדה** עוסק בערבים ובדפוסי ההשתתפות וההצבעה שלהם לאור מעמדם כמיעוט לאומי במשטר אתנוקרטי, המותיר אותם באופן קבוע מחוץ לרוב. מאמרו של **אשר כהן** עוסק בציונות הדתית ובהצלחתה של מפלגת הבית היהודי המחודש במגזר ומעבר לו. מעניינת במיוחד התופעה של פיזור הקול הדתי ונציגים דתיים בין מפלגות דתיות ולא דתיות, במקביל להפיכתה של הבית היהודי ממפלגת מחנה למפלגת מחנה פתוחה. מאמרו של **מיכל שמיר** ועינת גדליה-לביא מתעד בבחירות 2013 פער מגדרי מודרני בהצבעה בדומה לרוב הדמוקרטיים המערביות. נשים מצביעות לשמאל יותר מגברים, ודפוס זה נובע

הן משיקולים של ייצוג כנוכחות (כאשר בראש 3 מתוך 4 מפלגות השמאל-מרכז עמדו נשים) והן משיקולים של ייצוג רעיונות והעדפות מדיניות, שגברים ונשים נבדלים לגביהם.

פוליטיקה דמוקרטית היא דינמית ובנויה על תהליכי תן וקח ושיח מורכבים בין הציבור ונבחרי, שבהם ממלאות הבחירות תפקיד מרכזי, אם כי לא בלבדי כמובן. כך צריך לקרוא את אסופת מאמרים זו המנתחת את בחירות 2013. הפערים בין הבחירות והפנים השונים של הדמוקרטיה הישראלית שבאו לידי ביטוי בבחירות לבין האידאלים הדמוקרטים ברורים לעין. אך יש לזכור שחברות דמוקרטיות יודעות עליות ומורדות; כי התקדמות באה לעתים קרובות בצעדים קטנים; שבתמורות טמונים מגוון ממדים ומגמות, ובצד זאת סכנות והזדמנויות; וכן – כי הדבר נתון בידינו.

מקורות

- ברנע, נחום, 2013. "פוליטיקה ישנה", ידיעות אחרונות, 19.3.2013.
- גלנור, יצחק, ודנה בלאנדר. 2013. המערכת הפוליטית בישראל, ירושלים: עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הירש, אודי, 2013. "יום הכיפורים של התקשורת הישראלית", NRG מעריב, 23.1.2013.
- הרמן, תמר, אלה הלר, ניר אטמור, ויובל לבל, 2013. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2013, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ורטר, יוסי, 2012. "81% מהציבור: נתניהו ייבחר מחדש; הימין מתחזק, העבודה ומרצ נחלשות", הארץ, 10.12.2012.
- , 2013א. "כשמערכת הבחירות כה משעממת, מה הפלא שעוסקים במזג האוויר", הארץ, 1.1.2013.
- , 2013ב. "כך הפכנו למדינת נתניהו", הארץ, 22.1.2013.
- טאסיג, שוקי, 2012. "תגיד כסף", העין השביעית, 7.12.2012.
- טוכפלד, מתי, 2013. "הבעיה: תחושת נצחון", ישראל היום, 18.1.2013.
- נחמיאס, עמרי, 2013. "מסכמים קמפיין: המנצחים והמפסידים של הבחירות", נענע 10, 21.1.2013.

פאר, יוסף, 2013. "נתניהו למרות התבוסה הכואבת: התחלתי במאמצים להקמת ממשלה רחבה", כיכר השבת – האתר החרדי, 23.1.2013.

פורת, אהרון, 2013. "פוליטיקה חדשה? זה הזמן של האזרחים", mako, 20.3.2013.

שביט, ארי, 2012. "בחירות של איוולת", הארץ, 20.12.2012.

שומפלבי, אטילה, ומורן אזולאי, 2012. "פצצת אחרות: גיוס לכולם ושינוי שיטת הממשל", ynet, 8.5.2012.

Arian, Asher, and Michal Shamir, 2001. "Candidates, Parties and Blocs: Israel in the 1990's," *Party Politics* 7: 689–710.

Golder, Sona Nadenichek, 2006. *The Logic of Pre-electoral Coalition Formation*, Columbus, OH: Ohio State University Press.

Stengel, Richard, 2012. "Bibi's Choice: Will He Make War? Can He Make Peace?" *Time Magazine*, 28.5.2012.

הדמוקרטיה כאוטופיה קונסטרוקטיבית

ירון אזרחי

א. הקדמה

בהיות הדמוקרטיה שלטון לניהול עצמי של החיים המשותפים על ידי קבוצת אנשים המונה מיליוני בני אדם היא משטר לא מעשי שאינו ניתן להגשמה מלאה אלא למימוש חלקי ביותר. עם זאת לדמוקרטיה כאידאל יש השפעה עצומה על התנהגות פוליטית ועל ניסיונות בחברות רבות להתקרב למימוש עקרונות דמוקרטיים, דוגמת שקיפות הממשל, שלטון החוק, חופש ושוויון. ניסיון העבר מלמד שגם במשטרים סמכותניים, שבראשם עומדים שליטים אנטי-דמוקרטיים, עצם השימוש ברטוריקה דמוקרטית כדי להשיג לגיטימציה לכוח פוליטי יכול להותיר משקעים מצטברים בקרב הציבור, המקרבים את האפשרות לדמוקרטיזציה חלקית או למהפכה. הקשיים במימוש עקרונות דמוקרטיים נובעים מאילוצים ברמה המבנית וברמה ההתנהגותית כאחד. במאמר קצר זה אתמקד רק בחלק קטן מן האילוצים הללו במטרה להבהיר מה ניתן לצפות ממחויבותה של חברה לכונן בתוכה דמוקרטיה.

הנחת היסוד שלי היא שבניגוד למשטרים כוחניים, הכופים את עצמם על החברה, הדמוקרטיה היא משטר המונע על ידי הרצונות והפעולות של יחידים רבים המרכיבים את הציבור, ובכך היא משטר המכוון ומתחזק על ידי, ואולי בזכות, אמונה משותפת ברעיון הדמוקרטי של ריבונות העם, אמונה המגשימה את עצמה או דמיון קולקטיבי המתגלם בהתנהגות האזרחים ובמוסדות. אני מבקש להדגיש את היסוד הפרפורמטיבי-ביצועי כלומר את היכולת של דמיון פוליטי דמוקרטי משותף לייצר דפוסי התנהגות ומיסוד המכווננים ומתחזקים סדר פוליטי המתקרב, חלקית תמיד, לאידאל של משטר דמוקרטי (Ezrahi, 2012).

עובדה זו חשובה להבנה שתנודות במידת מחויבותו של הציבור לממשל דמוקרטי, הנובעות מאכזבה מביצועי המשטר, מתהליכי שינוי תרבותי-אידאולוגי או משינויים במצב הרוח הציבורי יתבטאו קרוב לוודאי בשחיקת סמכותם של המוסדות הדמוקרטיים ובהיחלשות תוקפם של ההליכים דמוקרטיים. בישראל

למשל תהליכים כאלה מתפתחים על רקע התקפות חוזרות ונשנות על בית המשפט העליון ועל מערכת אכיפת החוק, וכן על רקע יוזמות חוזרות ונשנות לחוקק חוקים ולהתקין תקנות, המכוונים לצמצם את חופש הביטוי. מגמות אלה גם הושפעו ממתחים שנוצרו סביב מפעל הכיבוש וההתנחלויות, ובעיקר מהצבת מטרות דתיות-לאומיות מעל שיקולים ביטחוניים, כלכליים ומוסריים, תוך כדי התעלמות משמירת החוק הישראלי והבינלאומי.

מעבר למקרה הישראלי הספציפי אתיחס בחלק הבא לשבריריותו הבסיסית של משטר דמוקרטי ולאילוצים על היכולת לגלם משטר כזה לאורך זמן. הטענה לשבריריותו של המשטר תקפה לדעתי למרות העובדה שהאידאל הדמוקרטי – כלומר האוטופיה הדמוקרטית של ממשל עצמי – הוא הבסיס האוניברסלי לפיסת כוח פוליטי לגיטימי בזמננו. כפי שנראה, הפער הבלתי נמנע בין הפרקטיקה הפוליטית לבין האידאל הדמוקרטי מלמד כמה דברים חשובים על הפוליטיקה בכלל ועל הפוליטיקה הדמוקרטית בזמננו בפרט. בסוף הדיון אקווה להציג תזה, אולי בלתי צפויה, על הפונקציה הסמויה (הֶלְטָנְטִית) של הדמוקרטיה כאוטופיה.

ב. קונפליקטים בין פיקציות פוליטיות המתחזקות משטר דמוקרטי לבין פרקטיקות פוליטיות השוחקות אותו

הפיקציות, או ליתר דיוק הדמיונים, העיקריים המתחזקים מוסדות בדמוקרטיה הם: בחירות שהן אירוע קולקטיבי שבו נבחרים מנהיגים ומוכרע המנדט שלהם לפעול למען מדיניות ספציפית או לעצב מדיניות ספציפית; דמוקרטיה היא צורת ממשל המתנהגת בדרך כלל על פי הכרעת הרוב; נציגים אכן מייצגים את בוחריהם מעבר לממד הסמלי; הבירוקרטיה מונחית על ידי רצון נבחרי העם המתדיינים באופן ענייני על סדרי עדיפות ציבוריים; ולבסוף, מדיניות ציבורית אינה מעשה טלאים לא קוהרנטי המבטא פשרות לא יציבות.

דמיון הבחירות ונציגותם של הנציגים

מהבחינה ההיסטורית, הבחירות התגבשו במידה רבה כתחליף לחילופי שלטון אלימים ולתפיסות טרום-מודרניות שבמסגרתן כונן ורוסן השלטון על ידי כוחות עליונים. סיבתיות פוליטית יחסה בעבר בדרך כלל לכוחות בלתי נראים המעוגנים

בתאולוגיות ובאמונות ברוח הזמן. בתקופה המודרנית תרמו שינויים חברתיים ותרבותיים עמוקים ומהפכות אלימות לתהליכי היסטוריוזציה ומטריאליזציה של הפוליטיקה, כלומר לראיית הפוליטיקה כמעשה אנושי, ולכן כמעשה קונקרטי המתחולל בזמן מוגדר. לפיכך במשטרים רבים הביא עמו הניסיון לרסן את האלימות המהפכנית חובות וזכויות שהובילו לאירועי בחירות תקופתיים.

למרות זאת, כפי שאדמונד מורגן מראה, במשך שנים רבות לזו הבחירות בדרגות שונות של אלימות (Morgan, 1988). גם אלכסיס דה-טוקוויל העניק לנו בעשור הרביעי של המאה התשע עשרה, בספרו הקלסי "דמוקרטיה באמריקה", תיאור אתרופולוגי תרבותי מזהיר של בחירות בדמוקרטיה כמצב של משבר, שבו מתרחש מעבר מסוכן בין ממשלות ובין דפוסי לגיטימציה שלטונית (Tocqueville, 2000, פרק שמיני).

עצם ההדגשה של ההכרעה המכוננת של ה"עם", כלומר הדגשת מעשה הבחירה המתבצע על ידי קהלים גדולים, החליפה את הסיבתיות התאולוגית הרוחנית באירוע פומבי, הכרוך בהפסקת חיי היומיום ובהליכה למקומות שבהם התקיימו הבחירות. אפשר אפוא לראות את הבחירות גם כמעין טקס המייצר לגיטימציה פוליטית, כל עוד הוא נתפס כאירוע ממשי בעל תוצאות ציבוריות ברורות למדי. מובן שמה שנראה ברור לציבור כמעט לעולם אינו תקף מנקודת מבטם של החוקרים היודעים שאי-אפשר לבנות מצרפים של סדרי עדיפויות מגוונים של אזרחים אינדיווידואלים ולייצר תוצאה או מדיניות קולקטיבית שתעשה צדק עם כולם. תמיד יהיו קבוצות שירוויחו, ואחרות שיפסידו.¹ יש, אם כן, מידה לא קטנה של מיסטיפיקציה בתפיסה הסיבתית הרואה רצף בין הכרעותיהם המצטברות של האזרחים כפרטים, לבין התוצאה הקולקטיבית הנראית כהכרעה המשקפת את רצון הציבור. כמובן שבמשטרים לא דמוקרטיים כמו ברוסיה גם האשליה שיש סיבתיות נראית, מטריאלית, לקשר בין הציבור לבין הממשל ופעולותיו כמעט שאינה קיימת. סופרים דוגמת ניקולאי גוגול ("נפשות מתות") ומיכאל בולגקוב (בספרו "האמן ומרגריטה") מאירים את אופייה הסוריאליסטי של הפוליטיקה ברוסיה הלא דמוקרטית בתקופות שונות. הדמוקרטיות מייחסות חשיבות רבה לאמונה בשקיפות הסיבתיות הפוליטית, שכן במידה רבה יש כאמור בפיקציה הזו מידה של ציפייה המגשימה את עצמה.

1 ראו את פיתוחו של אמרטיה סן לפרדוקס אי-האפשרות של קנת ארו (Amartya, 1970).

לשון אחר, אידאל הבחירות יכול להתקרב למציאות, אם יש די גורמים במערכת המתנהגים כאילו אידאל זה הוא מציאות מחייבת. במצב כזה יכול להיות מחיר פוליטי מרתיע לסטיות מהתנהגות פוליטית, המבוססת על פיקציה שהתמסדה כנורמה.

העם כְּסֶמַן עמום

גם ריבונות העם היא דמיון המגשים את עצמו חלקית, מפני שלעולם הוא אינו ניתן לגילום מלא במציאות פוליטית אלא יוצר מערכת של התנהגויות המקרבות את הפיקטיבי למציאותי. דה־טוקוויל התייחס בספרו לגלגולי מושג הריבונות או דמיון הריבונות בזמנו, באמרו: "עקרון ריבונות העם נוסה בארצות הברית בכל האפשרויות הפרקטיות שאפשר לדמיין תוך כדי סילוק המעטפות הפיקטיביות המקיפות אותו בארצות אחרות". לדבריו באמריקה אין מי שמעז לקשור ריבונות בכוחות חיצוניים מפני ש"העם הוא הסיבה והתכלית של כל המופעים הפוליטיים". העם הוא המחוקק, בוחר את נציגיו ומושל בעצמו. דה־טוקוויל מראה בהערצה מופגנת כיצד פיקציות דמוקרטיות, כאלה המעוגנות בדמיון הפוליטי הקולקטיבי, מתגלמות בפרקטיקה הפוליטית האמריקנית (Tocqueville, 2000: 55).

אחת הפיקציות המשפטיות-פוליטיות העיקריות האלה היא כמובן מושג ה"עם". בתקופת לואי ה־14 ולואי ה־16, למשל, היה גופו הפיזי של המלך במידה רבה מקום מושבו של הכוח השלטוני. עובדה זו עולה הן מהתאוריה והן מההתנהלות הפוליטית המונרכית. דווקא משום כך בדמוקרטיה נתקל הצורך לייצר סוכנות מקבילה (equivalent agency), המסוגלת לגלם באופן פיזי את העם כתחליף לגוף המלך הנושא בכוח, בקושי תפיסתי להפוך ישות אמורפית ונזילה לפועל או לסוכן פוליטי מטריאלי מובחן ומלוכד. ההיסטוריה המודרנית מראה כיצד צורך זה עודד במקומות רבים – גם בישראל – מגמות של רדוקציה ביולוגית של קטגוריית העם כגילום של ישות כזאת. יתר על כן, בישראל למשל העיסוק המאומץ במניעת כניסת זרים ובידודם, בחוק השבות ובפרקטיקות דתיות של נישואים, קשור במאמצים בלתי פוסקים לגלם את גבולות העם כישות קונקרטית פועלת ולהגן עליהם. גם התפרצויות חריגות של מחאה חברתית המונית כמו זו שאירעה בקיץ 2011 בישראל ובמקומות אחרים בעולם תורמות כמובן להנכחה ולהחפצה (ראיפיקציה) של העם, ההופך מקטגוריה מדומיינת

של שבט לישות אזרחית פועלת, היכולה לפוגג או לייצר לגיטימציה שלטונית. בשל אופיים הספונטני של גלי מחאה המוניים הם יכולים לעתים להניב תוצאות פוליטיות כבדות משקל לא פחות מאירועי בחירות.

אחד הפרדוקסים של הדמוקרטיה הוא שהצורך לגלם את העם באופן מטריאלי ולהנכיחו כריבון, כסוכן-על של פעילות פוליטית, עלול דווקא לעודד מגמות אנטי-דמוקרטיות המערערות על מעמד היחיד ועל זהויות אזרחיות הטרוגניות. ככל שמושג העם הוא מטריאלי פחות ואמורפי יותר, וככל שגבולות הקבוצה משוחררים ממגבלות אתניות-דתיות של השתייכות ראשיתית (פרימורדיאלית) ומתקרבים יותר להגדרה אזרחית של הציבור כצירוף וולונטרי של פרטים, כך הם תואמים יותר משטר דמוקרטי. לאור זאת ברור שכאשר חברה נוצרית, יהודית, מוסלמית או בודהיסטית המושתתת על דמיון של השתייכות אתנית-דתית פרימורדיאלית מוסיפה לסל הפרימורדיאלי גם זיקה טריטוריאלית היא נוטה לייצר רדיפות, פליטים, טרוריות וטיהור אתני (Connolly, 2005: 29).

יש רגעים בהיסטוריה שבהם נחשפים, בדרך כלל לזמן קצר, הפערים בין דמיון הבחירות כביטוי קונקרטי של ריבונות העם לבין עובדות פוליטיות הסותרות אותו. כצפוי, החרדה מפני השבר שחשיפת פערים כאלה עלולה לגרום מייצרת מאמצים נמרצים לכפות עליהם ולהסתירם. בחירות 2000 בארצות הברית הן דוגמה מובהקת למצב כזה, עת נוצר קושי להכריע בבירור בין שני המועמדים. קושי זה הוביל להעברת ההכרעה לבית המשפט הגבוה. בית המשפט הצליח בסופו של דבר לייצר מראית עין של הכרעה פוליטית ציבורית בין המועמדים אף שהקשר בלגיטימיות של המועמד שהוכרז כנשיא ליווה אותו במשך כל תקופת שלטונו.

כאמור, לעתים קרובות, גם כשיש הכרעה מספרית בעד מועמד אחד, קשה מאוד להניח שיש בכוחה של הכרעה זו גם להעניק לו מנדט למדיניות ספציפית. בשל הגיוון הרב של מצביעים ודעות בחברות שהן יותר ויותר הטרוגניות מהבחירות החברתיות, האתניות והדתיות, הקשיים בבניית מצרף של הכרעות פרטניות למנדט קולקטיבי (אגריגציה) מתגברים בהדרגה.

פוליטיקאים רבים למדו להתמודד עם מצב שבו התבטאות אידאולוגית או מדינית נוקבת שתגייס תמיכה מצד חלק מהבוחרים תגרום בד בבד לויתור על בוחרים אחרים. במקרים רבים הפתרון היה, ועודנו, אימוץ רטוריקה עמומה ושימוש באסטרטגיה של ערפול מכוון של עמדות המאפשרים לקבוצות יריבות

לפרשן כתואמות את עמדותיהן. שיטות אלה מאפיינות את מועמדי המרכז הפוליטי, הנאלצים כל העת לשמור על איזון בין תומכים משמאל ומימין. בעניין הנציגים שורר כמוכן מתח מובנה בין הערכים של ממשל עצמי לבין ממשל באמצעות אנשים הנבחרים לייצג את שולחיהם. האידיאל הלא מעשי של דמוקרטיה ישירה מציג תמיד ממשל של נציגים כסוג של בררת מחדל. הנציגים מחזיקים תמיד באינטרסים שאינם תואמים את האינטרסים של שולחיהם, בין שמדובר באינטרסים שלהם עצמם או בכאלה הנובעים ממחויבויות פרטניות העומדות בניגוד למחויבות ציבורית. לפיכך חלק גדול מן הוויכוחים הפוליטיים במדינות דמוקרטיות עוסקים בתופעות של ייצוג מעוות ושחיתות של נבחר ציבור נבחרים. לעתים קרובות הצירוף "ייצוג מעוות" אינו מדויק, כשמדובר בנבחר שהאזור שלו מורכב מקבוצות יריבות, כך שאין ביכולתו לייצג את חלקן כלי לפגוע באחרות. במצב כזה כל ייצוג מנקודת ראותו של הבוחר הוא לכל היותר חלקי. באותה נשימה אפשר גם לומר שהמושג "מנהיגות דמוקרטית" הוא מעין אוקסימורון, המבטא ניגוד גמור בין הרעיון הדמוקרטי של השתתפות פוליטית ושל ממשל עצמי לבין קבלת סמכות של מנהיג, ולו מנהיג נבחר.

ג. רוב, מיעוט ואתגר פיצול הכוח

חשוב לתת את הדעת לבלבול הנפוץ בין מושגי רוב ומיעוט, ובעיקר למופרכות ההנחה המקובלת שדמוקרטיה היא שיטה פוליטית המתנהלת על פי הכרעת הרוב. כך למשל חוגי הימין בישראל אימצו הנחה מופרכת זו במטרה לגרוע מסמכות הרשות השופטת, ולעתים קרובות גם מסמכות הרשות המבצעת. אינני מתייחס רק לחשש ולאזהרות מהפוטנציאל הדורסני האורב מסיעת הרוב בטקסטים קלאסיים של המחשבה המדינית, כמו "הפדרליסט" העומד ביסוד השיטה האמריקנית, אלא בעיקר להרכב הרוב או למשמעות הרוב בחברות הטרוגניות מהבחירות הדתית, האתנית, התרבותית והפוליטית. הרוב בחברות כאלה הוא בעיקרו פדרציה של מיעוטים, היכולים לבחור באותם מועמדים מסיבות שונות ולאור ציפיות שונות. יתר על כן כפי שהתריע הפילוסוף הפוליטי הצרפתי פייר רוזאנוואלון המיעוט האולטימטיבי בכל קבוצה, בין שהיא קבוצת רוב או מיעוט, הוא הפרט, היחיד שלמרות היותו חלק מן הקבוצה הוא פגיע לרמיסה על ידה, בעיקר ברגעים סוחפים כשהקבוצה הופכת מאוסף של יחידים להמון (Rosanvallon, 2011: 71).

את פולחן הרוב בדמוקרטיה הישראלית אנו חייבים במידה רבה לזקוף "לזכותו" של דוד בן-גוריון, שהיה זקוק למנגנון גיבוי חזק כדי לקבל החלטות קשות שעוררו מחלוקת והתנגדות אינטנסיבית מצד יריבים פוליטיים ואידאולוגיים. אך מה שניתן לקבל בסובלנות זמנית כמהלכים ברגעים המהפכניים החריגים של בניית מדינה אי-אפשר לקבל כתקדים למהלכים בתקופה של מאמץ לנורמליזציה לאחר המהפכה. בישראל של השנים האחרונות יש ביטויים לא מעטים למהלכים שגרתיים של רוב דורסני המנסה לפגוע בזכויות יסוד של מיעוטים פוליטיים, דתיים ואתניים. גם הרעיון שדמוקרטיה במדינות גדולות יכולות להתנהל בדרך של שיח ציבורי רציונלי ושל דיון מדיני ענייני הוא כמובן רעיון מפוקפק לאור משקלם הכבד של מצבי רוח, של הדמיון הציבורי התזויתי, של רגשות סוחפים ושל חרדות המציפים את הרשתות האלקטרוניות ומעצבים את דעת הקהל.

לדמיון הפוליטי הייתה תמיד השפעה רבה יותר בפוליטיקה מאשר לתבונה. כך למשל לגבי ישראל, החשיפה ההדרגתית של מסמכים השמורים בגנוז המדינה העוסקים למשל במלחמת יום הכיפורים מאירה את ממדי התודעה הכוזבת שבה היה שרוי הציבור. גם משפט הולילנד חושף את הציבור לדפוסי התנהגות שלטונית, שלא היו נהירים ולא דומינו בזמן אמת. כיום, עם התמסדות תקשורת ההמונים, התחזקו עד מאוד המגמות לצמצום ההשפעה של ביקורת עניינית, שקיפות ותהליכי קבלת החלטות מושכלים. לפיכך כמעט שאי-אפשר לצפות לתקופות ממושכות של הסכמה ציבורית על מטרות המדינה ועל המדיניות הציבורית. דמוקרטיה היא שיטה פוליטית שאינה סובלת הגמוניה אידאולוגית, ולכן מעודדת כל פרט וכל קבוצה לקדם את חלומם על החברה הרצויה בדרכי שלום. אך כמובן שבשל ריבוי החלומות ופיזור הכוח הפוליטי בדמוקרטיה, שום אדם או קבוצה אינם יכולים לצפות שחלומם יתגשם. הדמוקרטיה כמשטר וכתרבות פוליטית היא, אם כן, במידה רבה משטר קשה מהבחינה הפסיכולוגית, מפני שהיא כולאת את האזרח במצב מתמיד של פער בין אידאלים של חופש שוויון וסולידריות אזרחית חוצת זהויות אתניות, דתיות ופוליטיות ובין המציאות הפוליטית העכשווית. הדמוקרטיה היא במידה רבה משטר קשה במיוחד לכל סוגי האידאליסטים, השואפים לבסס מערכת הומוגנית לכידה (קוהרנטית) לקיום קולקטיבי. בהקשר חברתי-אזרחי כזה היכולת להשלים עם פוליטיקה של פשרות המייצרות מדיניות ציבורית אקלקטית כמעשה טלאים, במקום לחיות בתוך

פוליטיקה של אידאלים ועקרונות מקודשים, היא אתגר מתמשך. המסוגלות הנפשית והקוגניטיבית הנדרשת מאזרחים החיים בסביבה של ערכים מנוגדים, ביזור של כוח שלטוני ואינטרסים לא חופפים היא אמביוולנטיות. לרעיון שאמביוולנטיות היא מידה טובה ליברלית יש היסטוריה מעניינת במשנתם של הוגים, שהבינו את הצורך בהכלת תפיסות מתחרות של הרצוי והאפשרי ללא הכרעה חדה ביניהן (בלאנדר, 2007). האמביוולנטיות היא יסוד חשוב של הסובלנות בפוליטיקה. ישראל בהיותה חברה שסועה בין קבוצות דתיות, אידאולוגיות, אתניות ופוליטיות יריבות, טרם הצליחה לפתח תרבות פוליטית של הכלה ושל סובלנות כלפי האחר.

האנתרופולוג האמריקני קליפורד גירץ כבר כתב לפני שנים אחדות ש"העולם שבו חיינו עד כה, עולם המורכב מכוחות מובחנים המתחרים זה בזה ויוצרים ומפרקים בריתות, העולם הזה אינו קיים עוד. הסימטריות של התקופה שלאחר אותה המלחמה התפרקו, ואנו נותרנו עם השברים" (Geertz, 2000: 218–221). התפרקות כזו התרחשה גם בקרב מפלגות גדולות במערב אשר איבדו את מעמדן לטובת אמצעי התקשורת האלקטרוניים ההמוניים כמתווך העיקרי בין הציבור לשלטון. יתר על כן, המפלגות הגדולות גם נחלשו מאוד כמנגנונים לתיווך ולהיבור ערכים, אינטרסים ועמדות של מצביעיהן לצורך הכרעות מדיניות קולקטיביות פחות או יותר.

לאחרונה אפילו בדמוקרטיה מבוססת דוגמת ארצות הברית וצרפת מתרחשות תופעות דגרסיביות של זניחת הסובלנות ושל התגלעות שסעים עמוקים בין ימין לבין שמאל. יכולתה של סיעה קיצונית המכונה "תנועת מסיבת התה" במפלגה הרפובליקנית האמריקנית לשחוק תהליכי חקיקה וממשל מקובלים בארצות הברית, בספטמבר-אוקטובר 2013, מאשרת את תוכנתו של גירץ בדבר פיצול כוחות פוליטיים ובדבר תהליכי השינוי של המדינה המודרנית. גם הבחירות המוניציפליות בישראל באוקטובר 2013 שיקפו במובהק את ירידת נוכחותן והשפעתן של המפלגות הארציות הגדולות בפוליטיקה המקומית.

ד. הדמוקרטיה הישראלית בין סמכות ההווה לבין סמכות העבר

בישראל יש אילוץ נוסף המוטל על התפתחות תודעה ותרבות פוליטיות דמוקרטיות, הנובע ממאפייניו של הציבור היהודי הישראלי העסוק בפולחן עברו ההיסטורי האמיתי והמיתולוגי. הדמוקרטיה היא לפי עצם טבעה משטר

בעל מגמה עכשווית שאינו נוטה לגייס לגיטימציה וסמכות מהעבר. הסמכות בדמוקרטיה נוצרת מתוך אנשים חיים ומתוך ביטויי רצונותיהם, דמיונם הקולקטיבי העצמי וערכיהם המשותפים והמנוגדים בהווה. בישראל יש נטייה חזקה לשלב בין עוגנים היסטוריים בעבר הרחוק, עוגנים דתיים טרנסצנדנטיים של סמכות בענייני מדינה, ומקורות סמכות פוליטיים חילוניים עכשוויים. לעומת זאת אופייני מאוד שבמקום להטיל עוגן בעבר הרחוק ולהתכוון לעתיד הרחוק שוקדת הדמוקרטיה על מעשים ועל תגמולים מידיים בהווה גם על חשבון השקעה בדורות הבאים. אפשר לומר בפרפרזה לדבריו של ההיסטוריון הצרפתי ארנסט רנן (1823-1892) שרצונם של בני האדם לחיות יחד עומד כל העת למבחן כאילו היה זה משאל עם יומי. אולם ממשלות ישראל בשנים האחרונות מקפידות לבנות סולידריות אתנית תוך כדי השקעה מאומצת "באתרי מורשת", בחלקם הגדול מדומיינים, על חשבון השקעה בפיתוח סולידריות אזרחית, השואבת מטיפוח תנאי קיום ורווחה מתקדמים, מגאווה אזרחית בדמוקרטיה המכבדת את החופש של אזרחיה ואת שונותם, מכבודו של שלטון החוק ומחויבותו של ההשכלה הגבוהה ושל האמנויות.

ה. הדמוקרטיה כאוטופיה פוליטית וכבסיס לביקורת השלטון

כל הנאמר עד כה מחזק את ההנחה שהדמוקרטיה היא אכן אוטופיה יותר ממציאית, משטר שניצב בפני מכשולים רבים מדי על הגשתו ועל גילומו בחברה פוליטית קיימת.

למרות זאת אני מבקש לטעון שגם, ואולי דווקא, כאוטופיה, כאידאל שאינו בר השגה, הדמוקרטיה היא כיום קונספציה מדומיינת בעלת ממד אוניברסלי כמעט של כוח פוליטי לגיטימי. אף כי הממד הנורמטיבי ההגמוני של משטר המתבסס על ריבונות העם אינו מספיק ברוב המקרים כדי לייצר מוסדות ודפוס התנהגות הבונים את הדמוקרטיה ומתחזקים אותה כמשטר יציב, יש לאוטופיה הדמוקרטית כוח של ממש לפגוע בלגיטימיות ובמעמד של סמכויות שלטוניות היררכיות וריכוזיות ולהביא לריכוך, להחלפתן או לקריסתן. הפחד מהקצוות ומהתדרדרות לאנרכיה או לדיקטטורה, גורם לשלטון בחברה המחויבת לעקרונות דמוקרטיים להיות במצב של מגננה מתמדת מול תהליכי דה-לגיטימציה. מהבחינה הזו המצב של חסר בלגיטימיות דמוקרטית, הוא דווקא רצוי בחברה כזו, שכן הוא מייצר כוחות פוליטיים המביאים לרוטציה של אליטות פוליטיות.

בישראל מדיניות טיפוח סולידריות אתנית-דתית שוחקת ללא הרף את האפשרות של סולידריות אזרחית דמוקרטית. אולי הביטוי המובהק ביותר למתח בין עקרונות משטר דמוקרטי לפרקטיקה הפוליטית משפטית בישראל הוא משטר ההדרה, שלילת הזכויות האלמנטריות ודיכוי של מיעוט ערבי גדול בשטחים הכבושים תוך כדי התערבותה המאומצת של המדינה בטיפוח ההתנחלויות בשטחים אלה, נוסף על מדיניות של אפליית המיעוט הערבי בתוך גבולות הקו הירוק. מדיניות זאת גורמת לניכור בקרב יהודים חילונים רבים ובקרב מיעוטים אתניים ודתיים אחרים, וגורעת מתכונותיה של ישראל כדמוקרטיה. יתר על כן עוצמת ההתערבות המגמתית של המדינה בתקשורת ובחיי התרבות מעודדת תהליכי עומק השוחקים יסודות תודעתיים, המזינים משטר היכול להתקרב בצורה סבירה למודל הדמוקרטי.

מקורות

- בלאנדר, דנה, 2007. אמביוולנטיות כאתגר לסדר הפוליטי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- Amartya, Sen, 1970. "The Impossibility of a Paretian Liberal," *Journal of Political Economy* 78: 152–157.
- Connolly, William E., 2005. *Pluralism*, Durham: Duke University Press.
- Ezrahi, Yaron, 2012. *Imagined Democracies: Necessary Political Fictions*, New York: Cambridge University Press.
- Geertz, Clifford, 2000. *Available Light: Anthropological Reflections on Philosophical Topics*, Princeton: Princeton University Press, pp. 218–263.
- Morgan, Edmund, 1988. *Inventing The People: The Rise of Popular Sovereignty in England and America*, New York: W.W. Norton.
- Rosanvallon, Pierre, 2011. *Democratic Legitimacy: Impartiality, Reflexivity, Proximity*, Princeton: Princeton University Press and Oxford.
- Tocqueville, Alexis de, 2000. *Democracy in America*, in: Harvey C. Mansfield and Delba Winthrop (trans. and eds.), Chicago: The University of Chicago Press.

הדמוקרטיה הישראלית בראי הבחירות

“הישראלים החדשים”

ממחאה חברתית לבחירות מפלגתיות

גייל טלשיר

א. מבוא

הסיסמה “העם דורש צדק חברתי” הפכה למוטו של המחאה החברתית בקיץ 2011, שנבנתה בהדרגה והוציאה כ-400,000 איש לרחובות כלילה אחד בספטמבר, וכך שינתה את השיח בישראל. אולם נדמה כי גוועה מאז. האם אכן לא הייתה השפעה למחאה החברתית הגדולה בישראל על בחירות 2013? תנועת מחאה אינה מחויבת לקוהרנטיות אידאולוגית, להבדיל מן המערכת המפלגתית המושתתת על צירים אידאולוגיים וממצבת את המפלגות לאורכם (Dalton, Farrell, and McAllister, 2011). האם וכיצד, בעידן משבר המפלגות, מגיבה הפוליטיקה לתהליכים חברתיים ומבטאת אותם במערכת המפלגתית? האם ניסו המפלגות לגמד את המחאה ולנהל בחירות ‘שגרתיות’ על הציר המדיני-ביטחוני? האם ניצלו המפלגות את המחאה באורח מניפולטיבי? או שאכן נוצרו צירים חדשים של ממש? במאמר זה אבחן האם ואיזו השפעה הייתה למחאה החברתית על המערכת המפלגתית. אטען כי השפעת המחאה ניכרת הן בשאלת הצדק החברתי המעוגן בפן הכלכלי והן בחלקה האחר של הסיסמה, בתפיסת “העם” הדורש צדק חברתי. במילים אחרות, אראה כי המחאה הנגידה את הזהויות הפרטיקולריות והסקטוריאליות בפוליטיקה של הזהות בישראל מול זהות מכילה, אורחית ושוויונית של העם הישראלי. בתוך כך נולדה הדרישה לפוליטיקה אחרת, שכונתה בפי המפלגות “פוליטיקה חדשה”. אף שמקובל בספרות המקצועית לזהות את הפוליטיקה החדשה עם נושאי סביבה, נשים ואיכות חיים (ישי, 1999), הפעם זוהתה “פוליטיקה חדשה” דווקא עם התביעה לפוליטיקה נקייה, מוכוונת-מדיניות שהתבטאה בתביעה למשילות. בלב המחאה

* אני מודה למכון לוי אשכול על תרומתו למחקר.

ניצבו ממדים שנזנחו בסקיור המחאה – המאבק על הדמוקרטיה הישראלית והקרב על הזהות הקולקטיבית. המחאה הנגידה ל"פוליטיקה של הזהויות" את הזהות הקולקטיבית האחדותית שהוטבעה בכיטוי "הישראלים החדשים", ובדרישה מהפוליטיקה שלא לעסוק באינטרסים מגזריים אלא באינטרס הציבורי. הניתוח יראה שהמאבק התבטא בבחירות בדחיקת הציור המדיני לטובת הציור הכלכלי והציור הזהותי. הציור הכלכלי נע בין נאו-ליברליזם לבין סוציאלי-דמוקרטיה, ובד בבד גם משקף מאבק משותף בריכוזיות, בפירמידות שליטה וביחסי הון-שלטון. הציור הזהותי הציב את הזהות היהודית-פרטיקולרית בימין מול הזהות הישראלית-אוניברסלית במרכז-שמאל. ההבננה של התחרות האלקטורלית בין המפלגות יצרה תגובה שונה: בציור הכלכלי ניסו כל המפלגות למצב עצמן כמפלגות חברתיות, ולכן ניכרו תגובות יותר וטשטוש אידאולוגי. לעומת זאת, ציר הזהות הוביל למאבק תוך-גושי: הימין התמודד עם השאלה "מי הכי יהודי?", שביטאה את העימות בין התפיסות החרדית, הדתית או הלאומית, והמרכז-שמאל עסק בסוגיית ייצוג הישראליות: שיח זכויות אוניברסלי מול רפובליקניזם של זכויות וחובות. ממד הישראליות הרפובליקנית וממד הפוליטיקה החדשה כביטויים למשילות יסבירו לאחר הבחירות את הברית בין יש עתיד ובין הבית היהודי כציור מכונן בקואליציה.

ב. מסגרת תאורטית: ממחאה לבחירות

נקודת המוצא לדיון במאמר זה היא המודל של דלה-פורטה ודיאני, ולפיו פעילות פוליטית בחברה האזרחית צריכה להיבחן בשלושה היבטים: (א) הבניית הקונפליקט החברתי המעצב; (ב) יצירת הזהות הקיבוצית הבונה את תפיסת ה"אנחנו"; (ג) אופני הפעולה הקולקטיבית (Della Porta and Diani, 2006: 5). ממדים אלה בהקשר של תנועת המחאה בישראל 2011 מדגישים הן את הקונפליקט הכלכלי סביב יוקר המחיה ומעמד הביניים, שקיבל את מרבית תשומת הלב בדיון הציבורי ובניתוח האקדמי, והן את תפיסת הקולקטיב החדש שייצרה המחאה ועוגנה בכיטוי "הישראלים החדשים". כמו כן הם מדגישים הדרישה לדמוקרטיה השתתפותית יותר ולפוליטיקה נקייה המתאפיינת במדיניות ברורה, במשילות ובפנייה לאינטרס ציבורי רחב (טלשיר, 2014).

שלושת ההיבטים מנותחים במאמר בתוך מבנה ההזדמנויות הפוליטיות. המודל מדגיש את פעילות המחאה עצמה והקמת ארגונים חדשים בעקבותיה

ובכך חורג מגיתוח פורמלי גרידא של המנהיגים שעברו מהמחאה למפלגות ומסקירת המפלגות החדשות שהוקמו. המאמר בודק את השפעת המחאה על כלל המערכת המפלגתית, כולל המפלגות הוותיקות בשאלת ההכנה האידאולוגית, הבנת הצירים ומיקומן העצמי של המפלגות עליהם. במילים אחרות, הוא בוחן באילו דרכים תורגמו שלושת היבטי המחאה לתוך המערכת המפלגתית בבחירות 2013.

המערכת המפלגתית בדמוקרטיה הייצוגית נמצאת במשבר לגיטימציה הציבור במוסדות הפוליטיים והיחלשות מנגנוני התיווך בין האזרחים לבין המערכת הפוליטית, תפקיד שבעבר יוחד למפלגות. שחיקת אמון הציבור במוסדות נבדקה לעומק בספרות, אך שאלת ההיענות (responsiveness) של המפלגות למשבר האמון של הבוחרים נחקרה פחות. לאחרונה פותחו שתי גישות דומיננטיות בשאלת ההיענות: לדברי פיטר מאייר, זמנה של הדמוקרטיה המפלגתית חלף, והמפלגות בעידן הקרטליזציה של הפוליטיקה מנותקות מהחברה. עד כה החזיקו המפלגות בשני תפקידים מסורתיים: האחד, ייצוגיות, המתבטאת בהיענות ובמתן קול לקבוצות שונות; והאחר, ממשלתיות, המתבטאת בשלטון ובמשלה. כיום נחלש עד מאוד תפקידן הראשון של המפלגות – יכולת הייצוגיות – ועמו התערערה הלגיטימציה הרחבה לשלטון הדמוקרטי. המפלגות מתמקדות אפוא בצד של המשילות, ולכן מתקשות לשמר את האמון בדמוקרטיה הייצוגית (Mair, 2013). לעומת זאת מתגבש זרם הטוען כי בכל הנוגע לשלטון הדמוקרטי המפלגות עדיין עומדות במשימה: הן מעצבות את מערכת הבחירות, שולטות במסע התעמולה, מציעות אידאולוגיות חלופיות לבוחרים ומייצרות מדיניות בהיותן בשלטון (Dalton, Farrell, and McAllister, 2011).

המאמר יעסוק בשאלת היענותן של המפלגות לאתגר שהציבה המחאה החברתית. מאייר ועמיתיו הציעו תגובות גנריות של מפלגות לשינויי השוק האלקטורלי: חוסר תגובה, תגובות מבניות, אלקטורליות, פרוגרמטיות ומוסדיות (Mair, Mueller, and Plasser, 2004). במאמרי זה אתמקד בהיענותן הפרוגרמטית של המפלגות ואבחן את היערכות המפלגות בכל הנוגע לממדי התחרות החדשים שהביאה המחאה למערכת הבחירות: כלכלה, זהות ופוליטיקה חדשה. כאמור, מאייר מניח שהיענותן של המפלגות יורדת, ולכן משבר האמון בדמוקרטיה מחמיר, אך לעומתו אטען שהמפלגות התייחסו למחאה ועיצבו מחדש את הצירים

המרכזיים בבחירות בהראותן היענות ברורה. אולם הדרך שבה תרגמו המפלגות את ממדי המחאה, ובכלל זאת חוסר היישום של ההיענות בתקופת הבחירות למדיניות בתקופת השלטון, פוגעת באמינותן ולכן יכולה להיחשב מניפולציה של השיח ולא היענות אמיתית לאתגר החברתי (Jacobs and Shapiro, 2000; Lawson and Poguntke, 2004). אנו רואים אפוא שהיענות מעוותת עשויה גם כן להחריף את משבר האמון בדמוקרטיה הייצוגית.

ג. המחאה החברתית: המאבק על הדמוקרטיה הישראלית

איציק שמולי, מדובריה המובהקים של המחאה החברתית, פתח את נאומו בעצרת שהתקיימה ב־13 באוגוסט 2013 כך:

ערב טוב לכולכם. ערב טוב לחייל מעפולה, ערב טוב לסטודנטית בירושלים, ערב טוב להוריה מדגניה, ערב טוב לשוטר מבאר שבע, ערב טוב למורה מטייבה, ערב טוב לעולה מאריאל, ערב טוב לגמלאי מנתניה, ערב טוב למחוסרי הדיור מחולון. ערב טוב ישראל! [...] המאבק הזה מקפל בתוכו בעיות רבות, רבות מדי, של החברה בישראל [...] הכאב המשותף מנגח בזו אחר זו את החומות הגבוהות שצמחו בחברה הישראלית והאפילו על הודה. לא עוד יהודים לעומת ערבים; לא עוד חילונים לעומת דתיים; לא עוד שמאלנים לעומת ימנים. יוקר המחיה פוגע בכלנו ומחדד את ההבחנה המסוכנת בין אלה שחיים ואלה המנסים לחיות בארץ הזו.¹

לדברי שמולי המאבק על יוקר המחיה משמש ראי לחברה הישראלית. בדבריו הוא קורא תיגר על בניית החומות והשיסוע בין יהודים וערבים, חילונים ודתיים, ימנים ושמאלנים, ופונה לקולקטיב האזרחי בבקשה לבנות זהות משותפת סביב האינטרס הכללי. לטענת המוחים הממשלה מבקשת לנגח את המגזרים השונים זה בזה: "זו השיטה שלהם: הפרד ומשול"². המחאה התבוננה אפוא בחברה בישראל מנקודת מבט אחרת מזו המקובלת בפוליטיקה הממוסדת: היא ביקשה לדבר לא מתוך מגזריות זהותית אלא מתוך קולקטיביות ישראלית. רבים מהמוחים נמנו

1 איציק שמולי, נאום בעצרת, 13.8.2011.

2 דפני ליף, מסיבת עיתונאים בעקבות פרסום מסקנות ועדת טרכטנברג, 27.9.2011.

עם מעמדות הביניים המשכילים, אך המחאה דרשה ייצוג של העם, שיתבטא בפוליטיקה הפונה אל האינטרס הציבורי. ניתוח פגמי הכלכלה, הניסיון לייצר ישראליות חדשה והדרשה לפוליטיקה אחרת יתגבשו לידי מאבק על דמותה של הדמוקרטיה הישראלית.

הבניית הקונפליקט: סדר יום כלכלי

חקר המחאה החברתית הדגיש את הפן הכלכלי והניח שהמחאה יצרה תודעה מובחנת של מעמד ביניים ישראלי (סבירסקי, 2013; רוזנהק ושלר, 2013; רם ופילק, 2013). אכן מושגי המפתח שנקשרו במחאה הם יוקר המחיה וצדק חברתי, אולם חשוב להדגיש כי תחת מטרייה זו דרו במחאה בכפיפה אחת שתי אידאולוגיות הפוכות: נאו-ליברליות וסוציאל-דמוקרטיות. האידאולוגיה הנאו-ליברלית זיהתה את המחאה עם מאבקים צרכניים להורדת מחירי הדיוור, הדלק והקוטג', ויוצגה על ידי תנועות דוגמת ”ישראל יקרה לנו“. המאבק הצרכני על יוקר המחיה זכה למכנה המשותף הרחב ביותר. האידאולוגיה השנייה, הסוציאל-דמוקרטית הקוראת לשוויון, אפיינה את הפעילים ויוצגה בארגון הגג ”הפורום לצדק חברתי“, שחיבר את מסמך הדרישות של המחאה. גל השביתות שהביאה עמה המחאה – שביתות העובדים הסוציאליים, הרופאים המתמחים, הפרקליטים, עובדי הקבלן והמורים – ייצג תחומים שהיו באחריות המדינה: חינוך, בריאות, תעסוקה ורווחה. ואכן נציגי השובתים נאמו בעצרת הראשונה, שהתקיימה ב־23 ביולי 2011, ומיצבו את המחאה כמאבק בהתפוררות מדינת הרווחה.

שתי אידאולוגיות הפוכות אלה צועדות יד ביד תחת המחאה החברתית כברת דרך ארוכה, ושתייהן מצביעות על בעיות מבניות של יחסי הון-שלטון בישראל: הריכוזיות, פירמידות השליטה, הבעלויות הצולבות, ההטבות לבעלי ההון והתמלוגים המופחתים על משאבי טבע ציבוריים. ”זאת לא טעות, זאת מדיניות“, הייתה סיסמה בולטת במחאה שביטאה בעיה מבנית: הסתרת האידאולוגיה והמדיניות בפוליטיקה הישראלית. המחאה קראה לפוליטיקאים לגבש תפיסה כוללת. לא הייתה זאת רק מחאה נגד ממשלת נתניהו אלא נגד כל הממשלות בדור האחרון.³ הקונפליקט הכלכלי שיקף מחאת עומק נגד השיטה: יחסי כלכלה-פוליטיקה והון-שלטון בישראל.

3 דפני ליף, נאום עצרת המחאה בשיתוף השובתים, 23.7.2011.

ממד הזהות: "הישראלים החדשים"

המחאה ביקרה את הפוליטיקה הישראלית, על כך שנמנעה מלפעול למען האינטרס הציבורי. הגיוון האדיר שביקשה המחאה להציג חרג במכוון מהשסעים שמייצגות המפלגות. הפוליטיקאים הודרו מהעצרות, מפני שהמחאה ביקשה לייצג סולידריות אזרחית רחבה מעבר למפלגות, לגושים ולקואליציה-אופוזיציה. כעשרים מאהלים ברחבי הארץ ניסו לייצר זיקה ישירה לאוכלוסייה מקומית מגוונת, וגם בעצרות נעשה מאמץ לייצג מגוון פנים של החברה: חרדים, ערבים, אנשי ימין ואמנים. אחד המסרים העיקריים של המחאה היה סולידריות בין-מעמדית, כפי שעולה מדבריה של סתיו שפיר.⁴ סיסמת "העם דורש צדק חברתי", המוטו של המחאה, הדגישה את המשותף המכיל. אולם מיהו ה"עם"? בהפגנת המיליון הכריז שמולי: "אדוני ראש הממשלה, תסתכל עלינו היטב: אנחנו הישראלים החדשים. תכיר אדוני ראש הממשלה: אנחנו הישראלים החדשים!".⁵ זהו ניסיון לעיצוב מחדש של העם: לא העם היהודי אלא כלל אזרחי ישראל. בניתוחו של דני פילק הצביעה הסיסמה על הופעת סובייקט חדש במרחב הפוליטי הישראלי, "העם כמכלול המוגדר על ידי צרכיו המשותפים, תביעותיו המשותפות והימצאותו מלוכד נוכח אליטות הכוח (השלטוני או הכלכלי)" (פילק, 2012: 278). ה"שיטה" שנגדה יצאה המחאה הייתה השיטה הפוליטית: ייצוגיות יתר מגזרית. בהיעדר מדיניות כלכלית מוצהרת, הכוח היחיד שיש בפוליטיקה הוא סחטנותן של המפלגות המגזריות. אולם המחאה החברתית התעקשה שלא לייצר מגזר וגם לא מעמד הביניים, אלא את ה"ישראלים החדשים".⁶ כל עוד דיברה בשם הישראלים ונלחמה על "אני מאמין" קולקטיבי המעוגן במגילת העצמאות ובסמלי הריבונות – דגל ישראל, הכנסת וההמנון – ביקשה המחאה לקבל אחריות למושג הישראליות ולהגדירו מחדש בהגדרה מכילה ואזרחית. כמו כן ביקשה לקרוא לפוליטיקה אחרת, פוליטיקה של טובת הציבור ולא של אליטה, מגזר או מעמד.

4 סתיו שפיר, נאום בכורה בכנסת, 20.2.2013.

5 איציק שמולי, נאום בהפגנת המיליון, 4.9.2011.

6 דפני ליף, נאום בעצרת המחאה, 29.10.2011.

ד. פולטיקה חדשה: דמוקרטיה מתוקנת

בד בבד יצרה המחאה מודל של דמוקרטיה השתתפותית: מעגלי דיון, שולחנות עגולים, פורומים ציבוריים ושימוש בשפת סימני הידיים שאפיין את המחאה במערב (פלדחי, יונה וגל-נור, 2012). ברפרטואר המגוון של פולטיקה אחרת התגלמה מחאה על הדיון הממודר המתנהל במשרדי הממשלה ומובל על ידי פקידות מקצועית ללא שקיפות ציבורית. הניתוח הנוקב של פולטיקה הזוהת חשף ממד מהותי במחאה החכרתית: המאבק על הדמוקרטיה. סתיו שפיר, ממובילות המחאה שנבחרה לימים לכנסת, הגדירה זאת כך: "ראינו איך המאבק על חינוך, דיור ובריאות נהפך למאבק למען הדמוקרטיה" (חלוץ, 2012). יהודה שנהב (2013) טען שהמחאה התנהלה כ"קרנבל" ובכך ויתרה הלכה למעשה על המאבק על הדמוקרטיה. אולם בניגוד לעמדתו ניצבו גל החקיקה האנטי-דמוקרטי ואפיונו כאיום על הדמוקרטיה במרכז תודעת מובילי המחאה, ולא רק המאבק ביוקר המחיה שזכה להדים רבים בתקשורת. מדברי שפיר אפשר ללמוד על הקשר ההדוק בין דמוקרטיה מקומית למאבק על הדמוקרטיה הישראלית. עיריית תל אביב ביטלה את האישור להפגנה ולהקמת האוהל של דפני ליף ובכך נוצר הטריגר למחאת ההמונים:

מה שעשה את הקיץ זה שהעירייה עשתה את המעשה האידיולוגי ביותר שיכלה לעשות, ועוד בשבוע של חוק החרם. פתאום נוצר חיבור בין חופש הביטוי פה וחופש הביטוי שם, והייתה תחושה חזקה של "מה, גם להפגין נגד מחירי השכירות כבר אי אפשר?". זאת הייתה חציית קו אדום עבור המון אנשים שלא בהכרח הבינו את חוק החרם וחוק הועדות (שכטר, 2012: 32).

הפולטיקה החדשה של המוחים התמקדה בדמות הדמוקרטיה בישראל: "ונתניהו, לא רק אתה אשם. אשמות גם כל הממשלות שקדמו לך [...] אתה יכול עדיין לתקן, אבל אם לא תתקן ותמשיך להרוס – אז מבחינתי אתה מפוטר".⁷ על אף האמצעים ההשתתפותיים שבהם השתמשו המוחים, הדרישה הייתה לתיקון הדמוקרטיה הייצוגית.⁸ המאבק, שניזון מגל החקיקה האנטי-דמוקרטי, נסוב על

7 דפני ליף (לעיל הערה 3).

8 דפני ליף (לעיל הערה 6).

הצורך בשלטון דמוקרטי מתוקן. הלך רוח זה התבטא, בחברה האזרחית, בקריאה מצד ארגון "מתפקדים" להתפקד לכל מפלגה באשר היא, בדרישה לתגבר את "משמר הכנסת" ואת "הסדנא לידע ציבורי" ובמאמצים להנגיש ולבקר את מוסדות הדמוקרטיה. כמו כן הוא התבטא בבחירתם של ראשי המחאה להצטרף למפלגות כזירה המשמעותית ביותר לשינוי מדיניות – תביעתה המרכזית של המחאה.

ה. היענות פרוגרמטית: ממדים ומתודולוגיה

כיצד, אם כן, התבטאה המחאה שנתיים מאוחר יותר בפוליטיקה המפלגתית? האם המפלגות התעלמו מהמחאה? שינו את סדר היום? שילבו נושאים חדשים בקמפיין? האם הביאה ליצירת צירים חדשים או דחקה צירים מובילים בעבר? כיצד מיקמו עצמן המפלגות על הצירים? כאמור, כמה מתגובותיהן של המפלגות שהציעו מאייר ועמיתיו לשינוי אלקטורלי הן תגובות פרוגרמטיות, המנסות לסגל נושאים חדשים לתפיסת העולם של המפלגה. ניתוח פרוגרמטי מבטא את מצאי התגובות לשינוי, מפני שהן היעדר תגובה והן דרישה לשינוי כללי המשחק ימצאו ביטוי אידאולוגי במצע בתשדירי הבחירות או בבניית הדימוי המפלגתי. במאמר אנתח את היערכות המפלגות על ממדי התחרות שהביאה המחאה למערכת הבחירות: כלכלה, זהות ופוליטיקה חדשה. ראשית אשווה בין הנושאים המובילים במצעים כדי להגדיר מהם הצירים ומהי חשיבותם בתפיסתן העצמית של המפלגות. שנית אנתח בכל ציר וציר את מיקום המפלגות ואת סוגי השיח. בספרות המחקר ניתוח מצעים חושף את סדר היום ואת האידאולוגיה של מפלגות, ומאפשר לשייכן ל"משפחות" גנריות במערכת הפוליטית וכמקור לקביעת מדיניות (Budge and Klingemann, 2001: 19). הניתוח יתבסס אפוא בעיקר על מצעי המפלגות בבחירות 2013. אתמקד בשבע המפלגות הגדולות שקיבלו 6 מנדטים לפחות בכנסת ה-19: הליכוד-ישראל ביתנו (31); יש עתיד (19); העבודה (15); הבית היהודי (12); ש"ס (11); מרצ (6); והתנועה (6). כיוון שלא כל המפלגות פרסמו מצעים הוספתי על ניתוח המצעים נתונים משלימים. כדי לבחון את שאלת המחקר בדבר תגובת המערכת המפלגתית למחאה בדקתי את הממדים המכוננים במצעי בחירות 2013 בהשוואה לבחירות 2009. לגבי מערכת הבחירות של 2009 אבחן את חמש המפלגות הגדולות: קדימה (28), הליכוד (27), ישראל ביתנו (15), מפלגת העבודה (15) וש"ס (11) בתוספת הבית

היהודי (3) ומרצ (3) הנבחרות גם ב־2013. הליכוד־ישראל ביתנו לא כתבה מצע ב־2013. ב־2013 קיבלה קדימה רק 2 מנדטים, אך הוכנסה לניתוח כדי לשמור על השוואה רלוונטית. ההשוואה, אם כן, מתייחסת לשבע מפלגות בכל אחת ממערכות הבחירות (מפלגות יש עתיד והתנועה נוספו כמפלגות חדשות ב־2013). ככל מצע ברקתי מהם שלושת הנושאים הראשונים שהציבו המפלגות: הממד המדיני־ביטחוני, המרכזי בפוליטיקה הישראלית (הסכסוך הישראלי־פלסטיני, איראן גרעינית, תהליך השלום); הממד הכלכלי (צדק חברתי, יוקר המחיה, תחרותיות, הון־שלטון, פערים חברתיים); הממד הזהותי (ישראל כמדינה יהודית, תפיסת לאומיות־ציונות־יהדות לעומת ישראליות ויחסי דת ומדינה); וממד הפוליטיקה החדשה (משילות, דמוקרטיה, חוקה).

כאמור, כל ממד נותח גם על בסיס נתונים משלימים, זולת המצעים. הציר הכלכלי הושלם בניתוח עמדות כלכליות שהשמיע הנציג הבכיר של המפלגות בסדרת ראיונות שיטתיים שנערכו לפני הבחירות בתכנית ”סדר יום” ברשת ב’. הראיונות שבחנתי התמקדו בשאלה ”איפה הכסף?”, שהציב לפיד, ובמילים אחרות בשאלה כיצד יטופל הכור התקציבי בסך 39 מיליארד שקלים.⁹ ניתוח השוואתי זה חושף הבדלים של ממש בין המרואינים, ומאפשר הבחנה ברורה בין אידאולוגיה נאו־ליברלית, הקוראת לשחרר את השוק החופשי, להוריד מסים, לפרק מונופולים וועדי עובדים, להגביר תחרותיות ולהדגיש צרכנות ויוקר מחיה; לבין תפיסה סוציאלי־דמוקרטית המדגישה שוויון, המבקשת לצמצם פערים, להשיג צדק חברתי, לחזק את מדינת רווחה, להגן על עובדים, להנהיג מיסוי פרוגרסיבי ולגלות סולידריות. האידאולוגיות הכלכליות מתבטאות בשני סוגי שיח שונים: מצד אחד שיח צרכני, הנובע מתפיסה ליברלית של שוק חופשי ומדגיש את יוקר המחיה, ומצד אחר שיח חברתי, הנובע מתפיסת מחויבות המדינה לאזרחיה ומדגיש את השירותים הציבוריים. אפיון האידאולוגיות המפלגתיות, סוג השיח והצבתן על הציר הכלכלי תוקפו בעזרת מאמרו של הפרשן הכלכלי־פוליטי צבי זרחיה (2013).

גם בממד הזהותי נבדקו התפיסה והשיח. הגדרת הזהות הקיבוצית נעה בין שני מוקדים: יהודית וישראלית. בניתוח התבססתי על שלושת סוגי שיח האזרחות שהעמידו יואב פלד וגרשון שפיר: האתנו־לאומיות היהודית; הליברליזם

9 תכנית הרדיו ”סדר יום”, ארכיון רשת ב’, רשות השידור, 2012.12.24–2013.1.1.

הדמוקרטי; והרפובליקניזם האזרחי (פלד ושפיר, 2005: 390). לטענתם, הרפובליקניזם הדומיננטי בתקופת מפא"י נחלש מאוד כיום. לטענתי בחירות 2013 התאפיינו בעלייה מחודשת של השיח הרפובליקני, המנגיד לשיח הזכויות הליברלי שיח של זכויות וחובות, שביטוייו הוא סיסמת ה"שוויון בנטל". ההגדרה בין האתנו-לאומיות היהודית לבין הליברל-דמוקרטיות התבטאה בפוליטיקה הישראלית בקיטוב של יהודית או דמוקרטית.

בחינת השיח המפלגתי תעלה שהקצנתו של הימין האתנו-לאומי אכן הביאה לנכונות אפילו לזניחת הדמוקרטיה, אך בתוך מחנה המרכז-שמאל, שאופיין בשיח של ה"ישראליות" הייתה מחלוקת לגבי הזהות היהודית והיא התפרשה בכמה אופנים: (א) שלילתה ("מדינת כל אזרחיה"); (ב) יהדות חילונית; (ג) יהדות כתובות; (ד) יהדות כלאומיות. האפשרות הראשונה מתאפיינת בשיח ליברלי של זכויות אוניברסליות, כהגדרת פלד ושפיר. האפשרות השנייה והאפשרות השלישית מצאו ביטוי באימוץ שיח רפובליקני. האפשרות האחרונה יצרה שיח לאומי-ליברלי, והוספתי אותה כשיח אזרחות רביעי: ליברלי בראותו את זכות ההגדרה העצמית כזכות יסוד של כל עם, יהודי ופלסטיני כאחד, ולאומי בראותו את ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי.

חשיפת תפיסת הזהות וסוגי השיח נעשתה באמצעות ניתוח המצעים. כמו כן ערכתי ניתוח תוכן משווה של נאומו הבכורה בכנסת ה-19 של שלושת חברי הכנסת הראשונים מחברי הכנסת החדשים של כל המפלגות הנחקרות. נאומו הבכורה מציגים "אני מאמין" של חבר הכנסת החדש, המתבטא בבחירת הנושאים, בהצגת העמדות ובסוג השיח. לכנסת ה-19 נכנסו 48 חברי כנסת חדשים, ומקובל לייחס זאת להשפעת המחאה החברתית על הכנסת. מפלגות חדשות ומפלגות ותיקות ששינו את פניהן ביקשו לבטא את ההתחדשות גם בהכנסת פנים חדשות לשורותיהן. כל המפלגות שנבדקו הקצו מקום של כבוד לחברי כנסת חדשים, מלבד ש"ס שלא הציגה חברי כנסת חדשים, והליכוד-ישראל ביתנו, שבו חברי הכנסת החדשים לא הוצבו במקומות גבוהים ברשימה: משה פיגלין, שמעון אוחיון ויאיר שמיר. הדיון יתייחס לפיכך גם לתפיסות מנהיגי אותן מפלגות. נבדק הציר המרכזי בנאומים, אופן הבניית הזהות כיהודית-פרטיקולרית או ישראלית-אוניברסלית וסוגי השיח.

בממד הדמוקרטיה התייחסתי לשלושה היבטים בפוליטיקה החדשה: (א) תפיסת המפלגה את הפוליטיקה באמצעות מידת החשיבות שייחסה למצע

האם בכלל פרסמה מצע, מסמך עקרונות או תכנית מפורטת); (ב) יחסה לתפקוד הממשל כפי שעולה מן הדרישה לתיקון הפוליטיקה הישנה; (ג) מדד הדמוקרטיה הפנימית (ראו שפירא ורהט, בקובץ זה). בהיבט הראשון בדקתי אם נכתבו מצע או מסמך עקרונות ואם הכתיבה הייתה שיתופית או לאו. כך, מפלגת הליכוד-ישראל ביתנו כלל לא כתבה מצע ב־2013; ש״ס השתמשה באותו מצע מבחירות קודמות; והבית היהודי פרסמה מסמך עקרונות בלבד. לעומת זאת, יש עתיד והתנועה ראו ביצירת המצע כלי מכוון לביסוסן כמפלגות ולהדגמת ”פוליטיקה חדשה”. העבודה כתבה שני מצעים: אחד באמצעות שיתוף ציבור חברי המפלגה, ברוח המחאה החברתית, והשני בשיתוף חמישים כלכלנים. יחסה של המפלגה כלפי המצעים הפך לחלק מתפיסת הפוליטיקה שלה. לגבי ההיבט השני בדקתי אם הוצעו רפורמות מבניות בדמוקרטיה הייצוגית, ואם כן, אם הוכנסו להסכמים הקואליציוניים על ידי השותפות לממשלה. לבדיקת ההיבט השלישי השתמשתי במדד הדמוקרטיה הפנימית של שפירא ורהט כנתון מצרפי הממקם את המפלגות על הציר של דמוקרטיה פנימית.

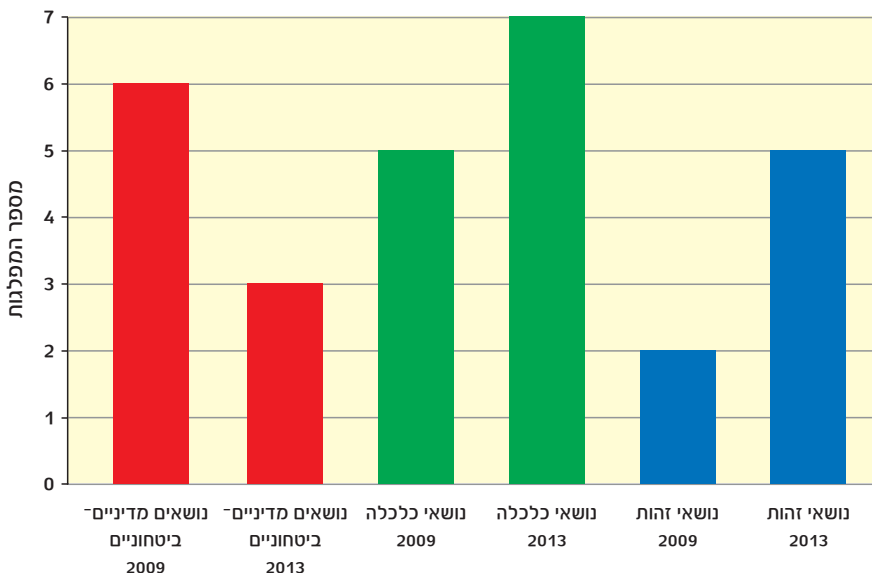
1. בחירות 2013 בין ציר מדיני-ביטחוני, כלכלי, זהותי ודמוקרטי

ממלחמת ששת הימים ואילך התנהלו מערכות הבחירות במובהק סביב הציר המדיני-ביטחוני וסוגיית השטחים, וכך גם בבחירות 2009 (שמיר ואריאן, 1999; 2010). לקראת בחירות 2013 נידונו גֶרְעוֹן אירן ומבצע ”עמוד ענן” בעזה. האם היה זה שוב הציר הדומיננטי? האם ממדי המחאה השפיעו על האופן שבו מיצבו עצמן המפלגות במאבק על הבוחרים? לוח 1 ותרשים 1 מציגים את הנושאים שעמדו בשלושת המקומות הראשונים במצעי בחירות 2009 ו-2013. הנושאים מוצגים באופן שבו הוצגו על ידי המפלגות עצמן.

לוח 1: שלושת הנושאים הראשונים במצעי המפלגות, 2009 לעומת 2013

בחירות 2013		בחירות 2009		שלושת הנושאים הראשונים במצע	מצע	מספר מנדטים	שלושת הנושאים הראשונים במצע	מצע	מספר מנדטים	
שלושת הנושאים הראשונים במצע	מצע	מספר מנדטים	מצע							
—	—	—	—	1. כלכלה 2. ביטחון 3. מדיניות	כן	27				הליכוד
—	—	—	—	1. האיום הביטחוני 2. האיום הדמוגרפי 3. הסדר קבע וסיום הסכסוך	כן	15				ישראל ביתנו
—	—	31	—	—	—	—	—	—	—	הליכוד-ישראל ביתנו
1. החזרת עטרה ליושנה 2. צדק חברתי	מסמך עקרונות 2006	11	11	1. החזרת עטרה ליושנה 2. צדק חברתי	מסמך עקרונות 2006	11				ש"ס
1. מדינה יהודית 2. חינוך יהודי-ציוני 3. כלכלה חופשית עם רגישות חברתית	מסמך עקרונות מועתק מאתר "ישראל שלי" (2012)	12	12	1. תורה ומדינה 2. חינוך 3. שלום וביטחון	כן	3				הבית היהודי
1. כלכלה וחברה 2. שירות שווה לכול 3. שינוי שיטת הממשל	כן (השקת כל פרק במצע בעיר אחרת)	19	19	—	—	—	—	—	—	יש עתיד
1. משנה כלכלית-חברתית 2. משנה מדינית-ביטחונית 3. חינוך והשכלה	1. מצע כללי (ועידה אידאולוגית 1,200 איש); 2. מצע כלכלי שנכתב בשיתוף חמישים מומחים	15	15	1. ביטחון ושלום 2. מדיניות כלכלית-חברתית 3. מדיניות חינוך והשכלה	כן	15				העבודה
צדק חברתי: 1. יוקר מחיה 2. דיור 3. שוויון בנטל	כן	2	2	1. תכנית פעולה מדינית 2. תכנית פעולה כלכלית-חברתית 3. מדיניות רווחה	כן	28				קדימה
1. עקרונות מדיניים לשלום 2. כלכלה המאפשרת צדק חברתי 3. סוגיות חברתיות	כן	6	6	—	—	—	—	—	—	התנועה
1. זכויות אדם וזכויות קולקטיביות 2. התהליך המדיני, ביטחון ויחסי חוץ 3. חברה וכלכלה	כן	6	6	1. תהליך מדיני 2. חברה וכלכלה 3. חינוך בישראל	כן	3				מרצ

תרשים 1: שלושת הנושאים הראשונים במצעי המפלגות, 2009 לעומת 2013

מניתוח הנתונים עולה שהציר המדיני-ביטחוני ירד משמעותית בבחירות האחרונות. ב-2009 רק ש"ס לא מיקמה אותו באחד משלושת המקומות הראשונים, ואילו ב-2013 הופיע הנושא המדיני במקום הראשון רק אצל התנועה, ובשלושת המקומות הראשונים הוא מופיע רק בשלוש משבע המפלגות. לנוכח העובדה שהציר המדיני-ביטחוני הוצב בתשתית התפיסה הפוליטית בישראל בארבעים השנים האחרונות, הרי שמדובר בשינוי דרמטי. לעומת זאת, הממד הכלכלי היה ב-2009 בליכוד בלבד במקום הראשון, וב-2013 ממד זה הופיע ראשון בשלוש מפלגות (יש עתיד, העבודה וקדימה), ובכל המפלגות בשלושת המקומות הראשונים. נושאי ממד הזהות הופיעו במקום הראשון בשלוש מפלגות (ש"ס, הבית היהודי ומרצ), ובאחד משלושת המקומות הראשונים ב-5 מ-7 המפלגות. יש לשים לב שב-2009 שתי מפלגות בלבד הציבו את נושאי הזהות בין שלושת המקומות הראשונים. נושאי הפוליטיקה החדשה לא הגיעו לשלושת המקומות הראשונים בשום מפלגה. ניתוח המצעים מצביע, אם כן, על ירידה ברורה בחשיבות הציר המדיני-ביטחוני ועל עלייה בממדי הכלכלה והזהות ב-2013. אולם כדי למצב את המפלגות על צירים אלו וכדי להבין כיצד הן תופסות את מהות הציר כבסיס לתחרות, יש לעבור לניתוח אידאולוגי.

1. הציר החברתי-כלכלי

הציר החברתי-כלכלי נתפס כתביעה המרכזית של המחאה, אולם היא הביעה תביעות כלליות בלבד כלפי השיטה: נגד הריכוזיות, יחסי הון-שלטון, היעדר תחרותיות ובעלות צולבת של פירמידות השליטה. תביעות אלה יצרו מכנה משותף לנאו-ליברליזם ולסוציאל-דמוקרטיה. אולם מפלגות פוליטיות, בניגוד לתנועת מחאה, מצופות לייצר אידאולוגיה כלכלית מגובשת ועקיבה. האם המפלגות עשו כן? מה היו התפיסות הכלכליות של המפלגות המתחרות בבחירות 2013? כיצד הן תפסו את המאבק וכיצד הן מיקמו עצמן ביחס אליו? לוח 2 מציג את עמדות המפלגות כפי שהוצגו על ידי נציגי בכיר שלהן בראיונות לפני הבחירות ברשת ב' בתכנית "סדר יום".

לוח 2: ניתוח השוואתי של ראיונות ב"סדר יום": תפיסות אידאולוגיות כלכליות בבחירות 2013

תאריך הראיון	מראוין	תפקיד	מי סובל מהגירעון?	ממי לוקחים כדי ליישבו
24.12.2012	כרמל שאמה-כהן	יו"ר ועדת כלכלה	—	* קיצוץ רוחבי * התייעלות * העלאת מסים למשתכרים 8,000 לפחות
30.12.2012	אלי ישי	יו"ר מפלגה	השכבות החלשות	* חמלה * עשירים וטייקונים * הגדלת הגירעון
31.12.2012	נפתלי בנט	יו"ר מפלגה	מעמד הביניים	* פתיחת שווקים * שבירת מונופולים ושבירת ועדים * קיצוץ רוחבי למטע חינוך * יזמות ועידוד השקעות * שוויון בנטל
26.12.2012	יאיר לפיד	יו"ר מפלגה	מעמד הביניים	* טייקונים * ועדים חזקים * חרדים * החזרה למעגל העבודה * שוויון בנטל * יזמות וחדשנות
25.12.2012	שלי יחימוביץ'	יו"ר מפלגה	מעמד הביניים + השכבות החלשות	* שחרור רווחים כלאים * הטלת מס חברות ומס הון * הגדלת גירעון * הגנה על מדינת רווחה
27.12.2012	עמיר פרץ	מקום שלישי בתנועה	מעמד הביניים	* התנחלויות * חרדים * טייקונים * תהליך מדיני לצמיחה
1.1.2013	זהבה גלאון	יו"ר מפלגה	מעמד הביניים + השכבות החלשות	* התנחלויות והשקעה בשטחים * טייקונים * השקעה בתשתיות * חיוב חינוך ליבה לכולם

מהניתוח עולה שהבית היהודי ויש עתיד מדגישות כלכלה של יזמות וחדשנות ומציעות להילחם במונופולים ובוועדים החזקים ולהתמודד עם המשבר ללא העלאת מס לשכבות הביניים. זהו שיח צרכני המאפיין אידאולוגיה נאו-ליברלית. התנועה, שהמרוויחין שלה ממוקם כמספר שלוש ברשימה, מסתמכת על התנעת תהליך השלום כמנוף לצמיחה כלכלית. כמוה גם מרצ מציעה העברת משאבים מהשטחים אל תוך גבולות 67, אך מרצ ומפלגת העבודה מצרפות את השכבות החלשות לניתוח, ומבקשות במובהק להבריא את מדינת הרווחה הישראלית. מדובר אפוא בשיח חברתי המבטא השקפת עולם סוציאל-דמוקרטית. ש”ס דואגת לחלשים בלבד ומבקשת בעבורם חמלה – כלומר צדקה ולא צדק. ש”ס ומפלגת העבודה הן היחידות שאינן מתנגדות להגדלת הגירעון הכלכלי בעת משבר. עמדת הליכוד-ישראל ביתנו, שכזכור לא פרסמה מצע, מעניינת במיוחד. ראשית, בניגוד לרוב המפלגות שלחה המפלגה לריאיון לא את העומד בראשה אלא חבר כנסת שנבחר במקום לא ראלי לבחירות 2013. העמדות שהציג היו עמדות מפלגת שלטון: קיצוץ רוחבי המלמד על אי-קביעת סדר עדיפויות; תהליך התייעלות המשקף נאו-ליברליזם; והגנה על החלשים ביותר – כלומר מדינת סעד ולא מדינת רווחה. היענות מפלגת השלטון למחאה החברתית נתפסת אפוא כחוסר תגובה בשני מובנים: מפלגת השלטון עוסקת בביטחון ולא בשאלות חברתיות; ומהבחינה האידאולוגית נתניהו מזוהה עם התפיסה הנאו-ליברלית. לוח 3 מסכם את ההשקפות האידאולוגיות לפי המצעים, הראיונות ברדיו וניתוחו של זרחיה (2013), ומאפשר לאפיין את העמדות של המפלגות על ציר כלכלי. הלוח מראה שמפלגת העבודה ומרצ ממצבות את עצמן כמפלגות סוציאל-דמוקרטיות, כלומר דורשות מדינת רווחה אוניברסלית, מיסוי פרוגרסיבי; והשקעה בחינוך, בבריאות ובדיוור כדי ליצור צדק חברתי. הבית היהודי והתנועה מנגידות במצען בין סוציאליזם ישן, המזוהה עם מפלגת העבודה, לבין נאו-ליברליזם דורסני, המזוהה עם הליכוד. התנועה מנסה למקם את עצמה אפוא כ”דרך שלישית” ברוחו של טוני בלייר באנגליה. אולם ניתוח המצעים מראה שהבית היהודי וגם יש עתיד מחזיקות בהשקפה נאו-ליברלית המסתמכת על יזמות, על חדשנות, על שוק חופשי ועל שיח צרכני. שתיהן מציעות הן חינוך ציבורי והן הורדת מסים ממעמד הביניים – סתירה אידאולוגית מובנית. ש”ס דורשת עזרה מוגברת לחלשים, וממצבת את עצמה כתומכת במדינת סעד ולא במדינת רווחה המספקת שירותים ציבוריים לכל שדרות האוכלוסייה. בתשדירי

הבחירות של הליכוד הדגישו נתניהו ודוברים אחרים מדיניות שהתקבלה בעקבות ועדת טרכטנברג: חינוך חובה מגיל 3, הורדת מחירי הסלולר, טיפול ביוקר המחיה באמצעות הגברת התחרותיות ועוד. הליכוד, נטען בקמפיין, הוא המפלגה החברתית המובהקת בישראל: ח"כ מירי רגב טענה כי מאז ז'בוטינסקי ובגין היה הליכוד תמיד המפלגה החברתית שאפשרה את פתיחת השלטון והכנסת המזרחים פנימה לתוך הממסד.¹⁰ ברוח זו הפך נתניהו את ח"כ משה כחלון לסמל של הליכוד: כחלון המזוהה כ"חברתי" פרש אמנם מהליכוד אך נתניהו הבטיח לו, תקווה שבסופו של דבר נגוזה, מקום כראש רשות מקרקעי ישראל כדי שיעשה בדיוור מה שעשה בתחום הטלפונים הניידים:¹¹ אג'נדה חברתית המתבססת על צרכנות, על שבירת מונופולים ועל יצירת תחרותיות, כלומר על רכיבים של נאור-ליברליזם. עם זאת, הליכוד רואה את עצמו כמפלגה "חברתית", כלומר מפלגה הפונה לשכבות המוחלשות יותר, ולפיכך אפשר היה לצפות שיגלה תפיסת עולם המיטיבה יותר עם השכבות המבוססות פחות. לגבי סוג השיח הכלכלי, עולה הבדל מובהק בין שיח צרכני של הליכוד-ישראל ביתנו, יש עתיד והבית היהודי, ובין השיח הסוציאל-דמוקרטי של צדק חברתי של מרצ ושל מפלגת העבודה. התנועה משתמשת בשיח ליברלי של זכויות פרט, ואילו ש"ס בשיח של חמלה וצדקה בפרשנותה המסורתית לצדק חברתי. כל המפלגות יוצאות נגד "קפיטליזם חזירי", ולכן מלבד מפלגת העבודה, מרצ וש"ס, כולן מציעות מעין נאו-ליברליזם רך.

לוח 3: אפיון אידאולוגיה כלכלית, הגדרה עצמית וסוג שיח, 2013

מצע 2013	הגדרה עצמית במצע	אידאולוגיה כלכלית	סוג שיח
הליכוד-ישראל ביתנו	"כלכלה חופשית עם רגישות חברתית"	נאו-ליברליזם רך	צרכני
ש"ס	מסמך עקרונות 2006 "צדק חברתי"	מדינת סעד	חמלה
הבית היהודי	מסמך עקרונות	נאו-ליברליזם רך	צרכני
יש עתיד	כן	נאו-ליברליזם רך	צרכני
עבודה	כן	מדינת רווחה אוניברסלית	סוציאל-דמוקרטי
התנועה	כן	דרך שלישית	ליברלי
מרצ	כן	מדינת רווחה אוניברסלית	סוציאל-דמוקרטי

10 מירי רגב, נאום בחירות (הסרטון הורד מאתר יוטיוב).

11 בנימין נתניהו, מינוי כחלון לראש רשות מקרקעי ישראל, 20.1.2013.

יש עתיד ומפלגת העבודה התמקדו בכלכלה, אך שאר המפלגות עשו מהלך כפול: כולן מתייחסות לצדק חברתי ולכלכלה הוגנת עם שוק חופשי. כל אחת בדרכה מדישה ממד אחר: תשדיר הבחירות של הבית היהודי שואל "אז למי נצביע, למי ששואל 'איפה הכסף?'" ועונה "לא, איפה הערכים?", כלומר במוקד סדר היום שלו ניצבים הערכים היהודיים. גם ש"ס בחרה את הסיסמאות "מדינה עם נשמה" ו"ש"ס היא המזוזה של המדינה", כלומר הובילה תשדירי בחירות הקוראים לשמירת היהדות ולא העבירה מסר כלכלי.¹² הליכוד אמנם התגאה בוועדות טרכטנברג ושישינסקי, אך התעמולה שעשה מיצבה אותו כמפלגת שלטון העוסקת בסוגיות "החשובות באמת" – ביטחון.

אנו רואים אפוא שהמסקנות בדבר הציר החברתי-כלכלי בבחירות 2013 מורכבות: ראשית, הייתה השפעה מובהקת של המחאה על המפלגות. בכל המצעים שנכתבו הוצבה הכלכלה באחד משלושת המקומות הראשונים. שנית, כל המפלגות, למעט התנועה, ביקשו לשכנע את הבוחרים שהן המפלגה החברתית ביותר. שלישית, המפלגות דרשו גם שוק חופשי והורדת יוקר המחיה על ידי הגדלת התחרותיות וגם על ידי הרחבת השירותים הציבוריים: חינוך, דיור ובריאות. כולן, אם כן, אימצו את התמות המרכזיות של המחאה. מפלגת העבודה ומרצ קראו למדינת רווחה, כלומר להגדלת ההשקעה בשירותים; מפלגת העבודה קראה לנצל לצורך כך את התמלוגים על משאבי טבע, ואילו מרצ ראתה בתהליך השלום מקור כלכלי למימון מדינת הרווחה. ש"ס דאגה לחלשים, וביקשה מדינת סעד. שאר המפלגות עמעמו את עמדותיהן האידאולוגיות ויצרו שעטנז של "שוק חופשי עם רגישות חברתית" – מינוח של הליכוד מ-2009 – ובכך יצרו הלכה למעשה שיח הכולל סתירה פנימית בין הורדת מסים לבין הרצון לשירותים ציבוריים לכולם. הציר הכלכלי ללא ספק קיבל מקום מרכזי בבחירות 2013. אולם כישלון המחאה ליצור זיקוק אידאולוגי יצרה מציאות שבה כל המפלגות, למעט התנועה, הציגו את עצמן כמפלגה החברתית האמיתית בישראל, בעוד שלא הבהירו לציבור את ההבדלים ביניהן. קריאה דקדקנית במצעים מעלה תפיסות כלכליות מובהקות – נאו-ליברליות מול סוציאלי-דמוקרטיות. אולם רוב המפלגות לא נקטו עמדה ברורה והבטיחו גם להוריד מסים וגם לספק שירותים ציבוריים מעולים. הבטחה כזו טומנת בחובה כאמור סתירה מבנית. במובן מסוים

הייתה כאן הצלחת יתר של המחאה, אך דפוס זה מתיישב גם עם המאבק על הבוחר החציוני, המאופיין בטשטוש עמדות ובהסתופפות במרכז המפה הפוליטית.

2. ציר הזהות: בין יהודי פרטיקולרי וישראלי אוניברסלי או רפובליקני

שני הצירים הקודמים – המדיני והכלכלי – מוכרים במחקר ההשוואתי ובישראל, אך ציר הזהות של 2013 נבדל מהממדים שהוצעו בחקר הפוליטיקה בישראל בעבר. עד כה עסק ציר הזהות ביחסי דת-מדינה, נע בין רתיות לחילוניות והתמודד עם זהויות שבטיות המחלקות את כל החברה לקהילות (קימרלינג, 1999). ב-2013 עלתה בפעם הראשונה בבחירות הישראליות כסוגיה עיקרית המתגרת את המגזריות הפוליטית. הציר נע בין זהות יהודית פרטיקולרית לבין ישראליות אזרחית מכילה. יש לשים לב שגם יהדות מכילה – ליברלית או לאומית – צרה מלהכיל את הלא יהודים ובכך היא פרטיקולרית. שלושת סוגי השיח שהצעתי – אתנוקרטיות (דתית או לאומית); זכויות פרט אוניברסליות; ושיח רפובליקני של זכויות וחובות שעוגן בתפיסת השוויון בנטל כפרטיקולרי (יהודי) או אוניברסלי (אזרחי) – מציעים וריאציה מעניינת לשיחי האזרחות של פלד ושפיר. עליהם הוספתי שיח לאומי-ליברלי המבנה את הלאומיות כאוניברסלית ומנגיד את "מדינת כל אזרחיה" ל"מדינת לאום יהודית" (ודמוקרטיה). חמש מתוך שבע המפלגות בבחירות 2013 מיקמו זהות קיבוצית באחד משלושת המקומות הראשונים במצעיהן. לוח 4 מציג ניתוח משווה בין נאומי הבכורה של שלושת חברי הכנסת החדשים הראשונים בכל מפלגה במילותיהם שלהם בתחום הבניית הזהות הקיבוצית על הציר הנע בין יהדות לישראליות.

לוח 4: שיח זהותי כמשתקף מנאומי הבכורה של שלושת חברי הכנסת החדשים הראשונים בכל מפלגה, 2013

חבר כנסת חדש	מפלגה	נושאי ליבה	זהות קיבוצית	סוג שיח
יאיר לפיד	יש עתיד	<ul style="list-style-type: none"> - מדינה ריבונית מול קבוצותיה - מניעת שיתוק משילתי ומשבר ממלכתיים - שלטון מיעוטים ולא שלטון הרוב - שוויון בפני החוק - משא ומתן לשלום - חלוקת משאבים הוגנת - שוויון בנטל - אהבת אדם ולא שנאת אחר - ישראליות 	ישראליות	רפובליקני
שי פירון	יש עתיד	<ul style="list-style-type: none"> - שואה - עם = ארץ מובטחת, ארץ התנ"ך - צדק ומוסר למוחלשים - ישראליות מחודשת 	ישראליות (יהדות כתרבות)	רפובליקני
יעל גרמן	יש עתיד	<ul style="list-style-type: none"> - ייצוג נשים - הענקת יחס מועדף לקבוצות מוחלשות - גילוי סובלנות לשונה 	ישראליות	זכויות
אלעזר שטרן	התנועה	<ul style="list-style-type: none"> - שואה - יהודית ודמוקרטית - שוויון בנטל: "ישראלי אמיתי לא משתמט" 	ישראליות	רפובליקני
דוד צור	התנועה	<ul style="list-style-type: none"> - צדק חברתי - משא ומתן לשלום - חמלה כלפי מוחלשים - חיזוק הביטחון האישי 	ישראליות	לאומי-ליברלי
מרב מיכאלי	העבודה	<ul style="list-style-type: none"> - מדינת ישראל כמפעל חיים - פמיניזם לשינוי המדינה - נגד הדרת מיעוטים - נגד שוויון בנטל - העצמה וביקורת 	ישראליות	זכויות
חיליק בר	העבודה	<ul style="list-style-type: none"> - שוויון חברתי בין הפריפריה למרכז - נגד קרע בין יהודים - נגד שנאת האחר - שלום 	יהודי ישראלי	זכויות
עומר ברלב	העבודה	<ul style="list-style-type: none"> - אחווה צבאית - שתי מדיניות לשני עמים - נטישת המדינה את חלשיה - השתלבות חרדים 	ישראלי	רפובליקני

(המשך)

חבר כנסת חדש	מפלגה	נושאי ליבה	זהות קיבוצית	סוג שיח
מיכל רוזין	מרצ	- רצח רבין - נגד כיבוש - נגד אפליית מיעוטים	ישראלי	זכויות
עיסאווי פרג'	מרצ	- מגילת העצמאות - שוויון - נגד גזענות - קליטת ערים בתעסוקה - "שונה אבל שווה"	ישראלי	זכויות
תמר זנדברג	מרצ	- מאבק חברתי - "זו לא טעות זאת מדיניות" - דיר, חינוך, פנסיה - "פרויקט הכיבוש הישראלי" - פוליטיזציה דורית	כל אזרחיה	זכויות
משה פייגלין	הליכוד- ישראל ביתנו	- יכוח של יהודי (זהות) מול ישראלי (אזרחי) - משמעות יהודית להנהגה - שוקת מוסרית שבורה - אלוהים כזהות מחברת - גוש קטיף כעוול	יהודי-דתי	אתנו-דתי (תאוקרטי)
שמעון אוחיון	הליכוד- ישראל ביתנו	- חינוך לאומי כתשתית ביטחונית - חיזוק מקצוע ההוראה - חיזוק הזהות היהודית והמורשת קהילות יהודיות - שוויון בנטל	יהודי-לאומי	אתנו-לאומי
נפתלי בנט	הבית היהודי	- "פרייאר" למען הדבר הנכון - נגד ריכוזיות ונגד ועדים חזקים - לימוד תורה לכל ישראל כאינטרס קיומי - שוויון בנטל	יהודי-לאומי	אתנו-דתי
אלי בן-דהן	הבית היהודי	- "ישראל – כיסא עולם ה" - מעמד רוחני - ייעוד ישראל כממלכת כוהנים - תורת ישראל לכולם - שירות עם הקודש בארץ הקודש	יהודי-תורני	אתנו-דתי (תאוקרטי)
איילת שקד	הבית היהודי	- נגד פוסט-ציונות - קריאה לאחדות, לאחוה ולאחריות - ריבונות יהודית - שוויון בנטל - הגנה, עבודה ותורה - "שומרי אחי מול אנוכי"	יהודי-לאומי	אתנו-לאומי

יש עתיד מציעה אפוא שיח ישראלי המתמקד בשוויון בנטל, כלומר שיח רפובליקני של זכויות וחובות. מצעה אוניברסלי בכך שכל מי שמשרת את המדינה ועובד למחייתו הוא חלק מהזהות הקיבוצית הישראלית – כולל מיעוטים – ולהפך: מי שאינו משרת, אף אם הוא יהודי, זכויותיו נפגעות. השיח של לפיד גדוש בתפיסת ישראליות הדנה באינטרס הכללי. תפיסה זו עולה מטוריו בעת המחאה ומתחדדת בנאום הבכורה שלו. בניגוד לשיח הכלכלי שידגיש את מעמד הביניים, השיח הזהותי של לפיד מבטא שיח של הכלה וחזון ישראליות:

זהו משבר כלכלי אבל הוא לא רק משבר כלכלי, הוא משבר חברתי אבל לא רק חברתי, הוא משבר פוליטי אבל לא רק פוליטי. כי לפני כל דבר אחר הדבר שנשבר, הדבר שמוטל לפנינו מפורק לרסיסים הוא יכולתה של המדינה לפעול כריבון אל מול הקבוצות השונות שמרכיבות אותה. הרעיון היסודי של מדינת הלאום, של כל מדינה, הוא להיות לשלם שגדול מכלל חלקיה. ישראל מורכבת מחלקיה. אנחנו אנשים שונים זה מזה. יש בינינו חרדים ודתיים וחילונים. ויהודים ונוצרים ומוסלמים וגברים ונשים וצעירים ומבוגרים ועניים ועשירים וותיקים ועולים, ויש יופי רב בפסיפס הצבעוני והמורכב הזה, ויש בו עוצמה אינטלקטואלית [...] במקום שמה שמאחד בינינו יגדיר אותנו אנחנו מוגדרים היום בידי מה שמפריד בינינו [...] הם הפכו לסיבה לשיתוק משילותי ולחוסר אונים פוליטי.¹³

שלטון המיעוטים בקואליציה יוחלף בשלטון הרוב, ועל הכנסת לעצב סדר עדיפויות ישראלי בהיותה ריבון בדמוקרטיה: "אני מאמין בישראל ואני מאמין בישראלים ואני מאמין בכל לבי ביכולתנו ליצור פה חברת מופת שכולנו יכולים להיות גאים בה. העיקרון הבסיסי ביותר של הדמוקרטיה – סמכותה של המדינה לפעול לפי החלטת הרוב."¹⁴ ואולם נאומי יש עתיד – מפירון לקלדרון וללפיד – מעלים ממד נוסף: יהדות כתרבות, ולא רק שיח אזרחי-דמוקרטי, שלדברי פייגלין – אך גם קלדרון¹⁵ – הוא שיח רזה. פירון נושא נאום יהודי בדבר הכרעות אישיות בין דתיות לחילוניות, אולם הוא מחזיק בתפיסה של ערכים

13 יאיר לפיד, נאום בכורה בכנסת, 12.2.2013.

14 ש.ם.

15 רות קלדרון, נאום בכורה בכנסת, 12.2.2013.

אוניברסליים. לדבריו, מפלגתו גיבשה תפיסה של ישראליות מתחדשת. חריגה במפלגתה יעל גרמן, בכך שנאומה המבטא שיח זכויות קלסי, ישראל כמדינת כל אזרחיה, מתמקד בייצוג נשים. ה"אני מאמין" של יש עתיד מייצר חלופה של דמוקרטיה מתוקנת דרך שיח של זכויות וחובות: רפובליקניזם ישראלי הנבדל מהממלכתיות המפא"יניקית של האליטה המייסדת ונובע מליברליות פוליטית וכלכלית.

מצע התנועה משקף שיח ליברלי אינדיווידואליסטי ורואה בישראל מדינת לאום יהודית. הליברליזם אוניברסלי והלאומיות אוניברסלית – אך בשתי מדינות לשני עמים: במדינה היהודית זכויות פרט בלבד למיעוטים. בנאומי הבכורה שטרן מדגיש את השוויון בנטל ומציע שיח רפובליקני, בעוד שצור מדגיש ציר כלכלי ומדיני ומנכיח את בחירתה של מפלגתו כיחידה המציבה בראש את הציר המדיני.

מפלגת העבודה, שצירפה לשורותיה את מנהיגי המחאה איציק שמולי וסתי שפיר, אמורה הייתה להיות המפלגה של הישראליות. בניגוד לרפובליקניזם של לפיד, מפלגת העבודה מנהלת שיח אוניברסלי של זכויות וסולידריות אזרחית ובין-מעמדית. כדי למקמה במרכז ולא בשמאל היא מדגישה ציונות – רפובליקניזם קלסי. חברי הכנסת החדשים מאמצים שיח של ישראליות: מיכאלי מדגישה פמיניזם והגנה על מיעוטים – שיח זכויות; בר יוצא נגד שנאת הזר בין היהודים; וברלב מדגיש ציר מדיני, ציר כלכלי וגיוס חרדים. חברי הכנסת של מפלגת העבודה הציבו אפוא בלא ספק את הציר הזהותי במוקד נאומיהם. מפלגה זו מייצגת סוגי שיח שונים בתוך הקוטב הזהותי של ישראליות. אולם בתשדירי הבחירות שלה היא הכריעה בבירור בין שני המצעים – הכללי והכלכלי – לטובת השני המצע הכלכלי וזנחה דווקא את הממד שעליו התנהלו הבחירות – הזהות. מצעה של מרצ מתמקד בזכויות מסוגים שונים – אדם, אזרח, פוליטיות וחברתיות – ובכך היא מנהלת שיח אוניברסלי מכיל של מדינת כל אזרחיה כחלופה לזהות מדירה. כל דובריה מחייבים זכויות קולקטיביות, ובכך הם דוגלים ברבת-תרבותיות ולא רק בזכויות פרט. מעניינת עמדתו של פרג' היוצאת ממגילת העצמאות ומסתיימת בקריאה שאמנם הוא אינו בן העם הישראלי אך הוא לא פחות ישראלי ובן הארץ הזאת מכל אזרח אחר.

הליכוד-ישראל ביתנו בחרה שלא לכתוב מצע. בחירתה האסטרטגית משתקפת בסיסמה שהושקה בראשית מסע התעמולה – "ישראל יהודית וחזקה".

לא עוד ”ישראל יהודית ודמוקרטית“ – יהדותה וחוסנה של ישראל חשובים, בהתרסה, יותר מהדמוקרטיה שלה. הבחירה ביהדות בולטת גם בתשדירי הבחירות: ”לא ניתן להוציא את הערכים היהודים מעם ישראל כשם שלא ניתן לסלק את העם היהודי מארץ ישראל. אנחנו חזקים ונחושים לקיים פה מדינה יהודית עכשיו ולעולמי עד“, אמר נתניהו בתשדיר על רקע הכותל המערבי.¹⁶ ”אנחנו גאים בעם היהודי, אנחנו גאים במדינה היהודית, אנחנו גאים במורשת שלנו“, יאמר בתשדיר אחר; ובמכתב שהופץ לכל בתי הכנסת:

ממשלת ישראל בראשותי עשתה מהלכים משמעותיים רבים לקידום ערכינו המשותפים: הכרה רשמית באוניברסיטת אריאל, אישור הקמתם של יישובים חדשים ובניית אלפי יחידות דיור ומבני חינוך ברחבי יהודה ושומרון, מינוי הוועדה לבחינת מצב הבנייה ביו”ש [...] הקמת היכלי תרבות ביהודה ושומרון, חקיקת ”חוק החרם“ שאוסר על פגיעה במדינת ישראל באמצעות חרם כלשהו, העברת תקציבים לגרעינים התורניים הפזורים ברחבי הארץ, חידוש חוג התנ”ך בבית ראש הממשלה, השקעה מואצת בפרויקט אתרי מורשת לאומיים, הבאת אלפי תלמידים לחברון וכמיליון תלמידים לכותל המערבי, ועוד (פולק, 2013).

לכאורה, בחירה טקטית: האיחוד עם ישראל ביתנו העלה חשש מאפקט הצבעה בשני פתקים – מקום ראש הממשלה מובטח, והקול ילך למפלגה סקטוריאלית. לפיכך זירת ההתמודדות הייתה מול המפלגות הסקטוריאליות ומול טיעונן כי הן ישמרו טוב יותר על היהדות (שם קוד למוסדות הדת ולהתנחלויות). אולם המחיר היה הצגת מפלגת השלטון כמפלגה יהודית במובן הדתי יותר מהמובן הלאומי. הייתה זו בחירה אידאולוגית: מהסיעה נעלמו הליברלים-לאומיים-דמוקרטיים. ציבור המתפקדים – להבדיל מציבור הבוחרים – הוא ימני, מתנחלי ודתי. מפלגת השלטון העדיפה קו לאומי-יהודי על פני קו לאומי-ליברלי. מרתק לפיכך נאום הבכורה של פייגלין: ”הציר עליו מתנהל הוויכוח אינו באמת הציר של ימין מול שמאל, הוויכוח אינו ויכוח טריטוריאלי, זהו ויכוח זהותי, לא ימין מול שמאל אלא סוג של יהודי מול ישראלי“.¹⁷ פייגלין מחזיק בתפיסה יהודית-תורנית הרואה באמונה באלוהים את העוגן המרכזי ללאומיות היהודית. ציפי חוטובלי,

16 בנימין נתניהו, תשדיר בחירות, 22.1.2013.

17 משה פייגלין, נאום בכורה בכנסת, 13.2.2013.

בברכה את פייגלין לאחר נאומו, טענה שבזכות תנועתו "מנהיגות יהודית" היא הגיעה לליכוד. כאן נחשף גם הקשר לגל החקיקה האנטי-דמוקרטי, שהובילו אנשי הספסלים האחוריים של הליכוד וישראל ביתנו. בכך הם יצרו תפיסה המכפיפה את הרכיב הדמוקרטי לרכיב היהודי, והדמוקרטיה הפכה לזהה עם תפיסת שלטון הרוב היהודי. מדגים זאת "חוק הלאום", שהוכן במכון לאסטרטגיה ציונית, עבור אבי דיכטר, שעבר מקדימה לליכוד. החוק לכאורה מבקש להפוך את הכתוב במגילת העצמאות לחוק יסוד בכנסת, אך הלכה למעשה הוא הופך "מבוא לחוקה" לאחד מחוקי היסוד, ובכך מציב אותו במעמד שווה לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו ואף דוחק אותו. האג'נדה היהודית-לפני-דמוקרטית הפכה לאידאולוגיה של מפלגת השלטון ונחקקה בהסכם הקואליציוני עם הבית היהודי: "הצדדים יפעלו לקידום 'חוק יסוד: מדינת ישראל מדינת הלאום של העם היהודי'".¹⁸ הליכוד – בעבר תנועה ליברלית-לאומית – משתקף בשיח כתנועה יהודית בעלת עוגן דתי ללאומיותו.

ומה באשר ל"שותפות הטבעיות", שבהן התחרה הליכוד-ישראל ביתנו על קולות? ש"ס והבית היהודי מיקמו שיח זהות דתי כנושא הראשון במצען ב-2013. ש"ס ניסתה לפרוץ את השיח הדתי: ישי הציג שיח לאומני המתנגד למהגרים, ודרעי פנה לכלל השכבות החלשות. אולם ההתמקדות של מסע התעמולה ברב עובדיה יוסף, הסיסמאות "מדינה עם נשמה" ו"ש"ס היא המזווה של המדינה" והדגשת החינוך התורני שאירו את השיח שלה מזרחי-תורני, ובכך פרטיקולרי. עמדות ש"ס הן זהותיות מובהקות, וסיסמת "צדק חברתי" קיימת אצלה כבר מ-2006, אך היא מבטאת חברתיות המזוהה עם המזרחיות, ולא עם המחאה. כל נציגי הבית היהודי מעמידים את הדת והתורה כבסיס לזהות הקיבוצית: בנט מדגיש צבאיות, שקד מלחמה בפוסט-ציונות, ובן-דהן תפיסה תורנית-משיחית. כולם שותפים לשיח אתנו-דתי. ואכן, הבית היהודי היא אחת המפלגות המעניינות ביותר על ציר זה, משום שלכאורה היא אימצה לגמרי שיח ישראלי ולא שיח דתי-לאומי. מסמך העקרונות של "ישראל שלי" בהובלת בנט ושקד הועתק כמצע הבית היהודי, אולם בליבת המסמך מוזכרת התורניות כציווי לכל האוכלוסייה – היהודית כמוכן. הסעיף הראשון נקרא "מדינה יהודית" ובו נכתב: "מדינת ישראל היא מדינה יהודית, מדינת היהודים, בעלת משטר דמוקרטי."

18 הסכם קואליציוני בין הבית היהודי לליכוד-ישראל ביתנו.

נפעל לחיזוק הצביון היהודי של המדינה ונילחם נגד כל מי שפועל להפיכת ישראל ל’מדינת כל אזרחיה’¹⁹. העמדת היהדות התורנית בלב השיח האידאולוגי תהפוך את תפיסת הישראליות שלה לפריפריאלית. מסמך העקרונות של הבית היהודי בנוי גלדים-גלדים: במעגל הפנימי תפיסת המדינה היהודית, עליונותה, וחיזוק הצביון היהודי והחינוך היהודי – במובנו התורני – עבור כלל ישראל. במעגל המרוחק יותר מוצבים הכלכלה ושאר התחומים בעודם כפופים לתפיסת המדינה היהודית. הלאומיות עוברת דרך הצבא ומנוכסת לציונות הדתית בסיסמה ”הבית היהודי – המפלגה הכי קרבית”. ההתיישבות העובדת מוצגת כמפעל ציוני הממומש בהתנחלויות. מסע התעמולה שאל ”מה זה בשבילך הבית היהודי?”, והתשובות – מארוחת שבת ועד משחק כדורגל – משקפות תפיסת ישראליות של אחווה כלל-יהודית, שנישאה על גבי הכמיהה של המחאה החברתית לישראליות אחת. המפלגה העניקה תפיסה, או אשליה, של ישראליות מלוכדת. בנט הוצג כחייל קרבי, איש הייטק שעשה אקזיט מצליח, לא נוער הגבעות אלא דימוי מקרב של הדתי כאח, תדמית שתמוצב לאחר הבחירות בכרית עם לפיד. בניגוד לליכוד-ישראל ביתנו, הבית היהודי ניכס לעצמו שיח יהודי, לאומי, ישראלי ודמוקרטי. האומנם זו ישראליות כללית? ההסכם הקואליציוני בין הליכוד-ישראל ביתנו והבית היהודי מפרט:

קימום הריבונות ופריחת הלמדנות, המדינה והתורה, שני אלו הם ההישג הכפול של ההיסטוריה הישראלית החדשה. ואולם עד כה התקיימו שני אלו כקווים מקבילים שלא נפגשים [...] השעה קוראת: החברה הישראלית בשלה לצעד הנוסף – קירוב שני ההישגים הגדולים הללו זה לזה: חיבור העולם התורני למרחב הריבוני. שירות המדינה ומוסדותיה לצד העמקה במקורות ההשראה שלה – שירות צבאי ואזרחי לצד לימוד תורה – יביאו להתחזקות, להתעצמות ולהתלכדות החברה הישראלית, מתוך הערכה וכבוד הדדי וציפייה משותפת לעתיד טוב יותר ושלם יותר.²⁰

הבית היהודי אינו ליברלי-דמוקרטי: יהדותו משקפת תפיסה דתית-תורנית שאותה מבקשת המפלגה להנחיל לכלל הציבור היהודי תוך כדי העמקת השליטה של הציבור

19 הבית היהודי, מסמך עקרונות.

20 לעיל הערה 19.

הדתי בעמדות דת, כוח ושלטון. מושגי הצדק נובעים לא מערכים דמוקרטיים אלא מהתורה כתשתית למדינת ישראל.

הנאומים והמצעים מנכיחים, אם כן, את קיום השסע בין תפיסת היהודיות לבין תפיסת ישראליות. תפיסת היהודיות הפרטיקולרית נעה בין חרדיות (ש"ס), דתיות-לאומיות (הליכוד-ישראל ביתנו) ותורניות-לאומית (הבית היהודי). לעומת זאת במרכז-שמאל מתנהל שיח ישראליות מכילה, הנעה בין שיח לאומי-ליברלי (התנועה), שיח זכויות (מרצ ומפלגת העבודה) ושיח רפובליקני (יש עתיד ומפלגת העבודה).

3. פוליטיקה ישנה מול חדשה

במחאה החברתית התבטאה הדרישה לפוליטיקה אחרת הן בדמוקרטיה השתתפותית – מאהלים, מעגלי דיון, שולחנות עגולים – והן בדרישה לפוליטיקה הנובעת מאינטרס ציבורי ולא מקבוצות לחץ, דוגמת בעלי הון או מפלגות זהות. לפני הבחירות התלבטו מנהיגי המחאה אם להימנע מהמפלגתיות ולדבוק בפעולה בחברה האזרחית או אולי להצטרף למערכת המפלגתית, ואם כן כיצד: כמפלגת מחאה, או באמצעות מפלגות קיימות או על ידי קריאה כללית להצטרפות לפוליטיקה. בבחירות הדרישה ל"פוליטיקה חדשה" פורשה כתביעה להגברת משילות ולתיקון הדמוקרטיה. בניתוח הבחירות התייחסתי לממדים האלה: האם המפלגה כתבה מצע, מסמך עקרונות או בחרה שלא לכתוב מצע כלל; מהו אופיין של דרישות המפלגה, אם יש כאלה, בתחום הפוליטיקה בישראל (תביעה לחוקה ולהגברת יכולת השלטון של הממשלה), כלומר התייחסות לתפיסת המשילות שלה. כדי לעמוד על הפער בין ההכרזות לבין המציאות בדקתי אם התביעות לפוליטיקה חדשה אכן עוגנו בהסכמים הקואליציוניים, ומהו הציון שקיבלו המפלגות במדד הדמוקרטיה הפנימית. ברוח המחאה נבדקה תפיסת הדמוקרטיה של המפלגות: דמוקרטיה פורמלית-מוסדית או השתתפותית. הנתונים מובאים בלוח 5.

לוח 5: פוליטיקה חדשה במצעים ובהסכמים הקואליציוניים

מצע 2013	פוליטיקה פנים-מפלגתית ומשתפת	דרישות לשינוי: תפיסת משילות	עיגון בהסכם קואליציוני דו-צדדי	מדד הדמוקרטיה הפנימית (מתוך 100) ²¹	תפיסת דמוקרטיה
—	בחירות מקדימות	—	הסכמה לדרישות השותפות	75	פורמלית
מסמך עקרונות מ-2006	—	—	—	15	פורמלית
מסמך עקרונות (של 'ישראל שלי')	בחירות מקדימות - שימוש במדיה חברתית	—	- חוק יסוד מדינת הלאום	63	פורמלית
כן	- שימוש במדיה חברתית - השקת כל פרק בעיר אחרת - מינוי כל חבר כנסת להיות אחראי לאזור גאוגרפי	- ראש המפלגה הגדולה הוא ראש הממשלה - העלאת אחוז חסימה ל-6% - הגבלה ל-18 שרים - כינון חוקה	- חוק משילות - הגבלת הממשלה	23	פורמלית
כן	- עריכת בחירות מקדימות - שיתוף חברי המפלגה בכתיבת מצע קולקטיבי - כתיבת מצע כלכלי בעזרת 50 מומחים	- כינון חוקה - הגנת שלטון החוק - מנהל תקין	—	86	משתפת
כן	- דרישה לשיתוף הציבור ולדמוקרטיה משתפת	- כינון חוקה - שינוי שיטת הבחירות - העצמה אזרחית	—	8	פורמלית
כן	- בחירות בוועדה	- כינון חוקה - חיזוק פרלמנטריזם - הגבלת שרים ל-15 - ביטול מונופול אגף תקציבים בתקצוב	—	74	פורמלית

מפלגות הימין – הליכוד-ישראל ביתנו, ש"ס והבית היהודי – לא הציגו מצע מפורט ולא דרשו שינוי בהתנהלות הפוליטיקה. גלעד ארדן, ראש מטה הבחירות בליכוד-ישראל ביתנו, הסביר: "אנחנו מפלגת שלטון, ופעולותינו ומעשינו ותכניות העבודה שלנו מייצגים מה שאתה מחויב ועושה מול הציבור, וזה הרבה יותר מחייב מכל המצעים הנחמדים על הנייר של מפלגות האופוזיציה, שלאחר מכן כל קשר בינו לבין המציאות מקרי בהחלט" (וולף, 2013). ש"ס לא פרסמה מצע, מלבד מסמך עקרונות מ-2006, בטענה כי "יסודותיה ועקרונותיה האמיתיים של ש"ס מתבססים במלואם על ספר הספרים התנ"ך, השולחן ערוך ועל הנהגותיו והנהיותיו של [...] הרב עובדיה יוסף".²² הבית היהודי הציגה כאמור מסמך עקרונות שאינו קשור למצעי עבר של המפלגה בהיותו מיובא מ"ישראל שלי".²³ רוב מסע התעמולה התנהל באינטרנט, בפייסבוק וברשתות החברתיות. אנו רואים אפוא שבגוש הימין המחישה ההימנעות מיצירת מצע ומהצגת אידאולוגיה את ההתעלמות מדרישות המחאה לשינוי הפוליטיקה ולשקיפות בנושאי מדיניות. אף לא אחת ממפלגות הקואליציה היוצאת הציגה מדיניות, ולא נענתה למאות האלפים שהפגינו בכיכרות. עם זאת הליכוד והבית היהודי מתנהלות בדמוקרטיה פנימית, בניגוד לש"ס.

כל שאר המפלגות – במרכז-שמאל – דרשו את תיקון הדמוקרטיה. כולן כתבו מצע, נוהג שהיה בעבר נורמה של פוליטיקה ישנה, וכאן הופך לקריטריון מבדיל בין פוליטיקה ישנה וחדשה. התנועה הייתה היחידה שציינה את שיתוף הציבור במצעה, אף שלא עשתה הלכה למעשה דבר בנושא. היא גם דרשה חוקה, שינוי שיטת הממשל וביטוי אזורי, אולם במדד הדמוקרטיה הפנימית קיבלה את הציון הנמוך ביותר. את הציון הגבוה ביותר קיבלה מפלגת העבודה שהייתה היחידה ששיתפה את הציבור הלכה למעשה, ולכן גם אופיינה בתפיסת דמוקרטיה השתתפותית. שלי יחימוביץ' מתארת את התהליך: מפלגת העבודה השיקה אתר אינטרנט שנקרא "ועידה", ובו דיון בפרקי המצע המרכזיים; כמה חודשים אחר כך, ב-22 באפריל, התקיימה ועידה אידאולוגית שבה השתתפו 1,200 איש סביב שבעים שולחנות עגולים, והם דנו בפרקי המצע. הטיוטות הועלו לאתר האינטרנט לתגובות חברי המפלגה, ועל בסיסן גיבשו רכזי המפלגה את המצע

22 ש"ס (לעיל הערה 12).

23 הבית היהודי (לעיל הערה 19).

של מפלגת העבודה לבחירות.²⁴ למרכה האירוניה כתבה יחימוביץ’ עם כלכלנים מצע כלכלי, ואותו הציגה בתשרידי הבחירות כמצע העבודה. ”התכנית לכלכלה הוגנת” מופיעה באתר המפלגה לפני המצע הכללי, ומבטאת את הכרעתה של ראשת המפלגה: העדפת חדרנס כלכלי במקום להוביל מסע תעמולה נרחב על ישראליות ודמוקרטיה השתתפותית. הכרעתה תוביל לתפיסת העבודה כמפלגת נישא כלכלית ולא כמפלגת שלטון. מרצ נותרה במסורת העצמית שלה: כתיבת מצע בידי מוסדות המפלגה ודרישה לחוקה ולהגברת המשילות.

לפיד נדרש להקים מפלגה בתוך שנה, ולכן נמנע מלקיים בחירות לראשות המפלגה ולמועמדיה. בניית המפלגה נעשתה בצורה ריכוזית: בתקשורת, בטורים בעיתונות ובמדיה החברתית. כדי ליצור תדמית של מפלגה נקייה נבנתה מפלגה נקייה מפוליטיקאים. אף שיש עתיד היטיבה לנצל יותר מכל מפלגה אחרת את הפייסבוק ואת המדיה החדשה ככלים בניהול קשר ישיר עם הציבור, הרי שהמסע של בניית המפלגה היה גם מסע של ממש: שכירת אוטובוס ויציאה להרצאות במתנ”סים וכבתי ספר בכל רחבי הארץ. כל פרק במצע הושק במקום אחר ועם חברים אחרים בסיעה: המצע החינוכי הוצג במסיבת עיתונאים (26.8.2013); המצע לפריפריה הושק בשדרות (25.10.2013); המצע המדיני במרכז האקדמי באריאל (30.10.2013); והמצע בנושא נשים בבית סוקולוב בתל אביב (31.10.2013). כך יצר יאיר לפיד חשיפה לאנשים במפלגתו, לתמות ולאזורים שונים בארץ. המפלגה גם קראה להגברת המשילות, ותביעותיה לצמצום הממשלה ולהעלאת האחוז החסימה הועלו במשא ומתן וחלקן אף עוגנו בהסכם הקואליציוני. לעומת זאת הישגי יש עתיד במרד הדמוקרטיה הפנימית קטנים ביותר, ואף סותרים את התכנים הדמוקרטיים של מצעה.

הפוליטיקה החדשה זנחה אפוא, במערכת הבחירות של 2013, את הדמוקרטיה ההשתתפותית של המחאה והשמיעה דרישות לדמוקרטיה ייצוגית תקינה ולמשילות. דרישת המחאה לעמדות אידאולוגיות ברורות ולפעולה בשם האינטרס הציבורי זכתה להיענות במפלגות המרכז-שמאל, ותביעותיה של יש עתיד אף עוגנו בהסכמים הקואליציוניים. עם זאת הפוליטיקה החדשה לא הייתה כה דומיננטית כמו הממד הכלכלי וכמו הממד הזהותי.

ז. דיון מסכם: תגובות המערכת המפלגתית והדמוקרטיה הישראלית

המחאה החברתית שינתה את זירת ההתמודדות בבחירות 2013: בפעם הראשונה מאז 1967 היו הצירים העיקריים הכלכלי והזהותי, ולא הציר המדיני-ביטחוני. המחאה יצרה תמריץ להבניה מחודשת של הצירים הללו במערכת המפלגתית. הנושאים שעלו במחאה – יוקר המחיה, צדק חברתי ודיוור – בלטו במסעות התעמולה של כל המפלגות: הן הציגו את עצמן נגד ריכוזיות ונגד הטייקונים, ובעד תחרותיות ושוק חופשי ובעד השקעות בחינוך ודיוור. אף שהמצעים חשפו בידול אידאולוגי בין מרצ ומפלגת העבודה הסוציאלי-דמוקרטיות, לבין שאר המפלגות הנאו-ליברליות, הציר הכלכלי דווקא קהה את המדיניות הכלכלית, ויש בכך היפוך גמור לתביעת המחאה. מהבחינה האלקטורלית יש בכך התנהגות מפלגתית שכיחה המבקשת לטשטש עמדות ולפנות לבוחר החציוני ולנוע למרכז המפה הפוליטית.

בציר הזהותי התפתח שסע המנגיד זהות יהודית ייחודית לישראליות כללית, והתחרות העיקרית הייתה תוך-גושית ולא בין-גושית. על רקע מבנה ההזדמנויות הפוליטי חבר הליכוד לישראל ביתנו וראה עצמו בתחרות מול המפלגות הדתיות בשאלה "מי ישמור הכי טוב על יהדות המדינה?". הליכוד-ישראל ביתנו הדגיש שיח יהודי במובנים של דת, מורשת והתנחלויות ולא תפיסה לאומית-ליברלית, מול המפלגות הדתיות שאימצו אסטרטגיה של הצבעה בשני פתקים. לעומת זאת במרכז-שמאל התנהל המאבק על תפיסת הישראליות. כאן התפתחו שלושה סוגי שיח: (א) שיח לאומי-ליברלי של התנועה; (ב) שיח זכויות אוניברסלי של העבודה ומרצ; (ג) שיח רפובליקני של זכויות וחובות של יש עתיד אך גם של מפלגת העבודה, ובו שרידי רפובליקניזם ציוני-ממלכתי.

יש עתיד גם שילבה ממד של יהדות כתרבות, שאפשר תפיסת יהדות מכילה אך בד בבד החזירה פרטיקולריזם זהותי. אפשר שהחמצת הבחירות הייתה בחירתו של הליכוד-ישראל ביתנו לזנוח את הישראליות הלאומית-ליברלית לטובת "ישראל יהודית וחזקה" במקום "יהודית ודמוקרטית", ובכך החלישה את התמודדותה על קולות המרכז וערערה את מחויבותה לדמוקרטיה. האסטרטגיה המעניינת במסע הבחירות הייתה של הבית היהודי: המפלגה בעלת תפיסה תורנית מובהקת, אך ערכה קמפיין ישראלי, ונענתה בכך לקריאת המחאה בהציעה רפובליקניזם יהודי. התנהלות זו אפשרה לה חיבור מיוחד עם הרפובליקניזם האזרחי של יש

עתיד לאחר הבחירות. שיחי האזרחות קיבלו גוון אחר מזה שהציעו פלד ושפיר: הרפובליקניזם אינו ממלכתיות מפא”יניקית אלא שיח זכויות וחובות של שוויון בנטל בגרסה אזרחית או יהודית; הליברליזם אינו שיח צרכני אלא דווקא נובע מתפיסה סוציאל-דמוקרטית של העבודה ומרצ או משיח לאומי-ליברלי של התנועה; והאתנוקרטיה אינה לאומית אלא יהודית-דתית.

הציר הכלכלי והזהותי עברו הבניה מחדש בבחירות ובד בכד מעוררות התפיסות של כל מפלגה בשני הצירים מתחים אידאולוגיים פנימיים. עמדת מרצ היא ליברלית בשיח האזרחות, אולם אנטי-ליברלית בתפיסתה הכלכלית, ורב-תרבותית בתפיסתה הזהותית. כך מתגלע מתח בין זכויות פרט לבין זכויות קולקטיביות. עמדת העבודה יוצרת מתח בין האוניברסליות והסולידריות הבין-מעמדית לבין הפרטיקולריות הציונית. הבית היהודי מייצר תפיסה תורנית כלבה האידאולוגית, אך קורא לישראליות (יהודית) מכילה. הליכוד-ישראל ביתנו נאר-ליברלי בכלכלתו אך מתגאה בהישגיו ה”חברתיים” בעקבות המחאה, בוותרו על עמדה ליברלית-לאומית ורואה בדמוקרטיה את שלטון הרוב היהודי. יש עתיד מציעה כלכלה צרכנית אך דורשת חינוך, בריאות ודיוור ציבוריים לאור הרפובליקניות שלה. ובאשר לפוליטיקה החדשה, דווקא המפלגות המזוהות עם הדרישה לפוליטיקה דמוקרטית מתוקנת – יש עתיד והתנועה – מדורגות בתחתית מדד הדמוקרטיה הפנימית.

מה בדבר היענות מפלגתית ודמוקרטיה? ראינו כי המערכת הפוליטית הושפעה ישירות מהמחאה והביאה להיערכות מחדש של הצירים הרלוונטיים לתחרות האלקטורלית ולהבניה מחדש של עמדות המפלגות על גבי הצירים השונים. האם יש לראות בכך תרומה של ממש לחיזוק הדמוקרטיה? היענות מפלגות לעולם אינה שיקוף של הזירה החברתית אלא תרגומה למערכת המפלגתית. כמו שראינו, המפלגות מחזיקות בשני תפקידים מכווננים: ייצוגיות וממשליות. האם התפיסה הציבורית היא שהמפלגות אכן נענו לקריאות הרחוב ואימצו את מסרי המחאה? לפחות בזירה הכלכלית, שזוהתה בשיח התקשורתי עם דרישות המחאה, ברי לכול כי בבחירות ניסו כל המפלגות, למעט התנועה, להציג עצמן כמפלגות חברתיות. ואולם, מבחינת המדיניות הן התביעה הצרכנית להורדת יוקר המחיה והן האידאולוגיה של שיקום מדינת הרווחה לא התממשו לפי שעה. תסכול הבוחרים מובן על רקע העובדה שהמסר החברתי שהציגו המפלגות נתפס כאשליה וכמניפולציה (Lawson, 2004) דווקא היענותן המרשימה של המפלגות

למסר המחאה פועלת כבומרנג, מפני שהיא אינה מיושמת ואינה מתורגמת למדיניות. ייתכן לפיכך שלמרות ההיענות המפלגתית למחאה החברתית דווקא גדל משבר האמון בדמוקרטיה הישראלית.

מקורות

- וולף פנחס, 2013. "הליכוד טרם פרסם מצע: איננו רואים חשיבות בכך", וואלה!, 9.1.2013.
- זרחיה, צבי, 2013. "הבחירות הכל(כ)ליות לכנסת", דה-מרקר, 18.1.2013.
- חלוץ, אבשלום, 2012. "מהלך מתוכנן שנועד למנוע את שובה של המחאה", דה-מרקר, 24.6.2012.
- טלשיר, גייל, 2014. "הדמוקרטיה הישראלית בראי המחאה החברתית: כלכלה פוליטיקה וזהות", פוליטיקה 23 (פברואר): 5-45.
- ישי, יעל, 1999. "פוליטיקה 'ישנה' לעומת 'חדשה' בבחירות, 1996", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 171-201.
- סבירסקי, שלמה, 2013. "העם דורש שליטה בכספו", **תיאוריה וביקורת** 41 (קיץ): 147-173.
- פולק, אורי, 2013. "נתניהו לדתיים: הצבעה למפלגה סקטוריאלית תחליש את ישראל", **אתר כיפה**, 17.1.2013.
- פילק, דני, 2012. "עם", בתוך: אריאל הנדל (עורך), **קריאת המחאה לקסיקון פוליטי**, תל אביב: קו אדום – הקיבוץ המאוחד, עמ' 278-285.
- פלד יואב, וגרשון שפיר, 2005. **מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- פלדחי, רבקה, יוסי יונה, ויצחק גל-נור, 2012. "המחאה של קיץ 2011: אקטיביזם חברתי ודמוקרטיה מתדיינת", בתוך: יוסי יונה ואביה ספיבק (עורכים), **אפשר גם אחרת: מתווה לכינונה של חברה מתוקנת**, תל אביב: קו אדום – הקיבוץ המאוחד, עמ' 25-47.
- קימרלינג, ברוך, 1999. "בחירות כזירת מאבק על זהות קיבוצית", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 35-56.
- רוזנהק, זאב, ומיכאל שלר, 2013. "הכלכלה הפוליטית של מחאת 2011: ניתוח מעמדי-דורי", **תיאוריה וביקורת** 41 (קיץ): 45-67.
- רם, אורי, ודני פילק, 2013. "ה-14 ביולי של לפני ליף: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית", **תיאוריה וביקורת** 41 (קיץ): 1-10.

שכטר, אשר, 2012. *רוטשילד: כרוניקה של מחאה*, תל אביב: קו אדום – הקיבוץ המאוחד.
שמיר מיכל, ואשר אריאן, 1999. "זהות קיבוצית ובחירות 1996", בתוך: אשר אריאן ומיכל
שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 1996*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה,
עמ' 57-83.

—, 2010. "מבוא", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2009*,
ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 15-34.

שנהב, יהודה, 2013. "הקרנבל: מחאה בחברה ללא אופוזיציות" *תיאוריה וביקורת* 41 (קיץ):
121-146.

Budge, Ian, and Hans-Dieter Klingemann, 2001. "Finally! Comparative Overtime Mapping of Policy Movement," in: Ian Budge, Hans-Dieter Klingemann, Andrea Volkens, Judith Bara, and Eric Tanenbaum (eds.), *Mapping Policy Preferences: Estimates for Parties, Electors, and Governments, 1945–1998*, Oxford: Oxford University Press. pp. 19–50.

Crouch, Colin, 2004. *Post-Democracy*, Cambridge: Polity.

Dalton, Russell, David Farrell, and Ian McAllister, 2011. *Political Parties and Democratic Linkage*, Oxford: Oxford University Press.

Della Porta, Donatella, and Mario Diani, 2006. *Social Movements: An Introduction*, Oxford: Blackwell.

Habermas, Jurgen, 1975. *Legitimacy Crisis*, Boston: Beacon Press.

Jacobs, Lawrence, and Robert Shapiro, 2000. *Politicians Don't Pander*, Chicago: University of Chicago Press.

Lawson, Kay, 2004. "Five Variations on a Theme: Interest Aggregation by Party Today," in: Kay Lawson and Thomas Poguntke (eds.), *How Political Parties Respond: Interest Aggregation Revisited*, London: Routledge, pp. 250–266.

Lawson, Kay, and Thomas Poguntke, 2004. *How Parties Respond*, London: Routledge.

Mair, Peter, 2013. *Ruling the Void, Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy*, London: Verso.

Mair, Peter, Wolfgang Mueller, and Fritz Plasser, 2004. *Political Parties and Electoral Change*, London: Sage.

Merkel, Wolfgang, 2014. "Ist die Krise der Demokratie eine Erfindung?" in: Michael Reder and Mara-Daria Cojocaru (eds.), *Zukunft der Demokratie: Ende einer Illusion oder Aufbruch zu neuen Formen?* Stuttgart: Kohlhammer, pp. 25–46.

“כבוד השופטים, תחזיקו אותנו”

הדינמיקה הפוליטית של הזכות להיבחר בדמוקרטיה הישראלית

קרן וינשל-מרגל ומיכל שמיר

א. פתח דבר

חודש וחצי לפני הבחירות לכנסת ה-19 הוגשו לוועדת הבחירות המרכזית שש בקשות לפסילת מועמדותן לכנסת של ח"כ חנין זועבי ורשימות בל"ד ורע"מ-תע"ל. את הבקשות הגישו חברי כנסת, רשימות וגופים המייצגים גוונים שונים בימין – החל במפלגת הליכוד, עבור בישראל ביתנו ובפורום המשפטי לישראל וכלה בסיעת עוצמה לישראל. בבקשות נטען כי המועמדת והרשימות שוללות את קיום מדינת ישראל כמדינת העם היהודי ותומכות במעשי טרור, ולפיכך יש למנוע את מועמדותן לכנסת לפי סעיף 7א לחוק יסוד: הכנסת.

עיתון “הארץ” תיאר מציאות זו כ”ריטואל קבוע חוזר במערכות הבחירות, בו ועדת הבחירות המרכזית פוסלת מועמדים ורשימות ערביות מלהתמודד, ובית המשפט העליון מבטל את ההחלטה” (הארץ, 2012). הערכת העיתון התמשה חלקית. כחודש לפני הבחירות קיימה הוועדה דיון סוער בבקשות הפסילה, שממנו הדירו את רגליהם חברי הכנסת הערבים בהפגנתיות. הבקשה לפסול את רע”מ-תע”ל נדחתה ברוב גדול של 17 חברי ועדת הבחירות לעומת 9 תומכים (7 נמנעו), ואילו פסילת בל”ד נדחתה ברוב דחוק יותר של 16 מתנגדים לעומת 13 תומכים (נמנע אחד). פסילת מועמדותה של ח”כ זועבי אושרה ברוב גדול של 19 חברי ועדת הבחירות (לעומת 9 מתנגדים ונמנע אחד). כל נציגי ועדת הבחירות מהרשימות הימניות והדתיות תמכו בפסילת זועבי, ואילו חברי הכנסת מרשימות המרכז, שהצביעו נגד פסילת רע”מ-תע”ל, התפצלו בעניין זה: חלקם עזבו את החדר לקראת ההצבעה על פסילת בל”ד וח”כ זועבי; חלקם נמנעו בהצבעה;

* שמות המחברות מובאים בסדר האל”ף-בי”ת.
אנו מודות למנחם הופנונג, לאמנון כוורי ולמרק פפלי על הערותיהם המועילות.

וחלקם תמכו בפסילה. חברי הכנסת מהשמאל הצביעו כולם נגד פסילת זועבי. הכרות יו"ר הוועדה על פסילתה של זועבי לוותה במחיאות כפיים ובקריאות תמיכה. אולם כעבור שבועיים הכריע בית המשפט העליון, בהסכמת כל תשעת שופטי ההרכב המורחב, שלא לאשר את פסילת מועמדות זועבי, ובכך התיר את מועמדותה לבחירה לכנסת ה-19.

במאמר נבחן את סוגיית הזכות להיבחר לכנסת בבחירות 2013 מנקודת מבט היסטורית, על רקע תאוריות נאו-מוסדיות ותאוריית האליטיזם הדמוקרטי. בחירות 2013 משקפות היטב שני דפוסים שהתפתחו מאז אמצע שנות השמונים, עת חוקקה הכנסת לראשונה מגבלות על הזכות להיבחר: הרחבת המגבלות על רשימות ערביות ועל מועמדים ערבים; והפער המתגבר בין החלטות המוסדות השונים. הדפוס הראשון מתבטא בכוננותה הגוברת של ועדת הבחירות, המובלת על ידי נציגי הימין, להגביל רשימות וחברי כנסת ערבים מלהשתתף בבחירות. היוזמות הפוליטיות להגביל השתתפות בבחירות הוטלו באמצע שנות השמונים, באיזון מוקפד, על הימין ועל השמאל כאחד, בסוף שנות השמונים ובשנות התשעים הן חלו בעיקר על רשימות ימניות אנטי-דמוקרטיות, ובשנות האלפיים הן מתמקדות בצמצום הזכות להיבחר מערבים. הדפוס השני מתקשר לדינמיקה בין-מוסדית המתפתחת בין בית המשפט העליון ובין ועדת הבחירות המרכזית, שתוארה בפתח המאמר כמשחק קבוע שבו הפוליטיקאים פוסלים מועמדים, ואילו השופטים מתירים את מועמדותם מחדש. במאמר נטען כי שני הדפוסים תלויים זה בזה ונבנים זה על זה במידה רבה.

בשני חלקיו הראשונים של המאמר נציג את הרקע ואת הטיעון התאורטי המשלב ניתוח התנהגותי ונאו-מוסדי. בהמשך נתאר את התפתחותן ההיסטורית של המגבלות על הזכות להיבחר בישראל, תוך כדי זיהוי שני הדפוסים. בשני החלקים הבאים נבחן הסברים לשני הדפוסים הללו ולקשר ביניהם. הניתוח יתבסס על בחינה כמותנית ואיכותנית של כל המקרים שבהם נידונה בקשה לפסילת מועמדות לכנסת בוועדת הבחירות המרכזית או בבית המשפט העליון (ראו נספח), לרבות מאפייני הפניות לפסילה, הרוב שבו מתקבלות ההחלטות, והרטוריקה במסגרת הליך קבלת ההחלטות בשני המוסדות הרלוונטיים. בסיכום

1 מטעמי נוחות נשתמש במאמר במילה ”מועמדים” בהתייחסויותינו הן לרשימות והן למועמדים עצמם.

נחזור לבחירות 2013 ונדון בהשלכותיהם השליליות של התהליכים שזיהינו על הפוליטיקה ועל איתנותה של הדמוקרטיה הישראלית.

ב. הזכות להיבחר וההצדקות לצמצומה

הזכות להיבחר היא זכות יסוד דמוקרטית, מהחשובות שבהן. הגבלתה פוגמת בדמוקרטיה הפורמלית ובדמוקרטיה המהותית, במועמדים שהוגבלו וכן בבחורים שייתכן שרצו לתמוך דווקא במועמדים הללו. פגיעה בזכות להיבחר משמעותה גם פגיעה בזכויות יסוד אחרות דוגמת שוויון, חופש ביטוי וחופש התאגדות. לפיכך, משטר המטיל מגבלות מהותיות על הזכות להיבחר לא ייחשב דמוקרטיה, מהותית או אפילו אלקטורלית. כדברי השופטת אילה פרוקצ'יה "הזכות לבחור ולהיבחר היא מנשמת אפה של מדינה דמוקרטית, ומשטר דמוקרטי לא ייכון בלעדיה"².

עם זאת, ברוב המדינות הדמוקרטיות קיימות מגבלות פרוצדורליות על הזכות להיבחר, למשל הגבלת גיל המועמדים, אזהרותם ותפקידם סמוך לבחירות. מגבלות מהותיות על רקע מדיניות שמקדמים מועמדים הן נדירות יותר ומאפיינות לרוב דמוקרטיות צעירות, שקדם להן שלטון אוטוריטרי (קרמניצר, 2005: 19-31). ההצדקה התאורטית והמעשית למגבלות המהותיות טמונה במסגרת "פרדוקס הסובלנות" או "הדמוקרטיה המתגוננת", שלפיהם ההגנה על הדמוקרטיה מחייבת לעתים גם פגיעה בה ובערכי הסובלנות הפוליטית שאותם היא מקדמת. במילים אחרות, מוצדק לשלול את זכותה של קבוצה להיבחר אם קבוצה זו עלולה למנוע זכויות מקבוצות אחרות באוכלוסייה או למוטט את המדינה מעניקת הזכויות. מגבלות מעין אלה חלות על האפשרות להתאגד באופן פוליטי ולהיבחר לפרלמנטים בגרמניה, בספרד, בפורטוגל, ברוסיה, בקוסטה ריקה ובמדינות נוספות.³ ברוב המדינות, שבהן קיימת מגבלה מהותית על הזכות

2 בג"ץ 360/09 ליטל רכס נ' שר הפנים ואחרים.

3 ראו למשל בגרמניה: The Basic Law for the Federal Republic of Germany, article 21; בצרפת: Law of January 10, 1936, article 1; בספרד: Ley Orgánica 6/2002, Report of the Venice Commission on Prohibition of Political Parties and Analogous Measures 1998; ובמדינות אחרות: de 27 de junio, de partidos políticos. לפירוט ראו קרמניצר, 2005.

להיבחר, המגבלה מיושמת על ידי החלטת מוסד פוליטי, דוגמת הבונדרסטאג בגרמניה או הממשלה בספרד, המועברת לאישור סופי של מוסד משפטי,⁴ כבית המשפט החוקתי-פדרלי בגרמניה או מושב מיוחד של שופטי בית המשפט העליון בספרד.

המגבלה המהותית על הזכות להיבחר בישראל דומה בהיבטים רבים למגבלות שבדמוקרטיית צעירות אחרות, וגם היא נעשית בהליך דו-שלבי: החלטה ראשונית על פסילה בוועדת הבחירות המרכזית לכנסת, גוף פוליטי המונה כ-32 חברי כנסת או נציגי מפלגות לפי מפתח מפלגתי ונחשב “כנסת זוטא”,⁵ שבראשו עומד שופט בית המשפט העליון; ואישור סופי של ההחלטה על ידי בית המשפט העליון.⁶ אולם, הבדל בולט בין המגבלות המהותיות על הזכות להיבחר בישראל לעומת מדינות אחרות נוגע לעילות המתירות פסילת מועמדות לבחירות. סעיף 7א לחוק יסוד: הכנסת מונע את הזכות להיבחר ממועמד או מרשימה השוללים את קיום מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית; מסיתים לגזענות; או תומכים במאבק מזוין, של מדינת אויב או של ארגון טרור, נגד מדינת ישראל. כלומר הדמוקרטיה הישראלית מתגוננת לא רק מפני השוללים את קיומה או מפני התומכים בערכים לא דמוקרטיים (מסיתים לגזענות), אלא גם מפני השוללים את אופייה היהודי של המדינה. המגבלות על הזכות להיבחר בישראל מוצדקות לפיכך בחלקן על ידי “פרדוקס הסובלנות”, ובחלקן על ידי רצון להגן על ערך שונה – יהדות המדינה (גביוזן, תשמ”ז; בנדור, תשמ”ח; קרמניצר, 2005; Cohen-Almagor, 1994).

ג. האם (ומתי) האליטות שומרות או מגבילות זכויות דמוקרטיות?

התאוריה האליטיסטית של הדמוקרטיה, שהתפתחה בשנות החמישים בארצות הברית כחלק מהמהפכה הביבורלית במדע המדינה, מייחסת לאליטות מחויבות

4 במוסדות משפטיים אלו, להבדיל מבית המשפט העליון בישראל, מתמנים השופטים או נבחרים אגב התחשבות – באופנים ובמידות שונות – באינטרסים של ייצוגיות פוליטיות.

5 ע”ב 1/65 ירדור נ’ ועדת הבחירות, פ”ד יט(3) 377.

6 או בהליך משפטי של “אישור בחירות” להחלטת הוועדה, למשל במקרה של פסילת מועמדות של מועמד יחיד, או בהליך “ערעור בחירות” המוגש לבית המשפט. ראו סעיפים א63-א64 לחוק הבחירות לכנסת [נוסח משולב], התשכ”ט-1969.

דמוקרטיה, שהיא המגנה על הדמוקרטיה. לעומת זאת בקרב הציבור התמיכה בנורמות דמוקרטיות בסיסיות רופפת, וממילא כך גם נכונותו ליישמן. האליטה באות מהשכבות הגבוהות יותר בחברה, הנוטות לתמוך במשטר הדמוקרטי, והן גם משכילות, מתוחכמות, מנוסות ומומחיות יותר בהשוואה לציבור הרחב. הן חוו ולמדו את דפוסי הקח-תן של הפוליטיקה הדמוקרטית, וכך גדלה תמיכתן בערכים הדמוקרטיים.⁷ על פי תאוריה זו יש לצפות כי חברי הגופים האמונים על שמירה על הזכות להיבחר – האליטה הפוליטית שבועדת הבחירות והאליטה המשפטית בבית המשפט העליון – יהיו מוטים למען השמירה על זכות דמוקרטית יסודית זו. אולם אנו עדים לשונות במידת יישום הזכות בין מוסדות, בין אנשים ובין בחירות. כיצד ניתן להסביר שונות זו?

בחינה ביקורתית של התאוריה האליטיסטית ועיון במחקרים אמפיריים שנעשו במדינות שונות במסגרת תאוריה זו מעלים ספקות לגבי מחויבותן של אליטות בכלל ושל אליטות פוליטיות בפרט לעקרונות הדמוקרטיים, וכן לגבי תפקידן הלכה למעשה בהגבלת זכויות פוליטיות (ראו למשל; Gibson, 1988; Shamir, 1991). הגורמים העיקריים להבדלים ביישום זכויות דמוקרטיות רלוונטיים ביותר למקרה הישראלי, ואפשר לחלקם לכמה סוגים.

הבדלים מוסדיים. מוסדות, על פי תאוריות נאו־מוסדיות, הם גורם חשוב בניסיוננו לעמוד על הבדלים בהתנהגות, שכן הם משפיעים על השחקנים הפועלים במסגרתם לא רק באמצעות קביעת חוקי משחק, המגבילים אותם מלפעול בהתאם להעדפותיהם האישיות, אלא גם באמצעות עיצוב מניעייהם הפנימיים, העדפותיהם ותפיסותיהם לגבי הראוי (March and Olsen, 1984; Hall, 1986; Koelble, 1995: 232–233). בישראל, המוסד הפוליטי של הכנסת מחזק מטבעו את התמיכה בפן הפרוצדורלי של הדמוקרטיה (שלטון הרוב) בקרב הפוליטיקאים חברי ועדת הבחירות. לעומת זאת, שופטי בית המשפט העליון אמונים באופן מוסדי על חיזוק הפן המהותי של הדמוקרטיה, כלומר שמירה על זכויות האזרח בכלל ועל זכויות המיעוט בפרט (Shamir, 1991; 2002). לגבי מועמדים לא דמוקרטיים, הבדלים אלה מתקשרים לפרדוקס הסובלנות, שכן הגבלת מועמדותם פוגעת בזכויות המיעוט להיבחר אך בד בבד מגנה

7 לסקירת ספרות זו ראו Peffley and Rohrschneider, 2007.

על זכויות המיעוטים שנגדם יוצאים המועמדים הנפסלים, ובכך הם שומרים על הדמוקרטיה. במקרה של הגבלת זכות המיעוט הערבי להיבחר בנימוק של שלילת מדינת הרוב היהודי, שחקנים במוסדות פוליטיים ייטו באופן מוסדי, גם ללא קשר לאידאולוגיה שבה הם מחזיקים, לשמור על העדפות רוב הישראלים (שרובם יהודים) במדינה יהודית, לעומת שופטים במוסדות משפטיים, שייטו יותר להגן על זכויותיו הפוליטיות של המיעוט (הערבי) (שמיר ומרגל, 2005).

כמו כן, שחקנים במוסדות נבחרים מונעים במידה רבה מהצורך להיבחר מחדש, ולפיכך מושפעים משיקולים פוליטיים קצרי טווח, המשתנים על פני זמן ונסיבות ועל פני מפלגות שונות. שיקולים אלה אינם נחלת שופטים המתמנים לתפקידם עד גיל פרישה (Peffley and Rohrschneider, 2007; Giles, Blackstone, and Vining, 2008; Shamir, 1991). כך למשל נמצא שדעת הקהל משפיעה על חברי קונגרס במהירות ובעוצמה רבות הרבה יותר מאשר השפעתה על שופטים בבית המשפט העליון בארצות הברית (Mishler and Sheehan, 1993; Stimson, MacKuen, and Erikson, 1995). שיקולים קצרי טווח של פוליטיקאים, בעיקר כשעניינם בפסילת מועמדים הנעשית סמוך כל כך למועד הבחירות, וכן היענותם הרבה לדעת הקהל – עלולים לגבור על הצורך ארוך הטווח לשמור על זכויות דמוקרטיות. השופטים באופן מוסדי ייטו להגן עליו יותר.

הבדלים אידאולוגיים. גורם חשוב נוסף להבדלים ביישום זכויות דמוקרטיות הוא האידאולוגיה, המביאה לכך שהפערים בין ימנים ושמאלנים יכולים להיות אף עמוקים יותר מאשר ההבדלים בין האליטה לבין הציבור, בייחוד באליטה הפוליטית. אליטות שמרניות או ימניות בדמוקרטיות מבוססות כמו ארצות הברית וקנדה נמצאו סובלניות פחות ומפעילות שיקולים דמוקרטיים במידה פחותה ממפלגות שמאל ומפוליטיקאים ליברלים או מהשמאל, ואפילו פחות מהציבור (Sniderman et al., 1989; Sniderman et al., 1991; Sniderman, 1996).

הבדלים בסביבה הפוליטית. בבחינה לאורך זמן, גורמים משמעותיים נוספים שהועלו להסבר השונות ביישום הנורמות הדמוקרטיות הם מצבי מלחמה או טרור הכרוכים בתחושות איום, שבהימצאותן גדלה הנכונות להגביל זכויות דמוקרטיות, כולל הזכות להיבחר (שמיר ומרגל 2005; Shamir, 1991) ואקלים דעות משתנה שיכול לעודד פתיחות וליברליות (כלומר המעטה במגבלות)

או שמרנות, סגירות, וחוסר סובלנות, המעודדים הטלת מגבלות על זכויות דמוקרטיות, אולם באופן דיפרנציאלי במוסדות או אליטות שונות (Shamir, 1991; Stimson, MacKuen, and Erikson, 1995; Isaac, 2004; Epstein et al., 2005).

נבחן, אם כן, את יישום הזכות להיבחר ואת הגבלתה בישראל במהלך השנים בכלל ובבחירות 2013 בפרט, בעזרת גורמים אלה. דפוס פסילת המועמדים בעשור האחרון ובבחירות לכנסת ה-19 מכוון אותנו להתמקד במאמר זה בהגבלת רשימות וחברי כנסת ערבים מלהשתתף בבחירות; מעבר לכך, ניתוח מגבלות על מועמדים מהימין מורכב בשל פרדוקס הסובלנות הכרוך בהטלת מגבלות כאלה. עם זאת נשתמש בהגבלת רשימות ומועמדים מהימין כקבוצת בקרה אנליטית להבנת התופעה והתהליכים. נצפה, אם כן, כי ועדת הבחירות לכנסת, כמוסד פוליטי, תפעל יותר מבית המשפט העליון לצמצום הזכות להיבחר, בעיקר כאשר אקלים הדעות הוא ימני ומדגיש את אופייה היהודי של המדינה על חשבון ערכים דמוקרטיים, וכאשר מפלגות הימין נהנות מרוב בוועדת הבחירות.

ד. הזכות להיבחר: סקירה היסטורית

מגמות במגבלות על הזכות להיבחר: שלוש נקודות מפנה

עד אמצע שנות השישים לא הוטלה בישראל מגבלה מהותית על הזכות להיבחר. ועדת הבחירות לכנסת השישית מנעה לראשונה, ללא הסמכה בחוק, את התמודדותה בבחירות של רשימת הסוציאליסטים, בטענה שהרשימה ממשיכה את דרכו של ארגון "אל-ארד", שהוכרז לא חוקי וארגון החותר תחת קיום המדינה כמדינה יהודית.⁸ הפסילה אושרה ברוב של שני שופטי בית המשפט העליון בפסק דין ירדור⁹ התקדימי.

בשני העשורים שלאחר מכן לא נעשה שימוש בהחלטה התקדימית, עד עלייתה של תנועת "כך" בראשית שנות השמונים. ועדת הבחירות לכנסת ה-10 דחתה ב-1981 פנייה של אזרח לפסול את התנועה בשל מצעה הגזעני והלא

8 בג"ץ 253/64 ג'ריס נ' הממונה על מחוז חיפה, פ"ד יח (4) 673.

9 ע"ב 1/65 ירדור נ' ועדת הבחירות, פ"ד יט (3) 365.

דמוקרטי (והחלטתה אושרה פה אחד בבית המשפט העליון¹⁰). מעתה ואילך זיהינו שלוש תקופות בהפעלת המגבלות על הזכות להיבחר בוועדת הבחירות המוצגות בתרשים 1. הקווים הסגולים בתרשים מתייחסים למועמדי ימין ומורים על מספר הפניות והמועמדויות לפסילה בוועדת הבחירות, וכן על מספר מועמדויות ימין שנפסלו בהצבעת רוב חברי הוועדה. הקווים הירוקים מסמנים את הנתונים המקבילים עבור רשימות ומועמדים ערבים.

נקודת מפנה ראשונה: הגבלת הזכות להיבחר מוטלת על קבוצות קיצוניות משני צדי המתרס הלאומי-פוליטי. ב-1984, על רקע העלייה בכוחה האלקטורלי של כך, החליטה ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-11 לפסול הן את מועמדתה של כך מצד אחד והן את מועמדותה של הרשימה המתקדמת לשלום מצד אחר. החלטתה לגבי שתי המועמדויות בוטלה פה אחד על ידי שופטי בית המשפט העליון.¹¹

בעקבות האירועים הקשורים לתנועת כך נחקק ב-1985 סעיף 7א לחוק יסוד: הכנסת, שלפיו לא תשתתף רשימה בבחירות אם יש במטרותיה או במעשיה שלילת קיום מדינת ישראל כמדינה יהודית, שלילת אופייה הדמוקרטי של המדינה או הסתה לגזענות. סעיף 7א הגביל את הזכות לבחור ולהיבחר משתי קבוצות המייצגות ערכים הפוכים בחברה הישראלית: מהצד הימני רשימות לאומניות קיצוניות, ומהצד השמאלי – רשימות ערביות. מדברי הכנסת בהקשר לחקיקה עולה בבירור האיוון שבין המגבלות על שתי הקבוצות הנגדיות תוך כדי שימוש בהנמקת ”הדמוקרטיה המתגוננת” למניעת ייצוג משתי הקבוצות כאחד, ללא הפרדה האנליטית בין המגבלות על שתי הקבוצות כפי שהצגנו אותה לעיל.¹²

תקופה זו מאופיינת באיוון בין הגבלת הזכות להיבחר של קבוצות קיצוניות משני צדי המתרס הלאומי-פוליטי. איוון זה מתבטא בחקיקה שבסעיף 7א וכן בחקיקה מקבילה האוסרת על רשם המפלגות לרשום מפלגה השוללת את

10 בג”ץ 344/81 משה נגבי נ’ ועדת הבחירות המרכזית, פ”ד לה(4), 837.

11 ע”ב 2/84 ניימן נ’ ועדת הבחירות המרכזית, פ”ד לט(2) 225.

12 פרוטוקול הישיבה ה-118 של מליאת הכנסת ה-11, 31.7.1985. החוק התקבל ברוב של 66 חברי כנסת, ללא מתנגדים.

קיום ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, או מסיתה לגזענות (חוק המפלגות, התשנ"ב-1992). הסימטריות מתבטאת גם בפניות שעלו לדיון לפסילת רשימות משני צדי המתרס הפוליטי ובהחלטות ועדת הבחירות לכנסת ה-12 ב-1984 המוצגות בתרשים 1.

נקודה מפנה שנייה: הגבלת זכותן של קבוצות ימין קיצוניות להיבחר. בבחירות שלאחר מכן נדחקה המגמה המאוזנת, ואת מקומה תפס הרפוס להגביל את הזכות להיבחר בעיקר של קבוצות ימניות קיצוניות. כפי שניתן לראות בתרשים 1, ב-1988 וב-1992 הקווים הסגולים גבוהים בהרבה מהקווים הירוקים, עדות להטלת מגבלות בעיקר על קבוצות ימניות. ב-1988 נרשמו 11 פניות לוועדת הבחירות נגד ארבע רשימות ימין,¹³ ופסילתה של הרשימה הקיצונית בהן, רשימת "כך", אושרה ברוב גדול בוועדה.¹⁴ לעומת זאת, הוגשו ארבע פניות לפסילת רשימה ערבית אחת, הרשימה המתקדמת לשלום, ש-50% מחברי הוועדה תמכו בפסילתה. יו"ר הוועדה, השופט אליעזר גולדברג, הטיל קול מכריע לאישורה. ב-1992 נרשמו פניות לפסילת רשימות הימין – כך, כהנא חי ומולדת – מצד גורמים פוליטיים-מפלגתיים לוועדת הבחירות. בהמשך שנות התשעים הוגשו פניות לפסול מפלגות או מועמדים לבחירות לרשויות מקומיות, ולכן לא נידונו במליאת ועדת הבחירות אך הן מעידות על אותה מגמה. ב-1996 הייתה פנייה לרשם המפלגות לפסילת רשימת "ימין ישראל", אחרי שב-1994 הוצאו מחוץ לחוק כך וכהנא חי, בעקבות הטבח במערת המכפלה. ב-1998 היו שתי פניות לוועדת הבחירות לרשויות המקומיות, האחת לפסילת רשימת מולדת-גשר-צומת בנצרת עילית והשנייה לפסילת רשימת הליכוד בכרמיאל. על פי חוק, פניות בעניין אי-רישום מפלגה או בעניין פסילת מועמדות רשימה לרשויות מקומיות אינן נידונות בפורום ועדת הבחירות המרכזית.¹⁵ בתקופה זו כמעט שלא היו פניות למניעת הזכות להיבחר מרשימות ערביות, מלבד שתי פניות מצד אזרחים

13 תרשים 1 מורה על שיאים בפניות לוועדת הבחירות בעקבות תיקוני חקיקה מרכזיים בסעיף 7א ב-1988 וב-2002.

14 אחת המפלגות שפנו למען פסילת "כך" הייתה הליכוד, שהואשמה במניעים אלקטורליים לפנייה. הסקרים באותה העת צפו הישג של מעל 5 מנדטים לתנועת כך. הליכוד סירב לכלול את כך בכל תרחיש קואליציוני, וחשש לפיכך ש"תבזבז" קולות ימין ותמנע הקמת גוש חוסם ימני.

15 ראו חוק הבחירות, התשנ"ב-1992; חוק הרשויות המקומיות (בחירות), התשכ"ה-1965.

(ולא מצד פוליטיקאים או מצד מפלגות), האחת לא־יריגום התנועה הערבית לשינוי ב־1996 והשנייה למניעת התמודדות כל־ד בבחירות 1999.

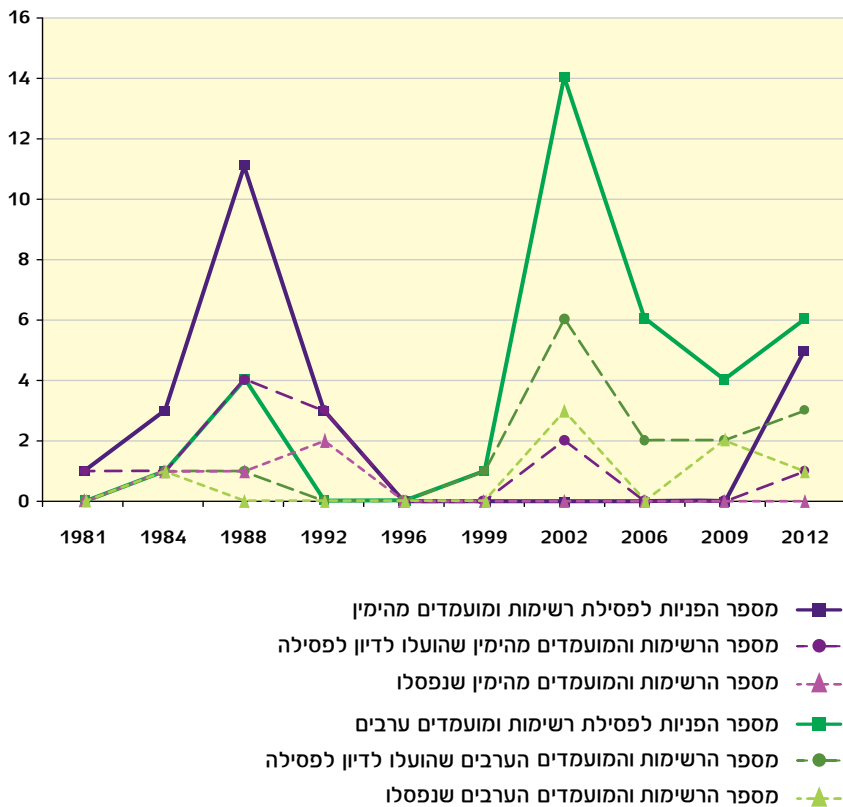
נקודת מפנה שליגית: מגמה להגביל רשימות ערביות ומועמדים ערבים. בראשית שנות האלפיים, בעקבות אינתיפאדת אל־אקצא ואירועי אוקטובר, חל שינוי דרמטי בחקיקה ובפרקטיקה הנוגעת לזכות להיבחר לכנסת. עתה הופנתה מניעת הזכות להיבחר נגד רשימות ערביות ונגד מועמדים ערבים. ב־2002 הוספה עילה למניעת הזכות להיבחר: ”תמיכה במאבק מזוין של מדינת אויב או של ארגון טרור נגד מדינת ישראל”. נוסח העילה וכן אמירות מפורשות שהשמיעו חלק מהיוזמים להוספתה מעידים על כך שהיא נוגעת לאיום הנשקף מצד המיעוט הערבי, ולא להתגוננות מפני איומים אלימים מצד קבוצות אחרות (שמיר ומרגל, 2005: הערה 31). תיקון נוסף מ־2002 עיגן את האפשרות למנוע את בחירתו של מועמד אחד בלבד מתוך רשימה שלמה. תיקון לכאורה ניטרלי זה נבע הלכה למעשה מהיסוסו של בית המשפט לפסול רשימות ערביות שלמות, רק בשל מועמד אחד הראוי לפסילה (היסוס שלא אפיין מקרים שבהם דובר בפסילת רשימות ימניות).¹⁶ ב־2008 תוקן פעם נוספת סעיף 7א, בעקבות מקרה עזמי בשארה, שמועמדו נפסלה ב־2002 בוועדת הבחירות אך אושרה בבית המשפט העליון. התיקון קבע חזקה שלפיה מועמד ששהה ב”מדינת אויב” בשנים שקדמו להגשת רשימת המועמדים, ייחשב תומך במאבק מזוין נגד מדינת ישראל, כל עוד לא הוכיח אחרת. תיקון זה נועד במפורש למנוע מועמדות ערבים, שכן כל מדינות האויב הן מדינות ערב. בשנים הללו אי־אפשר להצביע על חקיקה מאזנת המגבילה גם את זכותם להיבחר של מועמדים מהימין.

המגמה למנוע את הזכות להיבחר מערבים בשנות האלפיים ניכרת גם בפניות הרבות לוועדת הבחירות המרכזית לפסילת מועמדים ערבים, לעומת מיעוט יחסי בפניות הנוגעות למועמדים מימין; במספר המועמדים הערבים שהוגשו נגדם בקשות פסילה; ובמספר המועמדים שפסילתם אושרה בוועדת הבחירות ואף ברוב המתגבש לפסילתם. כפי שניתן לראות בתרשים 1, לאחר שיא בפניות

16 ראו היסוסי בית המשפט בהקשר למועמדים ערבים: רע”א 2316/96 אייזקסון נ’ רשם המפלגות, פ”ד נ (2) 529; לעומת פסיקת בית המשפט ברע”א 6709/98 היעוץ המשפטי לממשלה נ’ רשימת מולדת־גשר־צומת לבחירות לרשויות המקומיות, פ”ד נג (1) 351.

לפסילת ערבים בעקבות תיקון סעיף 7א בשנת 2002, מתגבש דפוס של פנייה לפסילת 2-3 מועמדים ערבים בכל בחירות, לעומת 0-1 פניות לפסילת מועמדי ימין לקראת כל אחת משלוש מערכות הבחירות הבאות, כולל הבחירות לכנסת ה-19.

תרשים 1: פסילת רשימות ומועמדים בוועדת הבחירות

העמקת הפער בין החלטות ועדת הבחירות לבין בית המשפט העליון

על רקע הדפוס המתקבע לפסילת רשימות ומועמדים ערבים ניתן להבחין בפער בין החלטות ועדת הבחירות לבין הכרעותיו של בית המשפט העליון. מאז 1964 ועד 2013 דנו ועדת הבחירות ובית המשפט באותן 16 פניות לפסילת מועמדות (ראו נספח). בחצי מהמקרים סתרה הכרעת בית המשפט את החלטת ועדת הבחירות: שבעה מקרים מתוך שמונת מקרי המחלוקת נגעו למועמדים ערבים שוועדת הבחירות פסלה ובית המשפט אישר; שישה מקרים מתוך השמונה התקבלו בשנות האלפיים.¹⁷ לעומת זאת, רוב ההסכמות בין ועדת הבחירות לבין בית המשפט נגעו להחלטות לפסול מועמדי ימין.

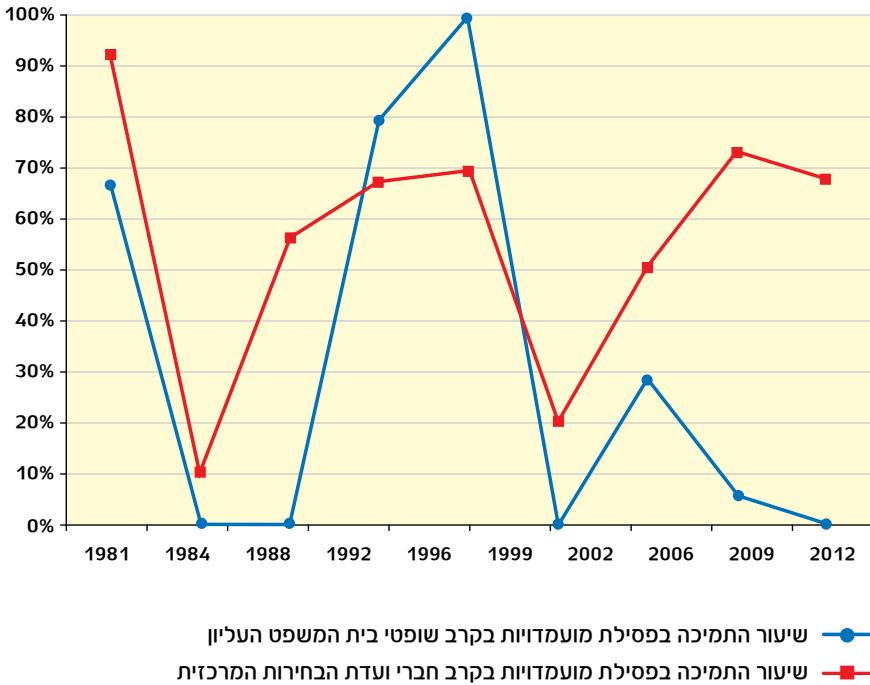
בדקנו את שיעור התמיכה במניעת הזכות להיבחר מכל המועמדים והרשימות שהאפשרות לפסילתם נידונה הן בוועדת הבחירות המרכזית והן בבית המשפט העליון (תרשים 2).¹⁸ מצאנו שינויים הן בקבוצות שכלפיהן מופעל סעיף 7א והן בדפוסי ההסכמה או המחלוקת בין החלטות ועדת הבחירות לכנסת לבין החלטות שופטי בית המשפט העליון. שונות זו ניכרת לאחר חקיקת סעיף 7א כך שבסוף שנות השמונים ובשנות התשעים, שבמהלכן נשללה הזכות להיבחר מרשימות ומועמדים ימניים, היה שיעור התמיכה במניעת הזכות להיבחר גבוה יותר בקרב שופטי בית המשפט העליון מאשר בקרב חברי ועדת הבחירות. לעומת זאת, בשנות האלפיים, כשמרבית הפניות לפסילה נגעו למועמדים ערבים, הייתה התמיכה בפסילה בוועדת הבחירות גבוהה יותר מזו שבבית המשפט העליון.¹⁹

17 שתי ההחלטות הסותרות האחרות התקבלו לפני חקיקת סעיף 7א ב-1984.

18 התרשים אינו מציג פניות לא־ירי שום מפלגה או לפסילת מועמדות לרשימות המקומיות – שאינן נידונות במליאת ועדת הבחירות – ואינו כולל את החלטות ועדת הבחירות לאשר מועמדים שנגדם לא הוגש ערעור לבית המשפט. שיעורי התמיכה בוועדת הבחירות חושבו מבין כלל חברי ועדת הבחירות שהצביעו עבור כל פסילה – כ־30 חברי ועדה בכל פנייה לפסילה. שיעורי התמיכה בקרב השופטים חושבו מבין שופטי המושב המחליט: שלושה עד תשעה שופטים בכל פנייה.

19 וכך גם ב-1999 כאשר נידונה פנייה אחת בלבד, מצד אורח, לפסילת רשימת בל"ד.

תרשים 2: שיעור התמיכה בפסילת רשימות ומועמדים בוועדת הבחירות ובבית המשפט העליון

בחינה פרטנית של שיעור התמיכה בפסילת מועמדי ימין לעומת מועמדים ערבים מאששת את המסקנה העולה מניתוח תרשים 2. שיעור התמיכה הממוצע בפסילת מועמדים ערבים עומד על 58% בוועדת הבחירות המרכזית לעומת 19% בקרב שופטי בית המשפט העליון. לעומת זאת, שיעור התמיכה בפסילת מועמדי ימין עומד על כ-50% תמיכה בקרב חברי שני המוסדות. יתר על כן, ניכר פער הולך וגובר בין שיעור התמיכה בפסילת מועמדים ערבים בשני המוסדות. הפער בין שיעורי התמיכה בפסילת מועמדים ערבים עמד על 10 נקודות אחוז בלבד ב-1988; 20 נקודות אחוז בבחירות 1999; כ-30 נקודות אחוז בבחירות 2003; וצמח לפער של מעל 65 נקודות אחוז בשתי מערכות הבחירות האחרונות לכנסת ה-18 וה-19. יותר ויותר חברי ועדת הבחירות מצביעים בעד שלילת מועמדותם של מועמדים ערבים, לעומת מספר הולך ופוחת של שופטי בית המשפט העליון.

לסיכום, הסקירה ההיסטורית של פסילת מועמדויות לכנסת ומאפייניהן מצביעה על שני דפוסים הרלוונטיים במיוחד לבחירות 2013. ראשית, מאז שנות האלפיים ניכרת מגמה הולכת וגוברת באליטה הפוליטית – ועדת הבחירות בדיוניה והכנסת בחקיקתה – להתמקד בהטלת מגבלות על מועמדים ערבים. שנית, זיהינו מגמת קיטוב ומחלוקת הולכת וגוברת בין שיעור התמיכה בפסילת מועמדים ערבים בקרב האליטה הפוליטית לעומת האליטה המשפטית שבכית המשפט העליון. כעת ננסה להסביר את שתי המגמות ולעמוד על הקשר ביניהן, לאור התאוריות הנאו־מוסדיות והאליטיזם הדמוקרטי שהוצגו, אך נראה שיש צורך ללכת מעבר להן.

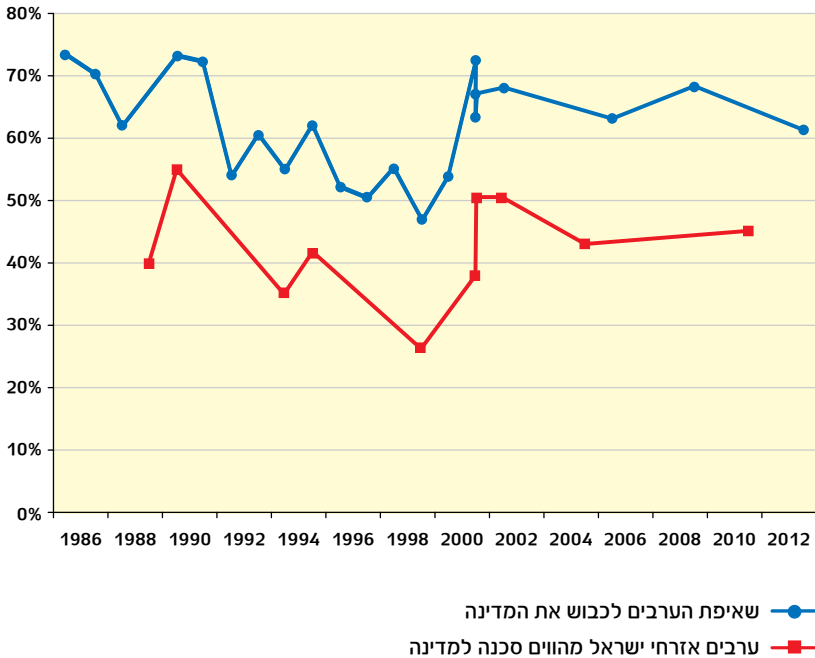
ה. כיצד (אי) אפשר להסביר את דפוס המגבלות שמטילים הפוליטיקאים על הזכות להיבחר לכנסת בשנות האלפיים?

התאוריות שבהן פתחנו את המאמר מסבירות היטב את המאמצים לפסילת נציגות המיעוט הערבי בעשור האחרון (אגב זניחת המאמצים לפסילת מועמדי הימין), וגם את הפער בין החלטות ועדת הבחירות הפוליטית לבין הכרעות בית המשפט העליון. אולם אין בהן כדי להסביר את התמיכה הגוברת מצד הפוליטיקאים לפסול את המועמדים ואת הגידול בפער שבין החלטות האליטות הפוליטית והמשפטית שהצגנו בתרשים 2.

במחקר קודם שהתמקד בפסילות של בחירות 2003 (שמיר ומרגל, 2004; 2005) זיהינו לראשונה את תחילת המגמה הסותרת: מחד גיסא קבלת החלטות המצמצמות את זכותם להיבחר של מועמדים ערבים בוועדת הבחירות, ומאידך גיסא נטייתו של בית המשפט העליון להרחיב את הזכות להיבחר. אז תלינו את ההסבר לפער באיום שהציבו אירועי אוקטובר ואינתיפאדת אל־אקצא. טענו כי לנוכח האיום המתרחב מצד ערביי ישראל ייטו הפוליטיקאים בוועדת הבחירות לצמצם את זכויותיה הפוליטיות של אוכלוסייה זו, לעומת שופטי בית המשפט העליון אשר יתפסו את תפקידם המוסדי כשמירה על זכויותיו הדמוקרטיות של מיעוט זה. אולם, הסבר זה אינו מספק כיום. אין בידנו נתונים ישירים על תפיסות האיום של חברי הכנסת, אולם שיאה של האינתיפאדה השנייה, מבחינת מספר

אירועי הטרור והנפגעים, היה בשנים 2001-2003, ואחר כך חלה ירידה ניכרת.²⁰ האינתיפאדה הסתיימה באמצע שנות האלפיים, גם אם אין אירוע או תאריך מוגדרים המציינים את סיומה. כדי לאמוד את תפיסת האיום על פני זמן אפשר להשתמש בנתונים מסקרי דעת קהל תקופתיים,²¹ שבהם התבקשו הנשאלים לענות על שתי שאלות: "מהי לדעתך שאיפת הערבים בסופו של דבר? (להחזיר לעצמם חלק או את כל השטחים שכבשנו במלחמת ששת הימים, לכבוש את מדינת ישראל, או לכבוש את הארץ ולהשמיר חלק ניכר מהאוכלוסייה היהודית במדינה); ו"האם לדעתך הערבים אזרחי ישראל מהווים סכנה לקיום המדינה?".

תרשים 3: תפיסת האיום הערבי בקרב הציבור היהודי

20 נתונים מלאים מובאים בפורטל הטרור באתר האינטרנט של שירות הביטחון הכללי (שב"כ).

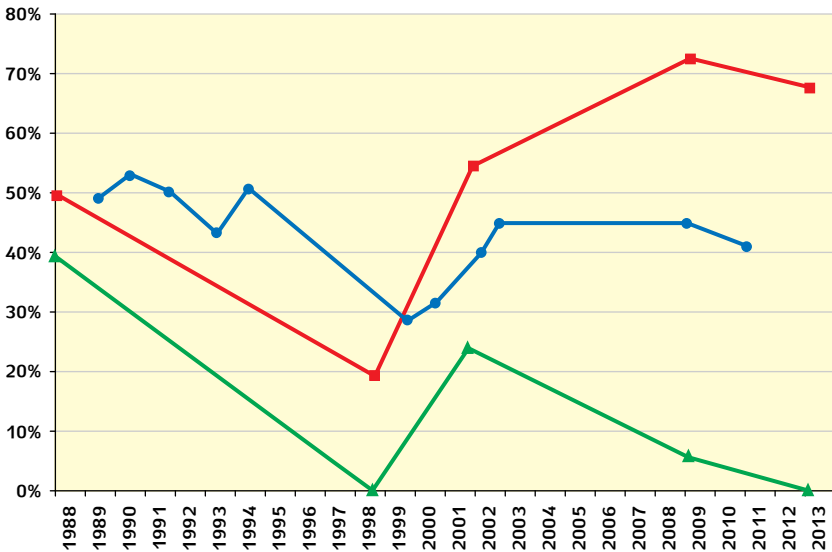
21 הנתונים מתבססים על סקרים שנערכו בקרב מדגמים מייצגים של האוכלוסייה היהודית הבוגרת לאורך התקופה. ראו בהרחבה שמיר ומרגל, 2004: הערה 11, וסקרים נוספים שערכה מיכל שמיר מאז.

תרשים 3 מציג תמונה דומה על סמך שתי השאלות המעידה על ירידה בתפיסות האיום בשנות התשעים ועל עלייה תלולה בהן לאחר פריצת אינתיפאדת אל-אקצא ואירועי אוקטובר. בהמשך רמות האיום יורדות מעט, ומתייצבות לאורך שנות האלפיים ברמה גבוהה הרבה יותר מזו שבשנות התשעים. כאמור, תפיסות איום קשות כאלה יכולות להסביר את ההתמקדות במועמדים הערבים ואת הפער בין האליטה הפוליטית לבין האליטה המשפטית, אך לא את העלייה בשיעור התמיכה של הפוליטיקאים בפסילת המועמדות לעומת הירידה בשיעורי התמיכה של שופטים שתיעדנו בתרשים 2.

כך גם דעת הקהל, הנובעת בחלקה לפחות מהאיום, אינה מסבירה את עליית המדרגה בחקיקה המגבילה ואת התמיכה ההולכת וגדלה מצד ועדת הבחירות ביישום ההגבלות על השתתפות ערבים בבחירות. תרשים 4 מציג את דעת הקהל בדבר זכותם של ערבים אזרחי ישראל להיבחר לכנסת, במקביל לשיעורי התמיכה של הפוליטיקאים והשופטים בפסילת מועמדים ורשימות ערבים ב-25 השנים האחרונות.²² התרשים מלמד על ירידה בהתנגדות הציבור היהודי לזכותם של ערבים אזרחי ישראל להיבחר לכנסת בשנות התשעים. בראשית שנות האלפיים, לאחר אינתיפאדת אל-אקצא ואירועי אוקטובר, ניכרת עלייה בחוסר הסובלנות הפוליטית כלפי הערבים, אך בהמשך שנות האלפיים היא מתמתנת ומתייצבת. דעת הקהל בעשור האחרון איננה עולה אפוא בקנה אחד עם מאמציהם הגדלים של הפוליטיקאים לפסול את נציגי הציבור הערבי (והדפוס גם אינו תואם את התאוריה האליטיסטית של הדמוקרטיה). אם כך, התנודות בתפיסות האיום ובתמיכת הציבור בזכותם של אזרחי ישראל הערבים להיבחר לכנסת אינן יכולות להסביר את התהליכים הדינמיים, המאפיינים את הפוליטיקה בפסילת מועמדים ערבים בשנות האלפיים. את ההסבר לכך יש אפוא לחפש במקום אחר.

22 נתוני דעת הקהל מתבססים על סקרים שנערכו בקרב מדגמים מייצגים של האוכלוסייה היהודית הבוגרת לאורך התקופה. ראו בהרחבה Shamir, 2002, וסקרים נוספים דומים שערכה מיכל שמיר מאז. הנתונים עבור הפוליטיקאים והשופטים הם שיעורי התמיכה במניעת הזכות להיבחר ממועמדים ערבים שהאפשרות לפסילתם נידונה הן בוועדת הבחירות המרכזית והן בבית המשפט (ברומה לתרשים 2 שמציג נתונים אלה עבור מועמדים מהימין וערבים).

תרשים 4: שיעור ההתנגדות לזכותם של ערבים אזרחי ישראל להיבחר לכנסת – דעת הקהל, פוליטיקאים ושופטים

● השיעור בציבור שאינם תומכים בזכותם של ערבים אזרחי ישראל להיבחר לכנסת
■ שיעור חברי ועדת הבחירות התומכים בפסילת מועמדות של ערבים לכנסת
▲ שיעור השופטים התומכים בפסילת מועמדות של ערבים לכנסת

גם הרכבה המשתנה של הכנסת אינו מספק את הפתרון המיוחל. ועדת הבחירות היא מוסד פוליטי המורכב מנציגי המפלגות בכנסת היוצאת. ההצבעה בוועדת הבחירות מתפלגת לפי הזהות המפלגתית-אידיאולוגית של חבריה, ולכן ככל שיש בוועדה יותר נציגים ימנים, כך אפשר לכאורה לצפות לעלייה בשיעור התמיכה בפסילת מועמדים ערבים (שמיר ומרגל, 2004). מאז המהפך ב-1977 ואילך גוש הימין-דתיים דומיננטי יותר מגוש השמאל; בעשור האחרון של שנות האלפיים, העומד במוקד המאמר, נחלש השמאל, התחזקו מפלגות המרכז, וכוחו של גוש הימין-דתיים חווה טלטלות. אולם אין התאמה בין השינויים בכוחו של גוש הימין-דתיים לבין מגמות התמיכה בפסילת מועמדים ערבים בוועדת הבחירות. כך, לקראת הבחירות ב-2003 ניכר שיא הן במספר הפניות לפסילת ערבים והן

במספר הפניות שאושרו, אף שבאותה עת היו בוועדה מעט יחסית חברי כנסת מגוש הימין. ועדת הבחירות לכנסת ה-17 (בחירות 2006) הורכבה ממספר שיא של חברי כנסת מגוש הימין, והיא זו שהחליטה לאשר את מועמדותן של שתי רשימות ערביות. לעומת זאת, דווקא ועדת הבחירות שלאחריה, שבה היה רוב למרכז והשמאל, פסלה ברוב מוחץ שני מועמדים ערבים לקראת בחירות 2009. בחינה לאורך זמן של דפוסי התמיכה בפסילת מועמדים בוועדת הבחירות בקרב הגושים המפלגתיים מספקת קצה חוט למגמות שנות האלפיים. כפי שניתן לראות בלוח 23¹, בכל אחת מההצבעות בהחלטות הוועדה לפסול מועמדות הצביעו 100% מנציגי מפלגות הימין והדתיים בעד פסילה. כלומר, במהלך שלוש התקופות בהיסטוריה של פסילת מועמדים, התמידו נציגי הימין והדתיים במדיניות המצמצמת את זכותם של הערבים להיבחר.²⁴ לעומת זאת, חברי ועדה מהשמאל, ובעיקר מהמרכז, החלו אף הם לתמוך בשנות האלפיים בפסילת מועמדים ערבים. כך עלה שיעור תמיכת נציגי גוש המרכז בפסילת מועמדים ערבים מ-0% תמיכה בשנות השמונים, ל-60% לקראת בחירות 2003 ול-71% לקראת בחירות 2009.

23 לא כללנו בלוח פניות “הצהרתיות” שנדחו ברוב גדול. הכללת כל הפניות לפסילת מועמדות כולל פניות “הצהרתיות” אינה מסרטטת מציאות תקפה, שכן מועמדותיות כאלה הוגשו במספר ובשיעור שונה בבחירות שונות (כחלק מהדפוס שעליו הצבענו בשנות האלפיים). ניתוח הכולל את כל הפניות שנידונו בוועדת הבחירות מוסיף למשל את ההצבעות בבקשתו של אזרח בודד לפסילת בל”ד ב-1999 (זו הבקשה היחידה בשנה זו), לעומת מחצית מהבקשות לפסילה שניתן להגדירן “הצהרתיות” ב-2003 (של חד”ש, טיבי ודהאמשה). ההבדלים בין לוח 1 לבין ניתוח הכולל את כל הפניות (לרבות אלה שנדחו) הם בארבע נקודות זמן: ב-1999, 36% נציגי ימין ודתיים הצביעו בעד הצעתו של אזרח לפסול את בל”ד (נציגי יתר הגושים התנגדו כולם); ב-2002, שיעור תמיכת רשימות הימין והדתיים בפסילת כל הרשימות שהועלו לדיון הוא כ-50% (וכ-30% תמיכה בגוש המרכז ורק 1% בקרב רשימות שמאל); ב-2006, מתועדים 100% תמיכה של נציגי ימין ודתיים לפסילה ו-0% תמיכת רשימות מרכז ושמאל; וב-2012, נמדדים 90% תמיכת רשימות ימין לפסילת שלושה מועמדים ומפלגות ערבים, 39% בקרב נציגי רשימות דתיות, 8% בקרב נציגי רשימות מרכז ו-0% תמיכת נציגי השמאל. גם ניתוח זה מורה כי רק בשנות האלפיים החלו נציגי מרכז ושמאל לתמוך בפסילת מועמדים ערבים.

24 לעומת זאת, חל שינוי מרחיק לכת ביחסם למועמדי ימין קיצוני: תמיכת הימין והדתיים צנחה משיעור של כ-50% בסוף שנות השמונים ובתחילת שנות התשעים, ל-0% החל בסוף שנות התשעים. גם נציגי המרכז תומכים פחות בפסילת רשימות ימין (מכ-80% תמיכה בשנות השמונים לכ-20% החל בסוף שנות התשעים). שיעור תמיכת השמאל בפסילת רשימות ימין נותר יציב: 100% תמיכה.

שיעור התמיכה הנמוך יותר (25%) ב־2012 מטעה במובן מסוים, כיוון שמרבית נציגי מפלגות המרכז עזבו את אולם הוועדה לקראת הצבעת הפסילה.

לוח 1: שיעורי התמיכה בפסילת רשימות ומועמדים ערבים לפי גושים (באחוזים)*

שנת הבחירות	נציגי מפלגות ימין בעד פסילה	נציגי מפלגות דתיות בעד פסילה	נציגי מפלגות מרכז בעד פסילה	נציגי מפלגות שמאל בעד פסילה
1965	100	100	80	87
1984	100	100	0	0
1988	100	100	0	0
2002	100	100	60	2
2009	100	100	71	65
2012	100	100	25	0

* בגוש הימין נכללו הליכוד, חרות, הליברלים, המרכז החופשי, שלומציון, התחיה, מולדת, כך, ישראל ביתנו, האיחוד הלאומי, תמ"י, צומת ישראל בעליה. בגוש המפלגות הדתיות נכללו מפד"ל, ש"ס, אגודת ישראל, פועלי אגודת ישראל, דגל התורה, יהדות התורה. בגוש המרכז נכללו ל"ע, ד"ש, שינוי, הרשימה הממלכתית, תל"ם, יחד, פלאטו-שרון, אומ"ץ, מפלגת המרכז, הדרך השלישית, קדימה, גיל, עצמאות והתנועה. בגוש השמאל נכללו ישראל אחת, העבודה, המערך, מפא"י, אחדות העבודה, רפ"י, מפ"ם, התנועה לזכויות האזרח, ר"צ, מרצ, מק"י, העולם הזה, שלי"י, עם אחד והמפלגות הערביות.

השינוי בדפוסי ההצבעה של המרכז, ולעתים גם של השמאל, תרם אפוא לתמיכה הגוברת בוועדת הבחירות לפסילת מועמדויות ערבים. האקלים הציבורי מבחינת תחושות איום וחוסר סובלנות כלפי ערבים, כפי שראינו, לא יכול להיות הסבר לדפוס זה. החלק הבא מציע תשובה.

1. הכרוניקה הבין־מוסדית הידועה מראש כגורם המעודד פסילת מועמדים בוועדת הבחירות

הציפיות התאורטיות שהעלינו בפתח המאמר מקדמות אותנו חלקית בלבד בהבנת ההתפתחויות בזכות להיבחר בדמוקרטיה הישראלית. ההבחנה בין שלוש התקופות שזיהינו – תקופת האיזונים, תקופת המגבלות על קבוצות ימין קיצוני ותקופת המגבלות על ערבים – נובעת מהשינויים בתחושות האיום על רקע

ההתפתחויות בסכסוך הישראלי-פלסטיני והלך הרוח המתלווה אליו; על הרכב האליטה הפוליטית בייחוד בכל הנוגע להבדלים האידאולוגיים של חבריה; ועל הבדלים בין-מוסדיים בין בית המשפט העליון לבין ועדת הבחירות. אולם נותרנו כאמור עם שאלות פתוחות לגבי התהליך הדינמי שזיהינו בעשור האחרון: כיצד להסביר את השינוי בהתנהגות נציגי המרכז והשמאל? מדוע התגברו במהלך שנות האלפיים הפניות לפסילת ערבים? מהי הסיבה לפער המתרחב בין החלטות הפוליטיקאים להכרעות שופטי בית המשפט העליון?

המפתח להבנת תהליכים אלה טמון בדינמיקה הבין-מוסדית, שצצה על פני השטח בסבב הדיונים על פסילת מועמדים ערבים בבחירות האחרונות, עת הפער בין החלטות ועדת הבחירות להכרעות הסופיות שבבית המשפט הופך ברור יותר ויותר. אקלים הדעות ותחושות האיום מהאוכלוסייה הערבית מביאים לריבוי הפניות לפסילת מועמדים ערבים, בצד מיעוט בפניות לפסילת מועמדי ימין. תמיכת אנשי הימין בפסילת מועמדים ערבים נותרת קבועה ויציבה. על סמך הציפייה שבית המשפט העליון יהפוך את החלטותיהם, חברי כנסת שאינם מהימין מרשים לעצמם לתמוך ביוזמות לפסילת ערבים; הם יכולים לפעול באופן שיישא חן ויתאם את הרוב היהודי בלי להסתכן בפגיעה בזכויות יסוד פוליטיות על סמך ההנחה שבית המשפט העליון יגן על זכויות אלה. כך מתרחב ומעמיק הפער בין החלטות שני המוסדות, והחלטותיו של כל מוסד תלויות בהחלטות ההפוכות של המוסד האחר. לשון אחר: המבנה המוסדי של קבלת ההחלטות בעניין פסילת מועמדים לכנסת כולל כאמור החלטה דו-שלבית: ראשית בוועדת הבחירות הפוליטית ואחר כך החלטה סופית בבית המשפט. מבנה זה הוא המאפשר, ואף מעודד, את הפער בין ההחלטות. בחלק מהחלטותיהם חברי ועדת הבחירות אינם מותירים מקום לבית המשפט, אלא לפסלן, ובכך ממשיך וקובע בית המשפט סטנדרטים מרחיבים לזכות לבחור ולהיבחר,²⁵ המנציחים שוב את הפער שבין החלטות ועדת הבחירות לבין בית המשפט ואף מרחיבים אותו.

המודעות והביטחון שהכרעה סופית של בית המשפט העליון תאשר מועמדים ערבים, היא המובילה את נציגי המרכז והשמאל להיענות לאקלים הציבורי

25 ההרחבה המשפטית על ידי בית המשפט נדרשת בעיקר בפרוש של חקיקה המצרה את הזכות להיבחר או כאשר הוועדה פוסלת מועמדים במקרים גבוליים. ראו פירוט לטכניקות השיפוטיות שבהן בית המשפט מצמצם את המגבלות על הזכות להיבחר אצל שמיר ומרגל, 2005: 146-152.

ולתמוך בהצעות לפסילת מועמדים ערבים המוגשות בשיעור הולך וגובר על ידי נציגי רשימות ימין.²⁶ תמיכתם של נציגי מרכז ושמאל בפסילת מועמדים ערבים מובילה לשיעורי פסילה גבוהים יחסית וכן לשיעור הגבוה של תמיכה בפסילה. על רקע זה נסחף בית המשפט העליון בדינמיקה הביין-מוסדית לכיוון ההפוך, והחלטותיו מבטאות נורמה גוברת לביסוס הזכות להיבחר.

קריאה בפרוטוקלי ועדת הבחירות מלמדת כי בדיונים שלפני שנות האלפיים לא נידונו מעולם השאלות מה יעשה או מה יחשוב בית המשפט ואם יאשר את החלטות הוועדה. משנות האלפיים התפשט בהדרגה השיח בעניין, והתחזקה מודעותם של חברי הוועדה לתפקידן ההצהרתי של הצבעותיהם. כך, בדיוני הפסילה לקראת בחירות 2003 אמר ח"כ מיכאל איתן "אין מה לדבר, המחוקק הישראלי קבע, על מנת לאשר פסילה, שתי רמות. הרמה הראשונה היא הרמה הציבורית, שאת דברה אומרת וועדת הבחירות המרכזית. הרמה המשפטית, שהיא בסופו של דבר אומרת את המילה האחרונה, היא הרמה של בית המשפט העליון" (פרוטוקול ועדת הבחירות המרכזית לכנסת, 30.12.2002: 4); לקראת בחירות 2009 נשמעו אמירות חריפות יותר בדבר תפקיד הוועדה ומשמעות החלטותיה. כך אמר ח"כ איתן כבל מהעבודה בדיון בפסילת בל"ד ורע"ם-תע"ל:

אני מרגיש לא יותר מסטיסט שמבקשים ממנו להרים את האצבע [...] יש כאן מפלגות ימין קיצוניות, יש כאן מפלגות ערביות, וכל אחד נהנה מההתקפה איש על רעהו וכל אחד מבקש שיתקיפו אותו יותר כי כך – לפחות אצלו – הוא יכול להרוויח יותר קולות במגזרים שלו [...] אין לי ספק שכשיגיע החומר לבית המשפט, בית המשפט יבטל כל החלטה שתהיה כאן [...] אדוני השופט, עמדתך המשפטית היא נכונה. אינני מתווכח איתה. אני יודע שבית המשפט ישנה את ההחלטה, אבל אי-אפשר בשום פנים ואופן לתת לח"כ זחאלקה לעמוד כאן ולהתריס כלפינו בשם הדמוקרטיה שנותנת לו את הזכות לעמוד כאן (פרוטוקול ועדת הבחירות המרכזית לכנסת, 12.1.2009: 46-48).

ח"כ כבל רואה אפוא בדיון בוועדת הבחירות הליך הצהרתי שאפשר לראות בו הבעת אי-נחת מהתנהגותן של הרשימות ומחאה על מצעיהן, ואפילו תעמולת

26 במונחים "טכניים" ההסבר המוצע כולל אינטרקציה בין אקלים הדעות לבין הדינמיקה הביין-מוסדית.

בחירות של ממש,²⁷ כאשר ההחלטה האמיתית בעניין שמורה בלעדית לבית המשפט. מודעותו של ח”כ ככל ל”הצהרתיות” ול”אי־סופיות” הצבעתו היא זו המאפשרת לו, חבר כנסת מטעם העבודה, להצביע באופן שהוא אינו מאמין בו אך מקרב אותו לאקלים הדעות הנוטה ימינה. בהתנהגות זו עצמה מחזק ח”כ ככל את אי־סופיותן של החלטות ועדת הבחירות.

לקראת הבחירות לכנסת ה־19 הגיעה לשיאה המודעות לפער בין החלטות ועדת הבחירות לבין הכרעות בית המשפט. כך למשל חזו פרשני פוליטיקה ומשפט במרבית העיתונים היומיים שמועמדותה של ח”כ חנין זועבי תיפסל על ידי ועדת הבחירות ושבת המשפט יבטל את הכרעתה. במאמר דעה בעיתון ”ישראל היום” כתב מתי טוכפלד כמה ימים טרם הדיון:

הנה היא באה. הרמת המסך שלפני המחזה הידוע והמוכר שמעלה וועדת הבחירות המרכזית [...] לא צריך להיות נביא כדי לדעת מה יעלה בגורלן של אותן עתירות: חברי וועדת הבחירות יתלהמו, יו”ר הוועדה, השופט

27 נציגי רשימות ערביות מאשימים לעתים קרובות נציגי ימין בפנייה לפסילתם ממניעים תעמולתיים, המתחזקים לקראת הבחירות. כך למשל אומר בריאיון עיתונאי ח”כ דב חנין מחד”ש: ”בית המשפט העליון ביטל, כצפוי, את החלטת הפסילה שהוביל הימין בוועדת הבחירות. מדאיג שמפלגת השלטון לא בוחלת בפגיעה בדמוקרטיה כדי להרוויח עוד כמה מצביעים בימין” (בנדר וקס, 2012). מנגד, בעשור האחרון, ובעיקר לקראת הבחירות לכנסת ה־19, החלו חברי ועדה אחרים לטעון שדווקא נציגי הערבים מרוויחים קולות מכל דיון בפסילתם, וכל שכן מהחלטה לפסלם. כך צוטט באותה כתבה עיתונאית ח”כ שאמה־הכהן מהליכוד: ”זועבי, שמקומה צריך להיות בכלא, רק הרוויחה מבקשות הפסילה המיותרות והפופוליסטיות, היא הרוויחה בולטות תקשורתית ששווה מיליונים והגדילה את כוח רשימתה הקיצונית והמסוכנת [...] לא סתם ח”כים ערביים חיפשו בנרות מי שיגיש נגדם בקשות פסילה, אך זה לא הפריע לח”כים לנצל את הזעם כלפי זועבי כדי להרוויח כמה כותרות”. טענות אלו נשמעו גם במסגרת דיוני ועדת הבחירות. כך אמר ח”כ יצחק הרצוג מהעבודה: ”כמי שמכיר טוב את המגזר הערבי, חברת הכנסת זועבי לא עוברת את אחוז החסימה. כל מי שעכשיו עושה לה את המערורף הזה, הוא זה שמביא את היכולת שלה להיבחר לכנסת שוב ושוב ושוב”. ח”כ חסון טען: ”אני לא מוכן, אנחנו לא מוכנים להיות חלק ממשע הבחירות של חנין זועבי. מה שלצערי אנחנו עושים כאן היום זה דווקא להבטיח את בחירתה של חנין זועבי לכנסת הבאה ואנחנו עלולים לחזק גם את מפלגתה”. בהתאמה, מיד לאחר הכרזת תוצאות ההצבעה המאשרת את מועמדות רשימת רע”מתע”ל אמר ח”כ חסון לח”כ טיבי: ”טיבי, איזה באסה, אין לך בג”ץ” (פרוטוקול ועדת הבחירות המרכזית לכנסת, 19.12.2012: 75).

רובינשטיין, יתפלץ ויתנגד בתוקף, אבל למרות התנגדותו הרוב הימני בוועדה יפסול את המפלגות והמועמדים הערביים. זה לא שהם צריכים להיות מודאגים: ימים ספורים אחר כך בג"ץ יהפוך את החלטה ויאשר את מועמדותם. כך היה תמיד. כך יהיה גם הפעם (טוכפלד, 2012).²⁸

כותרת עיתון "ידיעות אחרונות" בבוקר הדיון בוועדת הבחירות הייתה "מסתמן: התמודדות זועבי תיפסל – ותיבחן בבג"ץ", ובכתבה נכתב: "סביר שהעניין יועבר להכרעת בג"ץ, וניסיון עבר מראה כי ברוב המקרים הקודמים, העדיף הרכב מורחב של שופטים להפוך את החלטות ועדת הבחירות המרכזית, ובסופו של דבר אפשר למפלגות לרוץ לכנסת" (יהב, 2012).

מענין לנתח את תגובת חברי ועדת הבחירות לכותרות העיתונות שהתפרסמו ערב הדיון בוועדה. נציגי גוש הימין והרתיים בחרו להכחישן ולצאת נגדן, ואילו נציגי השמאל כאמור הזדהו עמן. ח"כ פרופ' אריה אלרד מעוצמה לישראל טען בתגובה לתחזיות העיתונאים כי שופטי בית המשפט העליון הבינו שטעו בהחלטתם לגבי עזמי בשארה, ולפיכך יאשרו את פסילתה של זועבי: "כותרות הבוקר בתקשורת דיברו על הצגה. אנחנו נבוא נטען, הוועדה אולי תפסול, אחר כך בג"ץ יבוא ויהפוך את החלטה. לכאורה מה ההצגה הזאת? לכן, בצדק, צייטט חברי חה"כ רותם את דבריו של כבוד השופט מישאל חשין שאמר: 'לו הייתי יודע מה החשדות נגד עזמי בשארה, גם אני הייתי פוסל'" (פרוטוקול ועדת הבחירות המרכזית לכנסת, 19.12.2012: 6); ח"כ ד"ר מיכאל בן ארי שותפו לסיעה החרה החזיק אחריו: "יש כאלה שטוענים שמדובר במשחק, יש כאלה שטוענים שמדובר בסוג של ריטואל בניסיון לעשות סוג של רווחים פוליטיים. רבותי, לא מדובר לא במשחק ולא ברווחים פוליטיים. מדובר בשאלה אם אנחנו משאירים לילדים שלנו מדינה יהודית נורמלית" (שם: 14-15). ח"כ אופיר אקוניס מהליכוד אמר: "אני מאמין בתבונתם של השופטים, גם בבית המשפט העליון. אני לא מאמין בתבונתם של פרשנים משפטיים או פרשנים פוליטיים שמראש כותבים בעיתונים שוועדת הבחירות עשויה לאשר, אבל שופטי בית המשפט העליון יפסלו... אני מבקש מכל הפרשנים והפרשניות ומכל מיני אנשים שמדברים לתת כבוד לבית המשפט העליון. הוא ישקול את הדברים בכובד ראש" (שם: 29-30).

28 דוגמאות נוספות לתיאור פובליציסטי, מראש או בדיעבד, של אותו משחק חוזר: "למרות התנגדות היועץ המשפטי: ועדת הבחירות פסלה את מועמדותה של זועבי" (נענע חדשות 10, 2012); ראו גם גרוס, 2012.

נציגי הימין הביאו, אם כן, נימוקים משפטיים לכך שהחלטת הוועדה לפסול את מועמדות זועבי תכובד בבית המשפט, וציינו את חוזק הראיות בעניינה. כך אמר עו”ד אבי הלוי, בא כוח הליכוד: ”אומרים שאין ראיות [...] אני פונה לנציג היועץ המשפטי לממשלה ואני אומר לו בוא תעקוב יחד איתי ובצורה מתמטית אני רוצה להוביל אותך למסקנה האחת והיחידה: חייבים לפסול את מועמדותה של גברת זועבי. דרך אגב, אני גם משוכנע שהסיכויים שבית המשפט העליון יצטרף לעמדתה של הוועדה, אם וכאשר תחליט לפסול את המועמדות הם סיכויים גבוהים, משום ששופטי בית המשפט העליון – כך אני מניח – חשיבתם מתמטית, לוגית, רציונלית וצרופה והם יגיעו למסקנה הזאת” (שם: 31). ח”כ דני דנון מהליכוד אמר: ”אנחנו בעולם דיגיטלי, אי אפשר לומר שהיא לא אמרה, היא לא התכוונה, היא לא היתה. הכל מצולם, הכל מוקלט [...] אני מצפה משופטי בית המשפט העליון לכבד את החוק בישראל, לכבד את סעיף 7א, שלפי שתי עילות שהוצגו בפני הוועדה יש ראיות רבות לפסילה” (שם: 26). דברי יהודה אבידן, נציג ש”ס, מסכמים את הנושא: ”להברידל מפעמים קודמות הפעם אני מאמין הרבה יותר שלגבי חנין זועבי, אנחנו כן נצליח. אֵל לחברי הוועדה לחשוב שהם עושים כאן איזה משחק לולינות וסתם מצביעים ואין לזה משקל. משקל הראיות הוא משקל חשוב, והאמירות הן חשובות מאוד” (שם: 53).

לעומת בולטותם של נציגי הימין בדיוני ועדת הבחירות לכנסת ה־19, נציגי המרכז והשמאל מיעטו מאוד להשמיע את קולם. מבין 11 נציגי רשימות מרכז, 7 יצאו מאולם הוועדה לקראת ההצבעה, ורק אחד נשא דברים במהלך הדיון בוועדה. יתרה מכך, חלק מהמועמדים לפסילה החרימו את דיוני הוועדה, ושלחו עורכי דין במקומם. בקרב נציגי השמאל המעטים שהשתתפו באופן פעיל בדיון – מעט במיוחד לעומת השתתפותם בדיוני פסילה בשנים הקודמות, בלט נאומו של ח”כ אחמד טיבי, שהקריא את כותרות העיתונים החוזות את הכרעת בית המשפט העליון, וסיכם: ”דו’היו – כבר היינו במעמד הזה מספר פעמים. אנחנו יודעים מה יהיו התוצאות בסופו של התהליך. כולנו נתמודד בבחירות” (שם: 68).

ז. סיכום

בבחירות לכנסת ה־19 לא נפסלה אף לא מועמדות אחת על בסיס סעיף 7א לחוק יסוד: הכנסת. במהלך ההיסטוריה האלקטורלית של מדינת ישראל נפסלו מלהתמודד בבחירות לכנסת רק שתי רשימות: הרשימה הסוציאליסטית ב־1964,

לפני החקיקה המגבילה, ותנועת כך, שעל רקע פעילותה נחקק הסעיף (רשימת כך ב־1988 וב־1992, ואחותה, רשימת כהנא־חי, ב־1992). לכאורה הנתונים הללו משקפים מערכת דמוקרטית ופתוחה בחברה מקוטבת, משוסעת ונתונה באיום מתמיד. אולם הפוליטיקה של פסילת מועמדים בבחירות 2013 והדפוסים שהתקבעו על פני זמן מציירים מציאות שונה – מורכבת הרבה יותר – של הגורמים המאיימים על הדמוקרטיה הישראלית ושל הגורמים המגנים עליה.

בניגוד לניסוח המקורי של התאוריה האליטיסטית, האליטה הפוליטית אינה יכולה להיחשב זרוע אמונה על שמירת הדמוקרטיה ועל זכויות המיעוט שבה בכל הנוגע לזכות להיבחר בישראל. גם אם דעת הקהל ממלאה תפקיד בתהליכים הפוליטיים שבהם אנו דנות, אין כיום שום סימן לכך שהגבלת הייצוג הערבי נובעת מלחצים מצד מהציבור, ובכך דומה המצב כיום לזה ששרר בשנות השמונים עת הוחל בהטלת מגבלות חוקיות על היבחרות לכנסת (Shamir, 1991). אכן הציבור הפך ימני יותר, ובראשית שנות האלפיים התערערה תמיכתו בזכותם של האזרחים הערבים להיבחר, אולם בהמשך העשור שוב עלתה התמיכה והתייצבה. תרשים 4 מראה בבירור את יציבות דעת קהל לעומת המגמה הפוליטית הגדלה להגבלת זכותו של המיעוט הערבי להיבחר שהלכה והתחזקה בעשור האחרון. הביטויים לכך הם יוזמות החקיקה להגבלת השתתפות בבחירות, היוזמות למניעת השתתפות בבחירות ממפלגות ומועמדים ערביים, ועוצמת התמיכה בהגבלות כאלה בהצבעות ועדת הבחירות. מקור היוזמות להגבלות הללו, המצטרפות ליוזמות להצרת זכויות המיעוט הערבי בתחומים נוספים, הוא באליטה הפוליטית.

עיקר הניתוח במאמר עסק בוועדת הבחירות כ"כנסת זוטא", וזו פסלה בעשור האחרון שתי מפלגות (בל"ד ב־2002 ורע"מ־תע"ל ב־2009) ושלושה מועמדים שונים (בשארה וטיבי ב־2002 וזועבי ב־2012). ראינו כי בניגוד לתוצאותיו הסופיות של הליך פסילת מפלגות ומועמדים, המוסד הפוליטי האמון על זכות הבחירה ביטא בעשור האחרון נכונות רבה להגביל רשימות וחברי כנסת ערבים מלהשתתף בבחירות. בדיונים ובהצבעות גבר קולם של התומכים בפסילה, וקולם של המתנגדים הלך ונחלש.

ניתן לזהות בפוליטיקה של הטלת מגבלות על הזכות להשתתף בבחירות ולהיבחר את דינמיקת המדרון החלקלק, שהדוגלים בזכויות אזרח מרבים להזהיר מפניו. כמו כן ניתן לראות בה את הבעייתיות הטמונה בטיעונים להגבלת זכויות

דמוקרטיה כדי להגן על הדמוקרטיה. החקיקה והמגבלות החלו באמצע שנות השמונים, בעקבות התחזקות הימין הקיצוני בהנהגת כהנא שאיים על אופייה הדמוקרטי של המדינה. דפוס המגבלות אופייני אז בסימטריות מוקפדת בין ימין ושמאל, שעבר בהמשך להדגשת יתר של רשימות ימניות קיצוניות, והתפתח בשנות האלפיים לצמצום הזכות להיבחר בעיקר מערכים. מגמה זו הלכה ותפסה תאוצה. ייתכן שיוזמות החקיקה בשנות השמונים ואופן יישומן יכולים להיחשב ראויים כשלעצמם מזווית הדמוקרטיה המתגוננת, אך השלכותיהם, ובייחוד האופן שבו הם פתחו את הדלת להגבלת הדמוקרטיה בשם הערך של מדינה יהודית, אינם מושגים על עקרון הדמוקרטיה המתגוננת. הגלגול החדש של המגבלות מערער את מרקם היחסים שבין הרוב היהודי לבין המיעוט הערבי במדינה ופוגע בסופו של דבר בדמוקרטיה עצמה.

כמה מאפיינים בפוליטיקה של פסילת מועמדים תואמים את התאוריות שבהן פתחנו: מדיניות זו מגובה ברמת איום גבוהה מצד ערבים ובאקלים דעות שלילי כלפי ערבים. אולם כפי שהדגשנו, ההתאמה היא סינכרונית ולא דיאכרונית: גורמים אלה מסבירים את הנכונות לפסול אך לא את יוזמות ההרחבה והתמיכה הגדלה בכך. גם האידאולוגיה מספקת הסבר חשוב ליוזמות החקיקה ולדפוסי ההצבעה בוועדה. היוזמות הפוליטיות בחקיקה וביישום מגבלות על השתתפות בבחירות של נציגי הערבים מובלות על ידי נציגי הימין, כלומר כל הפניות לפסילה באו מצד גורמי ימין, והם מצביעים בשיעורים גבוהים יותר בעד ההצעות לפסילה. אולם גם בכך אין הסבר מספק למגמת העלייה בתמיכה בפסילות: כל נציגי הימין והדתיים (100%) תמכו במהלך השנים בהחלטות הוועדה לפסול מועמדויות. לעומת זאת, דווקא בקרב נציגי השמאל והמרכז ניכרת עלייה בתמיכה בפסילת מועמדים ערבים (לוח 1). עוצמת האיום, אקלים הדעות והאידאולוגיה תורמים אמנם להבנת התופעה, אך אין בהם די כדי להסביר את הדינמיקה הבולטת בעשור האחרון של פוליטיקאים הפוסלים ברוב גדול והולך את זכותם להיבחר של נציגי המיעוט הערבי, לעומת שופטים המאשרים את זכותם, גם כן ברוב הולך וגדל.

הגורם האחראי לדפוס חדש זה הוא מוסדי, או ליתר דיוק בין-מוסדי: מדובר בדינמיקה המתפתחת בין בית המשפט העליון לבין ועדת הבחירות המרכזית. במשחק קבוע מראש זה פוסלים הפוליטיקאים מועמדים, ואילו השופטים מתירים את מועמדותם מחדש. כך נשמרת הלכה למעשה זכותם להיבחר הן של

מועמדים ערבים והן של מועמדי ימין קיצוני. אולם אליה וקוץ בה: דינמיקה בין-מוסדית זו, הנובעת מהמבנה המוסדי הדו-שלבי של חלוקת הסמכויות בין שני המוסדות, מסירה את האחריות מהפוליטיקאים, מאפשרת להם לשקלל באופן שונה את האינטרסים והשיקולים שלהם ולזנוח שיקולי מהות דמוקרטית למען שיקולי פופולריות. כך גם נציגי מרכז ושמאל מצביעים בעד פסילה, והשיח הופך מתלהם וקיצוני יותר. האיום להדרת הערבים ולהגבלתם, המתבטא ביוזמות חקיקה ובמדיניות הממשלה באפיקים שונים, מועתק גם לוועדת הבחירות. הדפוס המפלגתי-אידאולוגי שאפיין את הוועדה בשנות השמונים נשחק אפוא בהדרגה. כיוון שהפוליטיקה של הזכות להיבחר אינה נמדדת רק בתוצאה הסופית, דווקא דינמיקה בין-מוסדית זו, שבסופה שום נציג אינו נפסל, מעלה תרומה שלילית לרמוקרטיה הישראלית וליחסי המיעוט והרוב שבה. נכונותם הגוברת של הפוליטיקאים, הן ברטוריקה והן במעשה, דווקא להגביל ולפסול היא אמירה פוליטית מהדהדת. היא מעצבת את אקלים הדעות, מנכרת את המיעוט הערבי, ועלולה להביא לשחיקת מעמדו את בית המשפט העליון ולערעור הלגיטימציה של החלטותיו בתחום זה ומעבר להן. יתר על כן, נדמה כי דינמיקה זו, המורידה מהפוליטיקאים את האחריות ומותירה את בית המשפט כמגן הדמוקרטיה, נוכחת יותר ויותר בפוליטיקה הישראלית: בעתירות של פוליטיקאים לבית המשפט, על אף ידיעתם שעיתירתם תידחה (Dotan and Hofnung, 2005) ובהליכי חקיקה פופוליסטיים שלא בתקופת בחירות (למשל שטיינר וקרמניצר, 2013).

בחירות 2013 זיקקו את הדינמיקה הבין-מוסדית הזו. אופי המשחק הבין-מוסדי והתחזית לפער בין החלטות ועדת הבחירות לבין בית המשפט נידונו בעיתונות, בציבור ובוועדת הבחירות עצמה. ייתכן כי חשיפת הדינמיקה והדיון בה הביאו לתחילת מגמה נגדית ודווקא לחוסר רצון מצד פוליטיקאים להמשיך ולהצר באופן הצהרתי את זכויות המיעוט הערבי. ביטוי לכך ניתן למצוא בהתנגדות לפסילת זועבי בקרב כל נציגי השמאל, בשיעורי התמיכה הנמוכים יחסית בפניות לפסילת רע"מ-תע"ל ובל"ד ובהתנהגות חברי הכנסת מרשימות המרכז, שבחרו לשמור על שקט יחסי במהלך דיוני הפסילה, ורובם לא נכחו בהצבעה לפסילת חברת הכנסת זועבי. ככל מערכת בחירות בעשור האחרון דנה ועדת הבחירות בבקשות לפסילת שני מועמדים ערבים לפחות, אך אף לא מועמד אחד נפסל בסופו של התהליך. בבחירות הבאות ניווכח אם מוצה המשחק הידוע של פסילת מפלגות ומועמדים ערבים, או שמא צפויה חוליה נוספת בריטואל המטיל צל כבד על הפוליטיקה ועל הדמוקרטיה הישראליות.

נספח: פניות לפסילת מועמדים לכנסת, 1964–2012²⁹

שנה	רשימה/מועמד	החלטת ועדת הבחירות המרכזית	החלטת בית המשפט העליון
1964	• רשימת הסוציאליסטים	פסילה	פסילה
1981	# כך	אישור מועמדות	אישור מועמדות
1984	# כך	פסילה	אישור מועמדות
1984	• הרשימה המתקדמת לשלום	פסילה	אישור מועמדות
1988	# תחיה	אישור	
1988	# צומת	אישור	
1988	# מולדת	אישור	
1988	# כך	פסילה	פסילה
1988	• הרשימה המתקדמת לשלום	אישור (50% חברי ועדת הבחירות הצביעו בעד פסילה)	אישור
1992	# מולדת	אישור	
1992	# כך	פסילה	פסילה
1992	# כהנא חי	פסילה	פסילה
1996	# ימין ישראל		אישור לרישום מפלגה
1996	• תע”ל		אישור לרישום מפלגה
1998	# מולדת-גשר-צומת		פסילה מהשתתפות בבחירות המקומיות לעיריית נצרת
1998	# ליכוד-כרמיאל		אישור מהשתתפות בבחירות המקומיות לכרמיאל
1999	• בל”ד	אישור	אישור
2002	• חדש	אישור	
2002	• רע”מ	אישור	
2002	• עבד אל-מאלך דהאמשה	אישור	

שנה	רשימה/מועמד	החלטת ועדת הבחירות המרכזית	החלטת בית המשפט העליון
2002	• עזמי בשארה	פסילה	אישור
2002	• אחמד טיבי	פסילה	אישור
2002	• בל"ד	פסילה	אישור
2002	# ברוך מרזל	אישור	אישור
2002	# חרות	אישור	
2006	• רע"מ-תע"ל-מד"ע	אישור	
2006	• אברהים סרסור	אישור	
2009	• בל"ד	פסילה	אישור
2009	• רע"מ-תע"ל	פסילה	אישור
2012	# עוצמה לישראל	אישור	
2012	• בל"ד	אישור	
2012	• רע"מ-תע"ל	אישור	
2012	• חנין זועבי	פסילה	אישור

• רשימה/מועמד ערבי

רשימה/מועמד ימין

■ בצהוב מסומנים המקרים שבהם הייתה סתירה בין החלטות שני המוסדות

29 הלוח לא כולל 20 בקשות "הצהרתיות" לפסילת מועמדים שנדחו בוועדת הבחירות פה אחד, לאחר דיון קצרצר (אפילו מבקשי הפסילה הצביעו נגד הפניות). בקשות אלה מוגשות בדרך כלל נגד רשימות חרדיות.

מקורות

- בנדר, אריק, וזאב קס, 2012. "תגובות סוערות לאישור התמודדות זועבי", *NRG מעריב*, 30.12.2012.
- בנדר, אריאל, תשמ"ח. "זכות המועמדות בבחירות לכנסת", *משפטים* יח (2): 269-296.
- גביון, רות, תשמ"ז. "עשרים שנה להלכת ירדור: הזכות להיבחר ולקחי ההסטוריה", בתוך: מרדכי קרמניצר ורות גביון (עורכים), *גבורות לשמעון אגרנט*, ירושלים: [חמו"ל], עמ' 213-145.
- גרוס, אייל, 2012. "העליון שוב מציל את רסיסי הדמוקרטיה הישראלית", *הארץ*, 30.12.2012.
- הארץ, 2012. מאמר מערכת, "לא לפסילה גורפת", 12.12.2012.
- טוכפלד, מתי, 2012. "זועבי הצתה קו אדום, אבל המשחק מכור", *ישראל היום*, 10.12.2012.
- יהב, תלם, 2012. "מסתמן: התמודדות זועבי תיפסל – ותיבחן בבג"ץ", *ynet*, 19.12.2012.
- נענע חדשות 10**, 2012. "למרות התנגדות היועץ המשפטי: ועדת הבחירות פסלה את מועמדותה של זועבי", 19.12.2012.
- קרמניצר, מרדכי, 2005. *פסילת רשימות*, מחקר מדיניות 59, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שטיינר, טליה, ומרדכי קרמניצר, 2013. "חוק התורמים – תרומה פופוליסטית לשע: היהודי-ערבי", *אתר האינטרנט של המכון הישראלי לדמוקרטיה*, 27.10.2013 (המאמר התפרסם גם בעיתון *מעריב*).
- שמיר, מיכל, וקרן מרגל, 2004. "פסילת רשימות ומועמדים לכנסת: האם בחירות 2003 היו ייחודיות", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2003*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 149-173.
- , 2005. "תפיסות איום ופסילת רשימות ומועמדים לכנסת: מירדור ועד בחירות 2003", *משפט וממשל* ח: 119-154.
- Cohen-Almagor, Rafael, 1994. "Disqualification of Lists in Israel: Retrospect and Appraisal," *Law and Philosophy* 13 (1): 43-95.
- Dotan, Yoav, and Menachem Hofnung, 2005. "Legal Defeats — Political Wins: Why Do Elected Representatives Go to Court?" *Comparative Political Studies* 38 (1): 75-103.

- Epstein, Lee, Daniel E. Ho, Gary King, and Jeffrey A. Segal, 2005. "The Supreme Court During Crisis: How War Affects Only Non-War Cases," *New York University Law Review* 80: 1–116.
- Gibson, James L., 1988. "Political Intolerance and Political Repression during the McCarthy Red Scare," *American Political Science Review* 82 (2): 511–529.
- Giles, M.W., B. Blackstone, and R.L. Vining, 2008. "Unraveling the Linkages between Public Opinion and Judicial Decision-making," *Journal of Politics* 70 (2): 293–306.
- Hall, Peter A., 1986. *Governing the Economy: The Politics of State Intervention in Britain and France*, New York: Oxford University Press.
- Isaac, Jeffrey C., 2004. "Social Science and Liberal Values in a Time of War," *Perspectives on Politics* 2 (3): 475–483.
- Koelble, Thomas, 1995. "The New Institutionalism in Political Science," *Comparative Politics* 27 (2): 231–243.
- March, James G., and Johan P. Olsen, 1984. "The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life," *American Political Science Review* 78: 734–749.
- Mishler, William, and Reginald S. Sheehan, 1993. "The Supreme Court as a Counter-majoritarian Institution? The Impact of Public Opinion on Supreme Court Decisions," *American Political Science Review* 87 (1): 87–101.
- Peffley, Mark, and Robert Rohrschneider, 2007. "Elite Beliefs and the Theory of Democratic Elitism," in Russell Dalton and Hans Klingemann (eds.), *The Oxford Handbook of Political Behavior*, Oxford: Oxford University Press, pp. 65–79.
- Shamir, Michal, 1991. "Political Intolerance among Masses and Elites in Israel: A Reevaluation of the Elitist Theory of Democracy," *Journal of Politics* 53 (4): 1018–1043.
- , 2002. *The Political Context of Tolerance: Israel in the 1980's and 1990's*, Research report submitted to the Israel Science Foundation, Tel Aviv University,
- Sniderman, Paul M., 1996. *The Clash of Rights: Liberty, Equality, and Legitimacy in Pluralist Democracy*, New Haven: Yale University Press.

- Sniderman, Paul M., J. Fletcher, P.H. Russell, Philip E. Tetlock, and B.J. Gaines, 1991. “The Fallacy of Democratic Elitism: Elite Competition and Commitment to Civil Liberties,” *British Journal of Political Science* 21 (3): 349–370.
- Sniderman, Paul M., Philip E. Tetlock, James M. Glaser, Donald Philip Green, and Michael Hout, 1989. “Principled Tolerance and the American Mass Public,” *British Journal of Political Science* 19: 25–45.
- Stimson, James, A., Michael B. MacKuen, and Robert S. Erikson, 1995. “Dynamic Representation,” *American Political Science Review* 89: 543–565.
- Venice Commission on Prohibition of Political Parties and Analogous Measures, 1998. Report adopted at its 35th plenary meeting, Venice, June 12–13, 1998, CDL-INF (98) 14.

חקיקה

- חוק הרשויות המקומיות (בחירות), התשכ”ה–1965, ס”ח תשכ”ח, עמ’ 248.
חוק יסוד: הכנסת, ס”ח תשי”ח.
חוק הבחירות לכנסת (נוסח משולב), התשכ”ט–1969, ס”ח תשכ”ט, עמ’ 196.
חוק המפלגות, התשנ”ב–1992, ס”ח תשנ”ב, עמ’ 190.
The Basic Law for the Federal Republic of Germany, article 21 (GRM).
Law of January 10, 1936 article 1 (FRN).
Ley Orgánica 6/2002, de 27 de junio, de partidos politicos (SPN).

פסיקה

- בג”ץ 253/64 ג’ריס נ’ הממונה על מחוז חיפה, פ”ד יח (4) 673.
ע”ב 1/65 ירדור נ’ ועדת הבחירות, פ”ד יט (3) 365.
בג”ץ 344/81 נגבי נ’ ועדת הבחירות המרכזית, פ”ד לה (4) 837.
ע”ב 2/84 ניימן נ’ ועדת הבחירות המרכזית, פ”ד לט (2) 225.
רע”א 2316/96 אייזקסון נ’ רשם המפלגות, פ”ד נ (2) 529.
רע”א 6709/98 היועץ המשפטי לממשלה נ’ רשימת מולדת-גשר-צומת לבחירות לרשויות המקומיות, פ”ד נג (1) 351.
בג”ץ 360/09 ליטל רכס נ’ שר הפנים ואחרים, לא פורסם.

ההשתתפות בבחירות לכנסת ה-19

מרכז מול פריפריה

ניר אטמור וחן פרידברג

א. מבוא

מערכת הבחירות של 2013 התאפיינה במאמצים רבים למשוך את ציבור המצביעים אל הקלפי. מאמצים אלה התבטאו במסע תעמולה שיזמה ועדת הבחירות המרכזית לעידוד ההצבעה, אשר אליו נרתמו עשרות אמנים וידוענים. אפילו נשיא המדינה שמעון פרס השתתף במסע התעמולה של הבחירות ויצא בקריאה נרגשת לציבור לצאת ולהצביע. התוצאות היו מעוררות: במהלך יום הבחירות הגיעו עדכונים על כך ששיעורי ההשתתפות הם הגבוהים ביותר מאז מערכת הבחירות של 1999. שיעור ההצבעה הארצי עמד בסופו של יום הבחירות על 67.8% – גבוה יותר ב-3% בקירוב מזה שנרשם במערכת הבחירות של 2009, עת עמד שיעור המצביעים על 64.7%. הייתה זו הפעם השנייה ברציפות, מאז מערכת הבחירות של 2006, שעלה שיעור ההצבעה הארצי. עם זאת, חשוב להדגיש ששיעור ההשתתפות בבחירות 2013 עדיין נמוך ביותר מ-10% לעומת שיעורי ההשתתפות שנרשמו במערכות הבחירות עד 1999 (כ-80% בממוצע).

הירידה בשיעורי ההשתתפות בבחירות בעולם הדמוקרטי הפכה לתופעה רווחת בעשורים האחרונים, ומחקרים רבים מתייחסים אליה (Dalton and Wattenberg, 2000; Franklin, 2004; Rolfe, 2012). ואולם הירידה בשיעורי ההצבעה בישראל תלולה יותר מאשר במדינות אחרות: שיעור ההצבעה הממוצע בעשרים דמוקרטיות בשנים 1990-1999 עמד על 77.9%, ובישראל באותו עשור הוא עמד על 78.5%, שיעור גבוה יותר מהממוצע הבינ-לאומי. בעשור שלאחר מכן, 2000-2009, עמד הממוצע באותן עשרים דמוקרטיות על 73.9%, בעוד שבשלוש מערכות הבחירות לכנסת באותו עשור עמד שיעור ההשתתפות על

* אנו מודים למיכל שמיר ולשני קוראים אנונימיים על הערותיהם המועילות.

65.4% – ירידה בולטת מהממוצע במונחים בין-לאומיים ובהשוואה להיסטוריית ההשתתפות בישראל (קניג וקנפלמן, 2013).

במחקר זה בחרנו שלא לעסוק בתחום הנרחב של הגורמים לירידה בשיעורי ההשתתפות בישראל, אלא בתחום ממוקד יותר: דפוסי ההצבעה של הציבור הישראלי בבחירות לכנסת ה-19 מהיבט גאוגרפי-מוניציפלי והשלכותיהם. כאשר מתבוננים בשיעורי ההשתתפות בבחירות הללו, לפי רשויות מקומיות, מתגלה תופעה מעניינת: שונות רבה בהצבעה ביניהן.

כדי להסביר את השונות הזו השתמשנו בניתוח אקולוגי של נתונים מצרפיים, ברמת המקרו על שיעורי ההשתתפות ועל מאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים של 112 רשויות מקומיות יהודיות ומעורבות בישראל.¹ בהתבסס על ספרות המחקר בחנו כמה גורמים, אשר בכוחם להסביר שונות זו, אולם בייחוד עניינה אותנו סוגיית המרכז מול הפריפריה. לצורך כך נעזרנו בניתוח מדד חדש של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (להלן: ל"מ"ס) – מדד הפריפריאליות – המסווג את הרשויות המקומיות בישראל לפי מיקומן הגאוגרפי ולפי קרבתן למרכז הארץ.

תוצאות המחקר מראות כי תושבי הרשויות המקומיות בפריפריה מצביעים פחות בבחירות לכנסת מתושבי הרשויות המקומיות במרכז, וכך נפגם ייצוגם. יתר על כן, הפריפריאליות הגאוגרפית משפיעה לא רק על מעמדן הסוציאו-אקונומי השונה של הרשויות המקומיות במרכז ובפריפריה (משתנים ידועים ומקובלים בספרות), אלא גם על מידת מעורבותם של תושביהן בפוליטיקה הלאומית. הימנעותם מהצבעה משקפת אפוא לא רק ריחוק גאוגרפי כי אם גם פריפריאליות פוליטית.

ב. השתתפות בבחירות: היבטים תאורטיים

השאלה מדוע יש אנשים המחליטים להצביע בבחירות, ולעומתם אחרים הבוחרים להימנע מהצבעה יכולה להיות מנותחת בשתי רמות: הרמה המצרפית (מקרו; macro level) ורמת הפרט (מקרו; micro level). הסברים ברמה המצרפית מתמקדים בתחום שמעבר לאדם הפרטי, בגורמים ברמת המערכת, המוסדות,

1 לרציונל העומד מאחורי ההחלטה על אוכלוסיית המחקר ראו דיון בהמשך בפרק המתודולוגיה.

היישוב, האזור או המדינה, המביאים לגאות או לשפל בהצבעה. ההסברים מתמקדים בשיטת הבחירות, בהסדרים החוקיים הנהוגים במדינה (למשל נוהלי רישום, חובת הצבעה, אפשרות להצבעה מוקדמת והצבעה בדואר), במאפייני תרבות שונים, בתחרות הפוליטית ובאופייה של מערכת המפלגות במדינה. בחלק הארי של המחקר נתמקד ברמת הרשות המקומית, ויחידת הניתוח תהיה שיעור ההשתתפות בבחירות לכנסת ברשות המקומית בתקופת זמן מוגדרת. ההסברים ברמת הפרט מתמקדים בציבור המצביעים. נהוג להתייחס להסברים שמקורם ברקע הסוציו-דמוגרפי של המצביעים, כגון מעמדם החברתי-כלכלי, גילם, השכלתם, הרקע הדתי שלהם וכן במאפיינים הקשורים לעמדותיהם ולמודעותם הפוליטית.

ההסברים הבולטים המובאים בספרות ההשוואתית ברמה המצרפית הם הסברים כלכליים, והמשתנה הנפוץ הוא רמת התפתחותן הכלכלית של מדינות. שיעור ההשתתפות נוטה להיות גבוה יותר במדינות מפותחות מהבחינה הכלכלית, שבהן התוצר הלאומי הגולמי לנפש גבוה (Powell, 1982; Blais and Dobrzynska, 1998; Norris, 2004). אין תמימות דעים לגבי הסוגיה אם משברים כלכליים מזוהים עם שיעורי השתתפות גבוהים או נמוכים (Rosenstone, 1982), אך הוכח מעל לכל ספק ששיעורי ההשתתפות במדינות עניות נמוכים בהרבה משיעורי ההשתתפות במדינות מבוססות (Blais, 2006). בד בבד נמצא גם קשר בין שיעור ההצבעה לבין רמת ההשכלה (שיעור יודעי קרוא וכתוב במדינה): במדינות בעלות שיעור אֶנְאֶלְפִּיתִיּוֹת גבוה נטיים שיעורי ההשתתפות להיות נמוכים יותר, ולהפך (Verba, Schlozman, and Brady, 1995; Blais and Dobrzynska, 1998).

מאפיין נוסף, הקשור לשיעורי השתתפות בבחירות, אם כי הוא אינו עקיב, הוא גודל המדינה. בינגהם פאוול (Powell, 1982) מציין כי שיעורי השתתפות נוטים להיות גבוהים יותר במדינות קטנות, אך הקשר שמצא אינו מובהק. אחרים שבדקו את הקשר בין גודל המדינה לשיעורי ההשתתפות תמכו בקשר זה (Blais, Dahl and Tufte, 2000; Siaroff and Merer, 2000), אך היו גם מי ששללו אותו (1973).

ברמת הפרט, השאלה מדוע אנשים משתתפים או אינם משתתפים בבחירות זכתה לתשומת לב מחקרית ותאורטית נרחבת. בניסיון להבין את המוטיבציות השונות של המצביעים ושל הנמנעים מהצבעה סיפקו חוקרים הסברים

המתבססים על הגישה הרציונלית של המצביע היחיד, הסברים המעוגנים בגישות סוציו־אקונומיות ופסיכולוגיות, הסברים תרבותיים ואפילו הסברים הנשענים על גנטיקה, ובכלל זאת זיהוי של גנים המעוררים הצבעה (Fowler and Dawes, 2008; Fowler, Baker, and Dawes, 2008).

הגישה הרציונלית מתייחסת להחלטה אם להצביע בבחירות כאל חישוב של עלות מול תועלת, שבו העלויות הכרוכות בהצבעה (יציאה מהבית, נסיעה אל הקלפי וכדומה) צריכות להצדיק את מחיר ההצבעה, כלומר לאפשר השפעה על תוצאות הבחירות (Downs, 1957). מנקודת מבטו של הפרט, הסבירות שיוכל להשפיע על תוצאות הבחירות שואפת לאפס, ולכן הוא עתיד להימנע מהצבעה. העובדה שרוב האזרחים במדינות שונות בוחרים להצביע בבחירות זכתה לכינוי "פרדוקס ההצבעה". כישלונה הבסיסי של הגישה הרציונלית לתת מענה על השאלה מדוע אנשים מצביעים העלה הסברים תאורטיים חלופיים (Riker and Ordeshook, 1968). אנדרה בלה העלה את ההשערה כי מאחר שהאנשים מחזיקים בתחושה של חובה אזרחית, הם יצביעו בבחירות גם בהכירם בכך שהסיכוי שלהם להשפיע על התוצאות הוא נמוך (Blais, 2000). ג'יימס פולר ייחס להצבעה מניעים אלטרואיסטיים (Fowler, 2006).

הגישה הסוציו־אקונומית מתמקדת בשאלת הקשר בין מצבו החברתי והכלכלי של הפרט לבין השתתפותו בבחירות, והיא זוכה לדיון נרחב כבר יותר מחמישים שנים. אלמר שטשניידר (Schattschneider, 1960) הצביע על הבדלים גדולים בין עשירים לבין עניים בכל הנוגע למידת השתתפותם בבחירות: בשל הפערים הכלכליים, עשירים מצביעים בבחירות הרבה יותר מעניים. מאז שטשניידר התמקדו עשרות מחקרים בשאלת הקשר בין מצבו הכלכלי של הפרט לבין הצבעה בבחירות. רוברט גודין וג'ון דרייזק (Goodin and Dryzek, 1980), שערכו מחקר כמותי ב־38 דמוקרטיות, בהתבססם על ניתוח סקרים שבוצעו בסוף שנות החמישים, מצאו כי אי־שוויון בהכנסות פוגע בשיעורי ההשתתפות בבחירות. הסיבה לכך היא שהשכבות החלשות מיואשות מהמערכת הפוליטית, האחראית לדעתן למצבן הכלכלי, ולכן הן נמנעות מהצבעה. מחקרים אחרים מראים כי אזרחים בעלי הכנסה גבוהה יותר או גם בעלי השכלה גבוהה יותר מצביעים בשיעורים גבוהים בהשוואה לאזרחים מן השכבות החלשות והמשכילות פחות בחברה (Blais, 2000; Franklin, 2004). פרדריק סולט (Solt, 2008) בחן אף הוא שאלה זו, בעזרת ניתוח נתוני סקרים מ־23 דמוקרטיות בשנות השמונים

והתשעים. מסקנתו הייתה שרמות גבוהות של אי-שוויון בהכנסות פוגעות במידת העניין הפוליטי של האזרחים, בדיון הציבורי בעניינים פוליטיים וגם בהשתתפות בבחירות. ככל שגדל אי-השוויון הכלכלי, כך גדל אי-השוויון הפוליטי. במחקר שערך סולט בהמשך הוא מאשש את השערותיו של שטשניידר (Solit, 2010). פיפה נוריס (Norris, 2004: 174–175), הבוחנת את הסיבות להצבעה ואי-ההצבעה על בסיס מאפיינים של המבנה החברתי, מוצאת, בין השאר, כי שיעור ההצבעה גבוה יותר בקרב מבוגרים (מעל גיל 30), בעלי השכלה אקדמית ואזרחים המשתייכים למעמד העליון. עם זאת יש השוללים חלק מן הקשרים הללו (Nevitte et al., 2009). מחקר שנערך לאחרונה הראה שיש מדינות שבהן השכלה אכן משפיעה על ההבדלים בהשתתפות בבחירות. כך למשל בארצות הברית, בצ'כיה ובגרמניה נמצאו פערים גדולים בהצבעה בין קבוצת המשכילים ללא משכילים. לעומת זאת במדינות אחרות נמצאו פערים מצומצמים למדי בנושא זה (Gallego, 2010). ההיגיון התאורטי העומד בבסיס טענות אלה הוא שאזרחים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך מאמינים כי אזרחים ממעמד סוציו-אקונומי גבוה יוצאים נשכרים יותר מההצבעה, וכי האינטרסים של האחרונים מגיעים לידי מימוש בהשוואה לאינטרסים של הראשונים. אי-השוויון גורם אפוא לאדישותן של האוכלוסיות החלשות כלפי ההצבעה, משום שהן אינן רואות את המערכת הפוליטית כמערכת המייצגת אותן, ומשום שאין להם תמריץ להשקיע זמן ומשאבים בפעולה שהשפעותיה עליהם חלשות (Goodin and Dryzek, 1980). במחקר בוחנים כריסטופר אנדרסן ופבלו ברמנדי (Andersen and Beramendi, 2012) את הקשר בין מעמד סוציו-אקונומי, השתתפות בבחירות ומאמצייהן של מפלגות למשוך בוחרים. במחקר, שהקיף את מדינות OECD בשנים 1980–2002 (על בסיס נתוני Comparative Study of Electoral Systems — CSES), הם מגלים כי במדינות שבהן קיים אי-שוויון כלכלי נמוך נוטים שיעורי ההשתתפות בבחירות להיות גבוהים יותר בהשוואה למדינות שבהן קיים אי-שוויון כלכלי גבוה. עם זאת, אם במערכת המפלגות יש כמה מפלגות שמאל המתחרות ביניהן על קולות הבוחרים, עולה התמריץ להשתתפות בבחירות. לפיכך מסקנת שני החוקרים היא שגם במדינה המאופיינת באי-שוויון כלכלי גבוה שיעורי ההשתתפות בבחירות יכולים להיות גבוהים, אם מערכת המפלגות תחרותית. במדינות המאופיינות באי-שוויון כלכלי גבוה ובהיעדר תחרות בין מפלגות השמאל, שיעורי השתתפותן בבחירות של האוכלוסיות החלשות הם נמוכים. כך למשל בארצות הברית.

ברמת הפרט ספרות המחקר עוסקת גם במניעים התרבותיים והפסיכולוגיים להצבעה או להימנעות ממנה. נהוג להזכיר בהקשר זה את המניעים האלה: עניין בפוליטיקה; האמונה שמדובר בחובה אזרחית; תמיכה במפלגה או במועמד מסוימים; ביטוי לחוסר שביעות רצון מתפקודם של המפלגה או של מועמד המתמודדים בבחירות. כך למשל מחקרה של נוריס (Norris, 2004) בחן את הסיבות להצבעה ולא־ההצבעה ומצא כי מאפיינים תרבותיים כגון הזדהות עם מפלגה מסוימת ואמונה באנשים שיכולים לעשות שינוי² יכולים להשפיע על שיעורי ההצבעה.

ג. מאפייני ההשתתפות בבחירות בישראל

מחקרים מעטים יחסית עוסקים במישרין בשיעורי ההשתתפות בבחירות בישראל. הסיבה העיקרית לכך היא שבמהלך השנים היו שיעורי ההשתתפות גבוהים, וכי רק בעשור האחרון עלה הנושא לכתרות על רקע הירידה בשיעורי ההשתתפות. גם בהקשר הישראלי ישנם מחקרים ברמת הפרט וברמה המצרפית. המחקרים העוסקים בהסברים ברמת הפרט רבים יותר, והם מתמקדים במאפיינים הסוציו־דמוגרפיים של המצביעים. אורי אבנר (Avner, 1975), שהסתמך על סקר רחב שביצעה למ"ס, התמקד בהסברים המקובלים להשתתפות: השכלה, גיל, מגדר, מצב משפחתי וכן הוותק בארץ. ממצאיו, המתייחסים לבחירות של 1973, הצביעו על שיעורי השתתפות נמוכים בקרב אזרחים שנולדו בישראל לאבות יוצאי אסיה ואפריקה, בשל תחושות של קיפוח וניכור. קבוצות נוספות שהתאפיינו בהשתתפות נמוכה היו הערבים, בעיקר מסיבות אידאולוגיות. מיכל שמיר ואשר אריאן, אשר חקרו את ההשתתפות בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה ב־2001, מצאו כי מאפייניהם של אלה שדיווחו כי ככוונתם להימנע מהצבעה דמו למאפייניהם של הנמנעים מהצבעה במדינות אחרות: צעירים יותר, משכילים פחות, חילונים יותר ובעלי הכנסה נמוכה יותר (שמיר ואריאן, 2002). מעניין לציין כי החוקרים לא מצאו תופעה של הימנעות רחבה

2 נוריס בודקת מאפיין זה בעזרת השאלה "האם האנשים שלהם אנו מצביעים יכולים לעשות שינוי?", ומגדירה אותו "יעילות פוליטית חיצונית" (external political efficacy).

יותר בקרב העולים החדשים, שהגיעו לישראל מאז 1989, לעומת התושבים הוותיקים.³

הדיון בסיבות לאי־הצבעה ברמת הפרט בישראל התמקד גם בשינוי האקלים הפוליטי, ובכלל זאת בתחושות שהרחיקו את האזרח מהפוליטיקה בכלל ומהצבעה בפרט: ניכור וסלידה כלפי כל מה שנושא ריח פוליטי וחוסר אמון בפוליטיקאים ובמוסדות הפוליטיים (Arian, 2005: 237; Hermann, 2010).

מחקרים אחרים ברמת הפרט עסקו בהשתתפותו של המיעוט הערבי בישראל, והתמקדו בשינויים בדפוסי הצבעתו מאז ראשית שנות האלפיים, שגרמו במידה רבה לירידה בשיעורי ההשתתפות בבחירות בעשור האחרון. בחינה היסטורית מלמדת על כך שמידת מעורבותה של אוכלוסייה זו בבחירות מאז קום המדינה ועד בחירות 1999 הייתה גבוהה (80% בקירוב), בעיקר משום שהציבור הערבי ראה בדמוקרטיה ובבחירות ערך חשוב לקידום מעמדו בחברה הישראלית ולהגנה על האינטרסים שלו. אמונה זו נסדקה בראשית המאה ה־21 (ג'מאל, 2002; Smootha, 1992). אמל ג'מאל (2002) מצא שבבחירות המיוחדות לראשות הממשלה (2001) נמנע רוב הציבור הערבי מהצבעה בשל שינויים במפה הפוליטית הערבית ובשל אירועי אוקטובר 2001.⁴ נדים רוחאנא ועמיתיו מצביעים על הירידה הדרמתית בשיעור ההצבעה למפלגות הציוניות, ומדגישים את ההבדלים בשיעורי ההשתתפות בזרמים השונים בפוליטיקה הערבית. הם מייחסים את התופעות הללו לתמורות בחברה הערבית בישראל ולהתפתחויות בעולם הערבי (רוחאנא, שחאדה וסבאע'ח'ורי, 2010).

3 לרברי שמיר ואריאן (2002: 49), שיעור ההימנעות הגבוה בקרב המצביעים היהודים בבחירות אלה נבע מהנסיבות המיוחדות של הבחירות, והוא קשור לאכזבה משחקנים פוליטיים ספציפיים. לטענתם, אין הדבר מעיד על היעדר תחושת השפעה או על שביעות רצון נמוכה ממוסדות השלטון או מעקרונות יסוד של המשטר.

4 ג'מאל מצביע על עשרה גורמים לדפוסי ההצבעה של הערבים בישראל: (1) הנאמנות המסורתית החמולתית או השבטית; (2) הנאמנות המקומית או האזורית; (3) הנאמנות המפלגתית; (4) הנאמנות השלטונית; (5) האמון בתהליך הדמוקרטיה; (6) הצבעת זהות, כלומר השתייכות הלאומית הערבית-פלסטינית (מוטיב בולט במסע הבחירות של כל"ד ושל חד"ש ובהקשרו הדתי בקרב הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית); (7) אמון בכוחותיו של הייצוג הערבי בכנסת ובאפקטיביות של הכנסת ככמת מחאה; (8) השאיפה להשתלבות (9) תפיסת האזרחות; (10) חשש מהשלכותיה של ההימנעות מהצבעה.

תופעת השתתפותו של הציבור הערבי בישראל נבחנה גם ברמה המצרפית. אלי רכס התמקד בסיבות להימנעות מהצבעה בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל בבחירות לכנסת ה-17 והצביע על ירידה של 21% בשנים 1996-2006 (רכס, 2008: 221). אבי בן בסט ומומי דהן התמקדו בהצבעה ביישובים הערביים בבחירות המקומיות שהתקיימו ב-2003. הם הוכיחו כי השיוך החמולתי השפיע על שיעורי ההצבעה: שיעור ההשתתפות גדל ככל שהחמולה הייתה גדולה יותר, שכן הבסיס המלכד והמעודד הצבעה הוא הנאמנות לחמולה. לפיכך שיעורי ההשתתפות בבחירות המקומיות גבוהים בהרבה בהשוואה לשיעורי ההשתתפות במגזר היהודי (Ben-Bassat and Dahan, 2012).

במחקר אחר ברמה המצרפית התמקדו אבישי אפריאט ומומי דהן בהטיה סוציו-אקונומית בהצבעה לכנסת ובירידה בשיעורי ההשתתפות בשנים 1996-2006. ממחקרם עולה כי ביישובים המאופיינים בבעלי הכנסה נמוכה נמצאו שיעורי ההשתתפות נמוכים באופן מובהק מאשר ביישובים המאופיינים בבעלי הכנסה גבוהה, וכי הירידה בשיעור ההשתתפות הייתה תלולה יותר ככל שהדירוג הכלכלי-חברתי של היישוב היה נמוך יותר (Afriat and Dahan, 2010).

במחקרנו זה אנו ממשיכים את הקו שהותווה במחקרים האקולוגיים שהזכרנו, ומבקשים לבחון את השפעתם של מגוון הגורמים הנדרונים בספרות על שיעורי ההצבעה ברשויות המקומיות בבחירות לכנסת ה-19.

משתנה ראשון: גודל הרשות המקומית

כמה מחקרים התייחסו לגודלן של מדינות, כלומר למספר האזרחים המתגוררים במדינה, כגורם המסביר את השונות בשיעורי ההצבעה. לפי המחקרים הללו במדינות קטנות יותר נוטה שיעור ההצבעה בבחירות להיות גבוה יותר, משום שהקשרים החברתיים והפוליטיים באותן מדינות נוטים להיות אישיים, קרובים וקהילתיים יותר. במילים אחרות, כוח ההשפעה של התושבים על תהליכי קבלת ההחלטות גדול יותר (Powell, 1982; Blais and Carty, 1990; Blais and Dobrzynska, 1998; Blais, 2000: 24). על בסיס היגיון זה אנו מניחים כי מספר האנשים המתגוררים ברשות המקומית משפיע על שיעור ההשתתפות, ומשערים כי שיעורי ההשתתפות ברשויות דלילות אוכלוסין נוטים להיות גבוהים יותר. מאשר ברשויות צפופות אוכלוסין, ולהפך.

משתנה שני: שיעור העולים החדשים ברשות המקומית שהגיעו לישראל מאז ראשית שנות התשעים

גל העלייה הגדול שהחל באותה תקופה שינה את מבנה האוכלוסייה בישראל וחזק את מידת המעורבות האזרחית, לרבות תחושת המחויבות כאשר להשתתפות בבחירות. העלייה לוותה בקשיי קליטה והתאקלמות, ומטבע הדברים גם במגבלות שפה, ולכן עולים רבים לא הצליחו להשתלב במקומות עבודה התואמים את רמת השכלתם. רבים מהם הופנו להתגורר ברשויות חלשות בעיקר בפריפריה, ובשל קשיי ההשתלבות הכלכליים והחברתיים, שלוו גם בידע פוליטי מצומצם, הם פיתחו תחושות תסכול מהמדינה וניכור כלפיה (פיליפוב, 2008; אריאן, פיליפוב וקנפלמן, 2009). להערכתנו יתבטאו תחושות אלה בהימנעות מהשתתפות בבחירות הכלליות. לפיכך נצפה למצוא שיעורי השתתפות נמוכים בבחירות 2013 ברשויות המקומיות שבהן שיעור העולים החדשים מאז 1990 גבוה, ולהפך.

משתנה שלישי: מצבם הכלכלי של תושבי הרשות המקומית

מהמחקרים השונים, הן ברמה המצרפית הבין-מדינית (Powell, 1982; Blais and Dobrzynska, 1998) והן ברמת הפרט (Schattschneider, 1960; Goodin and Dryzek, 1980), עולה כי תושבים אמידים נוטים להשתתף בבחירות יותר מאשר תושבים שמצבם הכלכלי ירוד. ככלל אנו משערים שברשויות מקומיות שבהן מתגוררת אוכלוסייה מבוססת יהיו שיעורי ההצבעה בבחירות גבוהים יותר משיעורי ההצבעה ברשויות, שבהן מתגוררת אוכלוסייה חלשה.

משתנה רביעי: רמת השכלתם של תושבי הרשות המקומית

כאמור, חוקרים רבים מצביעים על הקשר בין השכלה לבין השתתפות הן ברמה המצרפית הבין-מדינית (Powell, 1982) והן ברמת הפרט בישראל (שמיר ואריאן, 2002). ממצאי המחקרים הללו מאפשרים לנו לשער כי ברשויות מקומיות שבהן מתגוררת אוכלוסייה משכילה, שהיא לרוב גם בעלת מודעות פוליטית, יהיו שיעורי ההצבעה בבחירות הכלליות גבוהים יותר מאשר ברשויות מקומיות שהאוכלוסייה המתגוררת בהן משכילה פחות, ולכן נוטה להיות מעורבת פחות מהבחינה הפוליטית.

משתנה חמישי: צביונה הדתי של הרשות המקומית

מחקרים מלמדים על קשר בין הומוגניות של קבוצה חברתית לבין השתתפות בכחירות. ההומוגניות מחזקת מאפיינים של לכידות, של תחושות סולידריות קבוצתית ואף של לחץ חברתי (Geys, 2006). על בסיס רציונל זה אנו משערים כי ברשויות בעלות צביון דתי יהיו שיעורי ההשתתפות בכחירות גבוהים יותר מהמוצא הארצי. ההסבר לכך הוא שדפוסי ההתנהגות הפוליטית בקבוצת הדתיים הציוניים מתאפיינים במידה רבה במעורבות, בקהילתיות ובאזרחות פעילה המתבטאת באמירה: "הִיָּה דתי בביתך – ישראלי בצאתך" (שלג, 2000: 75). גם דפוסי ההתנהגות הפוליטית בקבוצת החרדים מתאפיינים במעורבות רבה, אך מטעמים אחרים: מחויבות להלכה ולאוטוריטות המוסמכות במסורת היהודית, ומתוך כך מילוי אחר הוראת הרבנים להצביע כדי לחזק את עולם התורה וכדי לקדם אינטרסים מגזריים מובהקים (פרידמן, 1991).

משתנה שישי: פריפריאליות גאוגרפית

חשובים ככל שיהיו חמשת המשתנים הראשונים, במאמרנו נתמקד במשתנה השישי. לצורך כך נאמץ ברמה המצרפית את הטוען של בלא (Blais, 2000), וברמת הפרט את טיעונם של שמיר ואריאן (2002). בלא טוען כי אלה הבוחרים להצביע הם בעלי נטייה להשתלב בחברה,⁵ וכי אלה הנמנעים מהצבעה נוטים להתמקם בשוליים החברתיים והפוליטיים. במילים אחרות: ככל שאדם פריפריאלי יותר מהבחינה החברתית ומהבחינה הפוליטית, כך גובר הסיכוי שיימנע מהצבעה בכחירות. על פי היגיון זה אנו משערים ברמה המצרפית כי ככל שהרשות המקומית פריפריאלית יותר, כך שיעור ההשתתפות בה בכחירות צפוי להיות נמוך יותר, ולהפך. טענתנו היא שהפריפריאליות הגאוגרפית משפיעה לא רק על הפערים הסוציו-אקונומיים הידועים בין המרכז לבין הפריפריה בישראל (המעידים על פריפריאליות כלכלית) אלא גם על מידת ההשתתפות הפוליטית בכחירות לכנסת. עוד אנו טוענים כי אי-ההשתתפות בכחירות לכנסת מאפיינת גם את האוכלוסייה היהודית בפריפריה ולא רק את המגזר הערבי בישראל.

5 "הפרופיל הסוציו-אקונומי של המצביעים ושל הנמנעים תומך בפרשנות הסוציולוגית של מעשה ההצבעה הרואה במעשה זה ביטוי לתחושת שייכותו של הפרט לקהילה הרחבה יותר" (Blais, 2000: 52).

ד. מתודולוגיה ואוכלוסיית המחקר

מחקר זה הוא, כאמור, אקולוגי ומתבסס על נתונים מצרפיים המאורגנים על פי יחידות גאוגרפיות כרשויות מקומיות וכקלפיות, והנחתו הבסיסית היא כי לאזור המגורים יש משמעות חברתית, כלכלית ופוליטית. אנשים נוטים להתגורר בקרבת אנשים הדומים להם, ולפיכך הרשות המקומית הומוגנית יותר מבחינת הרכב האוכלוסייה.

הגישה האקולוגית שימשה מטרה לביקורת חריפה למדי בעיקר בשל כוללנותה ונטייתה להדגיש יתר על המידה את הממד הגאוגרפי שבה. בייחוד מקובל להזכיר את הסכנה ל"כשל אקולוגי" (ecological fallacy), כלומר מצב שבו גולש החוקר ממסקנות ברמה המצרפית למסקנות הנוגעות לפרט. מסיבה זו יש להתייחס בזהירות לתוצאות ולא להסיק מהן מסקנות מרחיקות לכת הנוגעות לרמת הפרט. במילים אחרות, אי־אפשר להסיק בוודאות כי הנתונים המצרפיים התקפים ברמת הרשות המקומית, תקפים גם ברמת הפרט; אך קשיים דומים קיימים גם לגבי נתונים ברמת הפרט, המתקבלים מעריכת סקרים, ובעיקר מניתוח ומפילוח של קבוצות שונות (שלו וקיש, 2001; King, 1997).

עם זאת, ניתן להצביע על כמה מעלות של הגישה האקולוגית, בעיקר בכל הנוגע לניתוח שיעורי ההשתתפות בבחירות: הגישה משוחררת מהטיות כגון הנטייה הנפוצה והמקובלת לבחון את שיעור ההשתתפות ברמה הלאומית אגב התעלמות מההבדלים בין קבוצות ממסגרות גאוגרפיות שונות, ובכלל זה שיעורי ההשתתפות ברמת הרשויות המקומיות. הגישה מתמקדת בתוצאות הבחירות הרשמיות, כלומר במספר המצביעים הלכה למעשה. היא אינה מתייחסת לסקרים, שאליהם עלולים להשתרע גם משיבים המדווחים על כוונתם להצביע, אך בסופו של דבר אינם עושים זאת. הגישה האקולוגית נשענת על ההנחה כי קיים קשר בין נתוני יסוד גאוגרפיים. במחקר זה אנו טוענים כי קיים קשר בין מיקום חבל הארץ (הרשויות במרכז לעומת הרשויות בפריפריה) לבין הצבעה לכנסת או הימנעות מהצבעה. לבסוף, מחקר אקולוגי מאיר זוויות נוספות ומשלימות של ההשתתפות בבחירות: מאפייניהן של הרשויות המקומיות ומגמות ההצבעה בהן. נתונים אלה אינם זמינים כאשר מנתחים את סוגיית ההשתתפות ברמת הפרט – רמה המתבססת על סקרי דעת קהל בקרב מדגם של כמה מאות אנשים.

בבחירות לכנסת ה־19 הוצבו קלפיות ב־1,184 יישובים בישראל, ואולם כמה מגבלות לא אפשרו לנו לכלול את כולם באוכלוסיית המחקר: ראשית, חלק

מהנתונים הרלוונטיים לניתוח אינם נאספים על ידי למ"ס לגבי יישובים קטנים, למשל שכר חודשי ממוצע לשכיר ביישוב (ראו להלן), ולפיכך הם הוצאו מהמחקר. שנית, מספר ניכר של יישובים בישראל שייכים למועצות אזוריות. למ"ס מציגה נתונים המתבססים על ממוצע של כל היישובים במועצה האזורית, ונתונים אלה אינם מובחנים לכל יישוב ויישוב. בשל ההכרח בכידוד משתנים, בחרנו להותיר גם את המועצות האזוריות מחוץ לאוכלוסיית המחקר. שלישית, אוכלוסיית המחקר איננה כוללת את היישובים הערביים בישראל, מאחר ששיעורי ההצבעה בהם נמוכים באופן מובהק מהממוצע הארצי, רובם ממוקמים בפריפריה הגאוגרפית של המדינה ורובם חלשים מהבחינה הסוציו-אקונומית. הכנסתם למחקר הייתה גורמת להטיות ברורות (כפי שמראים Afriat and Dahan, 2010), שהיו מחזקות את השערות המחקר, בעוד אנו מעוניינים להראות כי למרות הוצאת היישובים הערביים מהחשובים, ממצאינו תקפים גם לגבי האוכלוסייה היהודית.

באוכלוסיית המחקר נכללות אפוא 112 רשויות מקומיות יהודיות ומעורבות שבהן יותר מ-2,000 בעלי זכות הבחירה. ברשויות הללו מתגוררים 80% מבעלי זכות הבחירה בישראל, שהם 83% מהמצביעים בפועל. חישוב שיעור ההצבעה בכחירות לכנסת בכל אחת מ-112 הרשויות מתבסס על שני נתונים: שיעור המצביעים בפועל בכל הקלפיות שנפרסו בגבולותיה המוניציפליים של הרשות; ומספרם הכולל של בעלי זכות הבחירה באותן הקלפיות של הרשויות המקומיות. המשתנים הבלתי תלויים מתבססים ברובם על נתונים רשמיים של למ"ס (2009א; 2009ב). במשתנה גודל הרשות המקומית אנו מתייחסים למספר התושבים ברשות. שיעור העולים החדשים מתבסס על מדד למ"ס שהוא אחוז העולים בגלי העלייה של שנת 1990 ואילך מסך האוכלוסייה ברשות המקומית. לצורך אמידת מצבם הכלכלי של תושבי הרשות נעזרנו במדד השכר החדשי הממוצע למשרת שכיר של למ"ס גם רמת ההשכלה האקדמית של תושבי הרשות המקומית מתבססת על מדד שיעור בעלי תואר אקדמי ביישוב של למ"ס. אשר לצביונה הדתי של הרשות אנו מתייחסים לשתי קבוצות – החרדית והדתית-לאומית – כקבוצה אחת הכוללת עשר רשויות. יצרנו משתנה דמה (דיכוטומי), שלפיו הרשויות המקומיות בעלות הצביון הדתי (רשויות שזכו ליותר מ-50% מהקולות למפלגות הדתיות והחרדיות – ש"ס ויהדות התורה) מקבלות את הערך (1) ושאר הרשויות מקבלות את הערך (0).⁶

6 היישובים בעלי הצביון הדתי הם: אלעד, אלקנה, אפרתה, ביתר עילית, בית אל, בני ברק, מודיעין עילית, קדומים, קריית ארבע ורכסים.

המשתנה האחרון הוא רמת הפריפריאליות של הרשות המקומית. הצורך באמת מידה מקובלת לבחינת המיקום הגאוגרפי של היישוב הביא אותנו להשתמש ב"מדד הפריפריאליות" שפרסמה למ"ס בשנת 2008 בהזמנת משרד הפנים.⁷ המדד מסווג את הרשויות המקומיות בישראל לפי מיקומן הגאוגרפי ולפי קרבתן לגבולות מחוז תל אביב, שבו מתקיימת עיקר הפעילות הכלכלית והעסקית בארץ. למדד הפריפריאליות חמישה ערכים: הערך 1 מציין רשות מקומית פריפריאלית מאוד, והערך 5 מציין רשות מקומית מרכזית מאוד. כך למשל הרשויות המקומיות אילת, מצפה רמון וקריית שמונה, זוכות לערך 1 במדד, בעוד שרמת גן, הרצליה ותל אביב זוכות לערך 5 במדד.⁸ נדגיש כי מדד הפריפריאליות הוא דווקא מדד המרכזיות במובן זה שציון גבוה מציין יישוב מרכזי יותר, וציון נמוך יישוב פריפריאלי יותר.

ה. ממצאי המחקר

בבחירות 2013 עמד שיעור המצביעים הארצי על 67.8% מתוך בעלי זכות הבחירה במדינה. בבחירות לכנסת ה-19 השתתפו בסך הכול 3,833,646 מצביעים מתוך 5,656,705 בעלי זכות הבחירה שהיו רשומים בפנקס הבוחרים. מניתוח הנתונים לפי רשויות עולה כי בחלקן היו שיעורי ההשתתפות גבוהים יותר משיעור ההשתתפות הארצי, ובאחרות היו שיעורים אלה נמוכים בהרבה מהשיעור הארצי. כך למשל במודיעין-מכבים-רעות עמד שיעור ההשתתפות על 79% (40,128 מצביעים מתוך 50,968 בעלי זכות בחירה), גבוה ב-11% משיעור ההשתתפות הארצי (67.8%). לעומת זאת בעפולה עמד שיעור ההשתתפות על 57% (19,614 מצביעים מתוך 34,280 בעלי זכות בחירה), נמוך בכ-10% משיעור ההשתתפות הארצי.

7 מדד הפריפריאליות נבנה עבור 252 רשויות מקומיות בישראל: 198 עיריות ומועצות מקומיות ו-54 מועצות אזוריות, לפי מעמדן המוניציפלי המעודכן לסוף שנת 2004. להרחבה ראו למ"ס, 2008.

8 את מדד הפריפריאליות קודדנו מחדש, לצורכי התרשים בלבד, לפי שלוש קטגוריות אלה: 1 = רשות מקומית פריפריאלית ופריפריאלית מאוד; 2 = פריפריאליות בינונית; 3 = רשות מרכזית ומרכזית מאוד.

לוח 1: שיעורי ההצבעה בבחירות 2013 (באחוזים)

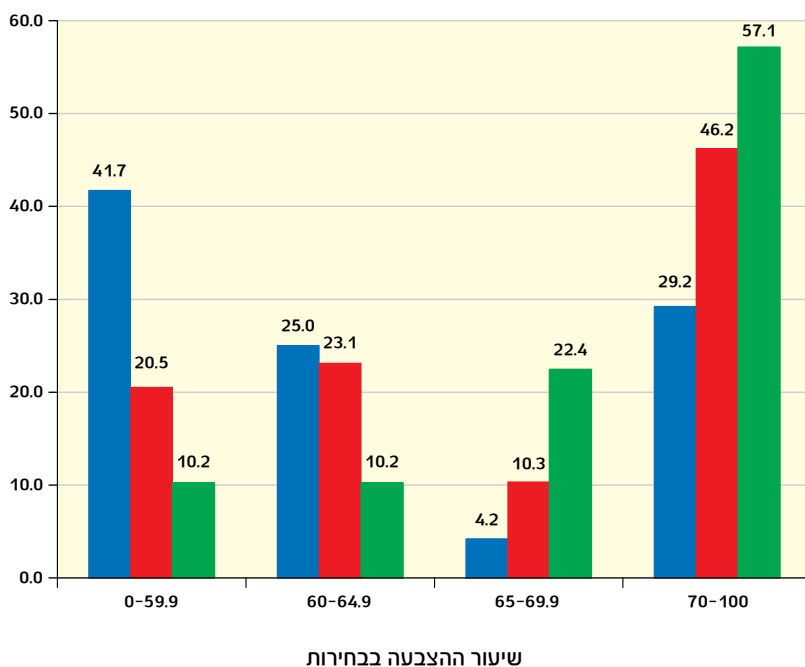
רשויות מקומיות ששיעורי ההשתתפות בהן גבוהים ב־10% ויותר מהמוצע הארצי	רשויות מקומיות ששיעורי ההשתתפות בהן נמוכים ב־10% ויותר מהמוצע הארצי		
77.8	גבעת שמואל	43.1	אילת
77.9	בני ברק	52.3	בת ים
78.2	כוכב יאיר	52.5	אור עקיבא
78.3	אפרתה	53.0	דימונה
78.7	מודיעין־מכבים־רעות	53.1	נצרת עילית
79.2	אורנית	54.1	טבריה
79.3	הר אדר	54.7	קריית ים
79.5	שוהם	54.8	קריית שמונה
84.3	אלקנה	55.6	שדרות
84.8	ביתר עילית	55.7	לוד
85.1	רכסים	55.9	עכו
85.7	בית אל	56.0	ערד
85.7	קדומים	56.2	רמלה
89.4	אלעד	56.7	באר שבע
90.7	מודיעין עילית	56.9	אשקלון
		57.2	עפולה
		57.2	קצרין
		57.7	חדרה

מקור: עיבוד המחברים לפי נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2013.

לוח 1 מספק הסברים ראשוניים להבדלים בשיעורי ההשתתפות בין הרשויות המקומיות. בחינת כל הרשויות שבהן היו שיעורי ההשתתפות בבחירות 2013 גבוהים בלמעלה מ-10% מהממוצע הארצי מציגה תמונה מעניינת בעלת שלושה מאפיינים: (א) רוב הרשויות ברשימה זו ממוקמות במרכז הארץ (למשל כוכב יאיר, מודיעין-מכבים-רעות ושוהם); (ב) מעמדן הסוציו-אקונומי של חלק מהרשויות גבוה (למשל הר אדר, כוכב יאיר ושוהם); (ג) צביון הדתי או החרדי של חלק מהרשויות ברשימה (למשל אלעד, בני ברק ומודיעין עילית). בחינת כל הרשויות המקומיות שבמחקר, שבהן היו שיעורי ההשתתפות בבחירות 2013 נמוכים בלמעלה מ-10% מהממוצע הארצי, מציגה תמונה מעניינת לא פחות בעלת שני מאפיינים בולטים: רוב הרשויות הללו ממוקמות באזורי הפריפריה של מדינת ישראל: בדרום אילת, באר שבע, דימונה ועוד; ובצפון טבריה, קצרין, קריית שמונה ועוד. יש לציין כי עם הרשויות הללו נמנות גם למשל הערים רמלה, בת ים ולוד, הממוקמות במרכז הארץ. הגם שהן אינן חולקות אותו מיקום גאוגרפי פריפריאלי הן חולקות מאפיין משותף אחר: מעמד סוציו-אקונומי נמוך. ניתן לומר כי מיקום פריפריאלי מאפיין 12 מבין 18 הרשויות ברשימה בעוד שמצב סוציו-אקונומי נמוך מאפיין את כולן.

נתמקד תחילה במיקומן הגאוגרפי של הרשויות המקומיות, המשתנה העומד במוקד מחקר זה. תרשים 1 מציג את שיעורי ההצבעה בבחירות 2013 בחלוקה לפי מדד הפריפריאליות של הרשויות המקומיות. מן הנתונים עולה כי בשני שלישים מהרשויות המקומיות הפריפריאליות והפריפריאליות מאוד היה שיעור המצביעים נמוך מ-65%. לעומת זאת, רק בחמישית מהרשויות המקומיות המרכזיות והמרכזיות מאוד היה שיעור המצביעים נמוך מ-65%. מצדו השני של המתרס, ניכר כי רק בשליש מהרשויות הפריפריאליות והפריפריאליות מאוד היו שיעורי ההצבעה גבוהים מ-65%, בעוד שבכ-80% מהרשויות המרכזיות והמרכזיות מאוד נרשם שיעור הצבעה גבוה מ-65%.

תרשים 1: שיעורי ההצבעה בבחירות 2013 לפי רמת הפריפריאליות של 112 הרשויות

■ רשויות פריפריאליות או פריפריאליות מאוד ■ פריפריאליות בינונית
 ■ רשויות מרכזיות או מרכזיות מאוד

מקור: עיבוד המחברים לפי נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2013.

בבדיקת הקשר בין שיעור ההצבעה בבחירות 2013 לבין מדד הפריפריאליות של ל"מ"ס נמצא קשר חיובי ומובהק ($r=.281, p<.01$). ככל שהרשות מרכזית יותר (ערך 5 במדד) כך שיעור ההשתתפות בה גבוה יותר, ולהפך. בבדיקת הקשר בין גודל הרשות לבין שיעור ההצבעה בבחירות 2013 נמצא מתאם שלילי ומובהק ($r=-.404, p<.01$), המעיד על כך שככל שהרשות גדולה יותר, כך שיעור ההשתתפות בה בבחירות נוטה להיות נמוך יותר. בבדיקת הקשר בין שיעור העולים החדשים ברשות שהגיעו לישראל מאז ראשית שנות התשעים לבין

שיעור ההצבעה בבחירות נמצא מתאם שלילי חזק ומובהק ($r=-.729, p<.01$), ומשמעות הדבר היא שככל ששיעור העולים החדשים ברשות גדול יותר, כך נוטה שיעור ההשתתפות בה בבחירות להיות נמוך יותר. בבדיקת הקשר בין מצבם הכלכלי של תושבי הרשות המקומית לבין ההצבעה בה בבחירות 2013 נמצא מתאם חיובי ומובהק ($r=.430, p<.01$), והוא חזק יותר כאשר מוציאים את הרשויות בעלות הצביון הרתי מהבדיקה ($r=.726, p<.01$). בבדיקת הקשר בין רמת ההשכלה האקדמית של תושבי הרשות לבין שיעור ההצבעה בה בבחירות 2013 נמצא קשר חיובי ומובהק ($r=.480, p<.01$), וגם הוא חזק יותר כאשר מוציאים את היישובים בעלי הצביון הרתי מהמשוואה ($r=.630, p<.01$). שני המתאמים האחרונים מלמדים על כך שככל שרמתם הסוציו-אקונומית של תושבי הרשות גבוהה יותר, כך הם נוטים להשתתף בבחירות. המשתנה המשפיע האחרון הוא צביונה הרתי של הרשות המקומית. בבדיקת המתאם בין הצביון הרתי של הרשות לבין שיעור ההשתתפות בה בבחירות 2013 נמצא קשר חיובי חזק ומובהק סטטיסטית ($r=.520, p<.01$).

לוח 3 מציג ניתוח רגרסיות עם מכלול הגורמים שאנו בוחנים כמשפיעים על שיעור ההשתתפות בבחירות 2013.⁹ במודל הראשון כללנו את מדד הפריפריאליות בלבד. ניתן לראות כי הפריפריאליות מסבירה כ-8% מהשונות במשתנה ההצבעה בבחירות 2013. במודל השני כללנו את כל המשתנים (מלבד השכלה אקדמית). המקדמים מחזקים את הממצאים שהוצגו בניחותים הדו-משתניים: רשויות גדולות מזוהות עם שיעורי הצבעה נמוכים; ברשויות בעלות שיעור גבוה של עולים חדשים נוטים להצביע פחות; ככל שמצבם הכלכלי של תושבי הרשות ירוד יותר כך הם נוטים להצביע פחות בבחירות; תושבים ברשויות לא דתיות נוטים להצביע פחות מתושבים ברשויות בעלות צביון דתי; וככל שהרשות פריפריאלית יותר, כך שיעורי ההשתתפות בה נמוכים יותר. המודל השלישי זהה למודל השני אך כולל את ההשכלה האקדמית של תושבי הרשות במקום את המשתנה הכלכלי. גם במודל זה, על פי ההשערות, מביאה העלייה ברמת ההשכלה של התושבים לעלייה בשיעור ההשתתפות בה בבחירות, ושאר המשתנים משפיעים באופן דומה. גם שיעור השונות המוסברת במודלים השני והשלישי דומה: 78%.

9 בשל חשש ממולטיקולינריות בין שני המשתנים הסוציו-אקונומיים – השכלה ומצבם הכלכלי של תושבי הרשות – אנו בוחנים אותם בשני מודלים נפרדים.

לוח 2: רגרסיות מרובות משתנים להסבר שיעור ההצבעה

מודל 3	מודל 2	מודל 1	
-4.12** (.98)	-4.19** (.98)		מספר תושבים
-.40** (.05)	-.34* (.05)		שיעור עולי 1990 ואילך
12.69** (1.45)	15.56** (1.65)		הצביון הדתי
1.65** (.41)	1.58** (.42)	2.11** (.69)	רמת הפריפריאליות
	.01** (.00)		מצבם הכלכלי של תושבי הרשות
.16** (.04)			השכלה אקדמית של תושבי הרשות
81.46**	77.64**	61.08**	Constant
.785	.783	.079	Adjusted R ²
112	112	112	N

המשתנה התלוי: שיעורי ההצבעה בבחירות 2013, לפי הקלפיות ברשויות המקומיות
 * מובהק ברמה של 5%; ** מובהק ברמה של 1%
 מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2013; למ"ס 2009 א; 2009 ב.

נמצא כי מיקומה הגאוגרפי של הרשות משפיע, וכי גם כאשר מכניסים לניתוח את יתר המשתנים (מודלים שני ושלישי), המקדם נחלש אך רק במעט. במילים אחרות, גם כאשר מובאים בחשבון כל הגורמים האחרים הידועים בספרות כמשפיעים על השתתפות בבחירות, ולכן הם בחזקת "חשודים מידיים", לרבות המצב הכלכלי, נותרת בעינה ההשפעה של רמת הפריפריאליות הגאוגרפית על שיעורי ההשתתפות בבחירות.

לסיכום הממצאים נוכל לומר כי ההשתתפות בבחירות הכלליות נוטה להיות גבוהה יותר כאשר מתקיימים התנאים האלה: (א) מצבם הכלכלי של התושבים ברשות מבוסס ושיעור האקדמאים בה גבוה; (ב) שיעור העולים החדשים

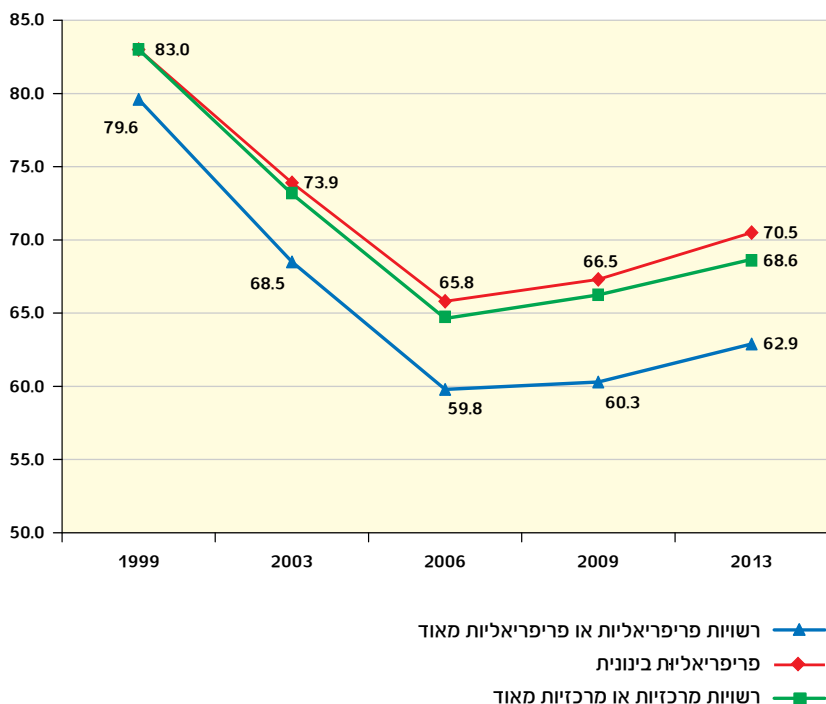
המתגוררים בה נמוך; (ג) הרשות בעלת צביון דתי; (ד) הרשות קטנה יותר מבחינת גודל אוכלוסייתה; (ה) הרשות ממוקמת קרוב יותר למרכז הארץ.

1. מדוע תושבי הפריפריה משתתפים בבחירות לכנסת פחות מתושבי המרכז?

במדינת ישראל קיימים פערים ניכרים בין הפריפריה למרכז הארץ בתחומים רבים. כך למשל בנושא הבריאות מתבטאים ההבדלים בין האזורים הן בכמותם הן באיכותם של התשתיות והשירותים הרפואיים. בפריפריה יימצאו פחות מיטות אשפוז, פחות עמדות ניתוח וחדרי טיפול נמרץ, פחות רופאים מומחים וכדומה (אדלר, 2009). הפערים הללו אינם מאפיינים את תחומי התשתיות והשירותים בלבד. באחד המחקרים הידועים בנושא הפריפריאליות, בוחנים יהודה גרדוס ויעקב עיני את שיעור ייצוגם של האזורים השונים בארץ בכנסת לפי מקום מגוריהם של חברי הכנסת. מסקנתם היא כי שיטת הבחירות הישראלית תרמה להשתלטות המרכז ולתתי-ייצוג של הפריפריה, מציאות היוצרת קיפוח הולך ומחמיר והתעלמות מתמשכת מבעיות מקומיות ואזוריות (גרדוס ועיני, 1986). מחקר זה הראה כי גם כאשר בוחנים את מידת מעורבותם הפוליטית של תושבי הפריפריה בבחירות לכנסת, קיימת נטייה כללית שלהם להימנע מהצבעה בשיעור גבוה הרבה יותר מאשר תושבי מרכז הארץ. כאמור, הימנעות זו משקפת לא רק ריחוק גאוגרפי כי אם גם פריפריאליות פוליטית.

התופעה המדאיגה העולה ממחקרנו, זולת העובדה שתושבי הפריפריה "הצביעו ברגלים" בבחירות 2013, היא שמדובר במגמה עקיבה ומתמשכת בשנים האחרונות. אף שבכל אזורי הארץ ניכרת ירידה בשיעורי ההשתתפות הממוצעים בבחירות מאז 1999, ברשויות הפריפריאליות הירידה חדה יותר, עובדה המתבטאת בפער ההולך ומתרחב בשיעורי ההצבעה בין הרשויות במרכז לבין הרשויות בפריפריה: מ-3% בלבד ב-1999 עד 8% בבחירות 2013 (תרשים 2).

תרשים 2: שיעורי ההצבעה הממוצעים בבחירות לכנסת לפי רמת הפריפריאליות, 2013–1999

מקור: עיבוד המחברים לפי נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2013.

השאלה המתבקשת היא מדוע ביישובי הפריפריה שיעורי ההשתתפות בבחירות לכנסת נמוכים יותר משיעוריהם ביישובי המרכז? יש כמה הסברים אפשריים לכך: ראשית, ניתן לשער כי רבים מאוד מתושבי הפריפריה חשים על בשרם את הפער הגדול בינם לבין תושבי המרכז, המתבטא, כאמור, לא רק במרחק הגאוגרפי, אלא גם בהשקעה נמוכה יותר בתשתיות, בחינוך ובהשכלה, בבריאות, ביצירת מקורות תעסוקה ועוד. מציאות חיים זו מולידה תחושות קיפוח, אדישות, ניכור וסלידה מהפוליטיקה, והתוצאה היא הימנעות רחבת היקף מהשתתפות בבחירות הכלליות ביישובים הללו לעומת היישובים במרכז. מחקרים בעולם מוכיחים כי רמות גבוהות של אי־שוויון בהכנסות פוגעות במידת העניין של האזרחים בפוליטיקה, ומעודדות הימנעות מהצבעה בקרב האוכלוסיות החלשות,

משום שאלה אינן סוברות שהמערכת הפוליטית מייצגת אותן. יתרה מכך הן מיואשות ממנה ומטילות עליה אחריות למצבן הכלכלי (Goodin and Dryzek, 1980; Solt, 2008; 2010).

שנית, ניתן להניח כי תופעת הירידה בכוחן של המפלגות (בעיקר הגדולות) הביאה לירידה בשיעורי ההצבעה בכלל וביישובי הפריפריה בפרט. הסניפים המפלגתיים המקומיים והמחוזיים, שהיו בעבר חיזיון נפוץ מאוד בכל היישובים, נעלמו בהדרגה. בפריפריה תהליך היעלמותם גרם להשלכה חמורה יותר: אבדן חוליות קשר חשובות בין תושבי הפריפריה הרחוקים לבין המערכת הפוליטית הארצית. אפשר שאבדן זה אך חיזק וביצר תחושות של אדישות כלפי מוסד ההצבעה והגביר את חוסר האמון בפוליטיקה הארצית (Kenig, Philippov, and Rahat, 2013), אשר "נטשה" את הפריפריה.

שלישית, לשיעורי ההשתתפות הנמוכים יחסית ברשויות הפריפריאליות עשוי להיות קשר להגירה השלילית מהן בעיקר של הצעירים: חיילים משוחררים וסטודנטים. אלה מעדיפים להתגורר באזור המרכז, אך רבים מהם מותירים את כתובתם בבית הוריהם באחד מיישובי הפריפריה. מאחר שהם רשאים להצביע ביום הבחירות רק בקלפי שבה הם רשומים, רבים מהם יעדיפו להימנע מכך בשל אילוצים דוגמת נסיעה ארוכה מדי, עבודה ולימודים.

יהיו ההסברים אשר יהיו, להבדלים בהצבעה בין תושבי הפריפריה לתושבי מרכז הארץ בבחירות לכנסת ה-19 יש השלכות נורמטיביות. ההבדלים הללו מעמיקים את הפער הקיים ממילא בין האוכלוסייה החלשה, חסרת ההשכלה והאמצעים שממעטת להשתתף בבחירות, לבין האוכלוסייה המבוססת, המשכילה ובעלת המודעות הפוליטית, אשר נוטה להשתתף בבחירות הרבה יותר (Lijphart, 1997). הדור הצעיר הגדל ביישובי הפריפריה מתחנך באקלים שבו אי-הצבעה הופכת לנורמה. התוצאה היא יחס כללי ספקני לתהליך הבחירות והיחלשות נוספת של הדמוקרטיה הישראלית.

האם הפער הגדול בין תושבי הפריפריה למרכז מוביל את תושבי הפריפריה להפנות את פעילותם הפוליטית לזירה המקומית? ייתכן ששני ממצאים שנציג כעת יוכלו לספק תשובה על שאלה זו. בבדיקת המתאם בין שיעורי ההשתתפות ביישובים בבחירות המקומיות של 2013¹⁰ לבין מדרד הפריפריאליות

10 הנתונים מתבססים על תוצאות הבחירות המקומיות של 2013, המובאים בילקוט הפרסומים, 2013.

של הרשות נמצא קשר שלילי ומובהק מהבחינה הסטטיסטית ($r = -.340$, $p < .01$). ממצא זה מעיד על כך שככל שהרשות המקומית פריפריאלית יותר (ערך 1), כך שיעורי ההשתתפות בה בבחירות המקומיות נוטים להיות גבוהים יותר. מנגד ככל שהרשות מרכזית יותר (ערך 5), כך שיעורי ההשתתפות בה נוטים להיות נמוכים יותר. ממצא זה דומה לממצאים של בן בסט ודהן בדבר שיעורי ההשתתפות הגבוהים במגזר הערבי בבחירות לרשויות המקומיות לעומת הבחירות לכנסת (Ben-Basat and Dahan, 2012). אם נתייחס לרשויות המקומיות הערביות כרשויות פריפריאליות, הרי ששיעורי ההשתתפות ברשויות הפריפריאליות היהודיות בבחירות המקומיות דומים לשיעורי ההשתתפות ברשויות הפריפריאליות הערביות (גבוהים בשני המקרים). כאמור, ההסברים (וההוכחות האמפיריות) שבן בסט ודהן מציגים לשיעורי ההשתתפות הגבוהים במגזר הערבי קשורים להתאגדות החמולתית, המבוססת על קרבת משפחה, וכן לרווח ולתועלת שמפיקים חברי הקבוצות מההצבעה בבחירות המקומיות.¹¹ ייתכן שדפוס התנהגות דומים מובילים לשיעורי ההשתתפות הגבוהים בבחירות המקומיות ברשויות הפריפריאליות היהודיות.

הממצא השני הוא ששיעורי השתתפות גבוהים יותר בבחירות המקומיות מאשר בבחירות לכנסת מאפיינים בעיקר רשויות מקומיות בפריפריה. הנתונים מראים כי ב-15 רשויות (יותר מ-10% מאוכלוסיית המחקר) היו שיעורי ההשתתפות בבחירות המקומיות גבוהים ביותר מ-5% מאשר בבחירות הכלליות (לוח 3).¹² מעניין לציין שרובן ככולן זוכות לערך 3 או פחות, כלומר נוטות להיות פריפריאליות או פריפריאליות מאוד. מדובר בממצא מרתק, שכן דפוס ההצבעה המקובל בעולם, ולרוב גם בישראל, הוא ששיעורי ההשתתפות בבחירות הארציות גבוהים יותר מבחירות מדרג שני, כלומר מבחירות מקומיות. המשמעות של הממצאים הללו היא שברשויות מקומיות פריפריאליות רבות נתפסות הבחירות המקומיות כחשובות יותר בעיני הבוחרים מאשר הבחירות לכנסת, ותופעה זו ראויה להעמקה במחקר עתידי.

11 עם זאת, חשוב להרגיש שהם מציינים כי הם אינם מוצאים תמיכה להשערה ששיעור ההצבעה הגבוה של ערביי ישראל בבחירות לרשויות המקומיות נובע מהרצון לפצות את עצמם על משקלם השולי בשלטון המרכזי.

12 היו 14 רשויות מקומיות נוספות שבהן היה הפער פחות מ-5%. הגם שהן אינן מוצגות בלוח, רובן ממוקמות בפריפריה.

לוח 3: יישובים עם שיעורי השתתפות גבוהים בבחירות לרשויות המקומיות
מהשיעורים בבחירות לכנסת (באחוזים)

יישובים	מדד הפריפריאליות	בחירות לכנסת 2013	בחירות מקומיות 2013	פער
1. מגדל	2	62.5	78.1	-15.6
2. מצפה רמון	1	58.7	73.6	-14.9
3. אור עקיבא	3	52.5	66.8	-14.3
4. שדרות	3	55.6	68.8	-13.2
5. יבניאל	2	73.0	84.4	-11.4
6. שלומי	2	64.9	75.8	-10.9
7. חריש	3	69.7	79.8	-10.1
8. חצור הגלילית	1	65.8	75.7	-9.9
9. נתיבות	3	73.3	83.1	-9.8
10. אליקים	3	73.6	81.5	-7.9
11. בית שאן	2	63.3	70.7	-7.4
12. קריית שמונה	1	54.8	61.7	-6.9
13. אופקים	2	59.2	65.7	-6.5
14. צפת	1	60.9	66.0	-5.1
15. בית שמש	3	64.5	69.6	-5.1

מקור: חישובי המחברים לפי נתונים מילקוט הפרסומים, 2013; ועדת הבחירות המרכזית, 2013.

ז. המלצות

ממצאי המחקר מעידים על הצורך לחפש אחר דרכים שיעודדו את השתתפותם של תושבי הפריפריה בבחירות לכנסת. כך למשל ניתן להגביר את המודעות לחשיבות ההשתתפות בבחירות במערכת החינוך, להגדיל את הפרסומים בנושא זה לקראת בחירות ולהפנות מענקים ותמיכה ממשלתית לפרויקטים שיסייעו לקירוב הפריפריה למרכז. בטווח הארוך תסייע השקעה זו לשרש את

תחושות הניכור והקיפוח ותגביר את אמון הציבור במוסדות. נתיב נוסף הוא אימוץ שיטת בחירות אזורית, המקובלת ברוב מדינות העולם (אטמור, 2010; פרידברג ואטמור, 2013). בשיטה האזורית קיים תמריץ מוסדי מובנה לגיוס חברים ובוחרים: המתמודדים צריכים להיות פעילים באזור הבחירה שלהם כדי להגביר את התמיכה בהם. לפיכך, השיטה עשויה לחזק את הסניפים המפלגתיים המקומיים והמחוזיים ולעודד השתתפות רחבה יותר.

ואולם רפורמות במערכת החינוך ובשיטת הבחירות הן מטבע הדברים יקרות מאוד ויכולות להימשך זמן רב. לפיכך אפשר לאמץ באורח זמני פתרון ביניים שעיקרו הנגשת הליך ההצבעה לציבור גדול של אנשים מהפריפריה (למשל סטודנטים), אשר זמנית אינו מתגורר שם. כך למשל אפשר לקבוע בחוק הבחירות שתניתן אפשרות לבוחר להצביע בקלפי אחרת, ולא בקלפי שבה הוא רשום. באופן זה, מרגע ההכרזה על הבחירות ועד שבוע לפני סגירת פנקס הבוחרים, תקבל ועדת הבחירות פניות עם מסמכים המוכיחים כי המבקש אכן מתגורר זמנית במקום אחר (תעודת סטודנט בתוקף, חוזה שכירות וכדומה). לאחר מכן יהיה על ועדת הבחירות המרכזית לגרוע את שמו מאזור ההצבעה שאליו הוא משויך ולהוסיף את פרטיו לאזור ההצבעה החדש. צעד זה עשוי להקל מאוד על אזרחים המעוניינים להצביע אך אינם יכולים או אינם רוצים לטרוח ולנסוע ביום הבחירות רחוק ממקום מגוריהם הזמניים. בטווח הרחוק, צעד זה בוודאי יגדיל בהדרגה את שיעורי ההשתתפות בבחירות בכלל ושל תושבי הפריפריה בפרט.

מקורות

אדלר, חנה, 2009. פערי בריאות בין מרכז לפריפריה בישראל: מימון לימודי הרפואה בכסיס לאיזון הפערים, ירושלים: המכון לאסטרטגיה ציונית.

אטמור, ניר, 2010. שיטות לבחירת בתי נבחרים רמוקרטיים, מחקר מדיניות 82, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

אריאן, אשר, מיכאל פיליפוב, ואנה קנפלמן, 2009. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2009: עשרים שנה לעלייה מברית המועצות, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ג'מאל, אמל, 2002. "הימנעות כהשתתפות: על תעותי הפוליטיקה הערבית בישראל", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 2001, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 57-100.

גרדוס, יהודה, ויעקב עיני, 1986. "ייצוג אזורי בכנסת בשיטת בחירות יחסית", עיר ואזור (ד): 5-21.

ועדת הבחירות המרכזית, 2013. **תוצאות הבחירות לכנסת 2013**, לפי קלפיות.

ילקוט הפרסומים, 2013. **הודעות בדבר תוצאות הבחירות לרשויות המקומיות** (רשומות), 24.11.2013-17.11.2013, ירושלים: משרד המשפטים.

למ"ס, 2008. **מדד פריפריאליות של רשויות מקומיות 2008: הודעה לעיתונות**, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

—, 2009א. **אפיון רשויות מקומיות וסיווגן לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה ב-2009**, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

—, 2009ב. **רשויות מקומיות: הרשויות המקומיות בישראל 2009**, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

פיליפוב, מיכאל, 2008. "עולי שנות התשעים בבחירות 2006 – התגשמות החלומות הפוליטיים של האדם הפוסט-סובייטי?", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 173-200.

פרידברג, חן, וניר אטמור, 2013. "שיטת בחירות יחסית אזורית", בתוך: גדעון רהט, שלומית ברנע, חן פרידברג ועופר קניג (עורכים), **תיקון שיטת הממשל בישראל**, ירושלים ותל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה והוצאת עם עובד, עמ' 60-113.

פרידמן, מנחם, 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קניג, עופר, ואנה קנפלמן, 2013. "דעיכת המפלגות הגדולות: ישראל במבט השוואתי", בתוך: גדעון רהט, שלומית ברנע, חן פרידברג ועופר קניג (עורכים), **תיקון שיטת הממשל בישראל**, ירושלים ותל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה ועם עובד, עמ' 145-183.

רוחאנא, נדים, אמטאנס שחאדה, ואריז' סבאע'ח'ורי, 2010. "תפניות בפוליטיקה הפלסטינית בישראל: בחירות 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 131-169.

רכס, אלי, 2008. "המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-18 – תחילת עידן חדש?", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 201-232.

שלג, יאיר, 2000. **הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל**, ירושלים: כתר.

שלו, מיכאל, וסיגל קיש, 2001. "שסעים חברתיים בין מצביעים לא־ערביים: ניתוח חדש", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 1999*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 91–136.

שמיר, מיכל, ואשר אריאן, 2002. "הימנעות והצבעה בבחירות 2001", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2001*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 29–55.

Afriat, Avishai, and Momi Dahan, 2010. "Socioeconomic Bias in Voting for the Knesset," *Israel Economic Review* 8 (1): 1–20.

Anderson, Christopher J., and Pablo Beramendi, 2012. "Left Parties, Poor Voters, and Electoral Participation in Advanced Industrial Societies," *Comparative Political Studies* 45 (6): 714–746.

Arian, Asher, 2005. *Politics in Israel: The Second Republic*, Washington: CQ Press.

Avner, Uri, 1975. "Voter Participation in the 1973 Elections," in: Asher Arian (ed.), *The Elections in Israel — 1973*, Jerusalem: Academic Press, pp. 203–218.

Ben-Bassat, Avi, and Momi Dahan, 2012. "Social Identity and Voting Behavior," *Public Choice* 151 (1): 193–214.

Blais, André, 2000. *To Vote or Not To Vote? The Merits and Limits of Rational Choice*, Pittsburgh: University Pittsburgh Press.

—, 2006. "What Affects Voter Turnout?" *Annual Review of Political Science* 9: 111–125.

Blais, André, and Ken R. Carty, 1990. "Does Proportional Representation Foster Voter Turnout?" *European Journal of Political Research* 18 (2): 167–181.

Blais, André, and Agnieszka Dobrzynska, 1998. "Turnout in Electoral Democracies," *European Journal of Political Research* 33 (2): 239–261.

Dahl, Robert A., and Eduard R. Tufte, 1973. *Size and Democracy*, Stanford: Stanford University Press.

Dalton, Russell J., and Martin P. Wattenberg, 2000. "Partisan Change and Democratic Process," in: Russell J. Dalton and P. Martin Wattenberg (eds.), *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*, Oxford: Oxford University Press, pp. 261–285.

- Downs, Anthony, 1957. *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper and Brothers.
- Fowler, James H., 2006. "Altruism and Turnout," *The Journal of Politics* 68 (3): 674–683.
- Fowler, James H., Laura A. Baker, and Christopher T. Dawes, 2008. "Genetic Variation in Political Participation," *American Political Science Review* 102 (2): 233–248.
- Fowler, James H., and Christopher T. Dawes, 2008. "Two Genes Predict Voter Turnout," *The Journal of Politics* 70 (3): 579–594.
- Franklin, Mark N., 2004. *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gallego, Aina, 2010. "Understanding Unequal Turnout: Education and Voting in Comparative Perspective," *Electoral Studies* 29 (2): 239–248.
- Geys, Benny, 2006. "Explaining Voter Turnout: A Review of Aggregate-Level Research," *Electoral Studies* 25 (4): 637–663.
- Goodin, Robert, and John Dryzek, 1980. "Rational Participation: The Politics of Relative Power," *British Journal of Political Science* 10 (3): 273–292.
- Hermann, Tamar, 2010. *Disenchanted Love: The Emergence of Antipolitical Sentiment in Israel*, College Park, MD: University of Maryland, Institute for Israel Studies.
- Kenig, Ofer, Michael Philippov, and Gideon Rahat, 2013. "Party Members in Israel: An Overview," *Israel Studies Review* 28 (1): 8–32.
- King, Gary, 1997. *A Solution to the Ecological Inference Problem: Reconstructing Individual Behavior from Aggregate Data*, Princeton: Princeton University Press.
- Lijphart, Arend, 1997. "Unequal Participatory: Democracy's Unresolved Dilemma," *American Political Science Review* 91 (1): 1–14.

- Nevitte, Neil, André Blais, Elisabeth Gidengil, and Richard Nadeau, 2009. "Socio-Economic Status and Non-voting," in: Hans-Dieter Klingemann (ed.), *The Comparative Study of Electoral Systems*, Oxford: Oxford University Press, pp. 85–108.
- Norris, Pippa, 2004. *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Powell, G. Bingham, 1982. *Contemporary Democracies: Participation, Stability and Violence*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Riker, William H., and Peter C. Ordeshook, 1968. "A Theory of the Calculus of Voting," *American Political Science Review* 62 (1): 25–42.
- Rolfe, Meredith, 2012. *Voter Turnout: A Social Theory of Political Participation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosenstone, Steven J., 1982. "Economic Adversity and Voter Turnout," *American Political Science Review* 26 (1): 25–46.
- Schattschneider, Elmer E., 1960. *The Semisovereign People: A Realist's View of Democracy in America*, Hinsdale, IL: Dryden Press.
- Siaroff, Alan, and John W. A. Merer, 2002. "Parliamentary Election Turnout in Europe since 1990," *Political Studies* 50 (5): 916–927.
- Smootha, Sami, 1992. *Arabs and Jews in Israel*, Boulder: Westview Press.
- Solt, Frederick, 2008. "Economic Inequality and Democratic Political Engagement," *American Journal of Political Science* 52 (1): 48–60.
- , 2010. "Does Economic Inequality Depress Electoral Participation? Testing the Schattschneider Hypothesis," *Political Behavior* 32 (2): 285–301.
- Verba, Sidney, Kay L. Schlozman, and Henry Brady, 1995. *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית

פיתוח, יישום ותוצאות

אסף שפירא וגדעון רהט

א. מבוא

לקראת הבחירות לכנסת ה-19 הוחלט במכון הישראלי לדמוקרטיה לפתח מדד שיבדוק אם המפלגות בישראל מתנהלות באורח דמוקרטי.¹ לשם כך פיתחנו את "מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית", שבאמצעותו הערכנו את רמת הדמוקרטיה הפנימית במפלגות בישראל ערב בחירות 2013. ככל הידוע לנו, לא פותח עד כה כלי להערכה שיטתית ומקיפה של רמת הדמוקרטיה במישור הפנים-מפלגתי,² ומהבחינה הזו פיתוח המדד הוא ניסיון חלוצי.

למאמר זה שתי מטרות עיקריות: ראשית, הוא מבקש להציג את מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית ואת התפיסה העומדת בבסיסו. שנית, בהסתמך על תוצאות המדידה, אנו מבקשים להסיק מסקנות בדבר דפוסי התנהלותן של המפלגות בישראל. הממצאים מלמדים שבישראל פעלו לקראת בחירות 2013 לא מעט מפלגות אשר התנהלו באופן דמוקרטי בצד מפלגות רבות שנעדרו כמעט כל ביטוי לדמוקרטיה פנים-מפלגתית. עוד ניתן ללמוד כי בישראל אין לעמדותיה הפוליטיות של המפלגה השפעה ניכרת על מידת הדמוקרטיה הפנימית שלה: כמעט בכל הגושים (מלבד במפלגות החרדיות) מצאנו מפלגות המתנהלות באורח דמוקרטי בצד מפלגות שאינן מתנהלות כך. הממצאים מראים עוד כי גם מפלגות קטנות וגם מפלגות בינוניות-גדולות יכולות להתנהל באופן דמוקרטי. לעומת זאת, מפלגות חדשות נוטות להתנהל באורח שאינו דמוקרטי. אולם זה אינו

- 1 תודות לאריק כרמון, הנשיא היוצא של המכון הישראלי לדמוקרטיה, אשר יזם את פיתוח המדד; לכל חברי צוות המחקר של פרויקט תיקון שיטת הממשל במכון הישראלי לדמוקרטיה, אשר סייעו לפיתוחו, ובייחוד למיכאל פיליפוב, אשר גם השתתף באיסוף הנתונים, בקידודם ובניתוחם; וליוסף האג' יחיא, אשר סייע במלאכה בשפה הערבית.
- 2 למעט כלי הבוחן חוקות של מפלגות (Berge et al., 2013), אשר שונה מהותית מהמדד המוצג כאן.

כורח המציאות, אלא ביטוי לאופיין של המפלגות החדשות הבולטות שהתמודדו בבחירות לכנסת ה-19.

המאמר פותח בדיון כללי בטיבה של הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית, תוך כדי הצגת ההיגיון העומד בבסיס הגדרתה ומדידתה. לאחר מכן מוצגת סקירה היסטורית של התפתחות הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית בישראל. בהמשך מתאר המאמר את פיתוח הכלי שבאמצעותו נערך המחקר – השאלון הבוחן דמוקרטיה פנים-מפלגתית, ולבסוף מנתח את ממצאי המדידה ומציג את המסקנות לגבי המפלגות בישראל.

ב. דמוקרטיה פנים-מפלגתית: דיון והמשגה

מדמוקרטיה ברמת המדינה לדמוקרטיה פנים-מפלגתית

הגדרותיה ומאפייניה של הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית לקוחים במידה רבה מאלה של דמוקרטיה ברמת המדינה, ולפיכך יש לפתוח את הדיון בקשר ביניהן. כמו כל דמוקרטיה מודרנית ברמת המדינה, גם דמוקרטיה פנים-מפלגתית היא דמוקרטיה ייצוגית, מפני שהמפלגה חייבת לפעול ברשות המחוקקת והמבצעת באמצעות נציגים. כמו כן, כמו במדינה כך גם במפלגה יש מוסדות המתווכים בין הציבור לנציגים: במדינה מדובר בבית הנבחרים, ובתוך המפלגה במוסדות נבחרים. מכך נגזרת הגדרתה הבסיסית של הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית: מפלגה דמוקרטית היא מפלגה שבה היחסים בין הציבור, מוסדות המפלגה ונציגיה בשלטון מתבססים על עקרונות דמוקרטיים.

אך מיהו אותו ציבור או "דמוס" שהמפלגות מייצגות? בעוד ברמת המדינה הדמוס הוא כלל אזרחי המדינה הבוגרים, בדמוקרטיה פנים-מפלגתית זהותו ברורה פחות (Cross and Katz, 2013). התפיסה המסורתית במדע המדינה, המתבססת במידה רבה על מודל "מפלגת ההמון", רואה את ציבור חברי המפלגה כ"אזרחיה". ואולם במודלים מאוחרים יותר של מפלגות המצב שונה: כך במפלגות "תפוס הכול" (catch-all, ראו Kirchner, 1966), שזנחו את השיקולים האידאולוגיים לטובת פנייה לקהל רחב ככל האפשר, וכך גם במפלגות הקרטל, המסתמכות על המשאבים שמחלקת המדינה למפלגות (Katz and Mair, 1995). במפלגות אלה הקשר בין המפלגה לחבריה רופף: במפלגת תפוס הכול מסתמכת המפלגה על ציבור תומכים נרחב יותר ומחויב פחות, ובמפלגת הקרטל

על מנגנון המדינה, ולכן בעקיפין על הציבור כולו. לפיכך אפשר לטעון שהדמוס של המפלגות הללו נרחב יותר מאשר חברי המפלגה. כפי שנראה בהמשך, במדד עצמו השתדלנו לאזן בין הגישות השונות ולשלבן.

עוד בדומה לדמוקרטיה ברמת המדינה, גם לדמוקרטיה פנים-מפלגתית הגדרות מצמצמות והגדרות רחבות. ההגדרות המצמצמות בודקות רק אם מתקיימים התנאים הבסיסיים לדמוקרטיה, ואילו ההגדרות הרחבות יותר בודקות מאפיינים נוספים, המעידים על איכותה. כך, מגדיר באופן מצמצם ג'וזף שומפטר את הדמוקרטיה ברמת המדינה, כמשטר שבו מתנהלת תחרות על קולות העם לשם בחירת ממשל (Schumpeter, 1942). רוברט דאל (Dahl, 1998) הוסיף על הגדרה זו תנאים המאפשרים לערוך בחירות תחרותיות, וקבע כי דמוקרטיה ייצוגית יכולה להתקיים רק במסגרת של דמוקרטיה ליברלית, השומרת על זכויות אזרחיה ועל שלטון החוק. בדומה, הגדרות מצמצמות של דמוקרטיה פנים-מפלגתית (ראו להלן) בוחנות רק בחירת מועמדים לפרלמנט ובחירת מנהיג.

הגדרות רחבות של דמוקרטיה ברמת המדינה בוחנות מגוון מאפיינים, ובהם: השתתפותו ומעורבותו של הציבור בדיון הפוליטי ובקבלת ההחלטות, לא רק באמצעות בחירת מנהיגיו, אלא גם, למשל, באמצעות הפגנות והצטרפות לארגונים פוליטיים; ייצוג כלל הציבור והקבוצות בחברה, באופן שוויוני ככל הניתן, במוקדי קבלת ההחלטות; היענות הנבחרים לדרישות הבוחרים; דיווח של הנבחרים לבוחרים על פעולותיהם; ונשיאה באחריות של הנבחרים לפעולותיהם (ראו למשל: Schmitter and Karl, 1991; Diamond and Morlino, 2005). בהסתמך על הגדרות אלה, חוקרי דמוקרטיה פנים-מפלגתית שביקשו למצוא לה הגדרה רחבה ציינו ארבעה ממדים עיקריים המאפיינים מפלגה דמוקרטית: השתתפות, תחרות, ייצוגיות והיענות (רהט, 2010: 276; קניג, איצקוביץ'-מלכה ושפירא, 2013: 214; Hazan and Rahat, 2010: 166). על כך הוספנו את ממד השקיפות, שגם הוא לקוח מהספרות על דמוקרטיה ברמת המדינה.

אם כך, במפלגה דמוקרטית היחסים בין הציבור, מוסדות המפלגה ונציגיה בשלטון מתבססים על עקרונות של השתתפות, תחרות, ייצוגיות, היענות ושקיפות. כמו כל הגדרה, גם הגדרה זו אינה עוסקת בכל היבטי ההתנהלות המפלגתית, והיבטים חשובים – למשל אופי המטרות שאותן מקדמת המפלגה ועוצמתה של המפלגה – אינם נכללים בה. לעומת זאת, בהתאם לתנאי שהציב

דאל אנחנו גורסים כי מפלגה דמוקרטית יכולה להתקיים רק במסגרת מדינה דמוקרטית-ליברלית.³

המדדים המקובלים בעולם להערכת דמוקרטיה ברמת המדינה – דוגמת מדד "החופש בעולם" של מכון המחקר "פרידום האוס" (Freedom House, 2013) ו"מדד הדמוקרטיה" של מגזין "האקונומיסט" (The Economist, 2012) – בודקים לא רק את הדמוקרטיה בהגדרתה המצמצמת, אלא חלק לפחות מהמאפיינים המעידים על איכותה של הדמוקרטיה. גם המדד שפיתחנו מאמץ הגדרה רחבה של דמוקרטיה פנים-מפלגתית. בחירה זו נובעת גם מכך שמטרתנו במדד זה אינה רק לקבוע אם מפלגה מסוימת דמוקרטית או לא, אלא להעריך את רמתה של הדמוקרטיה באותה מפלגה. יש לציין שעד כה טרם פותח מדד דומה המתייחס לכל חמשת הממדים של דמוקרטיה פנים-מפלגתית. בספרות המחקר אפשר למצוא כמה ניסיונות למדוד דמוקרטיה פנים-מפלגתית בהסתמך על הגדרותיה המצמצמות, הבחנות כאמור בחירת מועמדים (Bille, 2001; Hazan, 2002) ומנהיגים (Kenig, 2009a). מדד מקיף מעט יותר בחן, נוסף על כך, גם את הבטחת ייצוגן של נשים במוסדות המפלגתיים (Kittilson Caul and Scarow, 2003). לאחרונה פותח גם מדד מקיף יחסית, אך הוא שונה בכך שהוא מתבסס על ניתוח תוכן של חוקות ותקנונים של מפלגות ואינו משלב נתונים על המתרחש הלכה למעשה (Berge et al., 2013).

מהי דמוקרטיה פנים-מפלגתית וכיצד אפשר למדוד אותה?

חלק זה דן בכל אחד מחמשת הממדים של דמוקרטיה פנים-מפלגתית אשר הגדרנו לעיל, ובאופן שבו הם נמדדו בשאלון הבוחן דמוקרטיה פנים-מפלגתית (ראו להלן את השאלון בנספח):

השתתפות. השתתפות פוליטית היא מושג רחב הכולל צורות פעולה מגוונות שמטרתן להשפיע במישורין או בעקיפין על קבלת החלטות פוליטיות (Huntington and Nelson, 1976: 3; Verba, Schlozman, and Brady, 1995: 38). השתתפות בבחירת מקבלי ההחלטות היא אחד הסוגים של השתתפות פוליטית,

3 ישראל עומדת בתנאי זה: במדד "החופש בעולם" לשנת 2013 היא קיבלה ציון של 1.5 מתוך 7, והוגדרה מדינה "חופשית" (1 מציין רמת חופש מרבית), ראו Freedom House, 2013.

והיא נחשבת תנאי בסיסי הן לדמוקרטיה ברמת המדינה והן לדמוקרטיה פנים-מפלגתית. מקבלי ההחלטות החשובים ביותר במפלגה הם נציגייה בפרלמנט ומנהיג המפלגה, ובהתאם לכך בחנו במדד את בחירתם של מקבלי ההחלטות האלה. הגדרות רחבות יותר של דמוקרטיה ברמת המדינה ובמפלגה בודקות גם אם הציבור הרחב משפיע בדרכים נוספות על הדיון הפוליטי ועל קבלת ההחלטות, ואם כן – כיצד הוא עושה זאת. במדד בחרנו לבדוק שתי דרכים כאלה (Gauja, 2013): האחת, השתתפות בדיונים רעיוניים; והשנייה השפעה על קביעת המצע.

השאלות שבאמצעותן בחנו את בחירת המנהיג והמועמדים ביקשו לאזן בין שתי תפיסות: תפיסה דיכוטומית, המאפיינת הגדרות מצמצמות של דמוקרטיה ומעוגנת בחוקי המפלגות בגרמניה ובניו זילנד, שלפיה כל השתתפות של חברי המפלגה (או דמוס רחב יותר) בבחירת נציגייה בשלטון – ולו השתתפות עקיפה, באמצעות גופים המייצגים אותם – היא דמוקרטית, ואילו בחירה בידי ציבור מצומצם יותר אינה דמוקרטית; ותפיסה המאפיינת הגדרות רחבות של דמוקרטיה, שלפיה רמת הכוללות נמדדת על פני רצף, וההשתתפות דמוקרטית יותר ככל שהיקף הקבוצה השותפה במישרין בקבלת ההחלטות גדול יותר. כיוון שההשתתפות הרחבה ביותר כוללת את תומכי המפלגה ולא רק את חבריה, הרי שבתפיסה זו יש גם ביטוי לגישה שלפיה הדמוס שאותו מייצגת המפלגה רחב יותר מציבור חבריה. הרצף שאותו בדקנו במדד מתבסס בעיקרו על הרצף שבו השתמש עופר קניג (Kenig, 2009a) לבחינת רמת הכוללות של הציבור הבוחר את מנהיג המפלגה.

בשאלות שהתייחסו להשתתפות בדיונים רעיוניים ולהשפעה על קביעת המצע נקטנו גישה שונה, ובחנו את ההשתתפות רק על פני הרצף. זאת, משום ששאלות אלה נגזרות מההגדרה הרחבה של דמוקרטיה פנים-מפלגתית, התופסת השתתפות איכותית כהשתתפות של ציבורים רחבים ככל האפשר.

תחרות. כמו השתתפות, גם תחרות היא תנאי יסודי בהגדרות המצמצמות של דמוקרטיה ברמת המדינה, והיא מתבססת על הדרישה שלפני המשתתפים בבחירה יעמדו כמה חלופות. ואולם הגדרות מצמצמות של דמוקרטיה פנים-מפלגתית אינן מתייחסות בדרך כלל למספר המועמדים הניצבים לבחירה כתנאי הכרחי לדמוקרטיה. ייתכן שהסיבה לכך היא שבמפלגות רבות אין זה נהוג לקרוא תיגר על מנהיג מכהן, ולפיכך לא תמיד יש כמה אפשרויות לבחירה. ואולם גם

אם תחרות אינה תנאי לעצם קיומה של דמוקרטיה פנים-מפלגתית, הרי שהיא מאפיין חשוב המעיד על איכותה של הדמוקרטיה: ללא תחרות הבוחרים אינם יכולים לממש באופן מהותי את זכותם לבחור את נציגיהם; יש בזה גם תנאי לכך שהנבחרים ישאפו להשביע את רצון הבוחרים וישאפו באחריות למעשיהם (רהט, 2010: 288). במישור הפנים-מפלגתי תוגדר מפלגה דמוקרטית אם מתקיימת בה תחרות בין מועמדים על עמדות מפתח במוסדות מפלגתיים ועל מועמדות מטעמה למשרות ציבוריות נבחרות (קניג, איצקוביץ'-מלכה ושפירא, 2013: 214-215).

ייצוגיות. אמנם הדמוקרטיה המודרנית היא ייצוגית בהגדרתה, אך הגדרות מצמצמות של דמוקרטיה ברמת המדינה אינן בודקות ממד זה במישרין, ומסתפקות בכך שהציבור בוחר את נציגיו. הגדרות רחבות יותר של דמוקרטיה ייצוגית תובעות רמה סבירה של "ייצוגיות תיאורית" (או ייצוג כנוכחות). לפי עיקרון זה, המייצגים צריכים להיות דומים מהבחינה הדמוגרפית למיוצגים: מין, מוצא אתני, דת וכדומה. תפיסה מקובלת אחרת של ייצוגיות מכונה "ייצוגיות מהותית" (או ייצוג רעיונות), ולפיה על הנציג להחזיק בתפיסות ובאינטרסים זהים לאלה של המיוצג (Phillips, 1995). במדד הנוכחי לא בדקנו ייצוגיות מהותית בשל קשיים מתודולוגיים ואמפיריים: לצורך בדיקת עמדותיהם של חברי או בוחרים כל מפלגה נדרש מדגם עצום, ובדיקת עמדותיהם של המועמדים לכנסת הייתה צפויה להיתקל בקשיי היענות. עם זאת יש לזכור כי ייצוג תיאורי תורם – ואף הכרחי – להבטחת ייצוג מהותי (Kymlicka, 1995). אלה המחייבים ייצוגיות תיאורית טוענים כי היא הדרך היחידה לאפשר לכלל הציבור נגישות למוקדי קבלת ההחלטות, וכי היעדרה מנוגד לעקרון השוויון במובנו המהותי, הבוחן לא רק אם קיימים נהלים והליכים המעניקים זכויות שוות לקבוצות שונות בציבור, אלא גם אם הזכויות הללו ממומשות באופן שווה (Diaz, 2005). היעדר ייצוגיות גם עלול לפגוע בלגיטימיות של המערכת הפוליטית, בעיקר בקרב הקבוצות שייצוגן לוקה בחסר (Phillips, 1995).

מבין המגזרים השונים שניתן לבחון את ייצוגם במפלגות, התמקדנו בייצוג נשים.⁴ הסיבה היא שנשים הן אחת הקבוצות החברתיות הגדולות ביותר (כ-51% מהאוכלוסייה) וה"אוניברסלית" ביותר: כיוון שהנשים הן שיעור ניכר מתומכי כל המפלגות (ולעתים קרובות גם מחבריהן), כלומר מהדמוס שאותו יש לייצג, מהבחינה הנורמטיבית אפשר לצפות מכל המפלגות להציבן בקרב מועמדיהן לכנסת. מעבר לכך, מפלגות בעולם מייחסות חשיבות רבה לייצוג נשים, ותופסות אותו כמאפיין דמוקרטי עיקרי (Rahat, 2013); וכאמור, גם המדרד המקיף ביותר עד כה להערכת רמת הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית בדק ספציפית ייצוג נשים.

בדקנו לא רק את שיעור הנשים במקומות הריאליים ברשימה, אלא גם את מיקומן היחסי ברשימה, מתוך תפיסה שלפיה ייצוגיות אמיתית מחייבת נוכחות של נשים במקומות הגבוהים ברשימה. לשם כך הסתמכנו על "מדרד הייצוגיות המשוקלל" (Rahat, Hazan, and Katz, 2008: 679). בדקנו גם את ייצוג הנשים בכנסת היוצאת, במטרה לגוון את המשתנים המעידים על ייצוג הנשים במפלגה. גיוון זה נחוץ משום שהסתמכות בלעדית על מספר המקומות הריאליים שבהם צפויה המפלגה לזכות עלולה לספק אינדיקציה מוטעית. לצורך קביעת מספר המקומות הריאליים השתמשנו באמצעים המיטביים העומדים לרשותנו: מספר המנדטים שבהם זכתה המפלגה בבחירות הקודמות. לגבי רשימות חדשות השתמשנו בסקרי דעת קהל. אולם ייתכן שהגוף הבוחר את הרשימה סבור שהמפלגה תזכה במספר מנדטים שונה, ובהתאם לכך בוחר את המועמדים והמועמדות ומדרגם. לפיכך מצאנו לנכון להתחשב לא רק בתחזית לגבי הבחירות הבאות, אלא גם בנתון "קשיח" המעיד על ייצוג הנשים במפלגה – מספר הנשים שנבחרו מטעם המפלגה בכנסת היוצאת.

עם זאת, בדקנו גם את ייצוגן של קבוצות אחרות במפלגה: הן קבוצות שהן חלק בלתי נפרד מחבריה ומתומכיה של כל מפלגה, ולכן אפשר לצפות ממנה לייצגן, כמו זקנים וצעירים; והן קבוצות שאינן בהכרח חלק מחברי המפלגות ותומכיהן, אך הן קבוצות חברתיות מרכזיות הראויות – לפי הגישה שהמפלגה מייצגת דמוס רחב יותר מציבור חבריה ותומכיה – לייצוג במערכת הפוליטית כולה: עולים, תושבי פריפריה, מיעוטים אתניים ודתיים.

4 לדיון בקשר שבין ייצוג נשים לבין דמוקרטיה פנים-מפלגתית ראו Childs, 2013.

היענות. עקרון ההיענות מתבסס בעיקרו על תפיסה של ייצוגיות המכונה "הנציג כציר", שלפיה הנציג פועל כשליח "בזמן אמת" של הציבור ונענה לרצונותיו ולדרישותיו. ואולם תפיסה זו שנויה במחלוקת: לפי תפיסה אחרת, המכונה "הנציג כנאמן", הנציג נשלח על ידי הציבור, אך לאחר היבחרו הוא פועל לטובת הציבור לפי מיטב שיקול דעתו ועומד למבחן הציבור רק בבחירות תקופתיות (Rehfeld, 2009). הפוליטיקאים בדרך כלל משלבים הלכה למעשה רכיבים משתי התפיסות, והטענה המקובלת היא שהיענות היא רכיב חשוב בדמוקרטיה איכותית ברמת המדינה והמפלגה.⁵

אף שיש חשיבות רבה להיענותם של נציגי המפלגה ברשויות השלטון לציבור הרחב ולא רק למוסדות מפלגתיים מייצגים, מהבחינה המעשית קשה מאוד לברוק היענות זו, משום שהקשר בין הציבור הרחב לנציגי המפלגה מתקיים ברובו הגדול בערוצים לא רשמיים, דוגמת חוגי בית ופניות אישיות. לפיכך בדקנו את יכולתם של המוסדות המייצגים של המפלגה להביא את נציגי המפלגה ברשות המחוקקת והמבצעת להיענות להחלטותיהם. בדקנו את עצם קיומם ותפקודם של המוסדות המפלגתיים המייצגים ואת השפעתם בסוגיות חשובות כמו קביעת השרים, הצטרפות לממשלה ופרישה ממנה ועיצוב מדיניות.

שקיפות. ממד זה מתבסס על העיקרון שלפיו כדי שהשלטון הנבחר יהיה דמוקרטי, צריכה להינתן לציבור האפשרות לעקוב אחר מעשיו. שקיפות חשובה, בין היתר, משום שהיא מסייעת למנוע שחיתות וכשלים, מאפשרת לציבור לגבש את עמדותיו באופן מושכל ועל בסיס מידע מהימן ומלא ומחזקת את אמונו בפוליטיקה ובשלטון (שוורץ אלטשולר, 2012). ברמת המפלגה, ממד השקיפות נקשר בשנים האחרונות באופן הדוק לשימוש שעושות המפלגות ברשת האינטרנט. חוקרים (Foot and Schneider, 2006) מזהים ארבעה ממדים של פעילות מפלגתית מקוונת, שניים מתוכם נמצאו רלוונטיים למחקר זה: ממד הפצת המידע, שדרכו יכולה המפלגה ליצור שקיפות; וממד עידוד ההשתתפות, התורם לדו־שיח בין תומכי המפלגה לבין הנהגתה באמצעות פורומים, בלוגים ורשתות חברתיות. בצד אתר האינטרנט של המפלגה בדקנו שקיפות גם לפי רמת הקושי הניצבת בפני מי שמנסה להשיג את חוקת המפלגה או את תקנונה.

5 להרחבה על היענות בזירה הפנים-מפלגתית ראו Hazan and Rahat, 2010: 145–164.

יחסי הגומלין בין הממדים

קידומו של ממד דמוקרטי אחד עשוי לעתים להקשות את קידומו של ממד דמוקרטי אחר (Rahat, 2009; Hazan and Rahat, 2010). ההתנגשות העיקרית היא בין ממד ההשתתפות לממדים אחרים. הרחבת ציבור המשתתפים בבחירת הרשימה עלולה לפגוע בייצוגיות: הנהגת המפלגה צפויה לשאוף להציג רשימת מועמדים ייצוגית במידה סבירה כדי לזכות בתמיכת קהלים שונים, אך כאשר הגוף הבוחר כוללני, השפעתה של הנהגת המפלגה על בחירת המועמדים קטנה, ואינה מאפשרת להבטיח רשימה ייצוגית. הרחבה זו עלולה גם לצמצם את תלותם של נבחרי המפלגה במוסדותיה, בעיקר לעומת התקשורת, בעלי הון וקבלני הקולות, ובכך גם עלולה לפגוע בהיענות נבחרי המפלגה למוסדות הללו (מרזל, 2006: 62-66; Rahat, 2008). היא גם עלולה לפגוע בתחרות, משום שהיא מקנה יתרון מובנה למועמדים מכהנים ומוכרים, ומקשה על מועמדים חדשים או חסרי אמצעים להיבחר (Rahat, Hazan, and Katz, 2008).

אולם התנגשות זו אין פירושה שמפלגה איננה יכולה להיות דמוקרטית בכמה ממדים בו בזמן. ראשית, מפלגה יכולה לאמץ מנגנונים מוסדיים שיעזרו לה בכך: לדוגמה, אימוץ מכסות ייצוג לנשים ומיעוטים הוא אמצעי יעיל לשמירה על ייצוגיות, גם בעת הרחבת ציבור המשתתפים בבחירת הרשימה. שנית, גם אם המפלגה מתקשה להיות דמוקרטית בכל הממדים, היא יכולה לבלוט רק בחלקם – ועדיין להיחשב בעלת רמת דמוקרטיה גבוהה יחסית. כך למשל, מפלגה שבה לא ישותפו החברים בבחירת המנהיג והמועמדים יכולה לדאוג לייצוג נשים וקבוצות חברתיות אחרות ברשימה (כאמור, אף קל לה יותר לדאוג לכך), להציג רמת שקיפות גבוהה, לקיים בחירות תחרותיות למוסדות מפלגתיים ולתפעל מוסדות נבחרים מתפקדים וחשובים. המדד שפיתחנו מאפשר למפלגה כזו להיחשב דמוקרטית.

חשיבותה של הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית

לפי טענה מקובלת הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית תורמת לדמוקרטיה הכללית: היא מעודדת היווצרות תרבות פוליטית דמוקרטית (אבנון, 1993: 53; מרזל, 2006: 62); מחזקת את הלגיטימציה של המשטר הדמוקרטי בעיני האזרחים, משום שהיא מעניקה תחושה שיש להם השפעה ממשית על השלטון באמצעות השפעתם על

המפלגות; ועשויה לעודד פעילות פוליטית של אזרחים ולסייע במאבק בניכור הפוליטי ההולך וגובר (Scarrows, 1999: 347). נוסף על כך, ללא דמוקרטיה פנים־מפלגתית לא תוכל המפלגה לבטא את קולותיהן של אוכלוסיות שונות. כך ייפגעו שניים מהיעדים העיקריים שהמפלגות אמורות למלא: צירוף אינטרסים וייצוגם (מרזל, 2006: 62). במצב כזה המפלגה עלולה לקפוא על שמריה: הנהגת המפלגה תשתלט עליה ולא תאפשר להזרים "דם חדש" לתוכה, המפלגה לא תדע לעמוד באתגרים הניצבים בפניה ולא תיפתח בפני קהל בוחרים חדש.⁶

לעומת זאת, יש הטוענים שחשוב שדמוקרטיה תתקיים בין המפלגות אך לא בהכרח בתוךן (Schattschneider, 1942). ההנחה היא שהתנהלות לא דמוקרטית בתוך המפלגות אינה פוגעת בדמוקרטיה ברמת המדינה, כל עוד זו מתנהלת כהלכה (Dahl, 1970; Sartori, 1965; 1987). חשוב מכך, אימוץ מנגנונים דמוקרטיים מעורר בעיות קשות. כאמור, כאשר ציבור בוחרים גדול משתתף בבחירת המנהיג ומועמדי המפלגה, גוברת תלותם של המנהיג ושל המועמדים במתווכים חוץ־מפלגתיים: התקשורת ומקצועני התקשורת, בעלי ההון וקבלני קולות. השאיפה לזכות בחשיפה תקשורתית רבה ככל האפשר צפויה להגביר את הפרסונליזציה ולפגוע בלכידות המפלגתית, לאלץ את נציגי המפלגה בפרלמנט להתמקד בקידום מעמדם האישי תוך כדי בידולם משאר נציגי מפלגתם ולעודדם לבצע מהלכים פופוליסטיים בעלי ערך תקשורתי, אך לאו דווקא מהותי, וכך גם לפגוע ביעילות עבודת השלטון. התלות בבעלי ההון עלולה להוביל לשחיתות, ואילו פעילותם של קבלני קולות עלולה לעודד תופעות שליליות, כמו התפקדות של אזרחים שאינם תומכי המפלגה. תופעות אלה גם מביאות לפרסומים שליליים בתקשורת על אודות המפלגה, ובעקבות כך פוגעות בדימויה הציבורי ובלגיטימיות שלה ושל התהליך הדמוקרטי. לסיכום, הן לפי התומכים בדמוקרטיה הפנים־מפלגתית והן לפי מתנגדיה, דמוקרטיה כזו היא בעלת השלכות חשובות על המפלגות ועל המערכת הפוליטית (Cross and Katz, 2013), וזוהי הצדקה ראשונה במעלה לפתח מדד אשר יעריך את רמתה.

6 למחקרים נוספים המצדדים בדמוקרטיה פנים־מפלגתית ראו למשל: קניג, איצקוביץ־מלכה ושפירא, 2013; Teorell, 1999; Ware, 1979.

ג. דמוקרטיה פנים-מפלגתית בישראל: מבט היסטורי

מספרות המחקר עולה כי במפלגות בישראל התחולל תהליך דמוקרטיזציה; אך לא זו בלבד שאין זה תהליך ליניארי (כלומר – יש מפלגות שהפכו לדמוקרטיות יותר, אך לאחר מכן נסוגו מכך), אלא שהוא רלוונטי רק לחלק מהמפלגות, ואילו מפלגות אחרות נותרו לא דמוקרטיות במובהק.

כך הפכו השיטות לבחירת נציגי הרשימה לכנסת בתחילה לדמוקרטיות יותר: בעשורים הראשונים בחרו רוב המפלגות את נציגיהן לכנסת באמצעות גופים מצומצמים, לרוב "ועדות מסדרות"; בשנות השבעים והשמונים עברו מפלגות רבות לבחור את רשימותיהן במוסדות מפלגתיים נבחרים; ובשנות התשעים אימצו מפלגות, בעיקר הגדולות שביניהן, את שיטת הפריימריז. אחר כך התהפכה מגמה זו, וניכרה חזרה לבחירות בידי מוסדות מפלגתיים, ובבחירות 2006 אף בידי גופים לא נבחרים. בחירות 2009 שוב סימנו מגמה שונה, וזו נמשכה ב-2013: מרבית המפלגות – ובתוכן כל המפלגות החרדיות והמפלגות החדשות וכן מפלגות אחרות (מד"ע, תע"ל, קדימה, ישראל ביתנו, האיחוד הלאומי-תקומה) עשו שימוש בגופים לא נבחרים; מפלגות אחדות, ובתוכן שתי המפלגות הגדולות הוותיקות (העבודה והליכוד, וכן הבית היהודי והתקווה), עשו שימוש בפריימריז; ומפלגות מעטות בחרו את רשימתן במוסדות מפלגתיים נבחרים (מרצ, מק"י, בל"ד). הדמוקרטיזציה בבחירת מנהיגי המפלגות הייתה ליניארית יותר (Kenig, 2009b): לאחר תקופה ארוכה (מאז שנות השישים-שבעים) שבה נבחרו מנהיגי המפלגות הגדולות בידי נציגים במרכז או ועידה, עברו בשנות התשעים העבודה והליכוד לבחור את מנהיגיהן בפריימריז. מאז הן דבקו בשיטה זו, שאותה אימצה לקראת בחירות 2009 גם קדימה. אך לצדן נותרו לא מעט מפלגות שבהן המנהיג כלל אינו נבחר, ובהן גם הנציגים לכנסת אינם נבחרים. במפלגות שבהן קבע מוסד מפלגתי נבחר את חברי הרשימה קבע מוסד זה גם את מנהיגה (אם כי במרצ נבחר מנהיג המפלגה בשנים 2004-2008 באמצעות פריימריז).

אשר לייצוג נשים, בשלוש הכנסות הראשונות (1949-1959) עמד שיעור הנשים בכנסת על כ-10% (11-12 נשים). לאחר מכן ירד שיעור זה, עד אשר הגיע לשפל של כ-6% בלבד (7 נשים) ב-1988. מאז בחירות 1999 חל שיפור ניכר בייצוג הנשים, אם כי הוא נותר נמוך למדי בהשוואה לדמוקרטיות ותיקות אחרות: בבחירות 2013, 22.5% מחברי הכנסת הנבחרים היו נשים (27 מתוך 120). גם בממד זה בולטים ההבדלים החדים בין המפלגות בישראל. יש מפלגות

לא מעטות המדירות נשים בקביעות – המפלגות החרדיות וחלק מהמפלגות הערביות (תע"ל ומד"ע) – ולעומתן מפלגות שייצוג הנשים בהן גבוה יחסית: ב-2013 בלטו במיוחד מרצ (50%), יש עתיד (42%) ובל"ד (33%).

חלק מן המפלגות בישראל משתמשות במנגנוני הבטחת ייצוג לנשים וכן לקבוצות נוספות, בעיקר לעולים, לנציגי אזורים גאוגרפיים ולמיעוטים אתניים ודתיים. באופן טבעי, מנגנונים אלה נפוצים בקרב מפלגות הבחורות את נציגייהן באמצעות פריימריז (ולעתים גם באמצעות מוסדות נבחרים), משום שבלעדיהם עלולים נציגי קבוצות חברתיות שהמפלגה מעוניינת בייצוגן להידחק למקומות לא ראליים. כך למשל שריינו שתי המפלגות הגדולות שלקראת הבחירות לכנסת ה-19 השתמשו בפריימריז – הליכוד והעבודה – מקומות ברשימתן (אם כי לאו דווקא גבוהים) לנשים ולנציגי עולים, לבני מיעוטים ולנציגי אזורים גאוגרפיים; הליכוד שריין מקום גם לצעירים.

ספרות המחקר על ממד התחרות מתמקדת בבחירת מנהיגים ומועמדים במפלגות הגדולות. ספרות זו גורסת כי התחרות בין המועמדים, שהייתה נמוכה למדי בתקופת הוועדה המסדרת, גברה עם המעבר לבחירתם בידי המוסדות המפלגתיים לפני כארבעה עשורים, ושרמתה ירדה במעט דווקא עם אימוץ הפריימריז, שמקשה על מועמדים חדשים וחסרי אמצעים להיבחר (Rahat, Hazan, and Katz, 2008). לגבי בחירת מנהיגים התמונה מורכבת יותר: במפלגות המקיימות פריימריז משתתפים יותר מתמודדים מאשר בבחירות המתקיימות במוסד מפלגתי נבחר, אך מבחינת פיזור הקולות מדובר בהתמודדות תחרותית פחות (Kenig and Rahat, 2014).

גם הדיון בספרות בדפוסי ההיענות מתמקד במפלגות הגדולות. לפי ספרות זו, עד שנות התשעים הייתה למוסדות המפלגה עוצמה רבה, ובשל כך נענו נציגי המפלגה להחלטותיהם. בהמשך נחלשה תלותם של חברי הכנסת במוסדות המפלגתיים, בעיקר בשל המעבר מבחירת מועמדים במוסדות לשיטת הפריימריז, ויש הגורסים כי בשל כך נחלשה השפעת המפלגה על התנהגות נבחריה (Akirav, 2010). עם זאת, כמה מהמוסדות המפלגתיים המשיכו למלא חלק מתפקידיהם המסורתיים, ובכלל זאת עריכת דיונים רעיוניים ואף השתתפות בקבלת החלטות לגבי אופן התנהלות המפלגה (קניג, 2013: 141). מכאן אפשר להסיק כי המוסדות ממשיכים להשפיע על נציגי המפלגה בשלטון. יש אף הגורסים כי הבדלים בשיטות בחירת המועמדים אינם משפיעים על התנהגות נציגי המפלגה בכנסת (Shomer, 2009).

השימוש שעושות המפלגות ברשת האינטרנט, המתקשר במאמר זה לממד השקיפות, חדש יחסית. כבר בבחירות 2006 העלו לאוויר חלק מהמפלגות אתרי אינטרנט (אטמור, 2008), אך לקראת בחירות 2009 ניכרה עלייה בשימוש ברשת, ובייחוד בבלוגים וברשתות חברתיות, אם כי נותרו הבדלים חדים בעניין זה בין המפלגות (אטמור וסיאני, 2011). בבחירות 2013 הציגו רוב המפלגות אתרים מתקדמים, הכוללים מידע רב על המפלגה ומאפשרים דו-שיח בין המפלגה לציבור הרחב, אך עדיין נותרו מפלגות שלא ניהלו אתרי אינטרנט (מד"ע והמפלגות המרכיבות את יהדות התורה) או מפלגות שניהלו אתרים דלים למדי (למשל התנועה).

ד. בניית השאלון ובדיקתו

ביקשנו להעריך את רמת הדמוקרטיה הפנימית במפלגות בישראל ערב בחירות 2013. במקרים שבהם התמודדו בבחירות רשימות המורכבות מכמה מפלגות, נבדקה כל מפלגה בנפרד. המפלגות הן יחידות הניתוח משום שהן הבוחרות את מנהיגיהן ואת נציגיהן לכנסת, ורק להן יש חברים ומוסדות חוץ-פרלמנטריים. עם זאת, בשני מקרים נאלצנו לבדוק רשימות שהסתמכו על "מפלגות מדף" – מפלגות רשומות אשר לא היו פעילות ו"אומצו" על ידי פוליטיקאים כדי לעמוד בדרישות החוק, המחייב רשימות מועמדים להתבסס על מפלגות רשומות. שתי הרשימות הללו הן רשימת התנועה, שהסתמכה על מפלגת חץ, ורשימת עם שלם, שהסתמכה על מפלגת אחיעזר.

בחנו כל מפלגה שיוצגה בכנסת היוצאת והתמודדה בבחירות, לבדה או ברשימה משותפת. כן נבחנו שלוש מפלגות חדשות, שלא יוצגו בכנסת היוצאת: התנועה, יש עתיד ועם שלם. מפלגות אלו נבחנו משום שעברו את אחוז החסימה באופן תדיר בסקרים שהתפרסמו בתקשורת.⁷ השאלון בדק את חמשת הממדים של הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית, אשר הזכרנו קודם לכן. כל ממד נבחן באמצעות כמה שאלות. בהסתמך על השאלון יכלה כל מפלגה לקבל בין 0 נקודות (היעדר כל ביטוי לדמוקרטיה פנים-מפלגתית) ל-100 נקודות (דמוקרטיה פנים-מפלגתית מרבית).

7 לרשימה מפורטת של סקרים ותוצאותיהם, ראו אתר סקרי בחירות, 2013.

פיתוח השאלות וקביעת אמות המידה ומשקלן היחסי התבססו על הידע שנצבר בנושא מפלגות ודמוקרטיה פנים-מפלגתית בארץ ובעולם ועל סיעור מוחות שנערך במסגרת קבוצה בת עשרה חוקרים שפעלה במכון הישראלי לדמוקרטיה. בעת פיתוח השאלות ניסינו ככל האפשר להסתמך על המדדים המעטים הקיימים לבחינת דמוקרטיה פנים-מפלגתית.

בחרנו שלא להעניק לכל הממדים משקל שווה. המשקל הגדול ביותר הוענק לממד ההשתתפות – 30%. ממד זה הוא היחיד הבוחן הן את ההגדרה המצמצמת לדמוקרטיה פנים-מפלגתית – כלומר תנאים הנוגעים לבחירת מועמדים ומנהיג, שבלעדיהם קשה לקבוע שמפלגה היא דמוקרטית – והן מאפיינים של דמוקרטיה פנים-מפלגתית איכותית. את שאר הממדים חילקנו לשניים: המשקל של תחרות וייצוגיות עמד על 20%, ושל היענות ושקיפות – 15%. לתחרות הוענק משקל גבוה יחסית משום שהספרות על דמוקרטיה ברמת המדינה מייחסת לה חשיבות רבה, ומשום שיש לה כאמור תרומה רבה למאפיינים אחרים של דמוקרטיה איכותית – היענות ואחריותיות. גם לייצוגיות יש תרומה רחבה לדמוקרטיה, משום שהיא מאפשרת לקבוצות השונות בחברה נגישות לשלטון ומבטאת שוויון מהותי בחברה. ייצוג נשים מופיע כאמור גם במדד מקיף למדי לבדיקת רמת הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית (Kittilson Caul and Scarrow, 2003), והוא נתפס על ידי מפלגות רבות, יחד עם השתתפות, כמאפיין דמוקרטי ממעלה ראשונה (Rahat, 2013). היענות ושקיפות גם הן ממדים חשובים, אך יש סיבות שבגינן החלטנו להעניק להן משקל מעט נמוך יותר. משקלה של ההיענות נמוך יחסית משתי סיבות: ראשית, הכלים שאנו משתמשים בהם כדי לבדוק אותה מוגבלים – כאמור, אנו בודקים רק היענות למוסדות המייצגים של המפלגה, ואין לנו דרך יעילה לבדוק היענות לציבור חברי המפלגה או לדמוס רחב יותר. שנית, ההיענות מבטאת בעיקרה את תפיסת הנציג כציר, שיש כאמור החולקים עליה. אשר לשקיפות, משקלה נמוך יחסית כי היא אינה מוזכרת בספרות המחקר הקיימת כאחד הממדים של דמוקרטיה פנים-מפלגתית. מכל מקום, גם לו הענקנו משקל שווה לכל ממד, לא היו חלים שינויים מהותיים בניקוד שאותו הייתה מקבלת כל מפלגה ובדירוגה בהשוואה למפלגות אחרות.⁸

8 בבדיקה שערכנו ובה הענקנו משקל זהה לכל הממדים, ברוב המקרים היה השינוי ב-1 נקודה או ב-2 נקודות מתוך 100; בשני מקרים – 3 נקודות; ובמקרה אחד – 4 נקודות (הניקוד של יש עתיד עלה מ-23 ל-27). השינוי היחיד בדירוג היה חילופי מקומות בין המקום האחד עשר (תע"ל) לשנים עשר (ש"ס).

הניתוח התבסס על תקנוני המפלגות וחוקותיהן (להלן: התקנונים) ועל מידע שהתקבל מגורמים רשמיים במפלגות, מאתרי האינטרנט שלהן ומדיווחים באמצעי התקשורת. הנתונים ואתרי האינטרנט נבדקו בפעם האחרונה ב־10 בדצמבר 2012, ארבעה ימים לאחר המועד האחרון להגשת רשימות המועמדים לכנסת לוועדת הבחירות המרכזית. כאשר הייתה סתירה ברורה ומוכחת בין הכתוב בתקנוני המפלגות ובין המתרחש הלכה למעשה, הסתמכנו על המתרחש ולא על הכללים הרשמיים. שני מקודדים בלתי תלויים בדקו את המפלגות באמצעות השאלון, ולאחר מכן השוו בין תשובותיהם, איתרו את אי־ההסכמות והביאו אותן להכרעה בפורום נרחב יותר של קבוצת המחקר.⁹ כפי שסוכם מראש, במקרים גבוליים גילתה קבוצת המחקר נדיבות כלפי המפלגות. ואולם היו מקרים שבהם לא עלה בידי הקבוצה להכריע בין שתי תשובות, ואז ניתן למפלגה ניקוד המשקף את הממוצע בין שתיהן.

כאמור, רמת הדמוקרטיה במפלגות נבדקה ערב בחירות 2013. הסיבה לכך היא שמפלגות בדרך כלל בוחרות את נציגיהן לכנסת, מחברות את מצען, קובעות כללים בדבר שריון מגזרים ומשפרות את אתר האינטרנט שלהן זמן קצר לפני הבחירות. כלומר: בתקופת הבחירות המפלגה נדרשת להכרעות ולמעשים הקשורים ישירות לשאלה אם מדובר במפלגה דמוקרטית, ולכן זהו הזמן המתאים ביותר להערכת רמת הדמוקרטיה הפנים־מפלגתית. בצד זה, השאלון גם בוחן היבטים רבים שאין להם קשר לבחירות לכנסת, והם חלק מהתנהלותה השוטפת של המפלגה: בחירות תחרותיות למנהיגות המפלגה ומוסדותיה, כינוס מוסדות מייצגים, היענות של נבחרי המפלגה למוסדות הללו ועריכת דיונים רעיוניים. לסיכום, אמנם השאלון מיועד להערכת רמת הדמוקרטיה הפנימית במפלגות ערב בחירות, אך הוא משקף את התנהלותן באופן כללי יותר ורלוונטי גם לתקופות אחרות.

9 שיעורי ההסכמה בין השופטים בשאלון כולו היו גבוהים מאוד: 95.8%. שיעורי ההסכמה בין השופטים בכל ממד בנפרד היו 89.8% (בממד ההשתתפות) עד 100% (בממד הייצוגיות). מהימנות בין שופטים נבדקה גם באמצעות השוואה בין הניקוד הכולל שהעניקו השופטים בכל ממד לכל מפלגה, ונמצאה גבוהה מאוד – *Krippendorff* $\alpha=0.98$. בכל ממד בנפרד המהימנות נעה בין *Krippendorff* $\alpha=0.96$ (בממד התחרות) ובין *Krippendorff* $\alpha=1$ (בממד הייצוגיות).

ה. ממצאים

מפלגות דמוקרטיות, מפלגות דמוקרטיות למחצה ומפלגות לא דמוקרטיות ממצאי המדד (ראו לוח 1) מלמדים כי בישראל פועלות מפלגות דמוקרטיות בצד מפלגות לא דמוקרטיות: הניקוד שקיבלו המפלגות נע בין 86 נקודות ל־2 נקודות. יתר על כן, המפלגות בישראל פרוסות לכל אורך הרצף ואינן נוטות להתרכז באמצע. הגדרנו מפלגות שקיבלו 61-100 נקודות "דמוקרטיות", מפלגות שקיבלו 30-60 נקודות "דמוקרטיות למחצה" ומפלגות שקיבלו פחות מ־30 נקודות "לא דמוקרטיות". מצאנו שתשע מפלגות הן לא דמוקרטיות, חמש הן דמוקרטיות ורק ארבע ממוקמות באמצע.

לוח 1: תוצאות מדד הדמוקרטיה המפלגתית ערב הבחירות לכנסת ה־19

סך הכול	שקיפות (מתוך 15)	היענות (מתוך 15)	תחרות (מתוך 20)	ייצוגיות (מתוך 20)	השתתפות (מתוך 30)	מפלגה	דירוג כללי
86	14	15	20	11	26	העבודה	1
75	13	10	20	11	21	הליכוד	2
74	15	8	20	5	26	מרצ	3
65	13	15	10	5	22	הבית היהודי	4
61	6	8	20	6	21	בל"ד	5
55	15	8	10	0	22	מק"י	6
51	10	7	10	0	24	התקווה	7
43	13	0	10	3	17	קדימה	8
38	8	8	10	6	6	ישראל ביתנו	9
23	15	0	0	6	2	יש עתיד	10
16	7	0	0	0	9	תע"ל	11
15	12	0	0	0	3	ש"ס	12
10	6	0	0	0	4	האיחוד הלאומי־ תקומה	13
8	6	0	0	0	2	עם שלם	14
8	4	0	0	4	0	התנועה	-
2	0	0	0	0	2	מד"ע	16
2	0	0	0	0	2	דגל התורה	-
2	0	0	0	0	2	אגודת ישראל	-

הקשרים בין הממדים השונים של הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית

כאמור, ספרות המחקר העוסקת בדמוקרטיה פנים-מפלגתית טוענת שהממדים השונים עלולים להתנגש זה בזה. ואולם מניתוחינו עולה כי מפלגות הנוטות להיות דמוקרטיות בממד אחד ייטו להיות כאלה גם בממדים אחרים.

ניתוח סטטיסטי של הממצאים מלמד כי בין כל ממד וממד נמצא מתאם המעיד על קשר חיובי מובהק בעוצמה כזו או אחרת. כל הקשרים בין ממדי ההשתתפות, התחרות וההיענות הם קשרים חזקים. עוצמתם חזקה יותר מהקשרים בין ממד הייצוגיות לשאר הממדים ובין ממד השקיפות לשאר הממדים, אשר חלקם בעוצמה חזקה וחלקם בעוצמה בינונית.¹⁰ בדומה, אמנם בין כל אחד מהממדים בנפרד ובין הניקוד הכולל שקיבלה המפלגה נמצא קשר חיובי מובהק וחזק, אך הקשרים בין הניקוד הכולל לבין כל אחד מהממדים השתתפות, תחרות והיענות חזקים יותר מאשר הקשרים בין הניקוד הכולל לבין ייצוגיות ושקיפות.¹¹ ואכן, המקרים הבולטים שבהם אין קשר בין הממדים קשורים לממדי הייצוגיות והשקיפות. לדוגמה, שתיים מהמפלגות המובילות בממד השקיפות הן מפלגה לא דמוקרטית (יש עתיד) ודמוקרטית למחצה (מק"י), וגם בממד הייצוגיות זוכות לניקוד גבוה יחסית מפלגה לא דמוקרטית (יש עתיד) ודמוקרטית למחצה (ישראל ביתנו).

הסבר אפשרי לכך הוא שהשתתפות, תחרות והיענות הן ממדים הבוחנים את עוצמתה של הנהגת המפלגה מול שחקנים אחרים במפלגה, בעיקר מוסדות מייצגים וחברים. בממדים אלה יש הבחנה ברורה למדי בין מפלגות המעניקות להנהגת המפלגה עוצמה רבה לבין מפלגות המבזרות את העוצמה בין ההנהגה לבין שחקנים אחרים. לעומת זאת, ייצוגיות ושקיפות אינן צפויות לפגוע בעוצמתה של הנהגת המפלגה – גם הנהגה שאינה מעוניינת לכזר את עוצמתה יכולה לבחור מיוזמתה להרכיב רשימה ייצוגית ולחשוף לציבור מידע רב על המפלגה, כדי לשפר את דימויה הציבורי או משיקולים אידאולוגיים. אפשר אולי

10 מתאם פירסון $p < 0.05$; השתתפות ותחרות $r = 0.89$; השתתפות והיענות $r = 0.82$; תחרות והיענות $r = 0.82$; ייצוגיות ותחרות $r = 0.73$; ייצוגיות והיענות $r = 0.67$; השתתפות ושקיפות $r = 0.65$; תחרות ושקיפות $r = 0.55$; היענות ושקיפות $r = 0.54$; ייצוגיות ושקיפות $r = 0.49$; השתתפות וייצוגיות $r = 0.48$.

11 מתאם פירסון $p < 0.05$. הקשר בין הניקוד הכולל לכל אחד מהממדים: תחרות $r = 0.95$; השתתפות $r = 0.94$; היענות $r = 0.89$; שקיפות $r = 0.74$; ייצוגיות $r = 0.72$.

לכנות שילוב מעניין זה בתואר "דיקטטורה נאורה". דוגמאות לכך הן ישראל ביתנו ויש עתיד. עם זאת, דגם זה אינו נפוץ, ובמרבית המקרים תציג המפלגה מאפיינים דומים – דמוקרטיים או לא דמוקרטיים – בכל הממדים.

גושים פוליטיים

נגדיר את הגושים כפי שהיה מקובל להגדירם לפני הבחירות: ימין – הליכוד, הבית היהודי, ישראל ביתנו, התקווה, האיחוד הלאומי-תקומה, עם שלם; מרכז-שמאל – העבודה, מרצ, קדימה, יש עתיד, התנועה; מפלגות ערביות – בל"ד, מק"י, תע"ל, מד"ע; מפלגות חרדיות – ש"ס, דגל התורה, אגודת ישראל. התוצאות מלמדות שכמעט בכל הגושים – ימין, מרכז-שמאל, מפלגות ערביות – אפשר למצוא מפלגות דמוקרטיות, דמוקרטיות למחצה ולא דמוקרטיות (לוח 2). יוצאות דופן הן המפלגות החרדיות, שכולן לא דמוקרטיות. גם במבחן סטטיסטי נמצא כי אין קשר מובהק בין ההשתייכות לגוש פוליטי לבין הניקוד הכולל של המפלגה.¹²

לוח 2: רמת הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית בגושים הפוליטיים

סך הכול	מפלגות לא דמוקרטיות	מפלגות דמוקרטיות למחצה	מפלגות דמוקרטיות	
100% (5)	40% (2)	20% (1)	40% (2)	מרכז-שמאל
100% (6)	33% (2)	33% (2)	33% (2)	ימין
100% (4)	50% (2)	25% (1)	25% (1)	מפלגות ערביות
100% (3)	100% (3)	0% (0)	0% (0)	מפלגות חרדיות

12 מבחן חי בריבוע $p > 0.1$.

גודל המפלגה

בשל ריבוי המפלגות הקטנות, סיווגנו את המפלגות לשני גדלים בלבד, לפי מספר המקומות הראליים שהוגדרו בעבורן: מפלגה קטנה – עד חמישה מקומות ראליים; מפלגה בינונית-גדולה – שישה מקומות ראליים ויותר. מחלוקה זו עולה שאף ששיעור נכבד מקרב המפלגות הקטנות הוא לא דמוקרטי, הן מפלגות קטנות והן מפלגות בינוניות-גדולות יכולות להיות דמוקרטיות, דמוקרטיות למחצה ולא דמוקרטיות (לוח 3). גם במבחן סטטיסטי נמצא כי אין קשר מובהק בין גודל המפלגה לבין ניקודה הכולל.¹³

לוח 3: רמת הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית במפלגות קטנות ובינוניות-גדולות

מפלגות קטנות (1-5 מקומות ראליים)	מפלגות דמוקרטיות למחצה	מפלגות לא דמוקרטיות	סך הכול
27% (3)	18% (2)	55% (6)	100% (11)
29% (2)	29% (2)	43% (3)	100% (7)

מפלגות חדשות

תוצאות המדר מלמדות שבעוד שחלק מהמפלגות הוותיקות היו דמוקרטיות, חלק דמוקרטיות למחצה ואחרות לא דמוקרטיות, הרי שהמפלגות החדשות – עם שלם, התנועה ויש עתיד – התנהלו כולן באופן לא דמוקרטי. השאלה המתבקשת היא אם הדבר נובע מכך שמפלגות חדשות נוטות באופן טבעי להתנהל באופן לא דמוקרטי בשל מאפיינים הנובעים מהיותן חדשות, או מסיבות אחרות. יש הטוענים כי למפלגות חדשות אין די זמן לגיבוש תשתית של חברים, מוסדות וכללי משחק דמוקרטיים. בשל קוצר הזמן צפויים מייסדי המפלגה לקבוע בעצמם את המנהיג, את הרשימה ואת המצע, ונבצר מהם לקיים בחירות למוסדות נבחרים בטרם הבחירות. הדבר צפוי לפגוע קשות בניקוד שיקבלו מפלגות חדשות בממדי ההשתתפות, התחרות וההיענות.

13 מבחן חי בריבוע $p > 0.1$.

זהו הסבר חלקי בלבד. ראשית, גם אם למפלגה חדשה אכן קשה יותר לגבש מוסדות וכללי משחק דמוקרטיים, בהחלט אין מדובר במשימה בלתי אפשרית, ויש דוגמאות למפלגות חדשות שהתנהלו באופן דמוקרטי כבר במערכת הבחירות הראשונה לאחר הקמתן. למשל, מפלגת התקווה אושרה בידי רשם המפלגות כשנה וחודשיים לפני הבחירות לכנסת ה־18 (Hoffman, 2007). עד הבחירות היא הספיקה לערוך פריימריז לראשות התנועה ולבחירת רשימתה לכנסת בהשתתפות כל חברי המפלגה, וגם ועידת המפלגה (המורכבת מכל החברים) כבר הייתה פעילה (בנדר, 2008). גם "התנועה הירוקה", שנרשמה כמפלגה רק כשלושה חודשים לפני בחירות 2009 (סופר, 2008), הספיקה לקיים לקראתן בחירות דמוקרטיות לתפקיד המנהיג ולמועמדיה לכנסת, בהשתתפות כל חברי המפלגה (אביעזר, 2008). אשר למפלגות החדשות שהתמודדו בבחירות לכנסת ה־19: על הקמתה של עם שלם הוכרז כשנה ותשעה חודשים לפני הבחירות לכנסת (Mandel, 2011); ואילו יאיר לפיד הודיע על כוונתו להתמודד בראש מפלגה חדשה כשנה לפני הבחירות, והגיש בקשה רשמית לרישום המפלגה לרשם המפלגות כתשעה חודשים לפני הבחירות (יש עתיד, 2013א). לפי הדוגמאות של מפלגת התקווה ושל התנועה הירוקה, הן עם שלם והן יש עתיד יכלו, אם רצו בכך, ליצור תשתית של חברים, לבחור את נציגיהן לכנסת באורח דמוקרטי ולהקים מוסדות נבחרים עוד לפני הבחירות לכנסת ה־19. בניגוד להן, התנועה אכן הוקמה רק שלושה חודשים לפני הבחירות (אזולאי וקרני, 2012), ולכן אפשר אולי לקבל את הטענה שלא היה לה די זמן להתארגן כדי לפעול באופן דמוקרטי – אם כי ניתן גם לטעון כי אם היה זה ערך מרכזי בעיני מקימיה הם יכלו להקדים את מועד הקמת התנועה (ציפי לבני הפסידה בבחירות לראשות מפלגת קדימה כעשרה חודשים לפני הבחירות לכנסת).

יותר מכך, גם אם נקבל את הטענה שהזכרה לעיל, ולפיה למפלגות חדשות קשה יותר להתנהל באופן דמוקרטי בממדים אחדים, הרי שבממד השקיפות והייצוגיות הן בהחלט יכולות לעשות כן, בהתאם לדגם "הדיקטטורה הנאורה". בממד הייצוגיות אף קל להן יותר להיות דמוקרטיות: במפלגה ותיקה יש חברי כנסת מכהנים (incumbents) רבים שרוצים להתמקם במקומות ראליים ברשימה, ובזכות מעמדם וקשריהם קל להם לעשות זאת יותר מאשר למועמדים חדשים. בפרלמנט שבו ייצוג הנשים נמוך, כמו בישראל, רוב חברי הכנסת המכהנים הם גברים. בשל כך, קשה למדי להגדיל משמעותית את ייצוג הנשים בקרב חברי

הכנסת של מפלגה מכהנת בין שתי כנסות עוקבות. במפלגה חדשה אין, מטבע הדברים, מועמדים מכהנים, ולכן קל יותר לנשים להיבחר למקומות ראליים ברשימה. במפלגות חדשות שבהן יו"ר המפלגה הוא זה שקבע את הרשימה – למשל יש עתיד, התנועה ועם שלם – קל היה עוד יותר להקפיד שיוצבו נשים רבות במקומות ראליים. היטיב לנצל יתרון זה יו"ר יש עתיד יאיר לפיד, שהציב נשים ב-30%-40% מהמקומות הראליים ברשימה (לפי הסקר האחרון לפני קביעת הרשימה), אך לעומתו הציבה יו"ר התנועה ציפי לבני רק מועמדת אחת נוספת מלבדה בתשעת המקומות הראליים, ויו"ר עם שלם חיים אמסלם לא הציב אף לא מועמדת אחת במקום ראלי. אין גם שום קשר הכרחי בין דמוקרטיה בממד השקיפות לבין הוותק של המפלגה – רמת השקיפות תלויה בהחלטת הנהגת המפלגה. גם בממד זה אפשר לראות שרק מפלגת יש עתיד בחרה להתנהל באופן דמוקרטי.

אם ננסה לכרוך את כוונותיהן העתידיות של מפלגות אלו, נמצא שהן במידה רבה בוחרות להתנהל באופן לא דמוקרטי. עם שלם היא תנועה המסתמכת בלעדית על הרב חיים אמסלם, המייסד והמנהיג של התנועה. אף שהוקמה לפני יותר משלוש שנים, נכון לכתיבת שורות אלה (יולי 2014) לא הוקמו בה מוסדות מסודרים ולא נקבעו כללי משחק ונהלים שינחו את התנהלותה. גם התנועה, שהוקמה כאמור לפני זמן קצר יותר, ממשיכה להסתמך בלעדית על ציפי לבני, ולא הפגינה עד כה מאמצים למסד את התנהלותה. במפלגת יש עתיד המצב שונה: למפלגה יש תקנון מפורט, הקובע את דרכי התנהלותה. אך ההתנהלות שתקנון זה מתווה היא דמוקרטית באופן חלקי: הוא אמנם קובע כי יוקמו מוסדות מפלגתיים נבחרים וכי הם יתכנסו ויקיימו דיונים בענייני המפלגה, אך בד בבד הוא קובע כי יו"ר המפלגה המייסד יאיר לפיד יכהן בתפקידו עד סוף הכנסת ה-21, וכי גם לאחר מכן יוענק ליו"ר המפלגה סמכויות נרחבות: קביעת הרשימה לכנסת והחלטה על הצטרפות לקואליציה ועל מינוי שרים מטעם המפלגה. לפי תקנון זה, לקראת הבחירות לכנסת ה-20 עשויה המפלגה לעבור מקטגוריית המפלגות הלא דמוקרטיות לקטגוריית המפלגות הדמוקרטיות למחצה. לקראת הכנסת ה-22 – עת אמור מוסד מייצג לבחור את יו"ר המפלגה – היא אף עשויה

לעבור לקטגוריית המפלגות הדמוקרטיות (יש עתיד, 2013ב).¹⁴ יצוין כי לפני הבחירות לכנסת ה-19 היה התקנון שונה, ולפיו היה לפיד אמור לכהן בתפקידו רק עד סוף הכנסת ה-20. אם כך, בעוד התנועה ועם שלם הוקמו בכוונה תחילה כלא דמוקרטיות, יש עתיד הוקמה כדיקטטורה נאורה, האמורה להפוך בהדרגה למפלגה דמוקרטית במידה סבירה – אם כי ייתכן שיש לבחון את כוונותיו של יושב ראש המפלגה בעין ביקורתית, לאור שינוי התקנון לאחר הבחירות. ראינו אפוא שהסיבה העיקרית לכך שעם שלם, התנועה ובמידה חלקית גם יש עתיד התנהלו באופן לא דמוקרטי בבחירות לכנסת ה-19 היא שהן כלל לא היו מעוניינות להתנהל באופן דמוקרטי בבחירות אלה ואינן מעוניינות לשנות זאת בעתיד הקרוב. ייתכן שאת ההסבר להתנהלותן הלא דמוקרטית יש אפוא לחפש לא במאפיינים המשותפים למפלגות החדשות באשר הן, אלא במאפיינים המשותפים באופן פרטני לשלוש המפלגות הללו – כולן מפלגות שאותן הקים ובראשן עומד יו"ר דומיננטי, המעוניין לשמור על עוצמתו גם בעתיד. סיבה נוספת היא תדמיתן הרעועה דווקא של המפלגות המתנהלות באופן דמוקרטי, בייחוד של אלה הבוחרות את רשימתן לכנסת באמצעות פריימריז, וכן הביקורת הקשה הנמתחת עליהן – בציבור, בתקשורת ובדוחות מבקר המדינה.¹⁵ במילים אחרות, דמוקרטיה פנים-מפלגתית איננה מתוגמלת מהבחינה החוקית ומהבחינה התקשורתית, ולכן המפלגות נרתעות מאימוצה או מוותרות עליה בקלות (קניג, איצקוביץ'-מלכה ושפירא, 2013).

1. סיכום

בראשית מאמר זה הוצבו שתי מטרות. ראשית, להציג מדד דמוקרטיה פנים-מפלגתית. למדד זה חשיבות רבה, הן משום שלדמוקרטיה פנים-מפלגתית השלכות חשובות על המפלגות ועל הפוליטיקה באופן כללי; והן משום שמדובר

14 בהנחה שהתקנון ימומש במלואו, שהבחירות למוסד הייצוגי וליו"ר המפלגה יהיו תחרותיות ושהמפלגה תשמור על הניקוד שקיבלה בממדי הייצוגיות והשקיפות, היא עשויה לקבל ניקוד של 45 לקראת הבחירות לכנסת העשרים, וניקוד של 63 נקודות לקראת הבחירות לכנסת ה-22.

15 לפחות אצל יאיר לפיד ייתכן שהדבר גם נובע מטרואמת עבר – האירועים שהתרחשו במועצת שינוי לקראת הבחירות לכנסת ה-17, שהסתיימו בפרישתו מהפוליטיקה של אביו, יוסף לפיד, ובהתרסקותם של שינוי ופלגיה.

בניסיון ראשוני וחלוצי לבדוק את כל ממדי הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית, ולא רק או בעיקר את ממד ההשתתפות. פיתוח הממד העלה תרומה לאפיון הקשר בין הממדים השונים: בניגוד לספרות המחקר הקיימת, הממד מצביע על כך שבמפלגות בישראל יש קשרים מובהקים וחזקים בין הממדים, ובייחוד בין השתתפות, תחרות והיענות. למדד עשויה גם להיות תרומה עתידית למחקר, משום שהוא מאפשר לבחון את המפלגות בישראל לאורך זמן ולזהות ולמדוד שינויים בהתנהלותן. אפשר להשתמש במדד גם לבחינת מידת הדמוקרטיה של מפלגות במדינות אחרות, שכן חמשת הממדים של הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית רלוונטיים גם להן. עם זאת, לשם כך יידרשו התאמות לאופייה הספציפי של מערכת המפלגות ושל שיטת הבחירות בכל מדינה.

שנית, רצינו ללמוד באמצעות המדד על אופיין של המפלגות בישראל. מהמדד עולה שב-2013 פועלות בישראל מפלגות דמוקרטיות בצד מפלגות שאינן דמוקרטיות, ורק מפלגות מעטות יחסית נמצאות בטווח שבין שני הקצוות. חלוקה זו מתבטאת בעיקר בממדי ההשתתפות, התחרות וההיענות, הקשורים הדוקות לעוצמתם של מוסדות המפלגה השונים. לעומת זאת, בממד הייצוגיות והשקיפות יש מפלגות לא דמוקרטיות ודמוקרטיות למחצה המפגינות דמוקרטיה פנימית – כינינו דגם זה "דיקטטורה נאורה".

ממצא חשוב נוסף הוא שאין קשר בין מידת הדמוקרטיה להשתייכותה הפוליטית של המפלגה ולגודלה. יוצאות הדופן הן המפלגות החרדיות, אשר כולן אינן דמוקרטיות. לבסוף, התוצאות מלמדות שהמפלגות החדשות שנבחנו במדד – יש עתיד, התנועה ועם שלם – התנהלו כולן באופן לא דמוקרטי. בחינה מדוקדקת יותר של תופעה זו מעלה שהדבר נובע בעיקר מאופיין ומבחירתן של שלוש המפלגות החדשות שנבחנו במדד, וכי סביר להניח שבחירה זו קשורה לירידה בקרנה של הדמוקרטיה פנים-מפלגתית בישראל, ופחות למאפיינים מהותיים המקשים על מפלגות חדשות להתנהל באופן דמוקרטי.

ז. נספח: שאלון מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית

1. השתתפות (30%)

א1. מי בוחר את מנהיג המפלגה? (5%)

- א. גוף של נציגים נבחרים (מרכז, ועידה, מועצה),¹⁶ חברי המפלגה או כלל הבוחרים (5 נקודות)
- ב. אליטה מצומצמת או מנהיג יחיד (0 נקודות)

ב1. מי בוחר את מנהיג המפלגה? (5%)

- א. מנהיג יחיד (0 נקודות)
- ב. קבוצה מצומצמת (1 נקודה)
- ג. נציגים נבחרים (3 נקודות)
- ד. כלל חברי המפלגה (4 נקודות)
- ה. כלל הבוחרים (5 נקודות)

ג1. מי בוחר את המועמדים לחברות בכנסת מטעם המפלגה? (5%)

- א. גוף של נציגים נבחרים (מרכז, ועידה, מועצה), חברי המפלגה או כלל הבוחרים (5 נקודות)
- ב. אליטה מצומצמת או מנהיג נבחר (0 נקודות)

ד1. מי בוחר את המועמדים לחברות בכנסת מטעם המפלגה? (5%)

- א. מנהיג יחיד (0 נקודות)
- ב. קבוצה מצומצמת (1 נקודה)
- ג. נציגים נבחרים (3 נקודות)
- ד. חברי המפלגה (4 נקודות)
- ה. כלל הבוחרים (5 נקודות)

16 נציגים במוסדות שבהם לפחות מחצית מהחברים נבחרו בידי חברי המפלגה או כלל הציבור לכהונה במוסד המדובר; ההגדרה כוללת גם בחירות שבוטלו ברגע האחרון משום שמספר המועמדים בהן היה שווה למספר הנבחרים או נמוך יותר ממנו.

11. מי מהבאים שותף בכתיבת המצע או עקרונותיו, כולל אשרורם? (5%)¹⁷
- למפלגה אין מצע (0 נקודות)
 - מנהיג יחיד (1 נקודה)
 - קבוצה מצומצמת (2 נקודות)
 - נציגים נבחרים (3 נקודות)
 - חברי המפלגה (4 נקודות)
 - כלל הבוחרים (5 נקודות)

11. מי מהבאים היה שותף בדיונים רעיוניים שקיימה המפלגה בארבע השנים האחרונות? (5%)¹⁸
- המפלגה אינה מקיימת דיונים רעיוניים (0 נקודות)
 - נציגים נבחרים (3 נקודות)
 - חברי המפלגה (4 נקודות)
 - כלל הבוחרים (5 נקודות)

2. ייצוגיות (20%)

- 2א. כמה נשים נמצאות במקומות ראליים¹⁹ ברשימה לכנסת? (5%)
- מעל 45% (5 נקודות)
 - 35%-44% (4 נקודות)
 - 25%-34% (3 נקודות)
 - 15%-24% (2 נקודות)
 - 5%-14% (1 נקודות)
 - פחות מ-5% (0 נקודות)

- 17 אם למפלגה יש מצע, אך לא ידוע מי כתב או אישר אותו, ופרט זה אינו מופיע בחוקת המפלגה או בתקנון שלה, הוגדר שהמצע נכתב בידי קבוצה מצומצמת.
- 18 אם מוסדות הכוללים נציגים נבחרים התכנסו, אך אין עדויות מוצקות שבכינוסים אלה נישאו שני נאומים לפחות שעסקו בסוגיות רעיוניות, הוענקו למפלגה 1.5 נקודות.
- 19 מספר מקומות השווה למספר המנדטים שבהן זכתה המפלגה בבחירות הקודמות, ללא התחשבות בפיצולים שהתרחשו במהלך כהונת הכנסת. יוצאת דופן הייתה מפלגת קדימה, אשר בשל הירידה החדה במספר המנדטים שהייתה צפויה לפי הסקרים לקבל בבחירות חושבו לה תשעה מקומות ראליים (מספר חברי הסיעה בכנסת היוצאת שהתמודדו ברשימתה גם בבחירות לכנסת הנכנסת). מספר המקומות הראליים של מפלגה חדשה נקבע לפי תוצאות הסקר הקרוב ביותר למועד קביעת הרשימה, ועמד על שלושה מנדטים לפחות. בהתאם לכך קיבלה יש עתיד ניקוד המשקף ממוצע של 9-10 מנדטים; התנועה – 9 מנדטים; ועם שלם – 3 מנדטים. לרשימת הסקרים המלאה, ראו אתר סקרי בחירות, 2013.

ב2. מהו ערך מדד הייצוגיות המשוקלל²⁰ של מועמדות ברשימת המפלגה (5%)

- א. מעל 0.45 (5 נקודות)
- ב. 0.44-0.35 (4 נקודות)
- ג. 0.34-0.25 (3 נקודות)
- ד. 0.24-0.15 (2 נקודות)
- ה. 0.14-0.05 (1 נקודות)
- ו. פחות מ-0.05 (0 נקודות)

ג2. מה שיעורן של הנשים מכלל חברי הכנסת של המפלגה? (5%)²¹

- א. מעל 45% (5 נקודות)
- ב. 44%-35% (4 נקודות)
- ג. 34%-25% (3 נקודות)
- ד. 24%-15% (2 נקודות)
- ה. 14%-5% (1 נקודות)
- ו. פחות מ-5% (0 נקודות)

ד2. האם המפלגה משתמשת במנגנונים להבטחת ייצוג (שריונים, מחוזות) כדי להבטיח את ייצוגן של הקבוצות הבאות ברשימתה לכנסת? (10%)

- א. מיעוטים אתניים (ערבים) או דתיים (מוסלמים, נוצרים, דרוזים) (2 נקודות)²²
- ב. עולים (2 נקודות)
- ג. גמלאים (2 נקודות)
- ד. צעירים (2 נקודות)
- ה. תושבי פריפריה גאוגרפית (2 נקודות)

20 לדרך החישוב וכללי החישוב ראו Rahat, Hazan, and Katz, 2008: 679.

21 לצורך חישוב המדד הכפלנו את סך הנקודות שהשיגה מפלגה בשאלות א2-ג2 ב-2/3. שאלה ג2 לא נבחנה במפלגות חדשות, ולכן לגביהן לא היה צורך בפעולה זו. כמו בשתי השאלות הקודמות, גם בשאלה ג2 בחנו את ייצוג הנשים בכנסת היוצאת בעת היבחרה. ייצוגם של מיעוטים אתניים או דתיים לא נבחן במפלגות שרוב מועמדיהן לכנסת משתייכים למיעוטים אלה (בל"ד, מק"י, תע"ל ומד"ע), ומפלגות אלה קיבלו 2.5 נקודות עבור הבטחת ייצוג של כל אחת מארבע הקבוצות האחרות.

3. תחרות (20%)
- 3א. האם נערכה התמודדות (2 מועמדים ויותר) על עמדת מנהיג המפלגה מאז הבחירות האחרונות (10%)?²³
1. כן (10 נקודות)
 2. לא (0 נקודות)
- 3ב. האם נערכו בחירות תחרותיות למוסדות מפלגתיים מייצגים כגון ועידה/מועצה/מרכז²⁴ בארבע השנים האחרונות? (10%)
1. כן (10 נקודות)
 2. לא (0 נקודות)
4. היענות/דיווחיות (15%)
- 4א. האם יש למפלגה מוסד ייצוגי והאם הוא התכנס פעם אחת לפחות בשנתיים האחרונות? (5%)
1. כן (5 נקודות)
 2. לא (0 נקודות)
- 4ב. האם מוסדות המפלגה הייצוגיים מבצעים את הפעולות הבאות? (10%)
- א. לוקחים חלק בקביעת השרים מטעם המפלגה (כך=4 נקודות, לא=0)
 - ב. מאשרים הצטרפות לקואליציה ו/או פרישה ממנה (כך=3 נקודות, לא=0)
 - ג. דנים בנושאי מדיניות (כך=3 נקודות, לא=0)
5. שקיפות (15%)²⁵
- 5א. עד כמה קל להשיג את חוקת/תקנון המפלגה? (5%)
- א. החוקה/תקנון המעודכנים נמצאים באתר האינטרנט או בעמוד הפייסבוק של המפלגה, או נשלחו למבקש לאחר בקשה אחת (5 נקודות)
 - ב. החוקה/תקנון הושגו לאחר ניסיונות אחדים (3 נקודות)
 - ג. החוקה/תקנון לא התקבלו מן המפלגה (0 נקודות)
23. במפלגת מק"י בדקנו את ההתמודדות על תפקיד יו"ר חד"ש והראשון ברשימת המועמדים שלה לכנסת ולא על תפקיד מזכ"ל מק"י, משום שבעל התפקיד המשפיע ביותר על התנהלות המפלגה בכנסת הוא דווקא יו"ר חד"ש.
24. הכוונה לבחירות שבהן יכלו להשתתף כל חברי המפלגה או ציבור רחב יותר.
25. בשתי השאלות נבדקו רק אתרי אינטרנט ודפי פייסבוק רשמיים של מפלגות ושל רשימות המייצגות אותן רשמית.

5. האם אפשר למצוא באתר האינטרנט או בעמוד הפייסבוק של המפלגה

את הרכיבים הבאים? (10%)²⁶

- א. תקנון (3 נקודות)
- ב. מצע/מסמך עקרונות המפלגה (3 נקודות)
- ג. מידע היסטורי על המפלגה (1 נקודה)
- ד. ביוגרפיות של נציגיה בכנסת/מועמדיה לכנסת (1 נקודה)
- ה. ביוגרפיה של מנהיג המפלגה (1 נקודה)
- ו. רשימת בעלי תפקידים ופרטי התקשרות (1 נקודה)
- ז. אירועים מפלגתיים עתידיים (1 נקודה)
- ח. אירועים מפלגתיים: תיעוד (1 נקודה)
- ט. מאמרים/תמלילי נאומים של אנשי המפלגה (1 נקודה)
- י. שימוש בשפות נוספות על העברית: אחת (1 נקודה), שתיים או יותר (2 נקודות)
- יא. נתוני תורמים (1 נקודה)
- יב. פורומים ומולטימדיה (קליפים, הפניות ליו טיוב או לפייסבוק וכדומה) (1 נקודה)
- יג. אפשרות לשליחת דוא"ל/פנייה למפלגה דרך האתר (1 נקודה)
- יד. אפשרות לצ'אט או לכל מגע אינטראקטיבי אחר (1 נקודה)
- טו. חדשות ועדכונים (1 נקודה)
- טז. מידע על סניפי המפלגה (1 נקודה)

26 חילקנו לשניים את הניקוד בשאלה 5 ועיגלנו אותו ל-10 נקודות לכל היותר.

מקורות

- אביעזר, משה, 2008. "התנועה הירוקה בוחרת את רשימתה לכנסת", *NRG מעריב*, 12.12.2008.
- אבנון, דן, 1993. "חוק ודמוקרטיה בחוק המפלגות", בתוך: הנ"ל (עורך), *חוק המפלגות בישראל*, תל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 37-61.
- אזולאי, מורן, ויובל קרני, 2012. "לבני הציגה את התנועה: באתי להילחם על ישראל", *ynet*, 27.11.2012.
- אטמור, ניר, 2008. "המרוץ אחר האינטרנט: מפלגות וקמפיין מקוון בבחירות 2006", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2006*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 365-400.
- אטמור, ניר, ואסף סיאני, 2011. "אתרי מפלגות בבחירות 2009: מבט השוואתי", בתוך: ארוז כהן ואזי לב־און (עורכים), *טכנולוגיה, חברה ופוליטיקה*, תל אביב: האגודה הישראלית למדע המדינה, עמ' 177-210.
- אתר סקרי בחירות, 2013. "סקרי בחירות 2013".
- בנדר, אריק, 2008. "ח"כ אריה אלדר יעמוד בראש מפלגת התקווה", *NRG מעריב*, 9.12.2008.
- יש עתיד, 2013. "על יאיר לפיד", אתר יש עתיד.
- , 2013. "תקנון מפלגת 'יש עתיד'", אתר יש עתיד.
- מרזל, יגאל, 2006. "דמוקרטיה פנימית במפלגות", בתוך: גדעון רהט (עורך), *בחירת מועמדים בישראל: המצוי והרצוי*, תל אביב: המכון לחקר הכלכלה והחברה, עמ' 60-80.
- סופר, כילי, 2008. "התנועה הירוקה נרשמה כמפלגה", אתר הסביבה, 11.11.2008.
- קניג, עופר, 2013. "מצב המפלגות בישראל: דיאגנוזה", בתוך: גדעון רהט, שלומית ברנע, חן פרידברג ועופר קניג (עורכים), *תיקון שיטת הממשל בישראל*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 125-144.
- קניג, עופר, רעות איצקוביץ־מלכה, ואסף שפירא, 2013. "דמוקרטיה פנים־מפלגתית", בתוך: גדעון רהט, שלומית ברנע, חן פרידברג ועופר קניג (עורכים), *תיקון שיטת הממשל בישראל*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 214-236.
- רהט, גדעון, 2010. "התוצאות הפוליטיות של שיטות בחירת המועמדים לכנסת השמונה עשרה", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2009*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 267-298.

שוורץ אלטשולר, תהילה, 2012. מדיניות ממשל פתוח בישראל בעידן הדיגיטלי, מחקר מדיניות 91, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

Akirav, Osnat, 2010. "Candidate Selection and a Crowded Parliament: The Israeli Knesset, 1988–2006," *Journal of Legislative Studies* 16 (1): 96–120.

Berge, Benjamin von dem, Thomas Poguntke, Peter Obert, and Diana Tipei, 2013. *Measuring Intra-Party Democracy*, Heidelberg: Springer.

Bille, Lars, 2001. "Democratizing a Democratic Procedure — Myth or Reality? Candidate Selection in Western European Parties, 1960–1990," *Party Politics* 7 (3): 363–380.

Childs, Sarah, 2013. "Intra-Party Democracy: A Gendered Critique and a Feminist Agenda," in: William Cross and Richard S. Katz (eds.), *The Challenges of Intraparty Democracy*, Oxford: Oxford University Press, pp. 81–99.

Cross, William, and Richard S. Katz (eds.), 2013. *The Challenges of Intraparty Democracy*, Oxford: Oxford University Press.

Dahl, Robert A., 1970. *After the Revolution? Authority in a Good Society*, New Haven: Yale University Press.

—, 1998. *On Democracy*, New Haven and London: Yale University Press.

Diamond, Larry, and Leonardo Morlino, 2005. *Assessing the Quality of Democracy*, Baltimore: The John Hopkins University Press.

Diaz, Mercedes M., 2005. *Representing Women? Female Legislators in West European Parliaments*, Colchester: ECPR.

Foot, Kristen A., and Steven M. Schneider, 2006. *Web Campaigning*, Cambridge, MA: MIT Press.

Freedom House, 2013. "[Freedom in the World 2013](#)," Freedom House.

Gauja, Anika, 2013. "Policy Development and Intra-Party Democracy," in: William Cross and Richard S. Katz (eds.), *The Challenges of Intraparty Democracy*, Oxford: Oxford University Press, pp. 116–149.

Hazan, Reuven Y., 2002. "Candidate Selection," in: Lawrence LeDuc, Richard G. Niemi, and Pippa Norris (eds.) *Comparing Democracies 2: New Challenges in the Study of Elections and Voting*, London: Sage, pp.108–126.

- Hazan, Reuven Y., and Gideon Rahat, 2010. *Democracy within Parties: Candidate Selection Methods and Their Political Consequences*, Oxford: Oxford University Press.
- Hoffman, Gil, 2007. “Party Registrar Makes Gaydamak, Eldad Parties Official,” *The Jerusalem Post*, 9.12.2007.
- Huntington, Samuel P., and Joan M. Nelson, 1976. *No Easy Choice: Political Participation in Developing Countries*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Katz, Richard S., and Peter Mair, 1995. “Changing Models of Party Organization and Party Democracy,” *Party Politics* 1 (1): 5–28.
- Kenig, Ofer, 2009a. “Democratization of Party Leadership Selection: Do Wider Selectorates Produce More Competitive Contests?” *Electoral Studies* 28 (2): 240–247.
- , 2009b. “Democratizing Party Leadership Selection in Israel: A Balance Sheet,” *Israel Studies Forum* 24 (1): 62–81.
- Kenig, Ofer, and Gideon Rahat, 2014. “Selecting Party Leaders in Israel,” in: Jean-Benoit Pilet and William Cross (eds.), *Leadership Selection in Contemporary Parliamentary Democracies*, London: Routledge, pp. 206–221.
- Kirchheimer, Otto, 1966. “The Transformation of the Western European Party Systems,” in: Joseph LaPalombara and Myron Weiner (eds.), *Political Parties and Political Development*, Princeton: Princeton University Press, pp. 177–200.
- Kittilson Caul, Miki, and Susan E. Scarrow, 2003. “Political Parties and the Rhetoric and Realities of Democratization,” in: Bruce E. Cain, Russell J. Dalton, and Susan E. Scarrow (eds.), *Democracy Transformed? Explaining Political Opportunities in Advanced Industrial Democracies*, Oxford: Oxford University Press, pp. 59–80.
- Kymlicka, Will, 1995. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford: Clarendon Press.

- Mandel, Jonah, 2011. "Amsalem Launches Alternative to Shas," *The Jerusalem Post*, 15.4.2011.
- Phillips, Anne, 1995. *The Politics of Presence: The Political Representation of Gender, Ethnicity, and Race*, New York: Oxford University Press.
- Rahat, Gideon. 2008. "Entering through the Back Door: Non-party Actors in Intra-party (S)electoral Politics," in: David M. Farrell and Rüdiger Schmitt-Beck (eds.), *Non-Party Actors in Electoral Politics: The Role of Interest Groups and Independent Citizens in Contemporary Election Campaigns*, Baden-Baden: Nomos, pp. 25–44.
- , 2009. "Which Candidate Selection Method is the Most Democratic?" *Government and Opposition* 44 (1): 68–90.
- , 2013. "What is Democratic Candidate Selection?" in: William Cross and Richard S. Katz (eds.), *The Challenges of Intraparty Democracy*, Oxford: Oxford University Press, pp. 136–149.
- Rahat, Gideon, Reuven Y. Hazan, and Richard S. Katz, 2008. "Democracy and Political Parties: On the Uneasy Relationship between Participation, Competition and Representation," *Party Politics* 14 (6): 663–683.
- Rehfeld, Andrew, 2009. "Representation Rethought: On Trustees, Delegates, and Gyroscopes in the Study of Political Representation and Democracy," *American Political Science Review* 103 (2): 214–230.
- Sartori, Giovanni, 1965. *Democratic Theory*, New York: Praeger.
- , 1987. *Theory of Democracy Revisited*, Chatham, NJ: Chatham House.
- Scarrow, Susan E. 1999. "Parties and the Expansion of Direct Democracy: Who Benefits?" *Party Politics* 5 (3): 341–362.
- Schattschneider, Elmer E., 1942. *Party Government*, New York: Farrar and Rinehart.
- Schmitter, Philippe C., and Terry L. Karl, 1991. "What is Democracy... and is Not," *Journal of Democracy* 2 (3): 75–88.
- Schumpeter, Joseph A., 1942. *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper and Brothers.

- Shomer, Yael. 2009. "Candidate Selection, Procedures, Seniority, and Vote-Seeking Behavior," *Comparative Political Studies* 42 (7): 945–970.
- Teorell, Jan, 1999. "A Deliberative Defense of Intra-party Democracy," *Party Politics* 5 (3): 363–382.
- The Economist*, 2012. "[Democracy Index 2012](#)," The Economist Intelligence Unit.
- Verba, Sidney, Kay L. Schlozman, and Henry E. Brady, 1995. *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*, Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Ware, Alan, 1979. *The Logic of Party Democracy*, London: Macmillan.

מה בין פיזיקה לפוליטיקה?

מרכז המסה, שונות מרחבית ויציבות של קואליציות בישראל

דגנית אופק

א. פתח דבר

הרכבת הקואליציה במשטרים פרלמנטריים דוגמת ישראל היא חלק יסודי בתהליך הדמוקרטי, והיא כרוכה במשא ומתן, שבו נידונים המחיר והתועלת העולים משותפות קואליציונית. אחרי שהסכם הקואליציוני קורם עור וגידים עומדות לפני הקואליציה המשימות האמיתיות: יישום מדיניותה בכנסת וסיום כהונתה בהתאם למועד שקבע החוק. על חוסר היציבות של קואליציות בישראל נכתב רבות, ואף הועלו הצעות רבות ומגוונות לשינוי שיטת הבחירות כדי לחזק את היציבות הממשלתית. מאמר זה בוחן את המקור לחוסר יציבותן של הקואליציות מזווית חדשה, ובכך שואף לתרום להבנה טובה יותר של ההצעות לשינוי שיטת הבחירות בישראל הנמצאות על סדר היום.

בית הנבחרים הישראלי, הכנסת, הוא דוגמה מרתקת למחקר על התנהלות פרלמנטים. שיטת הבחירות היחסית שבה כל המדינה היא אזור אחד, היסטוריה רצופת משברים ביטחוניים וכלכליים, קליטת קהילות יהודיות מרחבי העולם ומתחים עם אזרחי המדינה הערבים הובילו למערכת פוליטית מרובת מפלגות. כמו במרבית המדינות הדמוקרטיות, שבהן נבחר הפרלמנט בשיטת הבחירות היחסית, גם בישראל לא הצליחה מפלגה אחת לזכות ברוב קולות הבוחרים, והיה צורך בבניית ממשלות קואליציוניות יציבות, המסוגלות לסיים את מלוא כהונתן כנקבע בחוק. מאמר זה מתמקד בגורמים המשפיעים על יציבות קואליציות בפרלמנטים מרובי שחקנים ובשיח פוליטי רב-ממדי, ובכך מקווה לתרום להבנת תהליכי הרכבת קואליציות בכלל ולתהליך הרכבת הקואליציה הנוכחית בפרט.

* המאמר נכתב כהמשך לעבודת הדוקטור שלי בהנחיית פרופ' גרעון דורון ז"ל ובהשראתו.

אבן היסוד למחקר על יציבות פוליטית במשטרים דמוקרטיים הונחה על ידי קנט ארו (Arrow, 1951) במשפטו המפורסם, משפט "איי-האפשרויות". ארו הוכיח כי אין פונקציית בחירה חברתית הוגנת המסוגלת לאגד ולייצג את העדפות הפרטים לתוצאה יציבה בלי לפגוע בעקרונות דמוקרטיים בסיסיים. אי-קבלת תוצאה סופית בתהליך בחירה כלשהו שומטת מהעקרונות הדמוקרטיים את הבסיס הלגיטימי לקיומם. חוקרים דוגמת צ'רלס פלוט (Plott), ריצ'רד מק־קלווי (McKelvey) ונורמן סקופילד (Schiefeld) אימצו את גישת "התאוריה המרחבית של תחרות אלקטורלית" ואת גישת "תורת המשחקים", והגיעו למסקנה הדומה למסקנתו של ארו. לטענתם במערכות פוליטיות רב-ממדיות ורב-שחקניות, נדירה הדרך לקבל תוצאה יחידה שתצליח להביס תחת עקרון הרוב כל תוצאה אחרת. רק במצבים שבהם מאופיינת המערכת הפוליטית בהתפלגות סימטרית של שחקנים סביב שחקן מסוים, התפלגות המאזנת בין גודלם ומשקלם של השחקנים, ניתן למצוא שיווי משקל ולקבל תוצאה יציבה (Plott, 1967; McKelvey, 1976; Shepsle, 1979; Schofield, 1986).

הנחת הסימטריות הנדרשת למציאת שיווי משקל יחיד הייתה המניע העיקרי למחקר המתואר במאמר זה. הרעיון שהנחה אותי היה לבחון כיצד תחומי מדע אחרים מתמודדים עם סוגיית היציבות במערכות שאינן סימטריות. למרבה הפליאה הגיעה התשובה דווקא מתחום מדעי הפיזיקה, וליתר דיוק מתורת המכניקה הקלאסית.

על פי תורת המכניקה מקור היציבות של גופים באשר הם – דוממים או חיים – מכונה נקודת "מרכז המסה" או "מרכז הכובד". מרכז המסה הוא נקודה במרחב שבה מרוכזת מסת כלל הגופים המרכיבים את המערכת. חישוב מיקום מרכז המסה של מערכת כלשהי תלוי במיקומם ובמשקלם הסגולי של תתי-הגופים המרכיבים את המערכת (תתי-הגופים יכולים להיות בעלי משקל סגולי שונה). מקומו של מרכז המסה הוא פונקציה של המקום ושל המסה של כל הגופים המרכיבים את המערכת (Ruina and Pratap, 2009). כל תכנון, בנייה והפעלה של גופים מורכבים דוגמת רובוטים, מכונות וכלי שיט מביאים בחשבון את מיקום מרכז המסה כדי לאפשר קבלת גופים יציבים ובטוחים. דרך נוספת להבין את משמעותו של מרכז המסה כנקודת שיווי משקל היא להתבונן באדם הגולש במורד ההר המושלג מעל גלי הים או אפילו המחליק בגלגלת בתנועות גופו, שמטרתן לאתר את מרכז המסה של גופו כדי לשמור על יציבותו,

כך שיוכל להמשיך בגלישה. אם המערכות המתוארות לעיל מסוגלות לחזור לשיווי משקל גם לאחר מכות וטלטלות, ראוי שגם המערכת הפוליטית הסובלת ממשברים שונים, חברתיים וכלכליים, פנימיים או חיצוניים תאמץ את מרכז המסה כאסטרטגיה לשמירה על יציבות פוליטית. מכאן עולה תרומתו העיקרית של מאמר זה: הניסיון התאורטי והאמפירי לאמץ מונח הלקוח משדה מחקר אחר וליישמו בשדה המחקר הפוליטי. ההחלטה להשתמש במרכז המסה למערכת הפוליטית נובעת מעצם ההגדרה של מרכז המסה כפי שהסברתי אותה. אם אפשר לחשב את נקודת מרכז המסה של מערכות המורכבות מתתי-גופים בעלי משקל שונה הנמצאים במקומות שונים במרחב, מדוע שלא להתייחס למערכת הפוליטית כאל גוף פיזיקלי המורכב מתתי-גופים בעלי משקל שונה הממוקמים במרחב באופן שאינו סימטרי? האם החישובים הגאומטריים שעושה המכניקה בחיפוש אחרי מרכז הכובד שונים מהחישובים הגאומטריים שעושה גישת התאוריה המרחבית של תחרות אלקטורלית? שתיהן משקללות לתוך חישוביהן את משקלם ואת מיקומם של הגופים השונים בחיפוש אחרי שיווי משקל. בהמשך אראה כי ניתן להשאיל את מרכז הכובד הפיזיקלי ולהמירו לשדה הפוליטי. ההבדל בין שני התחומים טמון באופן שבו מכנות שתי הגישות את מושאי המחקר. המכניקה מכנה את העצמים "גופים" או "תתי-גופים" ומחשבת את משקלם הסגולי ואת מיקומם במרחב, ואילו גישת התאוריה המרחבית של תחרות אלקטורלית מכנה את מושאי המחקר שלה "שחקנים פוליטיים" או "מפלגות", והיא מחשבת את מיקומם במרחב כמיקום אידאולוגי, ואת משקלם כמספר המנדטים או הכיסאות שיש לשחקנים בפרלמנט. לאור זאת אני מאמצת את נוסחת חישוב "מרכז המסה" למציאת נקודת שיווי המשקל במערכות פוליטיות ובוחנת את ההשפעה שיש לנקודה זו על היציבות הפוליטית.

המחקר מתמקד בישראל ובמערכות פוליטיות פרלמנטריות דוגמתה, שבהן לאחר הבחירות מוקמת קואליציה ממפלגות המאמצות מדיניות מוסכמת. מטרתו של המחקר לבחון אם היציבות הקואליציונית מושפעת ממידת המרחק בין מדיניות הקואליציה המוסכמת לעמדת מרכז המסה הפרלמנטרי. היציבות הקואליציונית נבחנת בממד הזמן, כלומר לאחר כמה חודשים מאז שהוקמה הקואליציה, ובמהלכם הצליחה לכהן או לשמר את עצמה. מכאן עולה השערת המחקר הראשונה: ככל שמדיניות הקואליציה קרובה יותר למרכז המסה הפרלמנטרי, כך תכהן הקואליציה זמן רב יותר, ולהפך.

תרומה נוספת המתקבלת ממצייאת נקודת מרכז המסה למערכת הפוליטית היא האפשרות לבנות מדד שיתאר את מידת הפיזור והפיצול של המערכת הפוליטית. הטענה כי מידת פיצולה של המערכת הפוליטית מערערת את יציבותן של קואליציות נאמרה על ידי חוקרי מדע המדינה רבים (Rae, 1967; Laakso and Taagepera, 1979; Powell, 1982; Schofield, 1995; Warwick, 2007). המדדים הקיימים בספרות לחישוב מידת הפיצול של פרלמנטים הביאו בחשבון את גודל המפלגות בהשוואה לגודל הפרלמנט, ללא התייחסות למרחקים האידאולוגיים ביניהן (Rae, 1967; Laakso and Taagepera, 1979). מדדים שהביאו בחשבון את המרחקים האידאולוגיים נוסף על מספרן ועל גודלן של המפלגות התייחסו לממד אידאולוגי אחד בלבד (Maoz and Somer-Topcu, 2010), או למרחקים אידאולוגיים בין המפלגות בעלות העמדות הקיצוניות ביותר במערכת הפוליטית (Tsebelis, 1995).

מדד "השונות המרחבית" שיוצג כאן מצליח לשלב את גודל המפלגות ביחס לגודל הפרלמנט ואת המרחקים האידאולוגיים בין כל המפלגות. הבחירה במונח "שונות" נעשתה משום שהמדד נבנה על בסיס חישוב מדד השונות הסטטיסטי, ופרשנותם דומה. משמע, ככל שערכו של מדד השונות המרחבית גבוה יותר, כך מספר המפלגות נמוך יותר, והמרחקים האידאולוגיים ביניהן גדולים יותר. במילים אחרות, מספר המפלגות ליחידת שטח נמוך יותר. הקשר בין ערכו של מדד השונות המרחבית ליציבות הקואליציונית מסתמך על גישת "שחקני הווטו" (veto players), שטבע ג'ורג' טסבליס (Tsebelis, 2002). על פי הגדרתו שחקני וטו הם שחקנים אשר הסכמתם נדרשת כדי לשנות את הסטטוס קוו הקיים במערכת הפוליטית. טסבליס מוכיח כי ככל שהמרחק האידאולוגי בין השחקנים רב יותר, כך יכולתם להגיע להסכמה משותפת ולשנות את הסטטוס קוו נמוכה יותר, ולכן היציבות הפוליטית עולה. אם נתייחס למדיניות הקואליציה כמעין סטטוס קוו הקיים במערכת הפוליטית ניתן לומר, כי ככל שעורך השונות המרחבית גבוה יותר, הסיכוי להביס את מדיניות הקואליציה דווקא נמוך יותר, ויציבותה עולה. המרחקים האידאולוגיים הגדולים בין המפלגות הופכים את האפשרות לפרישת מפלגות מהקואליציה ולחבירה למפלגות האופוזיציה ללא כדאית.

מכאן עולה השערת המחקר השנייה: **ככל שעורך השונות המרחבית גבוה יותר, כך תכהן הקואליציה זמן ממושך יותר, ולהפך.** בחינת התאוריות והמודלים השונים שיוצגו בהמשך תיעשה עבור כל מערכות הבחירות שהתקיימו בישראל

משנת 1949 ועד שנת 2013. ראשית אסקור את התאוריות הקיימות בספרות הקשורות לתהליכי הרכבת קואליציות בד בבד עם התאוריות המתיחסות ליציבותן של קואליציות. לאחר מכן אפרט את שני המונחים העומדים במוקד במחקר זה: מרכז המסה והשונות המרחבית. בהמשך אציג את המתודולוגיה של המחקר ואתאר את אוכלוסיית המחקר, את המשתנים ואת השיטות הסטטיסטיות לבחינה אמפירית של יעילות המודלים. אחר כך אציג את פתרונות שיווי המשקל השונים מול מרכז המסה על מפת המפלגות בכנסת ה-19, ואת השונות המרחבית לאורך כל כנסות ישראל. הסעיף לאחר מכן יציג את תוצאות המודלים שבחנו את השפעת מרחק מדיניות הקואליציה ממרכז המסה והשונות המרחבית על יציבות הקואליציה. לסיום אציג את מסקנות הממצאים ואבחן את השלכותיהם על מחקרים פרלמנטריים עתידיים.

ב. תאוריות של יציבות קואליציות

במשטרים פרלמנטריים, המאמצים את שיטת הבחירות היחסית, נדיר למצוא מפלגה אחת הזוכה ברוב קולות הבוחרים, ולכן נאלצות כמה מפלגות להתאגד ולהרכיב קואליציה שתוכל לזכות באמון רוב חברי הפרלמנט.

אבני היסוד למחקר על תהליכי הרכבת קואליציות הונחו על ידי ויליאם ריקר ב-1962 (Riker, 1962), אשר ניסח את "עקרון הגודל" שעל פיו הקואליציות שיורכבו יהיו "קואליציות מנצחות מינימליות" (— minimum winning coalition) (MWC). המודל של ריקר מתעלם מההיבט האידאולוגי ומתבסס על ההנחה כי מטרתן העיקרית של המפלגות בהיכנסן לקואליציה היא קבלת משרות שלטוניות ותקציבים בלבד (office-seeking). רוברט אקסלרוד (Axelrod, 1970) היה הראשון ששילב גם את הממד האידאולוגי בתהליך הרכבת הקואליציה. לטענתו, קואליציות יציבות יהיו בעלות המספר המינימלי של חברים הנדרש לקבלת הרוב בפרלמנט ובעלות הפער האידאולוגי הקטן ביותר בין חברי הקואליציה. אקסלרוד כינה קואליציות כאלה: קואליציות קשורות מינימליות (minimum connected winning coalition — MCWC).

אברהם דה-סוואן (Swaan, 1973) טען כי המוטיבציה העיקרית של המפלגות בהיכנסן לקואליציה היא השפעה מדינית (policy seeking), ולכן קואליציה יציבה תורכב ממפלגות שהפער האידאולוגי ביניהן הוא הקטן ביותר. דיוויד אסטון-סמית' וג'ורג' בנקס (Austen-Smith and Banks, 1988) משלבים אף

הם בין שתי התפיסות – חיפוש משרות והשפעה מדינית – וטוענים כי בעת המשא ומתן להרכבת קואליציה דורשות המפלגות משרות שלטוניות תמורת הפשרות המדיניות הנדרשות מהן. החיסרון של התאוריות המשלכות את ההיבט האידאולוגי הוא בהתאמתן למערכות פוליטיות חד-ממדיות בלבד, כלומר למערכות שבהן במרכז השיח הפוליטי עומד נושא אידאולוגי אחד.

המחקר על הרכבת קואליציות במערכות פוליטיות רב-ממדיות דוגמת ישראל דרש מציאת שיווי משקל במערכת הפוליטית בטרם ניסוח מודל להרכבת הקואליציה עצמה. תאוריות קואליציוניות במערכות חד-ממדיות התבססו על "משפט הבחור החציוני" שפיתחו אנתוני דאונס (Downs, 1957) ודונקן בלק (Black, 1958). כיוון שאי-אפשר ליישמו במערכות פוליטיות רב-ממדיות, נדרש היה לנסח פתרון שיווי משקל המתאים למערכות אלה.

שיווי המשקל בתורת המשחקים השיתופיים מכונה "ליבה", שהתנאי לקיומה הוא שאין עמדה אחרת במרחב המסוגלת להשיג רוב כנגדה ולהביסה (Plott, 1967; McKelvey, 1976; 1979). הבעיה הגדולה הייתה שבמערכות פוליטיות רב-ממדיות ורב-שחקניות נדיר למצוא עמדה שתענה על התנאים הללו.

סקופילד (Schofield, 1986) נעזר בגישת התאוריה המרחבית של תחרות אלקטורלית ומציג שיווי משקל הנקרא "ליבה יציבה מבנית" (structurally stable core — SSC). לדבריו ליבה זו מתוארת במרחב כנקודה שדרכה יש להעביר את כל חותכי המרחב האפשריים, כך שיחלקו את המרחב הגאומטרי לשניים. אם לא נמצא אף לא חוצה מרחב אחד, שבתחומו אפשר למצוא יותר מ-50% חברי הפרלמנט, ניתן לומר כי המפלגה שדרכה העברנו את חותכי המרחב היא "מפלגת ליבה", וכי הקואליציה שתרכיב תהיה יציבה. החיסרון של הליבה היציבה מבנית הוא שבמקרים רבים היא ריקה. פתרון חלופי למצבים אלו פיתח בהמשך סקופילד (Schofield 1993; 1995), והוא כינה אותו "הלב". מונח זה מבטא אוסף נקודות מתוחמות במרחב המנבא את מדיניות הקואליציה העתידית (להלן סעיף ה). פתרון נוסף הציע מק-קלווי (McKelvey, 1979), והוא מכונה בפיו "חלמון" (yolk). החלמון הוא המעגל, התחום במצולע, בעל הרדיוס הקטן ביותר המשיק לכל צלעות הלב (להלן סעיף ה).

חסרונם של הפתרונות, המציגים אוסף נקודות במרחב הפוליטי, הוא שהם אינם מתכנסים לפתרון נקודתי יחיד, ונתונים לחסדי השולטים בסדר היום ולהסכמי קח ותן הנעשים בין המפלגות (Jeong, 2008). נוסף על כך, הנקודות

המדיניות הנמצאות בתחום יכולות במצבים מסוימים להביס זו את זו, ומשם קצרה הדרך לקבלת תוצאה מעגלית. מודל מרכז המסה שיוצג בסעיף הבא מנסה להתמודד עם סוגיה זו.

סוגיה חשובה, שממנה התעלמו תאוריות קואליציוניות העוסקות בגישת תורת המשחקים השיתופיים, הייתה תפקידם של כללי המשחק הפרלמנטריים בתהליך הרכבת הקואליציות (Tsebelis, 2002). קנת' שפסלי (Shepsle, 1979) היה הראשון שהדגיש את חשיבותם של המוסדות הפוליטיים ושל כללי המשחק הפוליטיים בהשגת יציבות פוליטית. לטענתו המוסדות הפוליטיים המעצבים את כללי המשחק מגבילים את השחקנים בבחירת העדפותיהם ואוכפים יציבות. לדבריו כללי משחק אלה מביאים לשיווי משקל, המכונה "שיווי משקל נאכף מבנית" (structure induced equilibrium — SIE).

תאוריות קואליציוניות, המתחשבות בכללי המשחק הפוליטיים, שייכות לתורת המשחקים הלא שיתופיים ומציגות את כללי המשחק לקביעת המפלגה המרכיבה את הקואליציה.¹ תאוריות אלה מכנות את מרכיב הקואליציה "מעצב" (formateur).² מעצב זה מנהל את המשא ומתן הקואליציוני והוא המעלה לפני המפלגות בפרלמנט הצעה לשותפות קואליציונית. ההצעה כוללת יישום מדיניות מסוימת וחלוקת משרות שלטון. אם תתקבל הצעתו, תורכב הקואליציה, ואם לא – יעבור התפקיד למעצב אחר, וחוזר חלילה, עד אשר תתקבל הצעה מסוימת (Baron and Ferejohn, 1989; Diermeier and Merlo, 2004).

הכללים המוסדיים במערכת הפוליטית, דוגמת אילו מפלגות רשאיות להתמודד ומהו אחוז החסימה, קובעים את התפלגות המפלגות בפרלמנט. התפלגות המפלגות שהתקבלה בעקבות הבחירות משפיעה על היציבות הקואליציונית. במילים אחרות, מספר המפלגות ומידת המרחקים האידאולוגיים ביניהן משפיעים באופן מכריע על תהליכי הרכבת קואליציה, ובייחוד על יציבותה (Sartori, 1976; Powell, 1982; Lijphart, 1994; Wariwick, 2007; Maoz, 2010 and Somer-Topcu, 2010). רוב החוקרים טוענים כי ככל שהמערכת הפוליטית

1 במדינת ישראל על פי חוק יסוד: הממשלה (2001) נשיא המדינה מטיל את תפקיד הרכבת הממשלה על ראש המפלגה המקבלת את התמיכה הגדולה ביותר של חברי הכנסת.

2 המונח *formateur*, שפירושו כאמור "מעצב", מקורו בשפה הצרפתית והוא המקובל בספרות המחקרית.

מקוטבת ומפוצלת יותר, כך היציבות הקואליציונית-פוליטית מעורערת יותר. טסבליס (Tsebelis, 2002) מציג טיעון הפוך ומוכיח כי מרחקים אידאולוגיים גדולים בין השחקנים דווקא מובילים ליציבות פוליטית. הוא נעזר לצורך כך בגישת "שחקני הווטו", שהם שחקנים המסוגלים לשנות את הסטטוס קוו הקיים בפרלמנט. אם נניח שמדיניות הקואליציה משקפת את עמדת הסטטוס קוו, שכן היא קיבלה את אמון הפרלמנט, שחקני הווטו צריכים למצוא שחקנים נוספים שיצטרפו אליהם כדי למוטט את הסטטוס קוו הקיים. במצב שבו המרחקים בין שחקני הווטו גדולים קשה למצוא עמדה אחרת שיתמכו בה יותר ממחצית חברי הפרלמנט (Tsebelis, 1995; 2002: 19–55). רעיון דומה מוצג במודל שפיתח איתי סנד (Sened, 1996), שבו משרות שלטוניות ניתנות למפלגות בתמורה לפשרות האידאולוגיות שהן עושות בהיכנסן לקואליציה. במצב שבו המרחקים בין המפלגות גדולים, מפלגה המעוניינת להקים קואליציה כחלופה לקואליציה הקיימת צריכה לשלם מחיר גבוה למפלגות הקואליציה בתמורה לפשרות האידאולוגיות, ולכן כדאיותו של תהליך זה עבור שני הצדדים נמוכה.

המדדים המתועדים בספרות לבחינת מידת הפיצול של המפלגות בפרלמנט הם מדד ריי (Rae, 1967), ומדד המספר האפקטיבי של המפלגות (effective number of parties — ENP; להלן מדד ENP). ראו Laakso and Taagepera (1979). המדדים הללו מתייחסים למספר המפלגות ולגודלן בהשוואה לגודל בית הנבחרים, אך מתעלמים מההיבט האידאולוגי שהוא בדרך כלל המקור למידת הפיצול הפוליטי. זאב מעוז וזינפ סומר-טופקו (Maoz and Somer-Topcu, 2010) משלבים את גודל המפלגה ואת מיקומה האידאולוגי, אך בונים מדד המתאים למערכות פוליטיות חד-ממדיות בלבד.

בסעיף הבא אציג מדד חדש, מדד "השונות מרחבית", המתייחס לגודל המפלגות ולמספרן ובו גם מתחשב במרחקים האידאולוגיים בין המפלגות על פי ממדי השיח הפוליטי.

ג. מרכז המסה ושונות מרחבית כתנאי ליציבות קואליציונית

ההגדרה הבסיסית של מרכז המסה של מערכת גופים או חלקיקים, כפי שמופיעה בספרי הפיזיקה, היא: נקודה במרחב שמסת המערכת כולה מתנהגת, לצרכים רבים, כאילו היא מרוכזת בה. מרכז המסה מושפע מהמקום ומהמסה של כל תתי-הגופים המרכיבים את המערכת (Ruina and Pratap, 2009)³. מהגדרה זו ניתן לראות במערכת הפוליטית מקבילה למערכת מכנית. במערכת פוליטית רב-מפלגתית למפלגות יש משקל אלקטורלי מסוים והן ממוקמות במרחב השיח פוליטי. כדי למצוא את נקודת מרכז המסה במערכת פוליטית אשתמש בנוסחה המתאימה שנלקחה מספרם של אנדי רואינה ורודרה פרטאפ (שם: 119-130).

נוסחת מרכז המסה:⁴

$$\bar{R}_{c.m.} = \frac{I}{M} \sum_i m_i \vec{r}_i$$

$$= \bar{R}_{c.m.} = \text{עמדת מרכז המסה של המערכת הפוליטית}$$

$$= M = \text{גודל הפרלמנט}$$

$$= m_i = \text{גודל המפלגה (מספר מנדטים או מספר מושבים שיש למפלגה בפרלמנט)}$$

$$= \vec{r}_i = \text{העמדה האידיאולוגית של מפלגה } i \text{ במערכת הפוליטית ביחס לראשית הציירים שנקבעו על ידי הממדים האידיאולוגיים}$$

3 מרכז המסה של גוף יכול להיות מחוץ לגוף עצמו. כך למשל מרכז המסה של שולחן יכול להיות מתחת לשולחן (Ruina and Pratap, 2009).

4 כדי להבין בפשטות רבה יותר את אופן חישוב מרכז המסה לגופים רב-מערכתיים אדגים את חישוב נוסחת מרכז המסה לשני גופים השונים במשקלם ובמיקומם כך:

$$D_1 = \frac{(m_1 \cdot d_1 + m_2 \cdot d_2)}{m_1 + m_2}$$

$$D_2 = \frac{(m_1 \cdot d_2 + m_2 \cdot d_1)}{m_1 + m_2}$$

$m_1, m_2 =$ מספר המנדטים שיש למפלגות 1 ולמפלגה 2. במרחב דו-ממדי, מרכז המסה של שני גופים אלה ממוקם בערכי הקורדינטות שחושבו, D_1 ו- D_2 .

נקודת מרכז המסה המתקבלת למערכת פוליטית בת שני ממדים מיוצגת על ידי שני ערכים (קורדינאטות): האחד מתקבל בציר ממד D_1 והשני מתקבל בציר הממד השני D_2 .⁵

החישוב לקבלת ערך המייצג את נקודת מרכז המסה לציר D_1 ייעשה על ידי סכמת התוצאות, המתקבלות מהכפלת גודל המפלגה (מספר מנדטים) בערך של מיקומה האידאולוגי בציר D_1 . את התוצאה המתקבלת יש לחלק בגודל הפרלמנט (M). באופן דומה מחשבים את הערך המייצג את נקודת מרכז המסה בממד השני, ממד D_2 .

המשמעות התאורטית של מציאת נקודת מרכז המסה במערכת פוליטית כנקודת שיווי משקל היא שהמצב האופטימלי יהיה כאשר הקואליציה תאמץ מדיניות התואמת את עמדת מרכז המסה, המייצגת עמדה אידאולוגית המשקללת את כל העמדות האידאולוגיות הקיימות בפרלמנט. עם זאת ניתן לומר כי ככל שמדיניותה של הקואליציה קרובה יותר לעמדת מרכז המסה, כך גובר הסיכוי שתצליח לכהן זמן רב יותר.

יתרון חשוב נוסף שיש למרכז המסה הוא היכולת לשמש נקודת עיגון לבניית מדד נוסף שאותו אכנה השונות המרחבית. כמו מושג השונות בסטטיסטיקה גם מדד השונות המרחבית מייצג את הצפיפות ואת מידת הפיזור או הקוטביות של המפלגות בפרלמנט. המשמעות התאורטית של ערך זה היא שככל שהוא גבוה, כך יורד מספר המפלגות ליחידת שטח.

נוסחת חישוב השונות המרחבית:

$$\sigma^2 = \frac{\sum_{i=1}^n f_i (DP_{c.m.} - \overline{MDR}_{c.m.})^2}{M}$$

שונות מרחבית

$DP_{c.m.}$ = המרחק בין העמדה האידאולוגית של מפלגה מסוימת לנקודת מרכז המסה של המערכת הפוליטית

$\overline{MDR}_{c.m.}$ = ממוצע המרחקים בין כל עמדות מפלגות למרכז המסה של המערכת הפוליטית

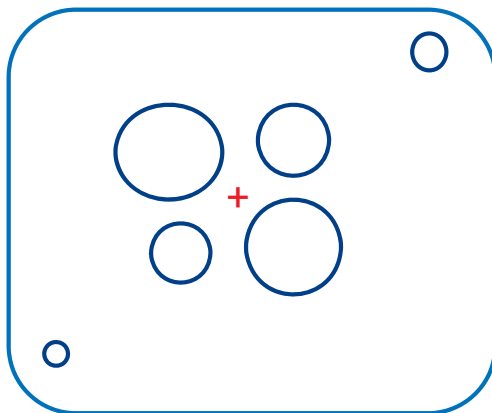
M = גודל הפרלמנט

5 לדוגמה: קורדינאטות (6, 7) מגדירות כי מרכז מסה של מערכת פוליטית בעלת שני ממדים אידאולוגיים נמצא בממד אחד (D_1) בעמדה שערכה הוא 6, ובממד השני (D_2) בעמדה שערכה הוא 7.

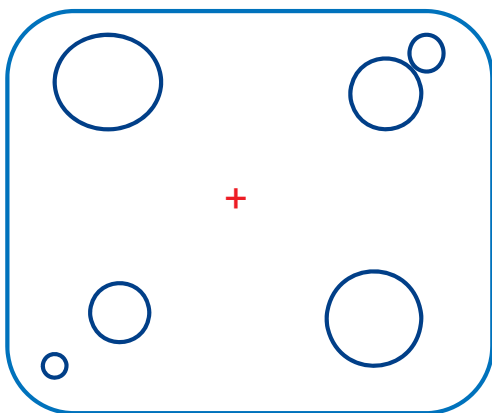
מה בין פיזיקה לפוליטיקה?

כדי להמחיש כיצד משפיע ערך השונויות המרחבית על יציבות הממשלה נבחן שני מצבים היפותטיים: מצב אחד שבו במערכת הפוליטית יש שש מפלגות, ארבע מהן קרובות זו לזו מהבחינה האידיאולוגית, והנותרות נמצאות הרחק מהן כפי שמתואר בתרשים 1. לעומת זאת בתרשים 2 אנו רואים כי אותן ארבע המפלגות רחוקות זו מזו מהבחינה האידיאולוגית, והשתיים האחרות נשארו באותו מיקום כמו בתרשים 1.

תרשים 1: מערכת שהשונויות המרחבית בה נמוכה

תרשים 2: מערכת שהשונויות המרחבית בה גבוהה

+ מרכז המסה

ערך השונות המרחבית המתקבל מהתפלגות המפלגות בתרשים 1 נמוך יותר מערך השונות המתקבל בתרשים 2. מהבחינה הפוליטית, הקרבה האידאולוגית בין המפלגות (תרשים 1) תוביל למאבקים פוליטיים קשים בהרכבת קואליציה, כל שכן בשמירה על שלמותה, שכן הפיתוי לעזוב את הקואליציה לטובת קואליציה חלופית גבוה. לעומת זאת בתרשים 2 ערך השונות המרחבית גבוה. המפלגות ממוקמות הרחק זו מזו, ומוקמת קואליציה בין שניים מהן; לשלישית, הנותרת בצד, יהיה קשה להרכיב קואליציה עם אחת המפלגות היושבות בתוך הקואליציה. מפלגה הנמצאת כבר בקואליציה תדרוש תמורה גדולה יותר מהיתרונות שיש לה כעת, ולא רק בגלל הפשרות האידאולוגיות שתידרש להן, אלא גם בגלל הסיכון האלקטורלי הכרוך באיבוד אמינותה בפני בוחריה.

ד. מתודולוגיה

כדי לנתח את תהליך הרכבת הקואליציות ואת זמן כהונתן בעזרת "התאוריה המרחבית של תחרות אלקטורלית" יש תחילה למפות את פיזור המפלגות עבור כל הכנסות שכיחנו בישראל בשנים 1949–2013. מיפוי זה יאפשר להשוות בין התאוריות להשגת שיווי משקל (שהוצגו לעיל) אל מול המודלים החדשים המוצגים במחקר זה על בסיס מרכז המסה והשונות המרחבית. אוכלוסיית המחקר כללה את כל הכנסות שכיחנו במדינת ישראל, החל בכנסת הראשונה וכלה בכנסת האחרונה, הכנסת ה-19. כיוון שברוב הכנסות כיהנו כמה קואליציות נאספו נתונים עבור כל אחת ואחת מהן.

עבור מפות פיזור המפלגות מופו עמדותיהן האידאולוגיות של המפלגות בשני הממדים העיקריים שלפיהם נערכות מערכות הבחירות בישראל: הביטחון והדת. רוב החוקרים, המנתחים את הפוליטיקה הישראלית לאורך שנותיה, טוענים כי במדינת ישראל קיימים כמה ממדים אידאולוגיים, אך השניים העיקריים המלווים את המדינה מראשית ימיה הם כאמור ממד הביטחון וממד הדת. הממד הביטחוני בישראל כולל את ההיבטים האלה: היחס לקונפליקט הישראלי-ערבי; אופי התגובה הצבאית שישראל צריכה להפעיל במצבי איום; וקביעת מפת

6 לייסק וגוטמן, 1977; דיסקין, 1988; ונטורה ושמיר, 1992; אריאן ושמיר, 1999; 2008; שמיר ואח', 2008; שמיר ואריאן, 2011; Shamir and Arian, 1983; Arian and Shamir, 1992.

הגבולות העתידית של מדינת ישראל בהתאם להסדרי ביטחון ושלוש. הממד הרתי כולל את ההיבטים האלה: מידת ההשפעה והמעורבות שיש להעניק לחוקי ההלכה היהודית במישור החוקתי ובמישור הפוליטי במדינת ישראל; מעמדם ותקצובם של מוסדות החינוך החרדים; גיוס בנות לצה"ל; ופטור שניתן לבחורי הישיבה מהשירות בצבא (דון-יחיא, 1997; ברק-ארוז, 2010).

ניסיון לשלב את הממד הכלכלי כממד נוסף למיפוי המפלגות בישראל לא צלח. למרות התייחסותן של המפלגות לממד זה במצעיהן, נמצא כי הבוחרים אינם מביאים אותו בחשבון בהצבעתם. בחינה אמפירית מוקדמת הראתה כי אין קשרים סטטיסטיים בין עמדותיהם של הבוחרים בנושאי כלכלה וחברה כגון – מדיניות הרווחה, מידת מעורבות הממשלה במשק ומצבם הכלכלי-חברתי – לבין דפוס הצבעתם בבחירות. נוסף על כך, בחינת תהליכי המשא ומתן להרכבת קואליציות וההסכמים הקואליציוניים הסופיים שנעשו בין המפלגות השותפות לקואליציה הראתה כי הממד הכלכלי אינו זוכה להתייחסות הולמת. כך למשל בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, מפ"ם שהציגה את הזרם האידאולוגי הקומוניסטי והייתה שותפה לממשלות שקמו, לא זכתה לשלב את מדיניותה בהסכמים הקואליציוניים (פלזנטל, 1974; דיסקין, 1975; 1976). כך גם בבחירות לכנסת ה-17 (2006): הקואליציה שהקימה מפלגת קדימה בראשותו של אהוד אולמרט כללה גם את מפלגת העבודה בראשותו של עמיר פרץ. במהלך הבחירות הכריז פרץ כי יש לשנות את המדיניות הכלכלית החברתית הקפיטליסטית שיישמו הממשלות הקודמות. בסופו של דבר כניסתה של מפלגת העבודה לממשלה לא שינתה את מדיניותה הכלכלית של הממשלה (Hazan and Diskin, 2009). בבחירות לכנסת ה-19 שנערכו תחת ההשפעה של המחאה החברתית שהתרחשה בקיץ 2011 נראה היה כי החשיבות של הממד הכלכלי תופשת תאוצה. אולם בחינת ההשפעה של הנושאים השנויים במחלוקת בבחירות אלה מראה כי גם הפעם כמו בעבר לממד הכלכלי לא הייתה השפעה ניכרת על דפוסי ההצבעה (ראו את מאמרן של שמיר וגדליה-לביא בקובץ זה).

איתור עמדתן האידאולוגית של המפלגות במרחב הפוליטי הדר-ממדי נעשה באמצעות ניתוח תוכנם הן של מצעי המפלגות והן של המחקר העוסק בהיבטים האידאולוגיים של המפלגות בישראל.⁷ זולת איתור העמדות האידאולוגיות של

7 שילבתי את שתי הזירות – ספרות המחקר ומצעי המפלגות – משום שחלק מהמפלגות לא פרסמו את מצעיהן לציבור בעשורים הראשונים של מדינת ישראל, או מפני שבמהלך

המפלגות, היה צורך לאתר גם את העמדות האידאולוגיות של הקואליציות שהורכבו, כלומר את המדיניות הפוליטית שעליה הסכימו כל המפלגות השותפות לקואליציה ושאותה הביאו להצבעת האמון בכנסת. מיפוי מדיניות הממשלות בממד הביטחוני ובממד הדתי נעשה אף הוא בעזרת ניתוח תוכן, בעיקר של נאומי ראשי הממשלות בפתחת המושב הראשון של הקואליציה החדשה. הבחירה בנאומי ראשי הממשלה נעשתה משום שההסכמים הקואליציוניים עצמם היו חשאיים עד 1992. הנאומים הללו משקפים במידה רבה את מדיניות הממשלה העתידית, מפני שראש הממשלה נדרש לרצות במסגרתם את כל שותפותיו לקואליציה. לאחר 1992 נותח גם תוכנם של ההסכמים הקואליציוניים ושל הנאומים.⁸

לצורך הניתוח ניסחתי היגדים המתארים את עולם התוכן של שני הממדים, הביטחוני והדתי, אשר שימשו לניתוח עמדות המפלגות ומדיניות הקואליציה. בניסוח ההיגדים השתמשתי בשאלות מסקרי דעת קהל שנערכו על ידי אשר אריאן בשנים 1969-1981 ובשנים 1984-2009 על ידי ועל ידי מיכל שמיר.⁹ ההיגדים שניסחתי מתארים את העמדות הקשורות לממד הביטחוני בכמה נושאים עיקריים. לדוגמה: גבולותיה העתידיים של מדינת ישראל (פשרות טריטוריאליות); מעמדה של ירושלים כבירת ישראל; מדיניות ההתיישבות בשטחים שכבשה ישראל; מעמדם של ערביי ישראל; ומדיניות כנגד פעולות איבה. בממד הדתי בוחנים

השנים נעלמו מהמפה הפוליטית בלי להשאיר תיעוד ארכיוני לניתוח עמדותיהן האידאולוגיות (למשל הפרוגרסיבים, הספרדים והמפלגות החרדיות). ניתוח הספרות שנכתבה בידי חוקרים אחרים אפשר לבנות התפלגות אידאולוגית של המפלגות באופן מתוקף ומהימן יותר.

8 נאומי ראשי הממשלות נלקחו משנתון הממשלה, המתפרסם על ידי שירות הפרסומים וההסברה של הכנסת. משנת 1992 נלקחו ההסכמים הקואליציוניים מהמאגר באתר הכנסת. השילוב בין ממצאי ניתוח התוכן שהתקבלו מההסכמים הקואליציוניים לבין ממצאי ניתוח נאומי ראשי הממשלות נעשה על ידי בניית סולם של כל המשתנים משני המקורות. בטרם בניית הסולם ערכתי בדיקות תוקף על ידי טכניקת ניתוח גורמים ובדיקת מהימנות על ידי מדד קריפנדורף אלפא (Krippendorff, 2004).

9 סקרי דעת הקהל הנערכים סמוך לבחירות כוללים שאלות הבוחנות את דעת הקהל במחלוקות העומדות במוקד מערכת הבחירות. כיוון שהמפלגות מסתמכות על דעת הקהל בקביעת מצע הבחירות שלהן, הנחתי כי נכון לשלב בין שאלות הסקר לבין ניתוח מצעי המפלגות.

ההיגדים את ההעמדות הקשורות להפרדת הדת מהמדינה. לדוגמה: מעמדה של השבת כיום מנוחה; צביון החינוך במוסדות הלימוד; גיוס בחורי ישיבה; מעמדה של הרבנות הראשית כדיני נישואים וגירושים; מדיניות תקצוב מוסדות החינוך החרדיים.

כדיקות המהימנות והתוקף, שניתן לממצאים שהתקבלו מניתוח תוכן המקורות, נעשו על פי הכללים הסטטיסטיים המקובלים והמפורטים אצל קלאוס קריפנדורף (Krippendorff, 2004), וכללו ניתוח גורמים מגשש (exploratory factor analysis) ואת מדד קריפנדורף אלפא (Krippendorff alpha), לכדיקת מהימנות בין שופטים.¹⁰

המשתנה התלוי המרכזי במחקר הוא מידת יציבותה של הקואליציה. בחינת יציבות הקואליציה נעשתה במונחים של זמן ולא במונחים של שינויים אידאולוגיים המתרחשים במהלך כהונתה. יציבותה של הקואליציה בממד הזמן נמדדה על פי מספר חודשי כהונתה.¹¹ הכללים להגדרת תקופת כהונתה של קואליציה נלקחו ממחקרו של טסבליס (Tsebelis, 2002), שהגדיר באופן נרחב את התנאים הנחשבים חילופי קואליציות: החלפת ראש הממשלה; שינוי בהרכב המפלגות בקואליציה בעקבות הצטרפותה או עזיבתה של מפלגה; התפטרות ממשלה לפני תום הקדנציה; והקמתה של ממשלה חדשה (כולל הקמת ממשלה הוזה לזו שהתפטרה) בעקבות בחירות רשמיות. את התנאים האלה יישמתי במחקרי זה, ולכן מספר הקואליציות שכיהנו בישראל היה גדול יותר בהשוואה

10 בשלבים הראשונים של המחקר העברתי את מצעי המפלגות, את ההסכמים הקואליציוניים ואת ההיגדים שניסחתי לשופטים נוספים. מדד קריפנדורף אלפא שהתקבל מההיגדים שנוסחו לממד הביטחוני היה גבוה מ-0.7, ועבור הממד הדתי היה גבוה מ-0.6. תוצאות ניתוח הגורמים בממד הביטחוני הראו כי מידת תרומתו של הגורם לשונות כל הנתונים הנכללים בממד זה שווה ל-2.8 (Eigenvalue) וכי המתאם בין כל פריט או משתנה לגורם היה גבוה מ-0.75 (loading factor). בממד הדתי ערך Eigenvalue שווה ל-2.2 וה- loading factor של כל אחד מהמשתנים היה גבוה מ-0.70.

11 יש מדדים נוספים הבודקים את יציבות הקואליציה בממד הזמן. בכדיקות ראשוניות השתמשתי גם בממד המתבסס על מספר החודשים שקואליציה מצליחה לכהן, ומחלקו במספר החודשים שעליה לכהן כנקבע בחוק. התוצאות שהתקבלו היו טובות יותר כמעט מהתוצאות שהתקבלו משימוש בממד הלוקח את מספר החודשים בלבד. לבסוף בחרתי בממד המתבסס רק על מספר החודשים משום שתוצאותיו היו טובות גם ללא מניפולציה.

למספר הקואליציות העולה מפרסומי הכנסת. הסיבה לכך היא שהפרסומים מתעלמים משינויים בהרכב המפלגתי של הקואליציה ומחשיבים חילוף קואליציה רק במצבים שבהם קואליציה מסיימת את כהונתה, וקואליציה חדשה מושבעת בלי להתחשב בשינויים הנערכים בהרכב המפלגתי של הקואליציה.¹² כיוון שלדעתי שינויים בהרכב מפלגתי של הקואליציות מובילים בהכרח לשינויים במדיניות הקואליציה ובחלוקה מחודשת של משאבי הקואליציה במונחים של חלוקת משרות השרים, מצאתי לנכון להביא בחשבון גם קואליציות שנעשה בהן שינוי בהרכב המפלגות אף שהן לא הושבעו מחדש.

להשלמת התמונה אספתי נתונים לגבי מספר המנדטים שקיבלה כל מפלגה, לגבי המפלגות השותפות לקואליציה ומכאן גם לגבי מספר המנדטים בקואליציה. הנתונים מתייחסים לבחירות לכנסת הראשונה שנבחרה כאספה מכוננת ב־1949 ועד הכנסת ה־19 המכהנת כיום, והם לקוחים מאתר האינטרנט של הכנסת.¹³ לאחר איסוף הנתונים הרלוונטיים למיפוי העמדות האידאולוגיות של המפלגות והממשלות, מיפיתי את התפלגות המפלגות לכל הכנסות ולכל הקואליציות שכיהנו בשנים 1949–2013.

לכל מפת התפלגות חישבתי את עמדת מרכז המסה. על פי עמדת מרכז המסה שהתקבלה חישבתי את מדד השונות המרחבית ואת המרחק בין עמדת מרכז המסה לעמדת מדיניות הקואליציה המוסכמת – שני המשתנים הבלתי תלויים במחקר.¹⁴ כללתי במחקר ארבעה משתני ביקורת. השניים הראשונים מייצגים את התאוריות המרכזיות ביציבות של קואליציות. המשתנה הראשון

12 את ההרכב המפלגתי של כל קואליציה לקחתי מאתר הכנסת. מאחר שאני כוללת במושג קואליציה חדשה גם קואליציה שבה חל שינוי בהרכב המפלגתי, היה עליי למצוא דרך לציון המועד להתחלת פעילותה של קואליציה זו. הגדרתי מועד זה כרגע שבו הועברו משרות השרים למפלגות החדשות שהצטרפו לקואליציה או למפלגות הקיימות בקואליציה בעקבות פרישת מפלגה מסוימת.

13 כל הנתונים הקשורים להרכבי הממשלות, לאופן חלוקת משרות הממשלה ולמועדי התחלת כהונתה של ממשלה וסיומה נלקחו מאתר הכנסת המציג נתונים אלה עבור כל ממשלה.

14 לאורך כל המחקר חישבתי מרחקים אידאולוגיים באמצעות משפט פיתגורס $D = \sqrt{D_1^2 + D_2^2}$ כאשר D_1 מייצג את הממד הביטחוני; D_2 מייצג את המימד הדתי ו־ D מייצג את המרחק הרלוונטי בין שתי הנקודות שנבחרו לחישוב המרחק.

הוא קיום ליבה יציבה מבנית. המשתנה נבנה כמשתנה דִּמָּה, על פי התנאים שניסח סקופילד (Schofield, 1986), ובהם הערך 0 מציין היעדר ליבה יציבה מבנית, ואילו הערך 1 מציין קיום ליבה יציבה מבנית. המשתנה השני הוא גודל הקואליציה במנדטים, שנועד לבחון את השפעת עקרון הגודל של רייקר על יציבות הקואליציה. שני משתני הביקורת הנוספים נועדו לבדוק את התאוריה של "שחקני וטו" שפיתח, כאמור, טסבליס (Tsebelis, 1995; 2002): האחד בדק את השפעת גודל המפלגה המרכיבה את הקואליציה על יציבות הקואליציה, והשני בדק את מרכזיותה במפה הפוליטית. טסבליס (Tsebelis, 1995) בנה את המשתנה של מרכזיות המפלגה המרכיבה את הקואליציה כמשתנה דִּמָּה. וורוויק (Warwick, 2007) מודד את המרכזיות של המפלגה על ידי חישוב המרחק בין עמדת המפלגה לבין נקודה מרכזית במרחב חד־ממדי (חציון או ממוצע). כיוון שמרכז המסה מאפשר קבלת נקודה יחידה במערכות פוליטיות רבי־ממדיות, חושב המרחק בין העמדה האידאולוגית של המפלגה המרכיבה את הקואליציה לבין מרכז המסה.

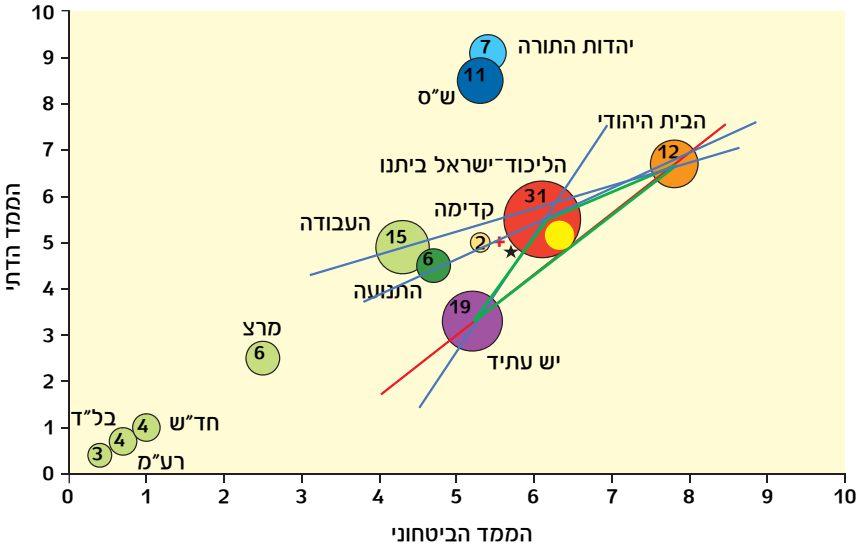
השיטות הסטטיסטיות שאימצתי לבחינת השערות המחקר היו רגרסיה לינארית ומודל לניתוח הישרדות, מודל הסיכון של קוקס (the Cox proportional hazards model). מודל זה מאפשר בדיקת השפעת גורמים שונים על משך הזמן להופעת אירוע מסוים, בדרך כלל האירוע מכונה "כשל". במחקר זה סיום כהונה של קואליציה הוא אירוע הכשל. בהמשך אציג רק את הממצאים שהתקבלו עבור שלושה מודלים של הרגרסיה הלינארית, כיוון שמהמודלים של קוקס התקבלו ממצאים דומים.

ה. הכנסת ה־19: מרכז המסה מול פתרונות שיווי משקל אחרים

כיצד נראית הכנסת ה־19 במונחי התאוריה המרחבית? תרשים 3 מציג את מפת התפלגות המפלגות בכנסת ה־19 ובוחן ניבוי מדיניות שיאפשר הקמת קואליציה יציבה לאחר בחירות אלה באמצעות הדגמת פתרונות שיווי המשקל של ליבה יציבה מהבחינות האלה: המבנה, הלב, החלמון ומרכז המסה.¹⁵

15 אזור זה מתקבל בשני שלבים: הראשון, העברת חותכי מרחב דרך המפלגה הגדולה ביותר או הקרובה ביותר למפגש החציונים, ומתוכם בוחרים את חותכי המרחב העוברים גם דרך מפלגות אחרות. בשלב השני, מעבירים חותכי מרחב נוספים בין המפלגות

תרשים 3: מפת התפלגות המפלגות בכנסת ה-19 והדגמת פתרונות הלב, החלמון ומרכז המסה

תחום הלב (Schofield, 1993; 1995)

תחום החלמון (McKelvey, 1986)

עמדת מרכז המסה (ערכי הקורדינטות: בממד הביטחוני – 5.45; ובממד הדתי – 4.81)

עמדת מדיניות הקואליציה שהוקמה בכנסת ה-19 (הליכוד-ישראל ביתנו, הבית היהודי, יש עתיד)

במפת התפלגות המפלגות בכנסת ה-19 לא נמצאה ליבה יציבה מבנית, לכן היה צורך לבחון פתרונות חלופיים למציאת שיווי משקל.¹⁶ בתחומו של פתרון הלב,

שימוקמו על חותכי המרחב שנבחרו בשלב הראשון. האזור המתוחם על ידי חותכי מרחב אלה הוא תחום הלב (Schofield, 1993; 1995). תחום החלמון מתקבל מהמעגל המשיק לצלעותיו של משולש הלב (McKelvey, 1979).

16 על פי תנאי של סקופילד (Schofield, 1986) מפלגת ליבה היא מפלגה המקיימת את התנאים של "ליבה יציבה מבנית". כלומר, אין חוצה מרחב העובר דרכה ומותר באחד מצדדיו יותר מ-50% חברי הפרלמנט. בכנסת זו לא נמצאה מפלגה אחת העומדת

המוצג בתרשים 3, נמצאות כל העמדות המדיניות האפשריות שקואליציה יציבה צריכה לאמץ. 17 קודקודי המשולש מנבאים את ההרכב המפלגתי של קואליציה זו (Schofield, 1993; 1995). לפיכך על פי פתרון הלב יהיו מפלגות הקואליציה: הבית היהודי, יש עתיד והליכוד-ישראל ביתנו. מספר המנדטים בקואליציה זו יהיה 62, נתון התואם את "עקרון הגודל" על פי ריקר (Riker, 1962). פתרון הלב אכן הצליח לנבא את רובו של ההרכב המפלגתי, והקואליציה שהוקמה לאחר בחירות ב-2013 כללה את מפלגת הבית היהודי, יש עתיד, הליכוד-ישראל ביתנו ומפלגה נוספת, מפלגת התנועה בראשותה של ציפי לבני, סך הכול 68 מנדטים. מעניין לציין שמפלגת התנועה, שאיננה ממוקמת בתחום הלב, הייתה הראשונה שהזרזה להיכנס לקואליציה. מחקר זה אינו עוסק במבנה האנושי של העומדים בראשי המפלגות, וכך גם התאוריות של קואליציות שהוצגו במאמר, ולכן לא אתיחס לנושא זה. עם זאת, ייתכן שדווקא לאור העובדה שמפלגת התנועה אינה נמצאת בתחום הלב היא מיהרה להיכנס לממשלה מהחשש שתוקם קואליציה בלעדית, והיא תיעלם בספסלי האופוזיציה. הרכב הקואליציה שהוקמה בסופו של דבר מעלה את השאלה מדוע מפלגת קדימה, הנמצאת בתחום האידאולוגי של קואליציה זו, איננה נכללת בתוכה. את התשובה לכך ניתן למצוא במודל שהציג אקסלרוד (Axelrod, 1970), ולפיו גם אם קיימת מפלגה היושבת בטווח האידאולוגי של הקואליציה, אך אין זקוקים לה לקבלת הרוב בפרלמנט, היא לא תיכלל על פי רוב בקואליציה.

פתרון החלמון המוצג בתרשים 3 מאפשר קבלת תחום מצומצם יותר מפתרון הלב של עמדות מדיניות המנובאות לקואליציה עתידית יציבה, השוואה בין

בתנאי זה. העברת חוצה מרחב דרך מפלגת הליכוד-ישראל ביתנו, שהיא הגדולה ביותר והמועמדת להרכיב את הקואליציה, הותירה יותר מ-61 חברי הכנסת. לדוגמה: חותך המרחב העובר דרך מרכז מפלגת הליכוד-ישראל ביתנו ויוצר זווית של 90° עם ממד הביטחון ומותר מעברו השמאלי יותר מ-50% חברי הכנסת, כלומר יותר מ-61 מנדטים. 17 פתרון זה התקבל בשלושה שלבים: (א) העברת חותכי מרחב דרך המפלגה הגדולה או הקרובה ביותר למפגש החציונים של הממדים הקיימים במפה המפלגתית; (ב) בחירת חותכי המרחב העוברים גם דרך העמדות האידאולוגיות של מפלגות אחרות; (ג) העברת חותכי מרחב נוספים בין המפלגות שמוקמו על חותכי המרחב שנבחרו בשלב השני. בשלב זה נקבל כמפת המפלגות משולשים השונים בצורתם ובשטח שהם תוחמים. המשולש שייבחר כפתרון הלב יהיה המשולש הקטן ביותר שבקודקודיו ובתחומו יהיו מפלגות שסך חבריהן יאפשר את קבלת אמון הכנסת (Schofield, 1993; 1995).

מיקום החלמון לבין העמדה האידאולוגית המוצהרת של מרכיבת הקואליציה, הליכוד-ישראל ביתנו (מרכז העיגול המייצג את המפלגה), מראה כי הוא נמצא בממד הביטחוני מימינה ובממד הדתי בתמיכה רבה יותר בהפרדת הדת מהמדינה. עמדות אלה תואמות את עמדותיהם האידאולוגיות של מרבית חברי מפלגת ישראל ביתנו, שהיא חלק מהרשימה המשותפת של מפלגת הליכוד-ישראל ביתנו. נוכל אפוא לצפות שלחברי מפלגת ישראל ביתנו תהיה השפעה רבה על קביעת מדיניות הקואליציה הסופית, בעיקר מפני שבממד הביטחוני ימצאו חכמה מכה משותף עם חברי הבית היהודי, ובממד הדתי יחברו למפלגת יש עתיד.

שני הפתרונות, הלב והחלמון, אמורים היו לנבא את מדיניות הקואליציה הסופית, אך השוואה בין מיקומם לבין מיקומה של המדיניות שנקבעה הלכה למעשה (מראה כי היא אינה נכללת בתחומם. בחינה מדוקדקת של הדרך שבה נקבעים תחומי פתרון הלב ופתרון החלמון מעלה שתיחום האזורים המייצגים פתרונות אלה נעשה באמצעות חותכי המרחב העוברים דרך נקודת המרכז האידאולוגי של המפלגות ולגודל המפלגה שדרכה הם עוברים אין שום השפעה על כיוונם ועל מיקומם. התעלמותם של שני הפתרונות מגודל המפלגה שומטת את הקרקע מתחת לאחת מאבני היסוד של אופי התהליך להרכבת הקואליציה. מספר השותפויות הנדרשות להקמת קואליציה שיקבלו את ארון בית הנבחרים נקבע על פי גודלן של המפלגות. כמו כן, בתהליך המשא ומתן הקואליציוני, קביעת המדיניות הסופית, ובכלל זאת חלוקת המשרות נעשית לא רק על פי נחיצותה של המפלגה לקיום הקואליציה אלא גם על פי תרומתה לקואליציה מבחינת מספר המנדטים שברשותה. הקואליציה שהורכבה כנסת זו מדגימה היטב את חסרונם של שני הפתרונות. השוואה בין גודלן של המפלגות, הממוקמות בקדקודי משולש הלב, מראה כי בקדקוד אחד נמצאת מפלגת הבית היהודי המונה 12 מנדטים, ובקדקוד השני נמצאת יש עתיד המונה 19 מנדטים (לצורך הניתוח נתעלם ממרכיבת הקואליציה). ליש עתיד יש, אם כן, יתרון על פני הבית היהודי בהשפעה על מדיניותה של הקואליציה.

תרשים 3 מראה גם כי בצדה השמאלי של המפה ממוקמת מפלגת העבודה שבנקל יכולה להחליף את הבית היהודי, משום שבתהליך מוקדם שנעשה למציאת פתרון הלב היה תחום המשולש שנוצר בין מפלגת הליכוד-ישראל ביתנו, יש עתיד ומפלגת העבודה מעט גדול יותר אך קטן יותר מהמשולשים

האחרים, אך על פי הכללים שקבע סקופילד (Schofield, 1993; 1995) הוא אינו יכול להיחשב פתרון הלב. מסיבה זו נאלצה מפלגת הבית היהודי לעשות פשרות אידאולוגיות מרחיקות לכת בשני הממדים. יכולתה של מפלגת העבודה להחליף את מפלגת הבית היהודי גרמה לבית היהודי להתפשר על מדיניות מתונה בממד הביטחוני. הראיה לכך היא שתיקתה המתמשכת בעיצומו של שיחות השלום המתנהלות עם הפלסטינים, שבבסיסן ניצב הפתרון של שתי מדינות לשני עמים. ההתעלמות של פתרון הלב והחלמון מחשיבותו של גודל המפלגות בתהליך הרכבת הקואליציה מחדד את יתרונו של פתרון מרכז המסה. מיקום מרכז המסה (מיוצג בתרשים 3 על ידי סימן פלוס אדום) של הכנסת ה-19 קרוב מאוד למדיניות הקואליציה שהוקמה. במילים אחרות, יכולת הניכוי שלו גבוהה יותר משני המודלים שהודגמו בסעיף זה. הנוסחה לחישוב מרכז המסה מתבססת על מיקומו של העמדות האידאולוגיות של המפלגות במרחב. דרך החישוב הווקטוריאלי מביאה בחשבון לא רק את מידת המרחק בין מפלגה למפלגה אלא גם את הכיוון (לימין או לשמאל, למטה או למעלה) שלה ואת גודלה. התוצאה הסופית המתקבלת היא אפוא שקלול כל הגורמים לכדי נקודה אחת המייצגת את כל הכוחות, המפלגות בכנסת.

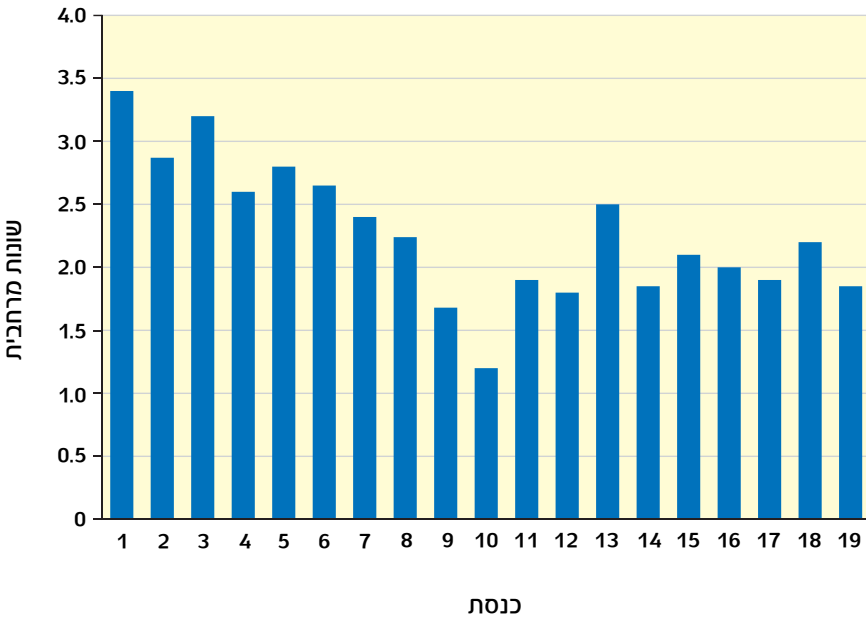
בתהליך המשא ומתן הקואליציוני מחשבות המפלגות את סיכוייהן להיות שותפות לקואליציה בהתבססן על בדיקה עד כמה הן נחוצות ואם קיימת מפלגה אחרת שיכולה בנקל להחליפן. המפלגות שוקלות לא רק איזו מפלגה יכולה להחליפן מהבחינה האידאולוגית אלא גם את גודלן. יתרון נוסף שיש למרכז המסה הוא שפתרון זה מציג איזון אידאולוגי בין עמדות כל המפלגות, כלומר במצבים שבהם אחת מחברות הקואליציה מחליטה שלא לתמוך במדיניות מסוימת שהציגה הממשלה לכנסת, מפלגה אחרת מהאופוזיציה הקרובה לעמדתה זו תתמוך בקואליציה או לפחות תימנע מהצבעה כדי שלא לאכזב את בוחריה. השיחות להשגת הסכם שלום עם הפלסטינים שהחלו במחצית השנייה של שנת 2013 מדגימות היטב את תרומת עמדת מרכז המסה לאופן קבלת ההחלטות של המפלגות בכנסת. ראש הממשלה בנימין נתניהו יודע שמפלגת העבודה תתמוך בו אם יובאו הבנות מההסכם לשולחן הכנסת. הנחתו זו קיבלה חיזוק מהצהרותיו של יצחק הרצוג, שנבחר לראשות מפלגת העבודה בבחירות המוקדמות שנערכו ב-21 בנובמבר 2013, כי הוא אינו פוסל כניסה לקואליציה אם יתקדם תהליך השלום. בד בבד יאיר לפיד, מנהיג מפלגת יש עתיד, מאיים על שלמות הקואליציה

אם לא יתקדם המשא ומתן, ומפלגת הבית היהודי שנחשבה בת בריתה ממלאה פיה מים.

לסיכום, ניתוח המפה המפלגתית של הכנסת ה-19 מדגים את היתרונות שיש למרכז המסה על פני הפתרונות האחרים: מעבר לכך שהוא מספק פתרון נקודתי יחיד ואינו תוחם אזור, הוא גם מביא בחשבון כוחות מנוגדים הקיימים בפרלמנט ומציג נקודה המאזנת כוחות אלה. אימוץ פתרון זה יוריד את הסבירות לנפילת ממשלה, ובכך כמובן יעלה את יציבותה.

1. השונות המרחבית של כנסות ישראל לאורך זמן

תרשים 4: התפלגות ערכי מדד השונות המרחבית מהכנסת הראשונה ועד הכנסת האחרונה

חישבתי את השונות המרחבית עבור 19 הכנסות שכינהו בישראל, וניתחת אותה לאור ההיסטוריה הפוליטית של המדינה (תרשים 4). בשנותיה הראשונות של המדינה התקבלו ערכים גבוהים של שונות מרחבית. באותה עת הוגדרה מפלגת העבודה מפלגה דומיננטית לא רק משום שהייתה היחידה שיכלה להרכיב קואליציה, אלא אף מפני שהפער במספר המנדטים שקיבלה ביחס למפלגה השנייה בגודלה היה גבוה (גולדברג, 1992; נויברגר, 1997). גם המרחקים האידאולוגיים בינה לבין שאר המפלגות היו גדולים: בקצה הימני, בממד הביטחוני, מוקמה מפלגת חרות, ובקצה השמאלי מוקמו מפ"ם והמפלגה הקומוניסטית רק"ח. איחודן ופיצולן של מפלגות ותזוזתן של חרות לכיוון מרכז המפה הפוליטית בעקבות הקמת גח"ל, ובהמשך אף מעבר למערכת מפלגתית דו-גושית, גרמו לירידה בערך השונות המרחבית עד הערך הנמוך ביותר, שהתקבל בכנסת ה-10.¹⁸ מהכנסת ה-10 ועד הכנסת ה-19 עלו ערכי השונות המרחבית אך לא חזרו לערכיהם הגבוהים משנותיה הראשונות של המדינה, למעט נתוני הכנסת ה-13. בכנסת זו עלה אחוז החסימה מ-1% ל-1.5%, ומספר המפלגות ירד מ-15 ל-10. חלה ירידה ניכרת במספר המפלגות הקטנות, לנוכח העובדה שבצדה השמאלי של המפה התאחדו כמה מפלגות למפלגה חדשה, מרצ, ושכבד הימני חל פיצול שגרם להיעלמות מפלגות. לפיכך חלה עלייה בשונות המרחבית, והקואליציה שהורכבה ממפלגת העבודה בראשותו של יצחק רבין, ממרצ ומש"ס הייתה יציבה מאוד, ואף המשיכה לכהן כממשלת מיעוט לאחר פרישת ש"ס (14 בספטמבר 1993), כשרק 56 מנדטים עומדים לרשותה. בכנסת ה-14 השונות המרחבית יורדת פעם נוספת, ונשארת ברמתה עד הכנסת ה-19. הירידה בשונות המרחבית בכנסת האחרונה נובעת מכניסת מפלגות חדשות לכנסת (יש עתיד והתנועה) ומתזווה למרכז של מפלגת העבודה, בעוד קדימה ממילא נמצאת במרכז. אנו

18 לקראת הכנסת ה-6 (1965) הקימו מפלגת חרות והמפלגה הליברלית סיעה משותפת שנקראה גח"ל (גוש חרות ליברלים). הקמת סיעה זו דרשה ממפלגת חרות לזוז לכיוון המרכז ומהמפלגה הליברלית לזוז ימינה מהמרכז. מאותה עת חלו שינויים גם בצדו השמאלי של הממד הביטחוני: לפני 1965 נמצאו בו רק המפלגות רק"ח ומפ"ם, אך ב-1965 מוקמת מפלגת העולם הזה ור"צ ב-1973. רק"ח עצמה מתפרקת ב-1969. כמו כן, לקראת הכנסת ה-6 מצטרפת למפלגת העבודה מפלגת אחדות העבודה-פועלי ציון ובי-1969 לקראת הכנסת ה-7 מצטרפת מפ"ם, ומוקמת מפלגת המערך (גולדברג, 1992; נויברגר, 1997).

מבחינים אפוא בצפיפות במרכז המפה הפוליטית, והדבר מעיד כאמור על ירידה בשונות המרחבית.

ז. השפעת מרכז המסה והשונות המרחבית על יציבות הקואליציות

כעת אבחן את השערות המחקר הטוענות כי מידת המרחק בין מדיניות הקואליציה המוסכמת למרכז המסה ומידת הפיזור של המפלגות במרחב הפוליטי משפיעות על יציבות הקואליציה. הציפייה היא שככל שהמרחק בין מדיניות הקואליציה למרכז המסה קטן יותר, וככל שהשונות המרחבית גבוהה יותר, כך יתארכו חייה של הקואליציה. כדי לבחון את המשתנים המרכזיים של מחקר זה לעומת ארבעה משתני ביקורת שעל פי הספרות המחקרית משפיעים על יציבות הקואליציה (לפירוט ראו לעיל בסעיף המתודולוגיה) נבנו שלושה מודלים של רגרסיה ליניארית. המודל הראשון כלל רק את שני המשתנים המרכזיים של המחקר: האחד מתאר את השפעת מרכז המסה על יציבות הקואליציה, ונבנה על ידי חישוב המרחק בין מדיניות הקואליציה המוסכמת למרכז המסה; המשתנה השני הוא השונות המרחבית של הכנסת. על המודל השני נוספו שני משתני ביקורת, המייצגים את המשתנים המרכזיים בתאוריות של יציבות קואליציות: ליבה יציבה מבנית (Schofield, 1986); עקרון הגודל (Riker, 1962). במודל השלישי הוספתי שני משתני ביקורת, המתייחסים למאפייני מרכיבת הקואליציה: מספר המנדטים שלה; מידת מרכזיותה. על פי תאוריית שחקני הווטו של טסבליס (Tsebelis, 1995; 2002), ככל שהמפלגה המרכיבה את הקואליציה גדולה יותר וקרובה יותר למרכז המפה הפוליטית, כך הקואליציה שתרכיב תהיה יציבה יותר (Tsebelis, 1995; 2002; Warwick, 2007). תוצאות הרגרסיה הליניארית שהתקבלו משלושת המודלים מוצגות בלוח 1.

הלוח מלמד כי בשלושת המודלים הן המרחק בין מדיניות הקואליציה המוסכמת לבין מרכז המסה של הכנסת והן השונות המרחבית משפיעים באופן מובהק על יציבות הקואליציה במונחים של מספר חודשים. הוספת שני משתני הבקרה – קיום ליבה יציבה מבנית וגודל הקואליציה – הורידה במעט את ערכי המקדמים של שני המשתנים אך הם נותרים מובהקים, והשונות המוסכמת (R^2) גדלה אך במעט.

לוח 1: תוצאות הרגרסיה הליניארית לניבוי משך כהונתן של קואליציות

מודל 3	מודל 2	מודל 1	
-7.085* (3.057)	-7.156* (3.071)	-9.011* (3.621)	משתנים בלתי תלויים המרחק בין מדיניות הקואליציה למרכז המסה של הכנסת
7.030* (2.586)	7.449* (2.579)	8.398** (2.071)	שנות מרחבית של הכנסת
6.823 (3.447)	8.072* (3.764)		משתני ביקורת ליבה יציבה מבנית
0.211 (0.154)	0.201 (0.142)		גודל הקואליציה
0.297** (0.014)			גודל מרכיבת הקואליציה
9.005 (5.897)			מרכזיותה של מרכיבת הקואליציה
9.866 (9.464)	12.995 (9.309)	11.987 (9.114)	Constant
58.4% 41	56.2% 41	53.9% 41	Adj R ² N

* מובהק ברמת $p < 0.05$; ** מובהק ברמת $p < 0.01$

המספר בסוגריים מציין את ערך מבחן t.

במודל השלישי, הוספת משתני הביקורת לא פגעה במקדמים של שני המשתנים הבלתי תלויים: המרחק בין מדיניות הקואליציה למרכז המסה והשונות המוסברת. כמו כן נמצא כי המשתנה המודד את מרכזיותה של המפלגה המרכיבה את הקואליציה אינו משפיע על יציבות הקואליציה, אך גודלה של הקואליציה בעל השפעה מובהקת. ככל שהמפלגה המרכיבה את הקואליציה גדולה יותר, כך היא זקוקה לשותפות מעטות יותר. לפיכך האיזומים מבית ומספסלי האופוזיציה ויכולת המיקוח של שותפותיה חלשים יותר.

השוואת השונות המוסברת העולה משלושת המודלים מחזקת את הממצאים שהתקבלו מבחינת ההשפעה של המרחק בין מדיניות הקואליציה לבין מרכז המסה וערך מדרד השונות המרחבית. שני המשתנים הללו לבדם מכסים את רוב השונות המוסברת (53.9%), והוספת משתני הביקורת במודל השני ובמודל

השלישי העלתה אותה באחוזים בודדים בלבד. מעניין לציין כי גודל הקואליציה, אינו משפיע במובהק באף לא אחד מהמודלים.

ח. סיכום ומסקנות

משפט "אי-האפשרויות" של ארו (Arrow, 1951) העמיד בפני החוקרים העוסקים בהעדפות של פרטים בחברה את הקושי שיש למשטרים דמוקרטיים לקבל עמדה אחת שתשקף באופן הגיוני והגון את עמדות הפרטים בחברה. היעדר היכולת של משטרים אלה למצוא עמדה שכזאת הוביל לחיפוש אחר פתרונות שונים למציאת שיווי משקל, כלומר עמדה יציבה במערכות פוליטיות שונות ובייחוד במערכות שבהן סדר היום הציבורי נקבע על פי כמה ממדים אידאולוגיים. שיווי המשקל של ליבה רובית שנמצא דורש פיזור סימטרי של השחקנים במערכת הפוליטית שהסיכוי לקבלתו נמוך מאוד. שיווי המשקל "ליבה יציבה מבנית" שהציע סקופילד (Schofield, 1986) הראה גם הוא כי במקרים רבים אי-אפשר להשיגו במערכות הפוליטיות. שיווי משקל חלופיים כמו הלב (Schofield, 1993; 1995) או החלמון (McKelvey, 1979) הציגו מרחב מתוחם של נקודות, שכל אחת מהן יכולה לייצג מדיניות קואליציה יציבה. פתרון "מרכז המסה" שהצגתי במאמר מצליח להתמודד עם חסרונותיהם של הפתרונות שהוצגו לעיל, הן עם הצורך בדרישת הסימטריות והן עם קבלת נקודה יחידה במרחב ולא אוסף נקודות שכל אחת יכולה להביס את רעותה. בחינה אמפירית של השפעת מרכז המסה לקבלת תוצאה אחת יציבה, כלומר קבלת קואליציה יציבה, מראה כי מרכז המסה אכן משפיע במידה רבה על יכולתה של הקואליציה לכהן זמן רב יותר. ככל שהמרחק בין מיקום מרכז המסה של בית הנבחרים לעמדת הקואליציה המוסכמת קטן יותר, כך הקואליציה יציבה יותר ומצליחה לכהן זמן ארוך יותר. קואליציה, המצליחה לאזן את מדיניותה בהתאם לשותפותיה וברבד להתאימה לסך העמדות האידאולוגיות של שאר המפלגות, מייצרת פחות התנגדויות מבית ומבחוץ המאיימות על קיומה. יתרונו הגדול של מרכז המסה בהשוואה לפתרונות האחרים שהוצגו במאמר הודגם על הכנסת ה-19. בעוד פתרון הלב ופתרון החלמון לא הצליחו לנבא את מדיניות הקואליציה הנוכחית, עמדת מרכז המסה נתנה את הניבוי הקרוב ביותר למדיניות הקואליציה שהוקמה בכנסת זו. מדד נוסף שחיברתי לצורך מחקר זה, מדד השונות המרחבית, מצליח לשלב

התייחסות לגודל המפלגה במקביל למיקומה האידאולוגי, בניגוד למדרים הקיימים בספרות המתעלמים מהממד האידאולוגי. חשיבותו של מדר זה עולה לאור העובדה כי הממד האידאולוגי הוא הבסיס ליצירת מחלוקות פוליטיות, הוא הקובע אילו מפלגות יקומו, מה יהיה גודלן, האם יצליחו להיכנס לבית הנבחרים, מי מהן תקבל את הזכות להיות מרכיבת הקואליציה ואף מי מהן תזכה להיות שותפה לקואליציה. בחינת מדר זה על המערכת המפלגתית בישראל מראה כי ככל שערך השונות המרחבית נמוך יותר, כך הפערים האידאולוגיים בין המפלגות קטנים, ומשך כהונתה של הקואליציה קצר יותר. הסבירות לעריקת מפלגות מקואליציה קיימת לטובת קואליציה חלופית גבוהה יותר, התזווות האידאולוגיות שעושה מפלגה בדרכה לקואליציה אלטרנטיבית לקואליציה קיימת קטנות, ומכאן סיכון כוחן האלקטורלי בעת שיבקשו לזכות מחדש באמון בוחריהן נמוך.

ההשפעה שיש לשונות המרחבית על יציבות הקואליציות מעלה את הצורך לבחון את ההשלכה שיכולה להיות לרפורמות המוצעות כיום לשינוי שיטת הבחירות על מספר המפלגות היכולות להיכנס לכנסת. רפורמות אלה צריכות למצוא כללי משחק שיפחיתו את כדאיותן של המפלגות שכוחן האלקטורלי המנובא נמוך מלהתמודד בבחירות או שיעודדו אותן לחבור למפלגות אחרות ליצירת גוש פוליטי אחד. יצירת גושים של כמה מפלגות תחייב את המפלגות החוברות יחדיו להגיע להסכם אידאולוגי, המבטא נקודה אידאולוגית אחת במקום כמה נקודות אידאולוגיות הסמוכות זו לזו, שיוביל לבידול אידאולוגי בין המפלגות המתחרות על קולו של הבוחר. מספר האפשרויות שיוצגו לבוחרים במערכת הבחירות יהיה קטן יותר, אך התוצאה תוביל לעלייה בגודלן של המפלגות, כלומר לעלייה בערך השונות המרחבית. אחת הדרכים לצמצום מספר המפלגות הייתה העלאת אחוז החסימה, ששיעורו כיום בישראל הוא 2%-3.25%, אך אין די בכך. צעד זה יגרום למפלגות קטנות להתאחד לקראת הבחירות, אך עולה השאלה מה יהיה לאחריהן: האם יישארו יחדיו גם לאחר מכן ויצביעו על פי דרכה של המפלגה החדשה? מנסחי הרפורמות לשינוי שיטת הבחירות צריכים להידרש לסוגיה זו ולקבוע כללי משחק שימנעו פיצול בין המפלגות לאורך זמן כהונת הכנסת.

גורם נוסף המעלה את רמת הפיצול בכנסת הוא יכולתם של חברי הקואליציה

בודדים להצביע בניגוד לעמדת מפלגתם או בניגוד למדיניות הקואליציה. במצב כזה יורד ערך השונות המרחבית מפני שיש צורך להביא בחשבון לא רק את ההבדלים האידיאולוגיים בין המפלגות אלא גם את ההבדלים בתוך המפלגות עצמן. כפי שעולה ממחקר זה, שונות מרחבית נמוכה מערערת את יציבותה של הקואליציה. יש למצוא דרכים להתמודד עם חברי הקואליציה הנהנים ממשאבי הקואליציה, מהמשרות השלטוניות ומהתקציב שקיבלה מפלגתן כחלק מההסכם הקואליציוני, אך כבואם להצביע בנושאים העולים על סדר יומה של הכנסת הם עושים זאת על פי דרכם, ולא על פי דרכה של המפלגה או של הקואליציה. התנהלות זו יוצרת איום מתמיד על יציבותה של הקואליציה.

מקורות

- אריאן, אשר, ומיכל שמיר, 1999. "מועמדים, מפלגות וגושים ישראל בשנות ה-90", בתוך: הנ"ל (עורכים), **הבחירות בישראל – 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- , 2008. "מבוא: הבחירות בישראל 2006", בתוך: הנ"ל (עורכים), **הבחירות בישראל – 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 23-11.
- ברק-ארוז, דפנה, 2010. "גיוס בחורי הישיבות: מפשרה למחלוקת", בתוך: דבורה הכהן ומשה ליסק (עורכים), **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל**, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל.
- גולדברג, גיורא, 1992. **המפלגות בישראל: ממפלגות המון למפלגות אלקטורליות**, תל אביב: רמות.
- דון-יחיא, אליעזר, 1997. **הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת ישראל**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- דיסקין, אברהם, 1975. "הרכב הקואליציות בישראל ובחינתן באמצעות מיפוי", **מדינה וממשל ויחסים בין לאומיים** 8: 130-160.
- , 1976. **מפת המפלגות הישראלית (1949-1977)** כמערכת תחרותית רב-מפלגתית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- , 1988. **בחירות ובוחרים בישראל**, תל אביב: עם עובד.
- ונטורה, רפאל, ומיכל שמיר, 1992. "ש'מאל' ו'ימין' בפוליטיקה הישראלית", **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 35 (תשנ"ב): 21-50.
- ליסק, משה, ועמנואל גוטמן, 1977. **המערכת הפוליטית בישראל**, תל אביב: עם עובד.

- נוברגר, בנימין, 1997. *המפלגות בישראל*, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- פלזנטל, דן, 1974. "על הקשר בין מספר משרדי הממשלה ומספר השרים לבין מבנה הקואליציות בישראל", *נתיבי ארגון ומנהל* 26: 1-2: 34-26.
- שמיר, מיכל, ואשר אריאן, 2011. "מבוא: הבחירות בישראל 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2009*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 1-18.
- שמיר, מיכל, רפאל ונטורה, אשר אריאן, ואורית קדר, 2008. "קדימה במערכת מפלגתית מתרופפת", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2006*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- Arian, Asher, and Michal Shamir, 1983. "The Primarily Political Functions of the Left-Right Continuum," *Comparative Politics* 15 (2): 139–158.
- Arrow, Kenneth, 1951. *Social Choice and Individual Values*, New Haven: Yale University Press.
- Austen-Smith, David, and Jeffery Banks, 1988. "Election, Coalitions and Legislative Outcomes," *American Political Science Review* 82: 405–423.
- Axelrod, Robert, 1970. *Conflict of Interest: A Theory of Divergent Goals with Application to Politics*, Chicago: Markham.
- Baron, David, and John Ferejohn, 1989. "Bargaining in Legislatures," *American Political Science Review* 83: 1181–1207.
- Black, Doncan, 1958. *The Theory of Committees and Elections*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Diermeier, Daniel, and Antonio Merlo, 2004. "An Empirical Investigation of Coalitional Bargaining Procedures," *Journal of Public Economics* 88 (3–4): 783–797.
- Downs, Anthony, 1957. *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper and Row.
- Hazan, Y. Reuven, and Abraham Diskin, 2009. "The Parliamentary Election in Israel, February 2009," *Electoral Studies* 28 (4): 654–657.
- Jeong, Gyung-Ho. 2008. "Testing the Predictions of the Multidimensional Spatial Voting Model with Roll Call Data," *Political Analysis* 16 (2): 179–196.

- Krippendorff, Klaus, 2004. *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*, Thousand Oaks, CA: Sage (2nd edition).
- Laakso, M., and R. Taagepera, 1979. "Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe," *Comparative Political Studies* 12: 3–27.
- Lijphart, Arend, 1994. *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945–1990*, Oxford: Oxford University Press.
- Maoz, Zeev, and Zeynep Somer-Topcu, 2010. "Political Polarization and Cabinet Stability in Multiparty Systems: A Social Networks Analysis of European Parliaments, 1945–1998," *British Journal of Political Science* 40 (4): 805–833.
- McKelvey, Richard D., 1976. "Intransitives in Multidimensional Voting Models and Some Implications for Agenda Control," *Journal of Economic Theory* 13: 472–482.
- , 1979. "General Conditions of Global Intransitivity in Formal Voting Models," *Econometrica* 47: 1085–1111.
- Plott, Chales, 1967. "A Notion of Equilibrium and Its Possibility under Majority Role," *American Economic Review* 57: 787–806.
- Powell, Bingham, 1982. *Contemporary Democracies Participation, Stability and Violence*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rae, Douglass, 1967. *The Political Consequences of Electoral Laws*, New Haven: Yale University Press.
- Riker, William, 1962. *The Theory of Political Coalitions*, New Haven: Yale University Press.
- Ruina, Andy, and Rudra Pratap, 2009. *Introduction to Statics and Dynamics*, London: Oxford University Press.
- Sartori, Giovanni, 1976. *Parties and Party Systems*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Schofield, Norman, 1986. "Existence of Structurally Stable Equilibrium for a Non-Collegial Voting Rule," *Public Choice* 51: 267–284.
- , 1993. "Political Competition and Multiparty Coalition Governments," *European Journal of Political Research* 23: 1–33.

- , 1995. “Coalition Politics: A Formal Model and Empirical Analysis,” *Journal of Theoretical Politics* 7: 245–281.
- Sened, Itai, 1996. “A Model of Coalition Formation: Theory and Evidence,” *The Journal of Politics* 58 (2): 350–372.
- Shamir, Michal, and Asher Arian, 1992. “Collective Identity and Electoral Competition in Israel,” *American Political Science Review* 93 (2): 265–277.
- Shepsle, Kenneth, 1979. “Institutional Arrangements and Equilibrium, in Multidimensional Voting Models,” *American Journal of Political Science* 23: 27–59.
- Swaan, Abraham de, 1973. *Coalition Theories and Cabinet Formations*, Amsterdam: Elsevier.
- Tsebelis, George, 1995. “Decision Making in Political Systems: Veto Players in Presidentialism, Parliamentarism, Multicameralism, and Multipartyism,” *British Journal of Political Science* 25: 289–326.
- , 2002. *Veto Players: How Political Institutions Work*, New Jersey: Russell Sage Foundation.
- Warwick, Paul, 2007. *Government Survival in Parliamentary Democracies*, New York: Cambridge University Press.

קבוצות, מפלגות והתנהגות בוחרים

ש"ס, השד העדתי והפוליטיקה המזרחית בעקבות בחירות 2013

גל לוי

א. מבוא

בראשית אוגוסט 2013, כשבעה חודשים לאחר הבחירות לכנסת ה-19, ובמלאות שנתיים למחאת האוהלים של קיץ 2011, החל שידור סדרת הטלוויזיה של אמנון לוי "הפנים האמיתיות: השד העדתי". מיד לאחר מכן פרץ השד למרחב הציבורי, והעיתונות והמדיה החברתית רעשו וגעשו. לרגע נדמה היה כי השד השתחרר מהבקבוק וכי ניתנה ההזדמנות לפתוח דף חדש ביחסי מזרחים-אשכנזים, אך הוויכוח גווע כפי שהתחיל.¹ עם פטירתו של הרב עובדיה יוסף התעורר הדיון מחדש, והזכיר כי לא רק שהמחלוקת נותרה בעינה אלא שהפער בין נקודות המבט אף העמיק. הוויכוח הער, שזכה להד גדול יותר מהרגיל בשל תפקידן המתעצם של הרשתות החברתיות בשיח הציבורי בייחוד מאז קיץ 2011, לא פסח על ש"ס. באחד מפרקי הסדרה שטח אריה דרעי רבות מהטענות המאפיינות את השיח המזרחי הביקורתי, ואף במערכת הבחירות שב לדבר על השד העדתי ועל הפצע המזרחי הפתוח. לעומת זאת האשימו מגיבים רבים את המזרחים בכך שאין להם להלין אלא על עצמם שבחרו בש"ס לייצגם. לטענת מותחי הביקורת, ש"ס היא המזרחים, והבחירה בה גזרה על המזרחים "להישאר מאחור". בהקשר זה היה כוחה של ש"ס בעוכרי המזרחים, שנתפסו מזוהים איתה.

הדיון הטעון הזה פגש את ש"ס במקום זר לה כמעט, בספסלי האופוזיציה, בעודה מאבדת את תפקידיה המרכזיים במוקד הקונפליקט האתני (עדתי)

* אני מבקש להודות לרשות המחקר של האוניברסיטה הפתוחה על תמיכתה במחקר. תודות למיכל מור-מילרמן ולרון הורן על תרומתם לאיסוף הנתונים, לארגון ולעיבודם, ותודה מיוחדת לזאב אמריך ולדנה קפלן על השותפות האינטלקטואלית, ואף מעבר לה. יצאתי נשכר גם מהערות הקוראים והעורכת, ועל כך אני מודה גם להם. חלק ניכר מהדיון התקיים מעל דפי אתר "העוקץ", ראו "רכבת שדים".

והקונפליקט הדתי (חרדי-חילוני). נקודת המפגש בין הדי המחאה החברתית של קיץ 2011 לבין תוצאות הבחירות לכנסת ה-19 מספקת הזדמנות לבחון מחדש את חידת ש"ס. הפעם החידה אינה בהופעתה המפתיעה של מפלגה ששברה את המובן מאליו הפוליטי לפני שלושה עשורים (פלד, 2001), אלא דווקא בפער שבין הצלחתה בקלפי לבין כישלונה לשמר את מעמדה המרכזי בבריתות הפוליטיות של 2013, ויתרה מזו – באבדן הקסם המזרחי על הפוליטיקה של הימין בישראל.

לוח 1: ש"ס בכנסת, 1984–2013

הכנסת	שנת הבחירות	מספר המושבים	שיעור הקולות	מספר הקולות
11	1984	4	3.1%	63,605
12	1988	6	4.7%	107,709
13	1992	6	4.9%	129,347
14	1996	10	8.7%	259,796
15	1999	17	13%	430,676
16	2003	11	8.2%	258,879
17	2006	12	9.55%	299,054
18	2009	11	8.5%	286,300
19	2013	11	8.8%	331,868

מקור: אתר הכנסת.

במוקד מאמר זה עומדת אפוא השאלה: מדוע ש"ס, שנדחקה אל הקיר עוד במהלך מערכת הבחירות אך עמדה איתן מול איומים מבית ומחוץ, איבדה את מעמדה כמפלגה הדתית הבכירה ונותרה מחוץ לקואליציה השלטת? התשובה לטענתי טמונה לא רק בניתוח הבחירות עצמן אלא גם בכירור מחדש של הקשר בין אתניות לבין אזרחות בישראל. אציע להמיר את מודל האזרחות המרובה שהתוו יואב פלד וגרשון שפיר בגישה המתמקדת באופני ההשתתפות והשותפות באזרחות. מנקודת מבט זו הצלחותיה וכישלונותיה של ש"ס אינם מבטאים רק את האופן שבו מתמרנת המפלגה את דרכה במסגרת שיח האזרחות האתנו-לאומי (פלד ושפיר, 2005). הם נגזרים הן ממכלול היחסים שבין המזרחים, כקטגוריה

חברתית-אתנית, לבין המדינה, והן מיחסה של ש"ס לפוליטיקה המזרחית בכלל ולסוגיית ייצוגם הפוליטי של המזרחים בפרט. לטענתי, ש"ס הצליחה לשמר את כוחה האלקטורלי בזכות יחסיה הקליינטליסטיים עם בוחריה, אך נכשלה לשמר את מעמדה בפוליטיקה בעקבות היוותרותה מחוץ לשיח "הפוליטיקה החדשה" שעלה במחאת 2011. ההצלחה והכישלון שזורים זה בזה בדרכה של ש"ס. היטיב לבטא זאת סמי שלום שטרית: "ש"ס אינה תנועה חרדית, אינה דתית-לאומית, אינה דתית-מהפכנית וגם אינה תנועה חברתית רדיקלית [...] בכל אלה ש"ס נוגעת, אך אינה מחזיקה אף לא באחד מהם" (שטרית, 2001: 47-48). אכן, ש"ס נגעה בכל אלה, ואף העלתה תרומה היסטורית בגיוס המזרחים לפוליטיקה, אך בסופו של יום הביאה ליצירת ציבור בוחרים שמרני שאין בכוחו לחולל שינוי או להיות חלק ממנו.

מאמר זה מגולל את דרכן הפוליטית של ש"ס ושל הפוליטיקה המזרחית לאחר המהפכה הנאו-ליברלית. תחילה אדון בקצרה בפוליטיקה המזרחית ובעלייתה של ש"ס על רקע מודל האזרחות המרובה. בהמשך אבחן את התנהלותה של ש"ס ואת מקומה במערכת הבחירות, ולסיכום אחזור לקשר שבין המחאה החברתית, הבחירות והפוליטיקה החדשה, וסוגיית (אי-)ייצוגם של המזרחים במסגרת הבריתות הפוליטיות החדשות.

ב. הפוליטיקה המזרחית ועלייתה של ש"ס: בין מופע אתני לאזרחי

תקצר היריעה מלתאר את גלגוליו של השד העדתי או מלסקור את המאבק המזרחי בישראל לדורותיו. בעשור האחרון של המאה הקודמת, "הבעיה העדתית", וליתר דיוק "הבעיה האתנית", לא נתפסה עוד כאבן נגף בתהליך בינוי האומה הציוני-ישראלי (ליסק, 1999). המחקר הביקורתי לאחר סמי סמוחה (Smoocha, 1978), שלמה סבירסקי (1981), חנה הרצוג (1986) ואלה שוחט (Shohat, 1988) הציב את "הבעיה האתנית" במרכז הבימה, והביא לגיבוש קורפוס מחקרי שהעשיר את המחקר האמפירי על תולדות המזרחים בהיסטוריה הציונית והישראלית, ואף הציע גישות אפיסטמיות חדשות להבנת התופעה האתנית. מחקר זה צבע באור חדש את ההיסטוריה הציונית-ישראלית כולה.² חשיבותו של קורפוס זה היא

2 ראו למשל בן-דוד, 1999; לוי ואמריך, 2001; פלד, 2001; חבר, שנהב ומוצפי-האלר, 2002; שטרית, 2004.

בכך שהוא מאפשר לבחון את ההיסטוריה של הפוליטיקה המזרחית כתופעה כשלעצמה, ועומד בניגוד לנטייה שרווחה בהיסטוריוגרפיה ובסוציולוגיה הישראלית לראות בעדתיות תופעת לוואי תרבותית (סמוחה, 1984). ההיסטוריה מנקודת מבטם של המנצחים נחשפה ל"קולות מזרחיים" (אבוטבול, גרינברג ומוצפי־האלר, 2005), שהציעו פרשנות חלופית להיסטוריה הציונית־ישראלית המורדנית.³ פרשנות זו מבקשת להתמודד עם הטענה כי המאפיין הראשון של הפוליטיקה המזרחית הוא דווקא היעדרה: "ככלל לא הגיבו המזרחים על דחיקתם לשוליים החברתיים בניסיון להתגייסות פוליטית, לא על בסיס מעמדי ולא על בסיס אתני" (פלד, 2001: 62).

ההיסטוריוגרפיה המזרחית מלמדת דווקא כי לאורך דרכה של הציונות, לא רק שהמזרחים פעלו לשינוי מצבם החומרי והפוליטי, אלא שהם גם פיתחו חשיבה פוליטית מורדנית כחלק מההתמודדות עם המציאות הלאומית וה"עדתית".⁴ עם זאת, כישלונה הפוליטי של פעולה זאת לא נעלם מהעין. המפלגות הציוניות ניצלו את "המשאב הערתי", כפי שהעידה הרצוג, והתייחסו למציאות העדתית כאל ארעית כדי להעל פעולה אוטונומית מזרחית לטובתן. גם פעילים פוליטיים מזרחים תרמו "לכליאתו של השד הערתי בבקבוק", וצמצמו את מרחב הייצוג הפוליטי המזרחי (חסון, 1987; Cohen, 2013). כך היה עד הופעתה של מפלגת תמ"י בראשותו של אהרן אבוהצירא ב־1981. הדגם הייחודי של ייצוג מזרחי שהציעה, ושאותו אימצה ש"ס בהצלחה יתרה, העיד על המתח שביסוד הפוליטיקה המזרחית. בדגם זה הוכפפה הפעולה האתנית המזרחית לציוני היהודי־ציוני (הממלכתיות) לקיים סדר יום אינטגרטיבי, וזכתה ללגיטימציה באמצעות גיוס הדת כבסיס לפעולה אוטונומית. באופן זה לא דחתה ש"ס את התביעה הציונית להכיר בקיומה של "הבעיה העדתית" כבעיה זמנית, חולפת, אלא המירה אותה בקבלת סדר היום החרדי, המכיר בנצחיות קיומו המשותף של העם היהודי וחי בשלום עם ההפרדה העדתית בקרב (ראו גם ליאון, 2009).

3 דוגמאות לפרשנות זו אפשר למצוא אצל חבר, שנהב ומוצפי־האלר, 2002; יונה, נעם ומחלב, 2007; Eliachar, 1983.

4 על הניסיונות לשינוי המצב החומרי והפוליטי ראו למשל הרצוג 1986; עראקי־קלורמן, 2006; Shafir, 1996. דוגמאות לפיתוח חשיבה פוליטית מורדנית עולות משני מחקרים: מוצפי־האלר, 2002; Behar and Ben-Dor Benite, 2013.

מאז הקמתה ב־1984 זכתה ש"ס לתלי תלים של פרשנויות, שהניסיון לסכמך דינו להיכשל. בכל זאת אפשר לזהות שתי גישות פרשניות עיקריות להופעתה ולאופן פעולתה. הגישה האחת, שמקורה באסכולה הביקורתית-מטריאלית, התמקדה בש"ס כביטוי לקיומו של אי־שוויון מעמדי ולהתגבשות מבנים חברתיים בזירות שונות, דוגמת הפוליטיקה, התעסוקה, התרבות וההשכלה והחינוך, שנושאים אופי אתני. בהתאם, החברה היהודית בישראל נחלקת לשתי קטגוריות אתניות, אשכנזים בראש ומזרחים למטה. האוחזים בגישה זו נטו להסביר את האתניות ואת השפעתה על יחסי כוחות אחרים כתופעת לוואי של מופעים מוכרים של אי־שוויון, ובראשם, אי־שוויון מעמדי. ככל שהתפתחה האסכולה, כך נראתה מורכבת יותר הדינמיקה של יחסי הגומלין בין התופעה (אי־שוויון מעמדי) לבין נגזרותיה (אי־שוויון אתני), וההבנה את ש"ס כתופעה כשלעצמה הלכה והעמיקה. כך, למשל, בחן פלד את ש"ס מבעד למודל חלוקת העבודה התרבותית וראה בזהות היהודית האינטגרטיבית שהיא מציעה "כלי נשק או כלי עבודה המשמש קבוצות אתניות שוליות להתגייסות פוליטית נגד המדינה" (פלד, 2001: 69). מודל זה סימל בעיניו את אופייה האינסטרומנטלי של ש"ס, שמצאה "אוזן קשבת אצל קהל היעד שלה, בין השאר מכיוון שיחסו למסורת היהודית חיובי ביסודו" (שם: 55). לוי ואמריך (2001) הציעו פרשנות ביקורתית הרוחה את הקדימות שמעניקה ש"ס למסורת, וראו בהופעת התנועה תגובה לפרקטיקות של זהות ותיוג שמקורן ביחסה של המדינה לחברה. לפי גישה זו ש"ס אינה עוד מכשיר פוליטי בידי המעמד המזרחי הנמוך, גם אם מעמד זה הוא הבסיס לכוחה האלקטורלי. ש"ס ממלאת תפקיד במסגרת פוליטיקת הזהויות וכלכלת הזהויות שמנהלת המדינה עם התקדמות הסדר הנאו־ליברלי, וכך היא לא רק התשובה לקיומו של אי־שוויון מעמדי־אתני אלא גם האמצעי להמשך קיומו.

הגישה הבולטת השנייה, המסבירה את הופעת ש"ס ואת דפוסי פעולתה, גם כן אינה מתעלמת מהיבטיו המעמדיים והכלכליים של הקונפליקט האתני, אך מבקשת להאיר את תפקידיה הסמליים והתרבותיים־זהותיים של ש"ס. במאמר שכותרתו מדברת בפני עצמה, "הבחירה בש"ס: התשובה הרציונלית למצוקה האמוצינולית", טוען אבי פיקאר כי לאחר שנות השמונים השקיעה ש"ס את מרצה באוכלוסייה הספרדית באשר היא, ולא רק באוכלוסייה החרדית, וכי "האינטרס של בוחריו ש"ס אינו בניהול מדיניות שתשנה ישירות את מצבם הכלכלי, אלא באמירה תרבותית שתשנה את מצבם במישור אחר" (פיקאר, 2007:

200). המישור האחר הוא תרבותי ולא מעמדי. לטענתו, "המזרחי המצביע ש"ס [...] שלם עם זהותו, והוא חש, באורח פרדוקסלי, ישראלי יותר, כי עתה ישראליות היא גם ש"ס. ישראליות היא גם מזרחיות" (שם: 201). גישה זו, החורגת מגישות תרבותיות הרואות בש"ס מופע של "חזרה למסורת" במובן הפשטני של המושג, בוחנת את ש"ס אחרי שזו כבר ביססה את מעמדה בזירה הפוליטית ובתרבות הישראלית. לפיכך היא אינה דוחה גישות ביקורתיות הרואות בש"ס ביטוי אותנטי למשבר שנוולד במפגש של יהודים מזרחים עם המדינה, מפגש שתוצאתו היא גם כלכלית. בה בעת גישה זו מבקשת להדגיש את היבטיו הזהותיים של משבר זה, ובכך לערער על טענה רווחת, גם בקרב חלק מהזרם הביקורתי, כי בחירה זו מבטאת התנהגות לא רציונלית.

קיומה של ש"ס, בתום העשור השלישי לפעילותה, אינו חידה אלא עובדה פוליטית היסטורית, שאת ההסבר לה יש לחפש לא בתאוריות העוסקות בפוליטיקה של זהויות או של מעמד לכשעצמן, אלא בתאוריות שעניינן ייצוג ופעולה פוליטיים. את היסודות לניתוח כזה הניח יואב פלד, שהיה הראשון שאימץ והתאים את התאוריה של האזרחות לניתוח יחסי הכוחות בפוליטיקה הישראלית (פלד, 1993; פלד ושפיר, 2005). טענתו של פלד פשוטה: האזרחות היא המוסד הפוליטי המבטא את דפוסי השילוב של קבוצות אזרחים במשטר, ומאחר שהמשטר אינו פועל ישירות כלפי אינדיווידואלים, נקבע היחס כלפי קבוצה מסוימת של אזרחים בהתאם למיקומה המעמדי, למידת קרבתה לאליטה השלטת ולמידת זיהויה עם האידאולוגיה של המדינה. כך, שלושה שיחי אזרחות מאפיינים את אופן שילובן של שלושה הקבוצות העיקריות המרכיבות את החברה בישראל: (א) השיח הרפובליקני מזהה עם האליטה האשכנזית ועם שיח הממלכתיות ומוסדותיה; (ב) השיח האתנו-לאומי הוא הבסיס לשילוב המזרחים, יהודים ציונים המרוחקים מעמדות ואתנית מהקבוצה הראשונה; (ג) שיח הזכויות הליברלי מאפיינ את יחס המדינה לפלסטינים אזרחי ישראל, הנהנים לכל היותר מזכויות אינדיווידואליות בשל סירוב המדינה להכיר בזכויותיהם הקולקטיביות הלאומיות. מאז שנות התשעים הפכה הפרדיגמה של האזרחות המרובה לכלי רב עוצמה, שזכה להתייחסויות רבות וליישומים מגוונים, ותרם במיוחד להבנת מורכבות יחסי הגומלין בין המדינה היהודית למדינה הדמוקרטית. בהקשרנו, פרדיגמה זו ייחסה את הצלחתה של ש"ס ליכולתה לתמרן בין שיחי האזרחות השונים ולתבוע את מקומה ואת ייצוגה במסגרת שיח האזרחות האתנו-לאומי (פלד, 2001).

מודל האזרחות המרובה מצביע אפוא בבהירות על מאפייניו של משטר השילוב, על אופיו הרב-ממדי ועל הקָשֶׁר בין מעמד וייצוג פוליטי, אך כוחו מוגבל בכוחו להסביר את יחסי הגומלין בין הקבוצה האתנית לבין המפלגה. במילים אחרות, מודל זה, הנסמך על מאפייניהן המעמדיים של קבוצות אתניות, מחמיץ את הדינמיות שביסוד היחס בין הקבוצות המדוברות לבין ייצוגן הפוליטי. הוא מניח אחת משתי אפשרויות להסבר הקָשֶׁר בין שני אלה: האחת, שמדובר בבחירה אסטרטגית-אינסטרומנטלית של ציבור הבוחרים במפלגה המתמרנת את שיח האזרחות לטובתה; האחרת, ויש שיאמרו הגרועה בין השתיים, היא בחירה שמקורה מהותני, כלומר ביחס קבוע בין מאפיינים תרבותיים ופוליטיים קבוצתיים מסוימים לבין אופן ייצוגם הפוליטי. לפיכך מודל האזרחות המרובה, שכוחו רב בהבנת טקטיקות הפעולה של האליטות הפוליטיות, אינו כלי תאורטי יעיל דיו להסבר פעולתם הפוליטית של חברי הקבוצה האתנית, שהיא כמובן חורגת מקבוצת הבוחרים של מפלגה זו או אחרת. כך זיהו שלו ולוי (2004: 264-265) במערכת הבחירות לכנסת ה-16 דפוס תמיכה בש"ס בקרב מזרחים, שהיה רגיש מעמדית ומרחבית. הבוחרים שנותרו נאמנים לש"ס היו נשים וחרדים, שנהנו כלכלית מחסוטה ומכוחה של המפלגה. כהן וליאון (2011: 176) עמדו על שילובם של פעילים מזרחים במרכז חרות בשנות השבעים כגורם בהזדהותם של מזרחים מהמעמד הבינוני עם הליכוד. לבסוף, שטרית (2004) שסקר את ההיסטוריה של המאבק המזרחי, הצביע על אופיו הדינמי של דפוס ההצבעה של המזרחים, בניגוד לנטייה לראותו סטטי ושמרני. שטרית אף תיעד את המאבק הדמוקרטי, הסותר את דימוים השמרניים של המזרחים, שלו שותפים מזרחים ומזרחיות בעבר ובהווה, אם כיחידים ואם במסגרות פוליטיות מגוונות, רובן ככולן בחברה האזרחית (ראו גם אבוטבול, גרינברג ומוצפי-האלר, 2005).

הצלחתו של מודל האזרחות המרובה נבעה, כאמור, מכוחו להמשיג את הקשר בין מעמד, אתניות ומגדר לבין משטר האזרחות. ואולם, קשר זה נדרש לכלים תאורטיים רגישים יותר, שבכוחם להאיר את פניה המרובים של האתניות הפוליטית ואת התפתחותן של פרקטיקות של אזרחות המאגרות את הסדר הקיים, ולא נכנעות לו. באופן אחר, בחינת הדינמיקה של ש"ס בבחירות 2013 תסייע לי לעמוד על תפקידן של האתניות והאזרחות בעיצובה של הפוליטיקה המזרחית ובקביעת גבולותיו של מאבק זה. מנקודת המבט הזו, הרואה במופעים של האתניות ושל האזרחות חלק ממכלול יחסי הגומלין בין מדינה לחברה

העדתי, המשקף את הממד האתני של יחסי הגומלין הללו, אך גם את הריפוי ממנו. (Isaac, 1987; Mitchell, 1991), ש"ס מתגלה בו בזמן כהתגלמותו של השד

התמקדותה של הפרדיגמה של האזרחות המרובה בשיח הזכויות, חשובה ככל שהייתה, הציבה את האזרחות של הקבוצה ההגמונית כאמת המידה להשתייכות הפוליטית הראויה והרצויה. פרדיגמה זו, השואלת "מיהו אזרח?", מיקמה את הקבוצות המוחלשות בעמדת חולשה מבנית, במעלה המדרגות היורדות. שליטתן של הקבוצות החזקות בתהליך חלוקת הזכויות שעתקה את כוחו של משטר הזכויות לשמר את יחסי הכוחות הקיימים, למשל, בהבניית שיח האזרחות הליברלי כעדיף על פני שיח האזרחות האתנו-לאומי, המוגדר נחות או לא פרוגרסיבי. בייחוד לאור התקדמותה של הדוגמה הנאו-ליברלית, הרחבת הזכויות לא הייתה בהכרח תהליך של שחרור עבור הקבוצות החברתיות המוחלשות. תמורת הזכויות נדרשו אזרחים נאו-ליברלים לקבל אחריות לבחירותיהם הכלכליות, החברתיות והפוליטיות. הענקת הזכויות "ביד רחבה" הכניסה אפוא את האזרחים ואת האזרחיות לתוך תחרות דרוויניסטית בשוק קפיטליסטי דורסני, ללא הכלים החומריים והסמליים הנדרשים. על רקע שיח ציבורי ותאורטי זה, ש"ס היא אכן התגלמותו של השד העדתי, שאינו דועך ובכך מונע לכאורה את התבססותו של שיח ליברלי ואוניברסלי.

באופן פרדוקסלי, התרחבותם של האזרחות ושל שיח האזרחות תחת המשטר הנאו-ליברלי לא מנעה את הכרסום בעומקן של זכויות האזרח (Peled, 2007), עובדה שהצביעה גם על מגבלותיו התאורטיות והאמפיריות של שיח הזכויות. בייחוד ההתמקדות בשאלה "מיהו אזרח?" טשטשה את חשיבותה של השאלה "מיהו אזרחות?", הבוחנת את גבולותיה של הפעולה הפוליטית האזרחית. במחקר עבר הדגש התאורטי והאמפירי מהאזרח הפועל אל הפעולה, הלוא היא מעשה האזרחות (Isin and Nielsen, 2008). ההבחנה בין אזרח-משתתף (active) לאזרח-שותף (activist)⁵, אפשרה להתמקד במעשה התביעה לזכויות, למשל במקרה של מהגרי עבודה (McNiven, 2011), בלי להניח מראש את מעמדם הרשמי של התובעים כאזרחים. מגישה זו עולה כי תפיסת האזרח-משתתף מייצגת עדיין

5 התרגום של המושגים הוא שלי, ואף שהוא אינו מילולי הוא מבטא את הרעיון שביסוד ההבחנה במקור, כאשר האזרח-המשתתף הוא זה (וגם זו) הפעיל בגבולות המסגרת הקיימת, ואילו אזרח-שותף הוא זה (וגם זו, כמובן) המאתגר את הכללים.

תפיסה פסיבית של האזרחות, לעומת התפיסה הרואה בו אזרח-שותף המשפיע על כללי המשחק ועל גבולות הפוליטי (השוו Isin, 2007). הופעת ש"ס הייתה, אם כן, בעבור המזרחים, לאחר 1977 ולאחר האכזבה מהליכוד (שטרית, 2004), בבחינת ריפוי מהשד. הבחירה בה אפשרה לרבים להרגיש לא רק משתתפים, אלא שותפים שבכוחם לחולל שינוי (שטרית, 2001).

ואולם, הצלחה זו גבתה מחיר. עליית ש"ס תרמה לנרמול הייצוג המזרחי, גם אם הוא עדיין סבל מסטראוטיפיזציה, וללגיטימציה של שיח האזרחות האתנו-לאומי, אף שזיהויו הבלעדי עם ש"ס טשטש את הגלישה ימינה של השיח הפוליטי כולו (ראו למשל שלו ולוי, 2004). אולם בה בעת ש"ס הייתה שותפה למדיניות הנאו-ליברלית, שהייתה כרוכה בקידום פוליטיקה של זהויות ובטיפוח יחסים קליינטליסטיים עם בוחריה, חיזקה את נטייתה החרדית והחלישה את כוחה להשפיע על כלל המזרחים. אם נאמץ את אמירתו של פיקאר כי ה"ישראליות היא גם ש"ס" (פיקאר, 2007: 200), הרי שלאחר 2013 נקנה ייצוגם של המזרחים במחיר היעדרם מהבריתות הפוליטיות של "הפוליטיקה (של הישראליות) החדשה" מבית מדרשן של יש עתיד והבית היהודי.

ג. שאלת המחקר ומתודולוגיה

מה מסביר את תוצאות הבחירות מנקודת מבטה של ש"ס? כיצד, אף ששמרה על כוחה האלקטורלי, איבדה את מעמדה כשותפה דתית-עדתית בכירה בשלטון? התשובה על השאלות הללו שזורה בהיסטוריה של ש"ס כחלק מהמאבק המזרחי. כדי להתמודד עמן אציע מהלך בן שלושה שלבים: ראשית, אבחן את מערכת הבחירות של ש"ס – בעיקר באמצעות סיקורה בעיתונות – ואעמוד על הנושאים המרכזיים שהעסיקו את מנהיגיה, ובכלל זאת על האתגרים ועל היריבים שעמדו לנגד עיניהם במהלך הבחירות. ש"ס – שלראשונה נאבקה בהתנגדות מבית, שנשבה מכיוון המפלגות בראשותם של הרב אמנון יצחק והרב חיים אמסלם, ומול יריב ישן-חדש ברמותה של יש עתיד – התגייסה למאבק שעורר מחלוקות מבית ומחוץ. שנית, בהסתמך על סקר הבחירות (INES, 2013) ועל ראיונות עם פעילי ש"ס אבחן את מקומה של ש"ס על רקע מחאת קיץ 2011, שעיצבה את אופי הבחירות לכנסת והשפיעה על החיפוש אחר "פוליטיקה חדשה" (ראו להלן). לבסוף אדון בקושי של ש"ס לשמר את מעמדה כמפלגה הדתית הבכירה, ובעיקר בתחרות בינה לבין הבית היהודי במערכת הבחירות ובקרב הבוחרים, באמצעות

נתונים מסקר הבחירות בשילוב נתוני הצבעת האמת. לצורך כך אתבסס על קובצי הקלפיות מ-2013 ומ-2009 ואצליכם עם נתוני מפקד 2008 ועם דירוג היישובים לפי אשכולות חברתיים-כלכליים של הלמ"ס.⁶ ניתוח זה מאפשר הן לאמוד את ההשפעות האקולוגיות על ההצבעה לש"ס בהשוואה לכלל המפלגות, ובעיקר לעומת ההצבעה לבית היהודי ולליכוד-ישראל ביתנו, והן לבדוק את יציבות ההצבעה לש"ס ב-2013. הניתוח האקולוגי אינו חף מפגמים, אך הוא כלי יעיל לבחינת נתונים מצרפיים והשוואתיים. במיוחד בישראל קיימות עדויות מתמשכות על הממד הגאוגרפי-מרחבי של ההצבעה ועל הקשר בין סוגי יישוב לבין דפוסי הצבעה דומיננטיים (להרחבה ראו שלו ולוי, 2004). הנתונים שיוצגו משקפים אפוא הערכה אמינה לדפוסי התנהגותם הפוליטית של הבוחרים.

ד. ש"ס בבחירות לכנסת ה-19

הודעתם המשותפת באוקטובר 2012 שמסרו בנימין נתניהו ושותפו הפוליטי הוותיק אביגדור ליברמן על האיחוד בין שתי המפלגות ועל הקמת רשימה משותפת, הליכוד-ישראל ביתנו, המכונה בתקשורת ובמאמר זה "הליכוד ביתנו", הדהימה את המערכת הפוליטית, בליכוד ומחוצה לה. פוליטיקאים ופרשנים מיהרו לזהות את תכליתה: ייתור מקומן של המפלגות החרדיות בקואליציה העתידית (למשל **אטינגר, 2012א**). ואמנם, גם אם יש להניח שהסיבות למהלך הזה היו מורכבות יותר, בייחוד לאור הביקורת שספגה ממשלת נתניהו השנייה במהלך מחאת קיץ 2011, נדמה שסיבה זו אינה מופרכת. יש לזכור כי מסלול המחאה הוסט מן ההיבטים האידאולוגיים-כלכליים של הסדר הנאו-ליברלי לעבר ההיבט האידאולוגי-לאומי שהתבטא בשוויון בנטל (למשל **בן חורין, 2012**), וכך עלתה שאלת גיוס בני הישיבות למרכז סדר היום הפוליטי, בצד נושא הגרעין האיראני. כך יכלה הליכוד ביתנו להתחרות במפלגות החדשה של יאיר לפיד על קולותיהם של מצביעי קדימה, שמוקמו, **לפי מצפן הבחירות של 2009**, קרוב מאוד לנקודת המרכז של המפה הפוליטית (אריאן ואח', 2010: 372). ההנהגה

6 נתונים על היישובים נלקחו מאתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה "אפיון יחידות גאוגרפיות וסיווגן לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה בשנת 2008". קובצי הקלפיות נלקחו מאתר הכנסת: "ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-18"; "ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-19".

המשותפת של ש"ס, שעליה הוכרו רק כשבוע קודם (נוביק, 2012א), בירכה על התפתחות זו: "האיחוד מחדד את העמדות והבחירה הופכת לפשוטה יותר. כעת ברור לכול שיש רק מפלגה אחת שדואגת לשכבות החלשות ולמסורת ישראל. בבחירות הבאות מי שחשובה להם הזהות היהודית-מסורתית של מדינת ישראל ומניעת גזירות כלכליות על השכבות החלשות תהיה לו רק כתובת אחת: תנועת ש"ס חזקה ומאוחדת" (נוביק, 2012ב).

בעיני אריה דרעי, המנהיג הישן-חדש, "זה לא סתם איחוד טכני, זה יצירה חדשה, 'הליכוד ביתנו', ברור לכל אחד ואחד שהליכוד הוא לא ביתנו, הוא לא בית של שכבות המצוקה, הוא לא בית של מסורתיים, הוא לא בית של עדות המזרח, התנועה היחידה שהיא הבית שלהם זה תנועת ש"ס, ואני קורא לכולם לחזור הביתה" (שקדי וכהן, 2012). עמדה זו זכתה להד גם בקרב פעילי ש"ס ששבו והדגישו, שבניגוד לעבר, הם אינם רואים בליכוד מתחרה בעבור מצביעי ש"ס. דרעי אף הגדיל לעשות והתבטא בחריפות נגד הרשימה החדשה, התבטאות שממנה מיהר לחזור בו: "ממפלגת העם הפכה הליכוד-ביתנו למפלגה יהירה וזוחה שמייצגת רוסים ולבנים [...] זו קריאת השכמה לכל הספרדים" (נוביק, 2012ד). מנהיגי ש"ס ניצלו את קריאת ההשכמה הזו כדי לצאת במאבק כפול: מול הרשימה המאוחדת ומול מתחרותיה מבית. מסע התעמולה של ש"ס נפתח בשלטי חוצות שהציגו את נתניהו ואת ליכרמן חובשים לראשם כיפה, ובצדם הסיסמה "ש"ס: מדינה עם נשמה" (שיימן, 2012). בכך ביקשו בש"ס להתוות את דרך המאבק: כמו רוב הציבור הפוליטי גם ש"ס הכירה ביתרונו הפוליטי של נתניהו ובכך שהמאבק מתנהל הלכה למעשה על הרכב הקואליציה; בה בעת היא נאבקה על מקומה כשומרת הסף של הדת היהודית בקואליציה. כך, בשולי מסע הבחירות הדהדה הקריאה למזרחים מצביעי הליכוד לחזור הביתה, קריאה שהצביעה גם על האיום שעלה מהופעתה של יש עתיד, המפלגה שאיימה להשיב את ש"ס לימי המאבק במפלגת שינוי האנטי-חרדית (ראו ולוי, 2004; לוי, 2007). אך בצד המאבק בשם "הנשמה היהודית", עלה גם מאבק מזרחי, והשד העדתי שב והדהד.

ככלל ש"ס אינה מרבה להשתמש בקלף המיקוח העדתי. זכורה כמובן מערכת הבחירות ב-1999, עת היה זה קמפיין "נאש קונטרול" שבו דרשה מפלגת ישראל בעלייה את השליטה במשרד הפנים, ובכך עוררה את זעמה של ש"ס (גיטלמן וגולדסטיין, 2001: 213). דרישה זו, נוסף על ההלם מהרשעתו של דרעי,

עודדה מסע תעמולה שעסק ב"איום הרוסי" על זהותה היהודית של המדינה, מצד אחד, ובמלחמה ב"אליטות הישנות" ובהפצת נרטיב (ציוני!) חלופי מזרחי בקלטת המפורסמת "אני מאשים", מצד אחר (ליאון, 2009: 158–159). קלטת זאת, לטענת ליאון, חידדה בקרב רבים מהמזרחים את תחושת האפליה והדיכוי החומרי והתרבותי שליוותה את קליטתם בחברה. אז כמו עכשיו, אמירתו של דרעי נגד "מפלגת הרוסים והלבנים" באה בתגובה להצהרתו של יו"ר ישראל ביתנו כי לאחר הבחירות יעברו משרד הבינוי והשיכון ומשרד הפנים מידי ש"ס לידיהם. אז כמו עכשיו, היה זה המאבק של ש"ס במפלגה אתנית "רוסית" על מקומה בקואליציה השלטת, שעורר בש"ס מחויבות הן לזהותה ה"אתנית" והן לעניין החברתי אלי ישי הגיב בסרקוזם "כולם היום רוצים להיות חברתיים [...] הלוואי" (נוביק ומורג, 2012), ודרעי הסביר: "אסור לנו להשלים עם שתי מדינות, מדינת אלה שיש להם ומדינת אלה שאין להם. לא יכול להיות שהילדים שלנו יקבלו פחות. בואו אחי הספרדים, ניקח את גורלנו בידנו וניתן לילדים שלנו הזדמנות שווה להצליח בחיים. [...] רק ש"ס חזקה תדאג שהקיצוצים לא יפגעו בכם. רק ש"ס תשמור על המסורת היהודית" (אטינגר, 2012ב). גם בדף הפייסבוק שלו כך דרעי את המאבק בזהותה העתידית של הממשלה בסוגיית השוויון למזרחים:

אני מחויב לשים על השולחן את סיפורם של המזרחים בישראל. לעתים כשיש פצע פתוח אי אפשר רק לכסות ולהסתיר אותו. [...] לצערנו, בישראל עדיין אין שוויון לבני עדות המזרח. אתם יכולים לבוא אלי בטענות שאני מעורר שד עדתי, שאני עושה זאת כדי לקושש קולות ושככלל זה כבר לא אקטואלי. לא יעזור לכם. המציאות נגדכם. אתם לא רוצים להודות בקיומה. כשבוחרים את הרכבה הצפוי של ממשלת נתניהו הבאה מגלים ששום מזרחי לא מיועד להשתבץ אפילו באחד התפקידים הבכירים [אן] הבאים בחשיבותם [...] לא מדובר כאן במאבק על ג'ובים למזרחים, אלא בניסיון לשנות מציאות פוליטית שמעצבת את היחס למזרחים, ואף את תודעתם העצמית של המזרחים עצמם ובפרט של בני הנוער שלנו (מתוך שטרקמן, 2013).

הופעתו לרגע של השד העדתי בדבריו של דרעי לא הייתה מהלך שגור אצל ש"ס. ואולם, השד הזין את מאבקן של ש"ס ויש עתיד, שאמנם אינן מתחרות

על אותו קהל בוחרים, אך נאבקו על הגדלת כוחן היחסי, ובייחוד על הגישה אל תקציב המדינה. מאבק זה לבש פנים של מלחמת תרבות. למשל, בעקבות תשדיר הבחירות של ש"ס שהגחיק את גישה של ישראל ביתנו לסוגיית הגיור, תקפו שני נציגיה הבכירים של יש עתיד את ש"ס, ולפיד הגדיר את התשדיר "דוגמה מובהקת של יהדות חשוכה המטיפה לשנאה. [...] איך אלה שהפכו את הבטלה לדת מעזים לפגוע באזרחים ישראלים שעובדים קשה וכספי המסים שלהם מממנים את בחורי הישיבות? זוהי אינה יהדות, זוהי גזענות פשוטה ויש עתיד תילחם נגד כל ניסיון לפגוע בעולים. אחינו הם" (ליס, 2013). הרב שי פירון הוסיף: "אם [ש"ס] יקבעו מיהו יהודי, ניאלץ לחיות במדינה גזענית הרודפת אחרי אזרחים נאמנים הנושאים בנטל ומשרתים את המדינה וערכיה באהבה ואמונה. אחרי שניסו לקושש קולות בעזרת חילוּצו של השד העדתי ונכשלו, החליטו בש"ס להתעמר בציבור העולים" (שם). כך הפכה מחלוקת הלכתית, הנוגעת לסוגיה פוליטית רגישה מאז ומעולם ביחסי דת ומדינה בישראל, בעיני דובריה הדתי של יש עתיד לשד עדתי של ממש. המפגשים בין הדתי לעדתי ובין החילוּני לדתי, העומדים שניהם ביסוד המאבק על הזהות הישראלית, נגעו בסופו של יום באתגר הרובץ לפתחה של ש"ס – שאלת כוחה לייצג את הפוליטיקה המזרחית. על כוחה זה איים המשבר הפנימי שפרץ עם שובו של דרעי לחיק המפלגה. גם אם לרגע היה נדמה שדרעי ימצא מתכונת פוליטית אחרת עם שותפים חילוּנים (למשל גולן, 2011), לבסוף גברה הבטחתו של הרב עובדיה להחזיר לידיו את הפיקדון. "הטרויקה" – ישי, דרעי ואריאל אטיאס – הוכרזה כמנהיגות אחת, אך כפי שניחשו רבים, היה זה מהלך זמני שנועד למנוע זעזועים בשורות המפלגה, ולאחר הבחירות הוכתר דרעי מחדש כמנהיגה היחיד של ש"ס (ניר, 2013ב). בצד משבר זה קם לש"ס איום מבית, ולראשונה ניצבו מולה שתי רשימות חדשות שביקשו לערער את המונופול שלה בציבור המזרחי-חרדי-מסורתי: האחת, "כוח להשפיע", שנתמכה על ידי הרב אמנון יצחק, שהוא מהדמויות החשובות בתנועת התשובה שהשפיעה מכוחה על הצלחתה של ש"ס (ליאון, 2009: 159); השנייה, "עם שלם", רשימתו של הרב חיים אמסלם שפרש מש"ס במהלך הכנסת הקודמת. שתי הרשימות גרפו יחד 2% בקירוב מהקולות (סה"כ 73,739 קולות). ככל שהסלים אמסלם את מלחמתו בש"ס, ותקף אותה על קרבתה היתרה לליטאים ועל התרחקותה מהמסורת הספרדית, כך עלה חנו בעיני הציבור הלא חרדי, בייחוד כשהציע דרכים לפתרון בעיית הגיוס והעבודה בקרב

החרדים (רשף, 2012). בנאום בפני סטודנטים הצהיר: "אריה דרעי עשה מספיק בושות. זה טירוף. השד העדתי נמצא במוח של הש"סניקים. אמירותיהם הן בבחינת גזענות" (שם). ואמנם הזעם לא איחר לבוא. ספרו הפוליטי של אמסלם גרר תגובות שהגיעו לשריפת עותקים מספרו בישיבה בכני ברק (בנרט, 2013). להתקפותיו של אמנון יצחק לא טרחה ש"ס הרשמית להגיב לרוב, עד חודש לפני מועד הבחירות, עת הוא תקף בתכנית טלוויזיה ב"ערוץ 2" את באי ביתו של הרב עובדיה. השר יעקב מרגי לא דאג: "גם הציבור שאמנון יצחק מחזק, זה ציבור של ש"ס, וזה ציבור שבסוף מקבל את הוראות מרן הרב עובדיה יוסף שאחריו כל הציבור הולך" (כהן, 2012).

בסופו של יום הבחירות זכתה ש"ס ב-331,868 קולות, שהם 45,568 קולות יותר מזכייתה בבחירות הקודמות. תוספת זו לא הגדילה את כוחה בכנסת, אך בחישוב הקולות שמשכו המתחרות מבית, ואלה שנדרו לרשימות אחרות (השוו שלו ולי, 2004), ניתן לומר כי קהל הבוחרים הפוטנציאלי של ש"ס נותר יציב ומשמעותי בהיקפו בעשור וחצי האחרונים, שבמהלכם היה דרעי במדבר הפוליטי. ואמנם, בש"ס מתקיים המתאם הגבוה ביותר בין ההצבעה בשתי מערכות הבחירות האחרונות ($r=0.925$). על רקע זה, הקביעה בחלק מהעיתונים למחרת הבחירות, כי ש"ס הפסידה, גם אם היא אינה מופרכת, אינה יכולה להתפרש כפשוטה. בדיעבד, היריבות בעולם התורני-ספרדי לא הייתה האתגר היחיד, או אפילו המרכזי, שבפניו ניצבה ש"ס. הייתה זו הבית היהודי שהתגלתה בסופן של הבחירות כמנצחת הגדולה בפוליטיקה הדתית. נסיקתה החזירה את ש"ס, כדברי אחד הפעילים, "אחורה ללפני שלושים שנה", והוא הוסיף, "אם מישו צריך הוכחה שצריכים את ש"ס (בקואליציה), השלושה חדשים האלה (מאז הבחירות) הם התשובה הכי טובה".

עובדת היותה של ש"ס מפלגת אופוזיציה, דווקא עת יריבותיה יש עתיד והבית היהודי זכו למעמד בכיר בקואליציה, טומנת בחובה משמעות החורגת מגבולותיה של ש"ס. שני היבטים של תמונת הקואליציה השלטת בבית הנשיא לאחר בחירות 2013 ראויים להסבר: שיבתה של הציונות-הדתית למושב "הנציג הדתי" בממשלה, ודמותה האשכנזית עד מאוד של הממשלה החדשה. לשני אלה, אטען בהמשך, יש משמעות הנוגעת בשורשיה של שאלת הייצוג המזרחי בפוליטיקה הישראלית. שתי התמורות האלה קשורות במקומה של מחאת קיץ 2011 בבחירות 2013, ובהופעתה של "הפוליטיקה החדשה" שרכבה על גב המחאה.

ה. ש"ס והפוליטיקה החדשה של המחאה החברתית

הבחירות לכנסת ה-19 תפסו את ש"ס בעמדה לא נוחה. כשותפה קואליציונית בכירה מראשית דרכה, ש"ס מזוהה עם המהפכה הנאו-ליברלית בכלכלה הישראלית, שהביקורת עליה עמדה במוקד המחאה החברתית בקיץ 2011. גם המאבקים מבית והסטת הדיון לנושא "השוויון בנטל", וכן זיהויה של המחאה בעיקר עם "שררות רוטשילד", כלומר עם מעמד הביניים האשכנזי, הותירו את ש"ס מחוץ למחאה. תיאור זה תקף גם מנקודת מבטם של תומכי ש"ס. נתונים מסקר הבחירות מלמדים כי 54% מאלה שהצהירו על עצמם כמצביעי ש"ס בהווה, בעבר או בעתיד, לא תמכו במחאה, לעומת 38% בקרב שאר הנסקרים.⁷ גם בהשוואה למצביעייה החדשים של ש"ס, שיעור התומכים במחאה והמשתתפים בה נמוך באופן מובהק ומשמעותי בקרב מצביעייה של ש"ס בעבר, בין שבכוונתם לדבוק בהצבעתם (40%) ובין שכוונתם להצביע למפלגה אחרת (71%). הפעילים של ש"ס שאותם ראינו גם לא סברו שהמחאה רלוונטית עבור ש"ס. כך למשל התנהלה השיחה עם שני פעילי חינוך בעיר בינונית בגודלה במרכז הארץ (ריאיון, 20.8.2013).

מראיין: במחאה החברתית ב-2011 לא שמעו מש"ס.

יהושע: זו הייתה הבעיה. היא הייתה בקואליציה.

יהודה: לא רק זה, כי מי שניהל את זה, זה אתה יודע חוג מסוים.

מראיין: אבל המחאה [...] לא הייתה רק ברוטשילד.

יהודה: איפה עוד הייתה המחאה?

מראיין: היו ההפגנות הגדולות שהם [אנשי רוטשילד] ארגנו, אבל היו

אוהלים בג'סי כהן, בתקווה, ביפו ובקריית שמונה.

יהודה: הם [הרין] לא הסתובבו שם הח"כים של ש"ס, נכון?

מראיין: והפעילים, החבר'ה שלכם?

יהודה: זה היה חסר. אתה צודק.

מראיין: הפעילים אמרו גם אנחנו רוצים? אנחנו רוצים גם לעשות

משהו?

7 כל ההבדלים המדווחים כאן מובהקים.

יהושע: אני אגיד לך משהו [...] גם הפעילים הם אנשים שברובם הם אנשים מה שנקרא שמשתייכים למגזר היותר דתי, יותר חרדי גם אז לא כל כך מסתדר לעשות את הדברים האלה, זה לא. לדוגמה אנחנו גדלנו בעולם של ישיבות. מה, נקים אוהל בג'סי?

פעיל ש"ס אחר, המכהן כמזכיר מועצה דתית בעיר בדרום הארץ שאותו ראיינתי (20.8.2013), ראה במחאה אפיזודה רחוקה. המזכיר מכהן גם כרב בית כנסת, ונפגש בקביעות עם הציבור. בתשובה על השאלות – "האם נתקלת באכזבה כלשהי מש"ס?" ו"האם במהלך המחאה, כאשר אזרחים מעירך נסעו להפגנות בתל אביב, נשמעו טענות נגד ש"ס על שהיא שלא שמרה עליהם?" – השיב:

זה מורכב, אני אגיד לך למה. המחאה שמה היא לא הייתה כל כך 100%. היא לא הייתה [טהורה]. היו לה כמה מאפיינים פוליטיים מסוימים [...] אני אגיד לך את האמת, אני לא הבנתי מה הם רוצים. לגור בתל אביב ובזול. זה לא הולך ביחד [...] המחאה שם לא הייתה כל כך [...] היא לא מצאה חן בעיניי. כי אלה שבאמת רוצים למחות לא יכולים, אין להם זמן למחות, הם צריכים לעבוד. [...] בהקשר השני, אני יודע שיש אכזבה [מש"ס]. אין ספק, מרגע שאתה בשלטון, אתה לא עוזרת לי, אתה אשם.

עמדה דומה הביע עוד במהלך המחאה יעקב מרגי, אז השר לשירותי דת ומנכ"ל ש"ס:

המחאה הזו מצליחה רק בגלל שיזמו אותה חבורה של "צפונבונים" [...] כשזעקנו לא מספיק ויש פערים חברתיים, וזעקנו את מצוקת הדירור הציבורי, אמר השר שטרית מקדימה, אז שר האוצר: "אני לא זוכר שאבא שלי ביקש מהמדינה סבסוד וקצבאות, אז לכו לעבוד" [...] היום מאיר שטרית לא יגיד זאת, הוא ישתוק כי לא נעים לצאת מן השורות, לצאת מן העדר, כי המחאה היום אהודה ואהובה, כי זו המחאה של הצפונבונים. זו מחאה של סטייל, וברוך גם של כל השמאל החברתי [...] מה ההבדל בין המחאות שהיו בממשלת "ליכוד-שינוי" על המצב הכלכלי אז למחאה של היום? ההבדל הוא בזועק ובמוחה, תלוי מי זועק. זה לא בוזגלו ואזולאי, זה אורן ברקוביץ, וגם ארד, ואני לא רדוף ולא מתוסכל. אני מציע שתבחנו אותי, כי ביום שהמאהל ברוטשילד יפורק,

אף אחד לא יסקר את המאהל בבאר שבע ובעפולה. ולעם החכם שלנו נאמר בואו לא נהיה נאיביים נאמר לכולם שינוי סדר יום חברתי כן, אנרכיה לא! (שירות גלובס, 2011).

מרגי לא טעה (משגב, 2013). ח"כ נסים זאב גם כן הבהיר את גבולות יכולותיה של ש"ס: "יש כל מיני שינויים שהחלו עוד לפני ההפגנות [...] אם מישו חושב שיש תכנית שתביא לשינויים דרסטיים בטווח המידי, הוא טועה. צריך זמן" (אזולאי, 2011). דרעי, שהיה באותה עת עדיין רחוק מהזירה הפוליטית, נמנע מלתמוך במחאה, ואף מנע מפעיליו לעשות כן, בשל רצונו שלא להיתפס כמי שמבקר את ש"ס או כמי שרואה בה מפלגה לא חברתית דיה (הלוי, 2011). בסופו של יום, ש"ס לא ניצלה את המחאה כהזדמנות לשינוי, הן בשל היותה מזוהה עם השלטון ועם מדיניותו הכלכלית, והן בגלל הזיהוי שלה עצמה את המחאה כמחאתם של "הצפונבונים", ולא של קהל מצביעיה. דחיית ההזדמנות הזו עלתה בקנה אחד גם עם אופיים הקליינטליסטי של יחסי ש"ס עם בוחריה. כך למשל הסביר זאת בריאיון רב, פעיל חינוך, הנשוי לאישה בעלת תפקיד בכיר ברשת מעיין החינוך התורני, והוא עצמו עובד עם נוער בישיבה ומדרשיה של ש"ס (20.8.2013; והשווה שלו ולוי, 2004: 265-266):

מעבר לעניין [שש"ס] מחנכים ופותרים גנים ומחזירים למסורת ככל מיני מקומות ושכונות והכול. [העניין] זה שאלפי מורים הלכו למדו הוראה ומלמדים באותם [מוסדות]. מדובר על עשרות אלפי ילדים שלומדים, זה מצריך המון גננות, מורות ומורים ומפקחים, זה אנשי השטח. האנשים האלה יודעים אם אנחנו לא [נתמוך בזה] אז אוטומטית זה [הם שייפגעו]. [...] כולם יודעים שהתנועה גם כלכלית מחזיקה אותנו, מבחינה זאת שאנחנו עובדים במסגרות שהתנועה הקימה ואי אפשר להעלים את זה. מה רע בזה? גם אנשים מתפרנסים, והכול ביושר.

הפוליטיקה של ש"ס בבחירות 2013 נותרה, אם כן, "פוליטיקה ישנה", ממוסדת, שנמנעה מלהתחבר לשיח המחאה, ונסמכה על פעיליה, הניזונים מידיה של ש"ס. ממסדיות זו הייתה בעוכריה בהתמודדותה עם היריבה הישנה-חדשה, הבית היהודי, מפלגת הציונות הדתית.

1. ש"ס והפוליטיקה החדשה של הבית היהודי

שלושה ימים לפני הבחירות פנה מנהיגה הרוחני של ש"ס הרב עובדיה יוסף להתקין את אחת הרשימות המפתיעות של בחירות אלה, הבית היהודי. בדרכו הנחרצת אמר: "קוראים אותם 'הבית היהודי', זה לא בית של יהודים, זה בית של גויים. הם רוצים לעקור את התורה, לעשות נישואים אזרחיים. אסור לבחור בהם. מי שבחר בהם הוא כופר בתורה" (נר, 2013א). דברים אלו נאמרו כחודש אחרי שש"ס זיהתה את הבית היהודי כראשות נפתלי בנט כיריבה בולטת בקרב ציבור בוחריה – סקרים הצביעו על כ-5-6 מנדטים, המתנדנדים בין שתי המפלגות. גם במקרה זה היה מושא המחלוקת לכאורה תיק השיכון. בנט רמז למסע התעמולה של ש"ס בעיתונות החרדית שהילל את תרומתה להגדלת הבנייה לחרדים: "זה לא בסדר שאנחנו כנבחרים עם ישראל, כמשרתי ציבור, כעבדים של הציבור הישראלי – נדאג כל אחד לטריטוריה המצומצמת שלו". השר אטיאס לא התמהמה וענה כי "בנט רוצה את משרד השיכון כדי לבנות ביהודה ושומרון. אז זו לא בנייה סקטוריאלית?" (נוביק, 2012ג). אך המאבק לא היה על משרד הבינוי והשיכון או על בנייה בשטחים. היה זה מאבק שנגע ביסודות שעליהם נבנה המהפך הכפול של ש"ס: המהפך החרדי שתרים לירידת קרנה של הציונות הדתית בשלטון, והמהפך האתני (עדתי) שסדק את ההגמוניה האשכנזית בקואליציות השליטות. אז בשנות השמונים, זו הייתה "הפוליטיקה החדשה", גם אם לא כינו אותה כך. ב-2013, הייתה זו הברית הפוליטית בין יש עתיד לבין הבית היהודי שסרטטה את מאפייניה של התמורה במפה הפוליטית.

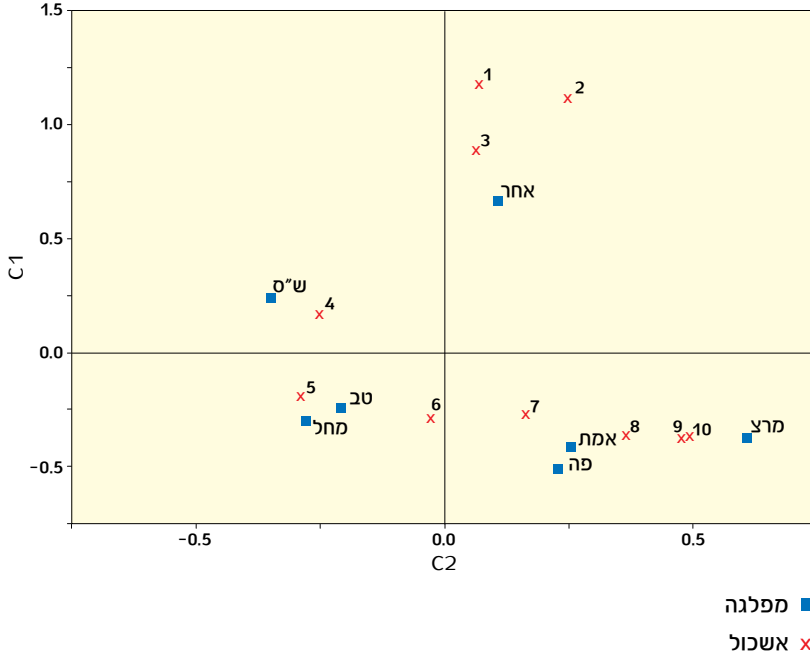
המהפך של ש"ס מיסד את השינוי הדרמטי בשדה הפוליטי מבחינת הייצוג החרדי והמזרחי. השילוב בין שני הממדים האלה במפלגה אחת הזיק בעיקר למפד"ל, שאיבדה את כוחה הקואליציוני ואת מעמדה הסמלי. לשינוי זה כמעמדה תרמו גם סיבות פנימיות, שהן לא מענייניו של מאמר זה. אך בה במידה שאחד מתפקידיה הפוליטיים ההיסטוריים היה לייצג את המחנה הדתי בקביעת גבולות הסטטוס קוו, עלייתה של ש"ס אחראית לקיפוחה מתפקיד זה. עם השנים חדלה המפד"ל לאיים על מעמדה החדש של ש"ס, אף שדווקא שתי המפלגות האלה (להבדיל ממתחרותיה האידאולוגיות של ש"ס) שואבות את כוחן מקהל דומה – מזרחים, מסורתיים ולאומיים. כזכור, עלייתן של תמ"י ואחריה ש"ס בישרה את ירידת התמיכה המזרחית במפד"ל, שבשיאה נהנתה מתמיכה אלקטורלית

רחבה בעיירות הפיתוח בכלל, וביישובים בעלי רוב מזרחי בפרט (שוורץ, 2006: 386–387; כהן, 2004: 291–295). לעומת זאת, קיומו של ציבור מזרחי גדול יחסית ביישובים בשטחים הכבושים (גיליס, 2009) מצביע דווקא על היתכנותה של תחרות אלקטורלית בין הבית היהודי לש"ס על קולו של ציבור זה. ובכל זאת, כפי שעולה מהניתוח של כהן (2004), אבדן הקול המזרחי במפלגת הצינות הדתית היה בכחינת עובדה מוגמרת. לאור הנסיבות הללו הפגיעה התחדשות התחרות בין שתי המפלגות.

סקר הבחירות מספק רמז מסוים לקיומם של מצביעי ש"ס בעבר שדיווחו על כוונתם להצביע לבית היהודי. שני נתונים מחזקים את ההשערה כי אם אכן הייתה נדידה כזו, היא קוזה על ידי הצטרפות מצביעים חדשים לש"ס. אשר כהן (ראו את מאמרו בקובץ זה) מראה כי הלכה למעשה אין תחלופה בין שתי המפלגות וכי במקום שבו ש"ס יורדת גם הבית היהודי מאבדת קולות, ובמקום שבו ש"ס עולה כך עולה הבית היהודי. גם המתאם בין ההצבעה לשתי המפלגות בקובץ הקלפיות מלמד כי שתי המפלגות מתנהגות באופן דומה, בניגוד לש"ס וליש עתיד, למשל, הנהגות כתמונת מראה זו של זו. אולם, ניתוח התאמה (correspondence analysis) של פיזור ההצבעה לש"ס מול הבית היהודי בהשוואה למדד החברתי-כלכלי של היישובים (תרשים 1) מלמד על הפער המעמדי בין שתי המפלגות. בעוד שש"ס בולטת באשכול הרביעי, הבית היהודי קרובה יותר לאשכול השישי, החזק יותר מהבחינה החברתית-כלכלית. באופן אחר, בדומה לממצאים של שלו ולוי (2004), קיימת הטיה מעמדית בהצבעה לש"ס, המבחינה אותה מהבית היהודי, הבורגנית יותר. כאשר נבחן פיזור ההצבעה לש"ס ולבית היהודי על בסיס חלוקת היישובים לאשכולות בפיזור נפרד לכל אשכול (פיזור זה אינו מוצג בתרשים), נמצא כי ככל שעולים בסולם הכלכלי כך יש בולטות למצביעי הבית היהודי על פני מצביעי ש"ס, וכי במרבית האשכולות הקשר הוא חיובי (מלבד שני האשכולות האמצעיים).

על אף הנתונים הללו שררה תחושת תחרות, אמיתית או מדומה, במהלך מערכת הבחירות, וניכר חשש של ראשי ש"ס מהתנופה שלה זכתה הבית היהודי בקהלים חדשים בכלל, ואולי גם בקרב מצביעי ש"ס (ניר, 2012). חשש זה נדרש להסבר בשני מישורים: האחד, שאלת נאמנותו הפוליטית של ציבור בוחרי ש"ס, והאחר, היווצרות בריתות חדשות בפוליטיקה שלאחר 2011.

תרשים 1: הבחירה במפלגות בהתאמה לאשכולות חברתיים-כלכליים

יציבותה היחסית של ש"ס אינה ניכרת בכוחה האלקטורלי בלבד. נאמנות מפלגתית אינה רק עניין סטטיסטי. מדברי פעילים, הממלאים תפקידים ברמה המקומית, עולה מציאות של מחויבות אידאולוגית שאינה תלויה בדבר, בצד נאמנות שמקורה בהיות ש"ס מפלגת שלטון מבוססת. באמירה זו איני מבקש לקבוע כי ציבור הבוחרים של ש"ס הוא סטטי בדפוס הצבעתו, אלא ללמד על הדקדוק הפנימי של יציבות זו ועל האופן שבו פעילי ש"ס עצמם מעצבים את התרבות הפוליטית הקליינטליסטית של המפלגה.

פעילי ש"ס לוקחים חלק בעיצובה של תרבות פוליטית המסרבת לראות בש"ס מפלגה ככל המפלגות. תיאור זה התבטא למשל בריאיון שערכתי עם יו"ר המועצה הדתית בדרום, שהעדיף את המושג תנועה על פני השימוש במושג מפלגה (השוו ליאון, 2009: 156). ביטוי נוסף הוא ההימנעות מעיסוק באישים הפוליטיים עצמם, במנהיגות ובתחרות הגלויה או הסמויה בקרבה. כך למשל אותו

מרואיין, פוליטיקאי מקומי שעמד בראש הרשימה בבחירות המקומיות ביישובו, הסביר שאין בעיניו משמעות לשאלה מיהו העומד בראש ש"ס, אלא רק לדברי הרב. מרואינים אחרים נזהרו בכבודו של היו"ר היוצא אלי ישי, ואת ביקורתם הקפידו לייחס דווקא למעלתו – גישתו הנמנעת מעימותים. בעיני הפעילים נראתה חזרתו של דרעי כהשבת עטרה ליושנה שתחזיר לפעילים ולבוחרים את הזיק לעיניים, ואת תוצאותיו קיוו (לשווא) לראות בבחירות המקומיות. אולם הביקורת אינה מבטלת את מקומה של "דעת תורה", כלומר את סמכותו של הרב עובדיה ואת מחויבותם המוחלטת למנהיגותו הרוחנית-פוליטית. מול מפלגת ההולכות ומאבדות את כוחן לשמר את בוחריהן במסגרת מקיפה וטוטלית, ש"ס ממשיכה ומקיימת מפלגה טוטלית במובנה הקלסי, המתאפיינת, כאמור, בכוח הצבעה יציב, וביחסים קליינטליסטיים עם פעיליה ועם תומכיה. אך אם התחרות עם הבית היהודי לא הייתה על קהל הבוחרים, היכן היא פגעה בש"ס?

עליית ש"ס בשנות השמונים הביאה כאמור לירידת קרנה של המפד"ל. אז, כמפלגת מחנה, ניכרה המפד"ל במכוונותה פנימה ובקיומו של אלקטורט יציב שהתבסס על הנהגה אשכנזית בורגנית ועל רכיב משמעותי של ציבור בוחרים מזרחים ממעמד נמוך וממעמד בינוני-נמוך (Zelniker and Kahan, 1976). דפוס זה תרם לשימורה של הברית הפוליטית במרכז המפה הפוליטית בין מפא"י למפד"ל, בקרב המעמד הבינוני האשכנזי (לוי, בהכנה). לגבי בחירות 2009 דיבר אשר כהן (2010) על הציונות הדתית בלשון "מפלגות המחנה המתפזר", אך התחדשותו של המחנה ב-2013 (ראו אשר כהן בקובץ זה), ובייחוד הברית שהלכה והתגבשה בין הבית היהודי ליש עתיד, חשפה את ש"ס לאיום שניכר בעלייתו של מטבע לשון חדש: "הפוליטיקה החדשה". יותר משהיה בכך איום אלקטורלי סימן הדבר את האיום על מעמדה של ש"ס בקואליציה שתקום ועל היותה בעלת ברית של מפלגת השלטון.

ואכן, ייחודה של ממשלת נתניהו השלישית הוא בהיותה הממשלה הראשונה מאז עליית הליכוד לשלטון, שבה למזרחים אין תפקיד פוליטי. עובדה זו מתבטאת לא רק בהוצאתה של ש"ס מהקואליציה, אלא גם בדינמיקה הפנימית בליכוד שהותירה אותה, לאחר חבירתה לישראל ביתנו, "ללא מזרחי בצמרת" (כתבי Ynet, 2012). בהקשר זה, בחינת דפוס ההצבעה לליכוד ביתנו לעומת ש"ס מלמדת כי בעוד שבמרבית האשכולות קיים מתאם חיובי בין שיעורי ההצבעה לשתי המפלגות, בולט שיעור הצבעה גבוה לש"ס ונמוך לליכוד ביתנו באשכול

הראשון, ואילו באשכולות הגבוהים (8-10) עולה שיעור ההצבעה לליכוד ביתנו על זה לש"ס. בצומת הזה, שבו קרצה הבית היהודי בעיקר למעמד הבינוני החילוני (ראו אשר כהן בקובץ זה), והליכוד ויתרה על הזיהוי שלה עם ייצוג המזרחים (כהן וליאון, 2011), הציג התצלום המסורתי מבית הנשיא את "אחת הממשלות הכי 'אשכנזיות' שהיו כאן" (בנדר, 2013). תצלום זה מלמד על תמורה בבריתות הפוליטיות, ומכאן על שינוי לא רק במעמדה של ש"ס אלא גם במעמדם הפוליטי של המזרחים בכלל.

ז. דיון וסיכום

האם ש"ס נכשלה או הצליחה בבחירות 2013? התשובה על כך אינה פשוטה ואינה חד-משמעית. ש"ס הגדילה את קהל בוחריה, ואף התמודדה בהצלחה עם האיום מבית שסיכן לראשונה את המונופול שלה כמפלגה מזרחית-חרדית. נאמנותם של בוחריה הוכיחה את עצמה ומנעה בטווח הנראה לעין צמיחת אופוזיציה מבית. אולם, כגודל הצלחתה האלקטורלית, כך יצאה ש"ס מבחירות 2013 חבוטה מפנים ומחוץ. מפנים, ההנהגה המשולשת שנכפתה עליה הכזיבה ופורקה זמן קצר לאחר הבחירות, והותירה משקעים של קונפליקט פנימי, שאף התעצמו עם מותו של הרב עובדיה. אכזבתייה של ש"ס בבחירות המקומיות, על אף ניסיונם של חלק מנציגייה לעשות הון פוליטי ממות הרב, היו קרוב לוודאי המשכו של המשבר הפנימי (ירושלמי, 2013). מחוץ, ש"ס לא רק איבדה את מקומה בשלטון, אלא שנראה שסדר היום שלה כמפלגה מתעלם מסדר היום הציבורי שהותווה לאחר 2011, ואינו מתאים עצמו ל"פוליטיקה החדשה". המשבר הפנימי נשק אפוא למשבר החיצוני. כוחה של ש"ס לשמר את קהל הבוחרים, ובה בעת אבדן מקומה במרכז הזירה הפוליטית, אינם רק סוגיות פנימיות; הם נגעו בסוגיית הייצוג הפוליטי שהייתה אחת השאלות המהותיות שעלו בעקבות המחאה על המדיניות הנאו-ליברלית ב-2011 בישראל ובעולם (Levy, 2014). השאלה "את מי מייצגת ש"ס של 2013?" נוגעת, אם כן, בשורשיה של הפוליטיקה המזרחית. מאז שנות השמונים המוקדמות, כשהתברר דפוס ההצבעה האתני לליכוד ולמערך (שמיר ואריאן, 1982), ניצבה שאלת הייצוג המזרחי בלב הדיון הפוליטי. בעקבות הבחירות ב-1981 כתב אהרון גבע בעיתונה של תנועת העבודה כך:

המתח בין העדות קיים זה שנים. הוא התחמם על אש קטנה כעל פלטה של שבת ופרץ בלהבה גדולה במערכת הבחירות האחרונה. בגין לא יצר את המתח, אך הוא טיפח אותו למטרותיו המפלגתיות. עתה לא יצליח אף הוא להחזיר את השד אל הבקבוק. (גבע, 1981).

חששותיו, עוד טרם הופעתה של ש"ס, הובילו אותו לסכם בנימה קודרת: "נדמה שעוסקים אצלנו עכשיו בהריסת הבית. היקום תחתיו בית משותף? יהיה זה בית ראוי למגורים?" (שם). אך ש"ס לא עסקה בהרס הבית. ש"ס דחתה לרוב את השיח המזרחי-ביקורתי, וביקשה בו בזמן להעלים את המזרחיות, ולדבר בשמו של קולקטיב ספרדי על-עדותי. כך ש"ס, שרכבה על גבה של הפוליטיקה המזרחית, קמה כנגדה, כפי שמסביר זאת ליאון: "אותה אליטה בכוח [דתית-רבנית] אינה קוראת להתארגנות 'עממית' כלומר לפוליטיקה עדתית של 'מלמטה למעלה' בנוסח פעילי הפנתרים השחורים, אלא להתארגנות של האליטות המזרחיות עצמן, כלומר לפוליטיקה עדתית של 'מלמעלה למטה'" (ליאון, 2009: 175). בעיני סמי שלום שטרית (2004: 258-265), ש"ס היא תוצר של האפקטים הרדיקליים של הפוליטיקה המזרחית, ולכן קריאתה להחזיר עטרה ליושנה הדהדה בקרב המזרחים, גם אם הם לא ראו עין בעין את מטרותיה ההלכתיות והדתיות של ש"ס. ביטוי אחד לכך צף ועלה לאחרונה בעקבות מותו של הרב עובדיה עת נזעקו מזרחים המזוהים עם השמאל הפוליטי להתייצב נגד המתקפות על דמותו של הרב מצד פעילי שמאל (למשל דוידוב, 2013; וראו גם סבירסקי, 1981). אולם בסופו של דבר, גם כאשר דרעי גייס את שיח השד העדתי, נותר השיח ריק בשל שותפותה של ש"ס בסדר הנאו-ליברלי. כפי שהראו שלו וקיס (2000) ושלו ולוי (2004), וכפי שעולה גם כאן, ההטיה המעמדית בהצבעה גוברת על ההטיה האתנית, וש"ס שומרת על כוחה בעיקר במחוזותיה המוחלשים של החברה בישראל. בהקשר זה, טענתו של פיקאר כי "ישראליות זה גם ש"ס" צריכה להילקח כמוגבלת באחיזתה במציאות. ש"ס אמנם יצרה ערוץ להשתתפותם הפוליטית של מזרחים, אך גם תרמה להסתגרותם במחוזותיה החרדיים. מעיד על כך היעדרה של ש"ס ופעיליה מהמחאה, אף על פי שהמחאה ביטאה כמיהה לשותפות פוליטית מסוג חדש, גם בקרב קבוצות שהן לכאורה בית הגידול שלה (למשל מאהל שכונת התקווה או המאהל בקריית שמונה). במילים אחרות, ייצוגה של ש"ס נסמך בעיקרו על גרעין פעילים שחייהם סובבים את חיי המפלגה ומסודותיה (התורניים והפוליטיים), ומעבר לו ניצב ציבור הרואה

בש"ס סוג של תיקון תרבותי. מיקומה של ש"ס באופוזיציה מאיים על דפוס יחסים קליינטליסטי זה, כפי שמעידים ניסיונותיה הכושלים להשתחל לממשלה מאז כינונה. לייצוג זה, אטען לסיום, יש שני פנים המשליכים על הפוליטיקה המזרחית בכלל: האחד, היותה של ש"ס נציגה של ציבור מסוים של המזרחים, ממעמד העובדים הנמוך, והאחר, חידוש הברית הפוליטית בקרב המעמד הבינוני האשכנזי והעדפתה על פני בריתו ההיסטורית של הימין עם המזרחים מאז 1977. במודל האזרחות המרובה נסמך שיח האזרחות האתנו-רפובליקני על כוחה החלוקתי של המדינה ועל מעמדן של מפא"י ושותפתה ההיסטורית המפד"ל בקואליציות השולטות בממשלה ובהסתדרות, והוא ניצב עד 1977 ללא תחרות בלבו של שיח הממלכתיות. שיח זה אפשר את קיומו של השד העדתי ובו בכך את דחיקתו המתמדת לשוליים. בשנות השמונים ניכרה הצטלבות של תהליכי הליברליזציה (הכלכלית והתרבותית) והדמוקרטיזציה (בעיקר התארגנות הפוליטית של ערבים ומזרחים) בתחרות בין שיח האזרחות הליברלית לבין שיח האזרחות האתנו-לאומית. אולם קריאה מדוקדקת יותר של המציאות הפוליטית מלמדת כי יותר משהם התחרו ביניהם על ההגמוניה, שני השיחים הללו השלימו זה את זה. זאת ועוד, ייצוג המזרחים בליכוד (כהן וליאון, 2011) ובש"ס הבטיח את תמיכתם בהשלמתו של המהפך הפוליטי במהפך הכלכלי, ובכינונו של סדר נאו-ליברלי שבו הפוליטיקה של הזהויות תומכת בנסיגת המדינה מהחברה (לוי ואמריך, 2001). קבלת הסדר הנאו-ליברלי היא זו שהשיבה את המזרחים למעמד של אזרחים-משתתפים, ומנעה מהם להיות אזרחים-שותפים. המהפך האתני בליכוד ערב הבחירות, עת זו חברה לישראל ביתנו, נותר ללא תגובה מצד הבוחרים המזרחים, והוא שעשה את ממשלת נתניהו השלישית לממשלה האשכנזית שהיא.

בבחירות 2013 אמנם לא איבדה ש"ס את כוחה בקרב ציבור בוחריה, אך דעך כוכבה בעיני האליטות השולטות. עוד במהלך מערכת הבחירות זיהתה הנהגת ש"ס כי לא רק שבחירתו של נתניהו מובטחת, אלא שבניגוד לעבר, מקומה של ש"ס במשא ומתן הקואליציוני גם כן אינו מובטח. נתניהו לבסוף בחר במפלגות "הפוליטיקה החדשה", ולא רק בשל חישובים מספריים. הייתה בכך אמירה שלא העידה על סדר יום חדש – הרי מדיניותה הכלכלית של הממשלה החדשה היא המשכה (יש יאמרו ביתר שאת) של הממשלות שקדמו לה. נתניהו בחר בשותפות אסטרטגית חדשה עם "מעמד הביניים". מעמד זה של 2011 הוא המשכו של

"המעמד הבינוני יציר המדינה" (רוזנפלד וכרמי, 1979; לוי, בהכנה), שכוחו נשחק עקב תהליכי הנאו-ליברליזם הכלכלי, והוא שהעניק למפלגות יש עתיד והבית היהודי את התנופה הפוליטית בבחירות האחרונות. מנקודת מבטו של נתניהו, מדובר בשותפות עם המרכז הפוליטי של ה"ישראליות" הממלכתית, האשכנזית המבקשת לכבוש מחדש את מקומה כעמוד השדרה החברתי. זהו בסיס הלגיטימציה של הממשלה החדשה, שאבד עליה הקסם המזרחי ולראשונה מאז 1977 אינה זקוקה לייצוג מזרחי. יש מי שיראו בכך את ניצחוננו של כור ההיתוך, ולפיו המזרחים עצמם דוחים את האפשרות של ייצוג מזרחי (שילון, 2013). יש מי שיראו בכך את כישלונה של ש"ס, שלאחר שלושים שנים בשלטון לא הצליחה לבטל את הזיהוי בין מזרחיות לשוליות תרבותית, כלכלית ופוליטית. מנקודת מבטה של הפוליטיקה המזרחית, דרכה של ש"ס הותירה את ההשתתפות הפוליטית המזרחית קליינטליסטית באופייה, והיא עדיין לא הביאה את המזרחים להיות אזרחים-שותפים.

מקורות

- אבוטבול, גיא, לב גרינברג, ופנינה מוצפי-האלר, 2005. קולות מזרחיים: לקראת שיח מזרחי חדש על החברה והתרבות בישראל, תל אביב: מסדה.
- אזולאי, מורן, 2011. "ש"ס בעד המחאה: הממשלה צריכה להתעשת", *ynet*, 5.8.2011.
- אטינגר, יאיר, 2012א. "סטירת לחי לחרדים: נבוכים נוכח הברית החדשה", *הארץ*, 26.10.2012.
- , 2012ב. "אחרי ההתנצלות ש"ס ממשיכה בקמפיין העדתי", *הארץ*, 29.12.2012.
- אריאן, אשר, רפאל ונטורה, מרק פול, ואנדרה קרוואל, 2010. "מצפן הבחירות: אפיון המפלגות ועמדות הבוחרים", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2009*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 367–398.
- בן-דוד, צבי, 1999. *ההיסטוריה המופלאה של המזרחיים. המהפכה המזרחית: שלוש מסות על הציונות והמזרחים*, ירושלים: המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית.
- בן חורין, שחר, 2012. "שויון כנטל: במקום בטייקונים נלחמים בעניים", *מאבק סוציאליסטי*, 12.7.2012.
- בנדט, שבתי, 2013. "קבלת פנים לספר של אמסלם: הועלה באש, הושווה לישור", וואלה, 4.1.2013.

- בנדר, אריק, 2013. "הממשלה הנכנסת: אשכנזית יותר, מבוגרת יותר ועם 4 שרות", NRG מעריב, 18.3.2013.
- גבע, אהרון, 1981. "רמונט בבית", דבר, 30.8.1981, עמ' 5.
- גולן, אבירמה, 2011. "מחאת האוהלים: התיקון של אריה דרעי", הארץ, 5.8.2011.
- גילמן, צבי, וקן גולדשטיין, 2001. "המהפכה הרוסית בפוליטיקה הישראלית", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 203-229.
- גיליס, ריבי, 2009. **עכשיו גם הם מתנחלים: המורפולוגיה האתנית של ההתנחלויות**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה.
- דוידוב, אלינור, 2013. "הלוויית הרב ופספוס הציונות", הארץ, 9.10.2013.
- הלוי, אברהם, 2011. "בגלל ש"ס: אריה דרעי סרב להצטרף למחאת האוהלים", כיכר השבת, 26.7.2011.
- הרצוג, חנה, 1986. **עדתיות פוליטית: דימוי מול מציאות**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- חבר, חנן, יהודה שנהב, ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), 2002. **מזרחים בישראל: עיון ביקורתית מחודש**, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- חסון, שלמה, 1987. **מחאת הדור השני: תנועות עירוניות-חברתיות בירושלים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- יונה, יוסי, יונית נעמן, ורוד מחלב, 2007. **קשת של דעות: סדר יום מזרחי לחברה בישראל**, ירושלים: ספרי נובמבר.
- ירושלמי, שלום, 2013. "האם אריה דרעי מאבד שליטה על ש"ס?", NRG מעריב, 27.10.2013.
- כהן, אורי, וניסים ליאון, 2011. **מרכז תנועת החרות והמזרחים: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהן, אשר, 2004. "הציונות הדתית והמפד"ל בבחירות 2003: שאיפה למפלגת מחנה לנוכח אתגרי הפילוג הדתי, העדתי והפוליטי", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 277-309.
- , 2010. "מפלגות המחנה המתפור: הציונות הדתית ומפלגותיה בבחירות 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 101-131.
- כהן, ישי, 2012. "תנועת ש"ס נגד הרב אמנון יצחק: עזות מצח, שקר גס", כיכר השבת, 23.12.2012.

- כתבי ynet, 2012. "ליכוד בלי כחלון: למעלה צריך להיות מזרחי", ynet, 15.10.2012.
- לוי, גל, 2007. "על שינוי והמשכיות: האומנם מהפכה חילונית?", המרחב הציבורי: כתב עת למדע המדינה של אוניברסיטת תל אביב 1: 135-147.
- , [בהכנה]. "וגם אלה תולדות הסטטוס קוו: דת, מעמד ואתניות בישראל", בתוך: שלמה פישר (עורך), דת ומעמד, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- לוי, גל, וזאב אמריך, 2001. "ש"ס וחזיון התעתועים האתני", בתוך: יואב פלד (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 126-158.
- ליאון, ניסים, 2009. "בניית סמכות קהילתית מקומית בתנועת התשובה החרדית-מזרחית", בתוך: קימי קפלן ונורית שטרלר (עורכים), מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים, עמ' 157-176.
- ליס, יהונתן, 2013. "לפיד: תשדיר הבחירות של ש"ס – יהדות המטיפה לשנאה", הארץ, 9.1.2013.
- ליסק, משה, 1999. העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלונו של כור ההיתוך, ירושלים: מוסד ביאליק.
- מוצפי-האלר, פנינה, 2002. "אינטלקטואלים מזרחיים 1946-1951: הזהות האתנית וגבולותיה", בתוך: חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- משגב, חן, 2013. "פרוזקטור על החצר האחורית של ישראל: מחאת האוהלים מנקודת מבט פריפריאלית-עירונית", תיאוריה וביקורת 41: 95-117.
- נוביק, עקיבא, 2012א. "אריה דרעי: חזרתי הביתה, תודה לאלי ישי", ynet, 18.10.2012.
- , 2012ב. "בש"ס ברכו על האיחוד: נרוויח מכך מצביעים", ynet, 25.10.2012.
- , 2012ג. "ש"ס מתגאה בעיתונות החרדית: בנינו לחרדים", ynet, 17.12.2012.
- , 2012ד. "דרעי: הליכוד מייצג רוסים ולבנים, משפיל ספרדים", ynet, 27.12.2012.
- נוביק, עקיבא, וגלעד מורג, 2012. "בש"ס מודאגים מכחלון: מצעד הזמר המזרחי", ynet, 1.11.2012.
- ניר, תומר, 2012. "דרעי נלחץ מהבית היהודי: בנ"ט פתח חזית נגד ש"ס", סרוגים, 18.12.2012.
- , 2013א. "הרב עובדיה יוסף: מי שבוחר בבית היהודי כופר בתורה", סרוגים, 20.1.2013.
- , 2013ב. "שוברים שמאלה: הרב עובדיה יוסף החזיר את דרעי לראשות ש"ס", סרוגים, 2.5.2013.

- סבירסקי, שלמה, 1981. לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות, חיפה: מחברות למחקר ולביקורת.
- סמוחה, סמי, 1984. "שלוש גישות בסוציולוגיה של יחסי עדות", מגמות כח (2-3): 169-206.
- עראקי־קלורמן, בת־ציון, 2006. "ההיסטוריוגרפיה של יהודי תימן להבניית הזהות הלאומית", בתוך: יוסי דאהן והנרי וסרמן (עורכים), להמציא אומה: אנתולוגיה, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 299-330.
- פיקאר, אבי, 2007. "הבחירה בש"ס – התשובה הרציונאלית למצוקה האמוציונאלית", תרבות דמוקרטית 11: 151-201.
- פלד, יואב, 1993. "זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל", תיאוריה וביקורת 3: 21-35.
- , 2001. ש"ס: אתגר הישראליות, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- פלד, יואב, וגרשון שפיר, 2005. מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- רוזנפלד, הנרי, ושולמית כרמי, 1979. "ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה", מחברות למחקר ולביקורת 2: 43-84.
- רשף, מיכל, 2012. "אמסלם: השר העדתי נמצא במוח של הש"סניקים", וואלה!, 2012.12.30.
- שוורץ, דב, 2006. "הערות על הציונות הדתית וש"ס: שני מודלים של התגברות על משבר", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים, תל אביב: עם עובד, עמ' 386-404.
- שטרית, סמי שלום, 2001. "מלכוד 17: בין חרדיות למזרחיות", בתוך: יואב פלד (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 21-51.
- , 2004. המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה 1948-2003, תל אביב: עם עובד.
- שטרקמן, רותם, 2013. "בכל פעם שמזרחי מתיימר להוביל, מהר מאוד הוא נבעט החוצה", דה־מרקר, 2013.1.16.
- שיימן, צבי, 2012. "בגלל הדרת נשים: קמפיין ש"ס יורד מהאוטובוסים בירושלים", סרוגים, 2012.12.11.
- שילון, אבי, 2013. "כולם אשכנזים פה", הארץ, 2013.11.13.
- שירות גלובס, 2011. "מנכ"ל ש"ס: מחאת הדיור־מחאה של צפונבונים וסטייל", 2011.7.29.

של, מיכאל, וגל לוי, 2004. "המנצחים והמפסידים בבחירות 2003: אידיאולוגיה, מבנה חברתי ושינוי פוליטי", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2003*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 247–276.

של, מיכאל, וסיגל קיס, 2000. "ססעים חברתיים בין מצביעים לא ערבים: ניתוח חדש", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 1999*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שמיר, מיכל, ואשר אריאן, 1982. "הצבעה עדתית בבחירות 1981", *מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים* 19–20: 88–104.

שקדי, חיים, וישראל כהן, 2012. "דרעי מגיב: אם הליכוד ביתנו יעדיף ממשלה אשכנזית, *נשב באופוזיציה*", *כיכר השבת*, 25.10.2012.

Behar, Moshe, and Zvi Ben-Dor Benite (eds.), 2013. *Modern Middle Eastern Jewish Thought: Writings on Identity, Politics and Culture, 1893–1958*, Waltham, MA: Brandeis University Press.

Cohen, Kfir, 2013. "Mizrahi Subalternity and the State of Israel," *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies* 16 (3): 1–25.

Eliachar, Elie, 1983. *Living with Jews*, London: Weidenfeld and Nicolson.

Isaac, Jeffrey C., 1987. *Power and Marxist Theory: A Realist View*, Ithaca and London: Cornell University Press.

Isin, F. Engin, 2007. "City. State: Critique of Scalar Thought," *Citizenship Studies* 11 (2): 211–228.

Isin, F. Engin, and Greg M. Nielsen, 2008. *Acts of Citizenship*, London and New York: Zed Books.

Levy, Gal, 2014. "Contested Citizenship of the Arab Spring and Beyond," in: Isin F. Engin and Peter Nyers (eds.), *The Routledge Handbook of Global Citizenship Studies*, London and New York: Routledge, pp. 23–37.

McNiven, Anne, 2011. *Contesting Citizenship: Irregular Migrants and New Frontiers of the Political*, New York: Columbia University Press.

Mitchell, Timothy, 1991. "The Limits of the State: Beyond Statistic Approaches and Their Critics," *American Political Science Review* 85 (1): 77–96.

Peled, Yoav, 2007. "Towards a Post-Citizenship Society? A Report from the Front," *Citizenship Studies* 11 (1): 95–104.

- Shafir, Gershon, 1996. "Israeli Society: A Counterinterview," *Israel Studies* 1 (2): 189–213.
- Shohat, Ella, 1988. "Sepharadim in Israel: Zionism from the Standpoint of Its Jewish Victims," *Social Text* 7: 1–2.
- Smootha, Sami, 1978. *Israel: Pluralism and Conflict*, Berkeley: University of California Press.
- Zelniker, Shimshon, and Michael Kahan, 1976. "Religion and Nascent Cleavages: The Case of Israel's National Religious Party," *Comparative Politics* 9 (1): 21–48.

הצבעה כביטוי לאינטרס קולקטיבי

המצביעים הערבים בבחירות 2013

אמטאנס שחאדה

א. מבוא

הספרות בתחום חקר ההתנהגות האלקטורלית של האזרחים הערבים בישראל התמקדה עד כה בשתי סוגיות עיקריות: האחת, השתתפותם והימנעותם של המצביעים הערבים; והשנייה, הצבעה למפלגות ולרשימות ערביות וערביות-יהודיות: הרשימה הערבית המשותפת – רע"מ-תע"ל, בל"ד וחד"ש (להלן: מפלגות ערביות),¹ לעומת מפלגות לא ערביות. על אף תרומתה של ספרות זו להכנת התנהגות המצביעים הערבים, היא מצומצמת, מתמקדת לרוב בהתנהגות קולקטיבית ומשתמשת בהסברים מבניים בלי לבדוק אמפירית את ההסברים המוצעים. עד כה טרם נידונו שני היבטים חשובים: האחד, התנהגותם של המצביעים הערבים ברמת הפרט; והאחר, השונות בכל הנוגע להעדפותיו של הבוחר הערבי להצביע לאחת משלוש המפלגות הערביות המתמודדות בבחירות. במאמר זה אבקש להתייחס לשני היבטים החסרים הללו. אתמקד בניתוח ברמת הפרט תוך כדי התייחסות להקשר הפוליטי הייחודי של האזרחים הערבים בישראל. אתבסס על נתוני סקר דעת קהל בנושא הבחירות שנערך בתחילת ינואר 2013, כשבועיים לפני הבחירות, בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה הערבית הבוגרת.²

- 1 מטעמי נוחות אשתמש במונח "מפלגות ערביות" שיכלול גם את חד"ש, שהיא מפלגה ערבית-יהודית, אך רוב בוחריה הם ערבים. המפלגות הערביות זכו יחד בבחירות האחרונות ב-80% בקירוב מקולות המצביעים הערבים. המאמר אינו מתייחס להצבעה למפלגות הלא ערביות, הן בגלל מיעוט נסקרים שציינו שיצביעו להן, והן בגלל שאלה שענו בחיוב קיים גיוון רב במפלגות שאליהן יצביעו, החל בהצבעה למפלגות שמאל ציוני כגון מרצ וכלה במפלגות כמו קדימה וש"ס. עובדה זו מקשה עלינו עוד יותר את האפשרות לצרף אותם לקטגוריה אחת של מצביעים למפלגות לא ערביות.
- 2 הסקר נערך על ידי מרכז מדה אל-כרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי, חיפה.

אפתח בהצגת תוצאות הבחירות לכנסת ה-19 בהשוואה לבחירות קודמות. בהמשך אתאר את מסגרת הניתוח המוצעת, ואציג את ההסברים הקיימים להשתתפותם או להימנעותם של מצביעים ערבים בבחירות ואעמוד על הממצאים בנושא. לבסוף אתמקד בדפוסי ההצבעה לשלוש המפלגות הערביות.

ב. תוצאות הבחירות לכנסת ה-19 בקרב המגזר הערבי

תוצאות הבחירות האחרונות בקרב החברה הערבית בישראל המשיכו במובנים רבים את המגמה הקיימת מראשית העשור. שיעור ההשתתפות בהן נותר 57% לערך מתוך בעלי זכות ההצבעה; המפלגות הערביות זכו בכשלושה רבעים מקולות המצביעים הערבים, והמפלגות הלא ערביות בכרבע; כמו כן נשמרו דפוסי התפלגות הקולות בין המפלגות הערביות.

לפי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (להלן: למ"ס), ערב הבחירות לכנסת ה-19 הגיע מספר האזרחים הערבים בעלי זכות הבחירה, לכ-765,000 מצביעים,³ שהם כ-15% מכלל בעלי זכות ההצבעה המתגוררים בישראל בעת הבחירות. בפועל הצביעו כ-57% מכלל בעלי זכות ההצבעה הערבים, לעומת פחות מ-54% בבחירות לכנסת ה-18, כלומר עלייה מתונה של כמעט 4 נקודות אחוז. עם זאת, שיעור ההצבעה בקרב האזרחים הערבים עדיין נמוך יותר משיעור ההצבעה הארצי, ואף נמוך יותר משיעורי ההצבעה ששררו בקרב האזרחים הערבים עד סוף שנות התשעים (לוח 1).

3 קביעת מספר בעלי זכות ההצבעה הערבים מתבססת על נתוני למ"ס, שפרסמה לפני הבחירות את מספר בעלי זכות ההצבעה המתגוררים בישראל בעת הבחירות, ולא רק את מספרם של כלל בעלי זכות ההצבעה, שחלקם שוהים או מתגוררים מחוץ לישראל. האומדן הכללי שפרסמה הלמ"ס היה נמוך בכ-560,000 בוחרים ממספר בעלי זכות הבחירה הרשומים בפנקס הבוחרים, פער של כ-11% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012).

לוח 1: שיעור ההצבעה הארצי ובקרב האזרחים הערבים שנים נבחרות (באחוזים)

שנה	ארצי	בקרב אזרחים ערבים
1949	86.9	69.3
1951	75.1	85.5
1955	82.8	91.0
1996	77.0	79.3
1999	78.7	75.0
2003	67.8	62.0
2006	63.5	56.3
2009	65.2	53.6
2013	67.7	57.3

מקור: הנתונים עד שנת 1999 לקוחים מ"נדכן בחירות", תכנית קונרד אדנאור לשיתוף פעולה יהודי-ערבי; נתוני ההצבעה הארצית בשנים 2003-2013 לקוחים מוועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-18 ומוועדת הבחירות לכנסת ה-19; נתוני ההצבעה לגבי האזרחים הערבים בשנים 2009 ו-2013 הם עיבוד של המחבר בהתבסס על נתוני ועדת הבחירות המרכזית.⁵

המפלגות הערביות זכו יחד בכ-77% מקולות המצביעים הערבים, לעומת 82% בבחירות לכנסת ה-18 (לוח 2), והמפלגות הלא ערביות קיבלו כ-23% מהקולות (בהשוואה ל-18% בשנת 2009). בכך מסתמנת לראשונה מאז בחירות 2003 עלייה של כ-25% בשיעור ההצבעה למפלגות הלא ערביות. למרות זאת מוקדם להצביע על בחירות 2013 כנקודת מפנה המעידה על עלייה בשיעורי ההצבעה למפלגות הללו. מקור העלייה בבחירות האחרונות היה נקודתי, ונבע בעיקר מעלייה בשיעור ההשתתפות בהצבעה ביישובים הדרוזיים מ-52% בשנת 2009 ל-57% בשנת 2013, שרובם מצביעים למפלגות לא ערביות, ומעלייה מתונה בשיעורי

4 אתר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-19.

5 שיעור ההצבעה של האזרחים הערבים ב-2009 וב-2013 חושב מתוך תוצאות הבחירות לפי יישובים, שפרסמה ועדת הבחירות המרכזית. השיעור חושב כסך המצביעים מסך בעלי זכות ההצבעה. החישוב לא כלל את שיעור ההצבעה בקרב אזרחים ערבים תושבי ערים מעורבות. ראו אתר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-18.

ההצבעה למפלגות לא ערביות בשאר היישובים הערביים, מ-12% בבחירות 2009 ל-16% בשנת 2013. ניתן לייחס עלייה זו למאמצים הרבים שהשקיעו מפלגות לא ערביות בניסיון למשוך מצביעים ערבים בבחירות האחרונות. כך למשל מפלגת מרצ שהציבה מועמד ערבי במקום החמישי,⁶ ומאמצי מפלגת קדימה שזכתה באלפי קולות ביישובים ערביים.⁷ מאמצים אלה הגיעו לאחר רפיון מסוים במאמצי המפלגות הלא ערביות למשוך את קולות המצביעים הערבים בעשור האחרון (רכס, 2008). אפשר שגם הזמן שחלף מאירועי אוקטובר 2000 וירידת המתח והעוינות הפומבית והאלימה בין המדינה לבין אזרחיה הערבים בארבע השנים האחרונות הרחיבו את מרחב פעולתן של המפלגות הלא ערביות ביישובים הערביים.

לוח 2: התפלגות ההצבעה בין מפלגות ערביות ובין מפלגות לא ערביות, 1992 ואילך (באחוזים)

שנה	מפלגות לא ערביות	מפלגות ערביות
1992	53.3	47.7
1996	33.6	67.3
1999	29.4	70.6
2003	29.4	70.6
2006	28.0	72.0
2009	17.9	82.1
2013	23.0	77.0

מקור: תוצאות הבחירות לשנים 1992–2003 מתוך רוחאנא, סאלח וסולטאני, 2004; תוצאות הבחירות לשנת 2006 מתוך רכס, 2008; נתוני ההצבעה לגבי האזרחים הערבים בשנים 2009 ו-2013 הם עיבוד של המחבר בהתבסס על נתוני ועדת הבחירות המרכזית.

6 מרצ הציבה את ח"כ פריג' עיסאווי מכפר קאסם במקום חמישי, וזכתה ב-34% מהקולות בכפר קאסם.

7 מפלגת קדימה זכתה למשל בכפר הערבי דיר אל-אסד בכ-17% מהקולות, בדליית אל-כרמל בכ-46% ובעוספיא ב-36% מהקולות.

תוצאות הבחירות האחרונות לא חוללו שינוי כלשהו בהישגי המפלגות הערביות, על אף העלייה בשיעור ההצבעה בכלל ובשיעור ההצבעה לטובת המפלגות הלא ערביות בפרט. הרשימה הערבית המשותפת (רע"מ-תע"ל) ורשימת חד"ש שמרו על ייצוגן, וקיבלו כל אחת 4 מנדטים; בל"ד קיבלה 3 מנדטים בדומה לבחירות 2009. עם זאת הסתמן שינוי מסוים בחלוקת הקולות בין שלוש המפלגות הערביות (לוח 3): עלייה מתונה בשיעור המצביעים לרע"מ-תע"ל מ-30% ל-32%; בל"ד שמרה על חלקה מכלל הקולות (כ-22%); ונרשמה ירידה ניכרת בחלקה של חד"ש, מ-29.6% ל-24.0%.

לוח 3: התפלגות ההצבעה בין המפלגות הערביות בבחירות, 1999 ואילך (באחוזים)

שנה	חד"ש	רע"מ-תע"ל	בל"ד
1999	21.3	30.6	16.8
2003	26.0	18.0	20.0
2006	24.3	27.4	20.2
2009	29.6	30.3	22.2
2013	24.0	32.0	22.0

מקור: תוצאות הבחירות לשנים 1992–2003 מתוך רוחאנא, סאלח וסולטאני, 2004; תוצאות הבחירות לשנת 2006 מתוך רכס, 2008; נתוני ההצבעה לגבי האזרחים הערבים בשנים 2009 ו-2013 הם עיבוד של המחבר בהתבסס על נתוני ועדת הבחירות המרכזית.

העלייה ברמת ההשתתפות והשינויים בחלוקת הקולות בין המפלגות הערביות והלא ערביות, ובין המפלגות הערביות עצמן, התרחשו ללא שינוי מהותי בסביבה הפוליטית המעצבת את התנהגותם האלקטורלית של האזרחים הערבים בישראל. כך נותרו על כנן הזירה החיצונית (יחסי ישראל והמדינות הערביות השכנות); זירת היחסים בין ישראל והרשות הפלסטינית; הזירה הפנים-ישראלית ויחסה של הממשלה לאוכלוסייה הערבית; הזירה הפנימית בתוך החברה הערבית, הנחשבת גורם עיקרי המשפיע על דפוסי ההצבעה של האזרחים הערבים (ראו רוחאנא, שחאדה וסבאע'ח'ורי, 2010). מציאות זו מחזקת את הצורך לבחון את סוגיית ההשתתפות וההימנעות, ואת חלוקת הקולות בין המפלגות הערביות, תוך כדי שילוב בין ההקשר הפוליטי – מבנה המדינה ואופייה – לבין רמת הפרט, שנונחה כאמור בחקר דפוסי ההצבעה של המצביעים הערבים בישראל.

ג. השתתפות והצבעה בבחירות בצל משטר אתנוקרטי

ישראל היא אחת המדינות הבודדות שמצהירה שהיא בעלת משטר דמוקרטי ליברלי, אך מיישמת הלכה למעשה משטר אתני המבטיח העדפה ליהודים, ומתבטא בחוקים, באידאולוגיה, במבנה ובסמלים (ג'מאל, 2002). לפיכך תיארו כמה חוקרים את ישראל כ"מדינה אתנית" או כבעלת משטר "אתנוקרטי" (יפתחאל וגאנס, 2004), המסכל את האפשרות לייצוג פוליטי שוויוני ויעיל של האזרחים הערבים כמוקדי הכוח של המדינה. מציאות זו מתבטאת לדבריהם הן במבנה המדינה עצמה והן בחלוקת משאבים סמליים וחומריים המוטית לטובת האוכלוסייה היהודית.

הדגשת זהותה האתנו-לאומית של מדינת ישראל, בצד מדיניות כלכלית חברתית המייצרת "אזרחות חלולה" בקרב המיעוט הערבי, הפכה את הייצוג הערבי במוסדות המדינה, כגון הפרלמנט, לחסרת משמעות מהותית, והפוליטיקה הערבית רוקנה מתכניה הדמוקרטיים (ג'מאל, 2006; Ghanem, 2000; Ghanem, 2006; Rouhana, 2001; Rouhana and Sultany, 2003; Jamal, 2007a) מציאות זו מתבטאת, לדברי ג'מאל בעובדות האלה:

עד היום, למעט תקופה של שלושה חודשים, לא היה בממשלת ישראל שום שר ערבי; המפלגות הערביות מעולם לא היו שותפות מלאות בקואליציה ממשלתית במדינת ישראל; האזרחים הערבים אינם שותפים בתהליכי קבלת החלטות שמעצבים את אורחות חייהם, ומוסדות המדינה נשלטים על ידי הרוב היהודי. חמור מכך, הניסיון לשתף מנהיגים ערבים ומפלגות ערביות בתהליכי קבלת החלטות במדינה, אפילו בצורה עקיפה, נתפס בקרב הרוב היהודי כצעד בלתי לגיטימי וכחציית גבול אדום (ג'מאל, 2006: 130).

שוליותם של האזרחים הערבים בפוליטיקה הישראלית והשפעתם המועטה על קביעת מדיניות הממשלה בכל מישורי החיים מייצרות אכזבה בקרב הציבור הערבי, שגואה ככל שמודעתו הפוליטית והלאומית הולכת ומתגבשת (ג'מאל, 2002). המדיניות האינהרנטית המעניקה העדפה לאזרחים היהודים מובילה למצוקה עמוקה בקרב האוכלוסייה הערבית במישור הפנימי ובמישור היחסים בין המיעוט למדינה. האכזבה, השוליות ומצוקתם הפוליטית והקיומית של הערבים בישראל מתבטאות במגוון היבטים בהתנהגות הפוליטית בכלל ובדפוסי ההצבעה

בפרט. בין היתר, הן ניכרות בירידה בשיעור ההשתתפות בבחירות, בפילוג פנימי ובריבוי מפלגות שאינן מצליחות להציע מודל מוסכם לשינוי מצבם ומעמדם הפוליטי של הערבים בישראל (Ghanem and Rouhana, 2001). המציאות הפוליטית של האזרחים הערבים, מבנה המדינה ומדיניותה ויחסה של המדינה כלפי האזרחים הערבים משפיעים אפוא על התנהגותם הפוליטית והאלקטורלית של האזרחים הערבים בישראל, כפי שעולה, במישורין או בעקיפין, מרוב הספרות המחקרית הקיימת.⁸ יותר מכול היטיב ג'מאל לתאר במפורט את תפקידם של מבנה המשטר ושל אופי המדינה בחקר התנהגות מצביעים ערבים. ג'מאל, שחקר את הימנעותם הגורפת של האזרחים הערבים בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה בשנת 2001, הדגיש, כמו חוקרים רבים אחרים שעסקו בדפוסים ההשתתפות בבחירות (Blais, 2006; Geys, 2006), את הצורך להתייחס לכמה רבדים בבואנו להסביר את דפוסים השתתפותם והימנעותם של מצביעים ערבים: רמת המקרו המתייחסת למאפייני המערכת הפוליטית; רמת הביניים המתייחסת לגופים המגייסים כמו מפלגות וקבוצת לחץ; ורמת המיקרו המדגישה את שיקוליו של הפרט. ג'מאל טוען כי "ההשתתפות וההימנעות אינן נובעות מגורם אחד כזה או אחר, אלא ממכלול גורמים המזינים האחד את השני. אבל, ברור שגורמים מבניים ברמת המקרו מכריעים בהשפעתם על שיקולי האדם הבודד" (ג'מאל, 2002: 58).

במחקרי זה אני מניח שגורמים מבניים – הקשר האזרחות והפוליטיקה של האזרחים הערבים בישראל – מעצבים במידה רבה את התנהגותם האלקטורלית של האזרחים הערבים, הן בשאלת השתתפותם בבחירות, הן בשאלת הבחירה בין מפלגה ערבית ללא ערבית (בכך לא יעסוק מאמר זה) והן בבחירה במפלגה ערבית מבין שלוש המפלגות המתמודדות. ההקשר הפוליטי קובע מהן הסוגיות העיקריות המדאיגות את הבוחר הערבי ומעסיקות את המפלגות הערביות, ואת יכולת ההשפעה של האזרח והקולקטיב. בכך הוא ישפיע גם על מניע ההשתתפות וההצבעה. לרברי ג'מאל בהיעדר מניעים נורמטיביים הנוגעים למתן לגיטימציה למכלול הערכים המשותפים בחברה ולמידת האמון שהאזרחים רוחשים למערכת הפוליטית, בהיעדר תחושת השייכות והזהדות אתה, ובהיעדר השפעה ממשית

8 הסבר לגישת המשבר ראו אצל Ghanem and Rouhana, 2001. לגבי גורם העוינות ראו רוחאנא, סאלח וסולטאני, 2004. בעניין השלכת הדמוקרטיה האתנית על ההצבעה אצל גאנם ואוסצקי-לזר, 2001.

על תהליך קבלת ההחלטות (ג'מאל, 2002) – ניתן להניח שרציונל ההשתתפות וההצבעה של הפרט ישקף שיקולים אינסטרומנטליים קולקטיביים. במאמר זה אציג שתי טענות. האחת, ההקשר הייחודי של האזרחים הערבים בישראל גורם לכך שרציונל השתתפות הפרט בבחירות יהיה אינסטרומנטלי קבוצתי-קולקטיבי, כלומר ישאף להשיג תועלת קולקטיבית לטובת האוכלוסייה הערבית. הטענה השנייה היא שבאמצעות הרציונל הקולקטיבי אפשר להסביר את העדפת הבוחרים בין המפלגות הערביות. במילים אחרות, הבוחרים הערבים מחליטים באיזו מפלגה ערבית לתמוך לפי שיקולים פוליטיים ולפי הערכת התועלת הקולקטיבית שתביא אותה מפלגה לאוכלוסייה הערבית. בהמשך אפרט מהם ההסברים הקיימים לגבי השתתפות אזרחים ערבים בבחירות, ואציג את ההצדקה התאורטית לבחירה ברציונל אינסטרומנטלי קולקטיבי, כמסביר את השתתפות האזרחים הערבים בבחירות. כמו כן אציג את הממצאים בנושא זה.

ד. המניעים להשתתפות בבחירות

אלי רכס סיכם במחקרו עשרה הסברים מרכזיים שהוצעו בספרות המחקרית הרלוונטית לגבי מניעים אפשריים להשתתפות האזרחים הערבים בבחירות: (א) נאמנות מסורתית לחמולה או לשבט; (ב) נאמנות לוקלית לבן הכפר; (ג) נאמנות מפלגתית; (ד) נאמנות לשלטון; (ה) האמון בתהליך הדמוקרטי; (ו) הצבעת זהות (ז) האמון בייצוג הערבי בכנסת וביעילות הכנסת ככמת מחאה; (ח) השאיפה להשתלבות ולאינטגרציה; (ט) תפיסת האזרחות; (י) חשש ופחד מההשלכות של ההימנעות מההצבעה (רכס, 2008: 227-228). הסברים אלה מושתתים, בין היתר, על שלושה מודלים מרכזיים בחקר התנהגות הבוחרים הערבים: "תאוריית המודרניזציה", "תאוריית המבנה המוסדי" ו"תאוריית סוכני הגיוס". רוחאנא, סאלח וסולטאני (2004) מתחו ביקורת על מודלים אלה וטענו שהם אינם מיטיבים להסביר את סוגיית השתתפות הערבים בבחירות הפרלמנטריות בישראל, וכי לעתים הם אף סותרים את המציאות. לדבריהם ישום התאוריות מתעלם ממאפיינים חשובים במבנה האתני של המדינה המונעים ייצוג אפקטיבי של האינטרסים של המיעוט.

רוחאנא ועמיתיו מציעים שלושה מניעים אחרים להשתתפותם של הבוחרים הערבים בבחירות לכנסת: (א) גישור בין האזרחות לבין הזהות הלאומית;

(ב) חידוד הזהות האידאולוגית הקבוצתית; (ג) בניית עוצמה פנימית על ידי יצירת התארגנויות אזרחיות מודרניות. ההשתתפות בבחירות נועדה, אם כן, לענות על צרכים קולקטיביים של האוכלוסייה הערבית, ונתפסת ככלי מאבק של האוכלוסייה הערבית במדיניות הממשלתית ובאופי המשטר. גם מחקרם של רוחאנא, שחאדה וסבאע'ח'ורי (2010) הציע שהתנהגותם האלקטורלית של הערבים בישראל קשורה למטרות קולקטיביות ומשקפת את מעמדם במדינה ואת מערכת היחסים בינם לבין הרוב היהודי.

אנו עדים אפוא במחקרים שהזכרתי לעיל למקומו הנכבד של המניע הקולקטיבי, המושפע מההקשר הפוליטי הנרחב, בהשתתפות בבחירות תוך כדי הצנעת שיקולים ברמת הפרט. ניתוח זה עולה בקנה אחד גם עם מודל המשבר שמציעים גאנם ורוחאנא (Ghanem and Rouhana, 2001). ג'מאל רואה בהשתתפותם של האזרחים הערבים בבחירות או בהימנעותם מהן ביטוי לקהילתיות ולגבולות האזרחות. בכך הוא מחדד את הקשר בין גורמים ברמת הפרט לבין גורמים ברמה הקולקטיבית המסבירים את ההתנהגות האלקטורלית, וטוען כי הרציונל האישי שזור ברציונל קולקטיבי במקרה של האזרחים הערבים בישראל. לדידו, רציונל אינסטרומנטלי יכול נוסף על שיקולי התועלת של הפרט גם שיקולי תועלת לאחרים, לחברה, ובמקרה הנידון לקבוצת מיעוט. על כן, דפוסי השתתפות בבחירות אינם תופעה הקשורה בשיקוליו של האדם הבודד אלא טמון בהם גם אינטרס קבוצתי, המשוקלל כרציונל ברמת הפרט (ג'מאל, 2002).

הן המשטר והן המציאות הפוליטית של האזרחים הערבים, כלומר רמת המקרו, מביאים לכך שרציונל ההשתתפות של הבוחר יכול מניע אינסטרומנטלי קולקטיבי. ככל שהנסקר חושב שהשתתפות בבחירות תועיל לאינטרסים הקולקטיביים של האזרחים הערבים, וככל שהוא סבור שמפלגות ערביות פועלות לטובת הציבור הערבי, כך עולים הסיכויים שישתתף בבחירות. במחקרי זה אבחן את הטענות הללו באופן אמפירי. אכלול בניתוח גם את ההסברים הנפוצים במדע המדינה לחקר השתתפות בהצבעה והמושתתים על מאפיינים אישיים של הפרט. כמו כן אתיחס להסברים הרואים בשימוש באפיקי פעולה פוליטיים בחברה האזרחית וכן בפעולות מחאה תחליף להשתתפות פרלמנטרית. אפיקים אלה רלוונטיים במיוחד בהקשר של האזרחים הערבים בישראל.

השפעת המאפיינים האישיים של הפרט על ההשתתפות הפוליטית בכלל ועל ההצבעה בפרט ידועה במדע המדינה. בדיון בהבדלים בהשתתפות בין

פרטים התמקדו חוקרי מדע המדינה בבחינת משתנים כמו גיל, השכלה, מגדר, דתיות ומעמד סוציו-אקונומי (שמיר ואריאן, 2002; Uhlaner, Cain, and Kiewiet, 2002). המעמד הסוציו-אקונומי המשקף בעלות על משאבי זמן, כישורים קוגניטיביים ונגישות למידע וידע פוליטיים, התורמים למעורבות חברתית ופוליטית, נמצא משפיע במיוחד על השתתפות בהצבעה (שמיר ואריאן, 2002: 33). גם משתנה הגיל נמצא חשוב להסבר ההשתתפות: צעירים יציבים פחות מהבחינות הכלכלית והחברתית, משולבים פחות בחברה, בעלי אחריות חברתית פחותה, וחשים רחוקים מפוליטיקה, ולכן ישתתפו בבחירות פחות ממבוגרים (שם). לפיכך אבחן במאמר זה את השפעתם של ההשכלה, ההכנסה, הגיל, הדת והמגדר על סיכויי ההשתתפות של הבוחרים הערבים בבחירות.

השפעת השימוש באפיקים אחרים של השתתפות פוליטית – השתתפות בפעילות חברה אזרחית או במחאה ישירה באמצעות הפגנות – על ההחלטה להשתתף בבחירות או להימנע מהן טרם נבדקה במקרה של האזרחים הערבים בישראל. האפיקים הללו צוברים בשנים האחרונות תאוצה רבה והופכים לכלים מרכזיים בפעילותם הפוליטית של האזרחים הערבים בישראל, בייחוד לנוכח האכזבה מהפעילות המפלגתית הפרלמנטרית ולנוכח מצצום מרחב הפוליטיקה הממסדית (גאנס ומוסטפא, 2005; Jamal, 2007b; Rouhana and Sultany, 2003). ואכן חוקרים אחדים סברו שירידת ההשתתפות בבחירות משקפת את החיפוש של האזרחים הערבים אחר אפיקי פעולה חדשים, בייחוד בחברה האזרחית ובפעולות של מחאה ישירה (ג'מאל, 2002; רוחאנא, סאלח וסולטאני, 2004; גאנס ומוסטפא, 2005).

המודל שאשתמש בו יבדוק, אם כן, את סיכויי ההשתתפות בבחירות מתוך בחינת האינטרס האינסטרומנטלי הקולקטיבי, ההשתתפות בארגוני חברה אזרחית ובמחאה ישירה ומאפיינים אישיים: השכלה, הכנסה, גיל, מגדר ודת.

ה. מי מצביע ומי אינו מצביע?

1. הנתונים

הניתוח מושתת על נתוני סקר דעת קהל טלפוני שנערך בראשית ינואר 2013, כשבועיים לפני הבחירות לכנסת ה-19 בקרב 517 נסקרים בוגרים שהם מדגם מייצג של האוכלוסייה הערבית הבוגרת (טעות הדגימה – 4%). הסקר נערך על

ידי מרכז מדה אל-כרמל – המרכז הערכי למחקר חברתי יישומי, חיפה. 48.7% מהנסקרים היו גברים ו-51.3% נשים. כ-79.0% מוסלמים, 13.0% נוצרים ו-8% דרוזים. 22.7% בני 18-24, 18.5% בני 25-34, 35.5% בני 35-54 ו-23.5% בני 55 ומעלה. התפלגות הנסקרים לפי שנות לימוד מראה שכ-15.7% מהנסקרים למדו עד 8 שנות לימוד, 45.0% – 9-12 שנות לימוד, 18.5% – 13-15 שנות לימוד ו-20.7% מעל 16 שנות לימוד. לפי נתוני הלמ"ס, כ-82% מכלל האוכלוסייה הערבית הם מוסלמים, 10% נוצרים ו-8% דרוזים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2014, לוח 2.20). על פי הנתונים של סקרי כוח אדם לשנת 2013 (שם: לוח 12.10), כ-20.0% מכלל האוכלוסייה הערבית הבוגרת הם בני 18-24, 21.8% בני 25-34; 33.8% בני 35-54, ו-14.5% בני 55 ומעלה. חלקם של בעלי השכלה עד 8 שנות לימוד הוא 22.0%, בעלי השכלה בין 9-12 שנות לימוד הוא 54.0%, בין 13-15 שנות לימוד הוא 12%, ומעל 16 שנות לימוד הם 12.0%. כפי שאנו רואים, התפלגות הנסקרים במדגם קרובה לנתוני האוכלוסייה הערבית הבוגרת, אם כי יש הטיה במדגם לבעלי השכלה גבוהה.⁹ הסקר כלל 40 שאלות בשישה תחומים עיקריים: (א) צריכת תקשורת ועיתונות; (ב) הערכת ביצועיהן ותפקודן של המפלגות הערביות; (ג) הערכת חשיבותן של המפלגות הערביות; (ד) עמדות הנסקרים כלפי המפלגות הערביות; (ה) כוונות הצבעה; (ו) משתנים דמוגרפיים.

2. הגדרת המשתנים

המשתנה התלוי

המשתנה התלוי הוא כאמור השתתפות בהצבעה שנמדדה באמצעות השאלה: "אם הבחירות לכנסת ייערכו מחר, האם אתה מתכוון להצביע?". הנסקרים התבקשו לבחור בין התשובות: "כן בהחלט", "עדיין לא החלטתי", "בוודאות לא אצביע".

9 יש לשים לב לכך שנתוני הלמ"ס כוללים את התושבים הערבים בירושלים המזרחית ואת התושבים הדרוזים ברמת הגולן, שאינם נכללים במדגמי המצביעים הערבים, ואינם זכאים להצביע בבחירות לכנסת. ייתכן שההטיה נובעת בחלקה מהברל זה.

המשתתפים המסבירים

המשתתפים המסבירים את ההשתתפות בהצבעה מחולקים לשלוש קבוצות: האחת, המאפיינים האישיים: השכלה (מספר שנות לימוד שימדד מ'0-20 שנות לימוד), מגדר (זכר=1, נקבה=2), גיל (מספר שנים), דת (מוסלמים, נוצרים ודרוזים),¹⁰ והכנסה. ההכנסה נמדדת באמצעות השאלה: "האם ההכנסות מכסות את הוצאות המחיה?". אף ששאלה זו אינה מודדת את ההכנסות במציאות, יש בה כדי להעיד על המצב הכלכלי ועל רמת החיים של הנסקרים, גם אם היא סובייקטיבית. כמו כן היא מצביעה על ההבדלים בין הנסקרים. דירוג נמוך (1) מבטא הכנסה שאינה מספיקה להוצאות המחיה ומעידה על מצב כלכלי נחות, ואילו דירוג גבוה (5) מבטא הכנסה גבוהה בהרבה מצורכי המחיה ומשקפת מצב כלכלי טוב.

ההשערות הנגזרות מהמאפיינים האישיים של הפרט הן: (א) עלייה ברמת ההשכלה מעלה את רמת ההשתתפות; (ב) הכנסה גבוהה מעלה את רמת ההשתתפות; (ג) גברים מעורבים בפוליטיקה יותר מנשים, לכן ייתו יותר להשתתף בבחירות; (ד) צעירים ייתו להשתתף פחות ממבוגרים; (ה) אמנם אין בנמצא מחקרים הבוחנים עמדות והתנהגות פוליטית לפי קבוצות דת בחברה הערבית, אך ניתן לשער שיימצאו הבדלים ברמת ההשתתפות בין מוסלמים, נוצרים ודרוזים.

השנייה, השתתפות אלטרנטיבית: קבוצת משתתפים זו משקפת את השתתפות הנסקרים בפעילות החברה האזרחית ובהפגנות מחאה. השאלות בסקר היו: "האם אתה משתתף בפעילות של החברה האזרחית הערבית?"; ו"באיזו מידה אתה משתתף בפעילות מחאה הפגנות בנושאים שנוגעים לאוכלוסייה הערבית?". בשני המשתתפים ההשתתפות נמדדה בשלוש רמות, והם צורפו למשתנה אחד (ממוצע ביניהם) של השתתפות פוליטית אלטרנטיבית. ניתן לצפות שיימצא קשר שלילי בין השתתפות פוליטית אלטרנטיבית לבין הצבעה, כלומר עלייה בהשתתפות בפעילות החברה האזרחית ובהפגנות תגרום לירידה בהשתתפות בבחירות.

10 לצורך הניתוח יצרתי משתני דמה לשלוש קבוצות הדת, והתוצאות הן בהשוואה לנסקרים מוסלמים.

השלישי, אינטרס קולקטיבי: הרציונל האינסטרומנטלי הקולקטיבי יימדד באמצעות הערכת הנסקרים את יכולתן של המפלגות הערביות לפעול בכנסת לטובת האזרחים הערבים במגוון תחומים: החל במישור חיי היומיום (כלכלה, חינוך ודיוור), עבור בסוגיות הכרוכות באפליה, וכלה בסוגיית הכיבוש והבעיה הפלסטינית. הערכת הנסקרים תוסק מתשובותיהם על שמונה שאלות שבהן התבקשו לדרג מ-1 (גרוע ביותר) עד 5 (מצויין) את הערכתם לפעילות המפלגות הערביות בכנסת בתחומים האלה: חקיקת חוקים המיטיבים עם האוכלוסייה הערבית; פתרון סוגיית האדמות והבתים; שיפור הכלכלה והעלאת רמת מחיה של האזרחים הערבים; חיזוק מערכת החינוך הערבית; מיגור האלימות בחברה הערבית; סיכול מדיניות מפלה נגד האזרחים הערבים; חשיפת מגמות של אפליה גזענית במדיניות הממשלה כלפי האוכלוסייה הערבית; תרומה לסיום הכיבוש הישראלי בשטחים.

היות שמדובר במשתנים רבים המתארים את הערכת תפקודן של המפלגות הערביות, צמצמתי את מספר המשתנים באמצעות ניתוח גורמים. הניתוח הראה שכל המשתנים נטענים על גורם אחד, שאותו אכנה "הערכת תפקוד", והוא מסכם את פעילות המפלגות הערביות בכנסת ומסביר 58% מהשונות המשותפת ($Eigenvalue = 4.644$). כל המשתנים נטענים חיובית על הגורם בערך של מעל 0.6. ההשערה היא שככל שהערכת הנסקר לתפקוד המפלגות הערביות תהיה גבוהה, כך סיכוי ההשתתפות שלו בהצבעה יעלה.

3. הממצאים

כ-69% מהנסקרים אמרו שהם מתכוונים להצביע בבחירות הבאות, 15% טרם החליטו, ו-16% אמרו שהם אינם מתכוונים להצביע. לפי תוצאות האמת השתתפו כ-57% בלבד מבעלי זכות ההצבעה הערבים (לוח 1). לצורך הניתוח נסקר שאמר שבכוונתו להצביע קיבל ערך 1, וכל השאר 0. רוב הנסקרים שטענו שיצביעו אמרו שיצביעו למפלגות ערביות (כ-70%). לפי תוצאות האמת המפלגות הערביות זכו ב-77% מקולות הבוחרים הערבים. רק כ-5% אמרו שיצביעו למפלגות לא ערביות. לפי תוצאות האמת זכו המפלגות הלא ערביות ב-23% מקולות המצביעים הערבים. ייתכן שחלק ניכר מאלה שהתכוונו להצביע למפלגות לא ערביות העדיפו לומר שהם טרם החליטו או שלא רצו לחשוף את כוונות ההצבעה בסקר. כ-14% אמרו במדגם שהם טרם החליטו למי להצביע, ו-8% אמרו שלא יחשפו את החלטתם.

לוח 4 מציג תוצאות ניתוח רגרסיה לוגיסטית רב-משתנית לזיהוי השפעת המשתנים המסבירים על השתתפות בהצבעה. המשתנה התלוי הוא השתתפות (ערך 1) לעומת השאר (ערך 0), והמשתנים המסבירים הם, כאמור, מאפיינים אישיים, השתתפות פוליטית אלטרנטיבית והערכת תפקוד המפלגות הערביות.

לוח 4: רגרסיה לוגיסטית לניבוי השתתפות בהצבעה בבחירות לכנסת (N=334)

משתנה	B	(s.e)
השכלה	0.120	(.05)
גיל	0.107	(.09)
הכנסה	0.289	(.15)
מוסלמים		
נוצרים	0.094	(.54)
דרוזים	-0.658	(.64)
מין	0.158	(.27)
הערכת תפקוד	1.005*	(.16)
השתתפות פוליטית אלטרנטיבית	0.686**	(.27)
Nagelkerke R ²	0.261	

* p<0.05; ** p<0.001

נמצא כי מבין כל המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים האישיים של הבוחרים, רק משתנה הכנסה היה ברמת מובהקות קרובה למקובלת (p=0.058) והשפעתו הייתה בכיוון המצופה: עלייה ברמת ההכנסה, מעלה את סיכויי ההצבעה, לעומת הכנסה נמוכה. לעומת זאת, לא נמצאה השפעה לרמת ההשכלה והגיל, וגם לא נמצא הבדל מובהק בין גברים ונשים ובין קבוצות דת שונות בחברה הערבית. בניגוד להשערה, השתתפות בפעילות פוליטית אלטרנטיבית משפיעה באופן חיובי ומובהק על השתתפות בהצבעה. תוצאה זו חשובה במיוחד לאור הסברה שהעלו כמה חוקרים, ולפיה השתתפות בפעילות פוליטית בגופים אזרחיים משמשת תחליף לפעילות מפלגתית ומבטאת מיאוס וייאוש מפעילות המפלגות הערביות בכנסת. בניגוד לכך, מתברר שאזרחים הפעילים בחברה

אזרחית או משתתפים בהפגנות נוטים גם להשתתף יותר בהצבעה בבחירות. הפעילות באפיקים האזרחיים השונים משלימה אפוא את הפעילות המפלגתית ואינה משמשת לה תחליף.

הניתוח מראה שתפישתם הסובייקטיבית של הנסקרים את תרומת המפלגות הערביות לתועלת הקולקטיב הערבי אכן מסבירה את השתתפותם בבחירות: עלייה בהערכת התפקוד מעלה את סיכויי ההשתתפות.

האינטרס הקולקטיבי של האזרחים הערבים מבטא שאיפה לשינוי תנאי המחיה, לשיפור המצב הכלכלי ולהתמודדות עם בעיות החינוך והאלימות, וכן ציפייה שהמפלגות הערביות יחקקו חוקים המשרתים את האינטרס של האוכלוסייה הערבית. הנסקרים רוצים גם שהמפלגות הערביות יסכלו מדיניות מפלה כלפיהם, יחשפו את האפליה ויפעלו לסיום הכיבוש הישראלי של השטחים הפלסטיניים. כל אלה נכללים בתחום האינטרס הקולקטיבי של האזרחים הערבים. עם זאת יש להודות כי אי־אפשר להפריד בין שיפור במצב הקולקטיבי ברוב התחומים הללו ובין שיפור ברמת הפרט. לכן הבוחר הערבי משקלל את הרציונל הקולקטיבי יחד עם הרציונל האישי הפרטי. משקפים זאת היטב דבריו של ג'מאל כי "ההשתתפות כהחלטה רציונלית איננה מנותקת ממכלול הגורמים הנסיבתיים המשפיעים על הפרט. לכן, בהשתתפות קיים ממד רציונלי, אך איננו רציונל אינדיבידואלי גרידא" (ג'מאל, 2002: 65). אכן תפקידי המפלגות הערביות חורגים מהגדרות הפעילות הפרלמנטרית הטיפוסית במשטר דמוקרטי, ומתבטאים, בין השאר, בארגון אידאולוגי ומוסדי של החברה הערבית, בהעלאת דרישותיה של האוכלוסייה הערבית ובייצוג האינטרסים של האזרחים הערבים (רוחאנא, סאלח וסולטאני, 2004).

1. בעבור אילו מפלגות מצביעים?

מהם הגורמים המשפיעים על הבוחר הערבי בבואו להחליט בעבור איזו מפלגה ערבית להצביע מבין שלוש המפלגות המרכזיות המתמודדות: שתי רשימות ערביות, רע"מ-תע"ל ובל"ד, ורשימת חד"ש המוגדרת רשימה ערבית-יהודית. שאלה זו טרם זכתה להתייחסות מחקרית אמפירית. מחקרים קיימים אינם מציעים אפיון כלשהו למצביעי שלוש המפלגות. האם ההחלטה מתבססת על מאפיינים סוציו-דמוגרפיים ברמת הפרט? האם על תפיסת הבוחרים את המפלגות מהבחינה האידאולוגית, במונחים של מתינות מול קיצוניות (כתחליף לציר ימין-שמאל)

ועל מצע המפלגות? ואולי הערכת תפקוד המפלגות הערביות או הערכת תפקוד מנהיגי המפלגות הן אלה הממלאות תפקיד מכריע? בחלק זה אציג ניתוח ראשוני שיבחן מי מצביע לאיזו מפלגה ומדוע, בהתבסס על ההסברים הקיימים בספרות המחקרית. הנחת המוצא היא שבדומה להשתתפות בהצבעה גם הבחירה בין המפלגות הערביות תושפע מההקשר הפוליטי הייחודי של האזרחים הערבים, או במילים אחרות, מגורמים במישור הרציונל האינסטרומנטלי הקולקטיבי ומהערכה של תרומת המפלגה לציבור הערבי.

התנהגות הבוחרים זכתה למחקר עשיר במדע המדינה, המציע מגוון גישות תאורטיות ומודלים לזיהוי הגורמים המשפיעים על החלטת הבוחר למי להצביע. גישות אקולוגיות מתמקדות בניתוח ההצבעה על בסיס נתונים גאוגרפיים (Mayer, 2001), ומודלים אחרים מתמקדים במאפיינים סוציו-דמוגרפיים של הפרט, כגון גיל, מין, דת והכנסה (Dalton, 2002). אחרים הסבירו שההצבעה מושפעת משערים חברתיים ומעמדיים (הייג והרופ, 2011). מודלים אלו בלטו עד שנות השמונים. מאוחר יותר, לאור השינויים הכלכליים, החברתיים והפוליטיים ברוב מדינות המערב, ירדה יכולתם של מודלים מסורתיים להסביר את תוצאות הבחירות ואת דפוסי התנהגות קהל הבוחרים. זהות אישית או שייכות סוציולוגית הפסיקו לשמש משענת עיקרית להסבר דפוסי הצבעה, ובמקומן הוצעו מודלים של הצבעה לפי נושאים וסוגיות שבמחלוקת, והצבעה על בסיס הערכת תפקוד המפלגות, הממשלות והמועמדים (אריאן ושמיר, 2001; הייג והרופ, 2011; Shamir and Arian, 1999; Dalton and Wattenberg, 2000).

לאור זאת אסביר את דפוסי ההצבעה בקרב האזרחים הערבים באמצעות ארבע קבוצות של משתנים, המשקפים את ספרות המחקר: (א) משתנים אישיים; (ב) אידאולוגיה ומצע; (ג) תפקוד המפלגות; (ד) תדמית המנהיגים והערכתם על ידי הציבור. גורמים אלה מעוצבים על ידי ההקשר הפוליטי הייחודי הנובע ממבנה המדינה וממדיניותה, בייחוד ככל הנוגע לתפקוד המפלגות הערביות כמפלגות אופוזיציה במשטר אתנוקרטי. ייחודיות זו, שבה הבוחר הערבי מכריע בין שלוש מפלגות אופוזיציה, מכתיבה את הסוגיות הפוליטיות והחברתיות העיקריות שעמן מתמודדות המפלגות הערביות ואת טרדותיו העיקריות של קהל הבוחרים הערבי. אפשר להניח, בהמשך לממצאי החלק הקודם, שהסוגיות המשפיעות על החלטת הבוחר הערבי יהיו קשורות גם בשאלה זו לתרומת המפלגות בהשגת

אינטרסים קולקטיביים. במילים אחרות, תפיסתם הסובייקטיבית של הנסקרים את תפקוד המפלגות הערביות, והתפיסה כלפי תרומתה של כל מפלגה להשגת יעדים קולקטיביים של האזרחים הערבים יסבירו את העדפת הבוחרים, נוסף על תדמיתם של המפלגות ושל המנהיגים והמאפיינים האישיים. בדיקת ההסברים הללו תבוצע באמצעות שלוש רגרסיות לוגיסטיות שיבחנו את סיכויי ההצבעה לכל אחת משלוש המפלגות.

1. הגדרת המשתנים

הערכת תפקוד המפלגות

משתנה זה בודק כיצד מעריכים הנסקרים את תפקוד המפלגות הערביות מבחינת התעניינותן וטיפולן בבעיות הכלכליות והמחיה (ממד האזרחות) של האזרחים הערבים, ומבחינת התעניינותן ופעילותן במישור הלאומי. הנשאלים בסקר התבקשו לדרג את מידת התעניינותה ופעילותה של כל מפלגה בבעיות היומיום והכלכלה של האזרחים הערבים ואת מידת התעניינותה ופעילותה של מפלגה במישור הלאומי. סולם התשובות נע מ-1 (לא מתעניינת בכלל) עד 7 (מתעניינת מאוד). ההשערה היא שכלל שהערכת ההתעניינות והתפקוד גבוהה יותר, כך יעלו סיכויי ההצבעה לאותה מפלגה.

תדמית המפלגות

המשתנים המשמשים למדידת תדמית המפלגות נגזרים מההווייה הפוליטית ומהשיח הפוליטי בחברה הערבית בישראל, בייחוד בתקופת הבחירות. הנסקרים התבקשו לדרג כל מפלגה משלוש המפלגות הערביות על ציר קיצוניות-מתונות בתביעותיהן כלפי המדינה והמשטר, בסולם בן 7 דרגות (1 – מתונה מאד; 7 – קיצונית מאוד). כמו כן הם נדרשו להשיב אם המפלגה מציעה מצע פוליטי טוב ומועיל לשינוי מצבה ומעמדה של האוכלוסייה הערבית בישראל (1 – גרוע מאוד; 7 – טוב מאוד). בהקשר זה התנהלה התחרות הרעיונית-פוליטית בין שלושה זרמים עיקריים: (א) הזרם הקומוניסטי, המיוצג על ידי חד"ש – דוחה את הממד הלאומי, מושתת על תביעות לדו-קיום בין יהודים וערבים, מסתפק בהפסקת מגמות האפליה בלי להגדיר את התנאים להשגת שוויון קולקטיבי מלא, ודוגל במשטר סוציאליסטי ובהקמת שתי מדינות לשני עמים; (ב) הזרם הלאומי, המיוצג על ידי בל"ד, מבקש להכיר באוכלוסייה הערבית כמיעוט לאומי

יליד בעל זכויות קולקטיביות כתנאי להשגת שוויון מלא, ומצדד בהקמת שתי מדינות ובהפיכת ישראל למדינת כל אזרחיה; (ג) הזרם האסלאמי, המיוצג על ידי התנועה האסלאמית והמהווה את הרכיב העיקרי ברשימה הערבית המשותפת (רע"מ"תע"ל), נצמד לעקרונות הדת האסלאמית ודוגל בהקמת מדינה אסלאמית בטווח הרחוק כפתרון לכל הבעיות הכלכליות, החברתיות והפוליטיות של הערבים, בישראל ובשטחים הכבושים (רוחאנא, סאלח וסולטאני, 2003: 12-16). ההבדלים במצעי המפלגות מתבטאים גם במיקום המפלגות על ציר קיצוניות-מתינות, בעיני הבוחרים והממסד לפחות, אם כי לא בהכרח בעיני המפלגות עצמן.

הערכת מנהיגים

קבוצת משתנים שלישית מתייחסת להערכת מנהיגי המפלגות וכישוריהם. בדיקה זו נערכה באמצעות שאלה לגבי כל מפלגה: "האם יש למפלגה מנהיגים ומועמדים ראויים ובעלי כישרונות?". גם הפעם היה סולם תשובות בן 7 דרגות (1 – בהחלט לא; 7 – מסכים בהחלט).

נוסף על שלוש קבוצות המשתנים המשקפים את עמדות הנסקרים והערכתם למפלגות הערביות ומנהיגיהן, נכללו בניתוח גם מאפיינים סוציודמוגרפיים אישיים: גיל, מגדר, השכלה, הכנסה ודת.

2. למי מצביעים

לפי ממצאי הסקר, 29% מהנסקרים אמרו שיצביעו לרשימת חד"ש, 27.5% לרשימה הערבית המשותפת (רע"מ"תע"ל) ו-25% לבל"ד. לפי תוצאות האמת קיבלה רע"מ"תע"ל 32% מקולות המצביעים הערבים, חד"ש 24% ובל"ד 22% (ראו לעיל לוח 3). ייתכן שאי-ייצוג מספיק של נסקרים מאזור הנגב או היענות מעטה בקרבם, בעקבות הקושי לכלול נסקרים מכפרים בלתי מוכרים, היו מקור הטיה בכוונות ההצבעה, כיוון שרע"מ"תע"ל קיבלה שיעור ניכר מקולות המצביעים הערבים בנגב. ייתכן גם שהנסקרים לא גילו את כוונות ההצבעה ובחרו באפשרות "לא החלטתי" או "החלטה סודית".

כוונות ההצבעה של הנסקרים לפי חלוקה גאוגרפית חושפות הבדלים ניכרים בין האזורים. באזור הנגב אמרו 42.5% מהנסקרים שבכוונתם להצביע לרע"מ"תע"ל, 22.5% לבל"ד ורק 7.5% לחד"ש. לעומת זאת, באזור נצרת אמרו

כ-50.0% מהנסקרים שבכוונתם להצביע לחד"ש, 16.7% לבל"ד ו-8.3% לרע"מ-תע"ל. בגליל אמרו 30.0% מהנסקרים שיצביעו לחד"ש, 10.0% לבל"ד ו-20.0% לרע"מ-תע"ל. בערים מעורבות התכוונו 22.0% להצביע לחד"ש, 19.5% לבל"ד ו-7.3% לרע"מ-תע"ל. במשולש הצפוני (אזור אום אל-פחם) אמרו 38.0% שיצביעו לרע"מ-תע"ל, 13% לחד"ש ו-24.4% לבל"ד. במשולש הדרומי (אזור העיר טייבה וכפר קאסם) התכוונו 26.8% מהנסקרים להצביע לחד"ש, 41.5% לרע"מ-תע"ל ורק 12.2% לבל"ד. תוצאות אלה לפי אזור מגורים תואמות את תוצאות האמת, לפי נתוני ועדת הבחירות המרכזית.

כמעט שלא נמצאו הבדלים בכוונות ההצבעה לפי מגדר. מצביעי בל"ד התחלקו ל-49.3% גברים ול-50.7% נשים; 53.1% ממצביעי חד"ש היו גברים, ו-46.9% נשים; 50.6% ממצביעי רע"מ-תע"ל היו גברים ו-49.4% נשים. לעומת זאת ניכרים הבדלים בכוונות ההצבעה על פי השכלה. בקרב בעלי השכלה נמוכה (עד 8 שנות לימוד) היה ייצוג גבוה לחד"ש (30.4%), ייצוג בינוני לרע"מ-תע"ל (23.2%) וייצוג נמוך יחסית לבל"ד (16.1%). בקרב קבוצת ההשכלה של 9-12 שנות לימוד היה ייצוג נמוך לבל"ד (16%), ובינוני ושווה לחד"ש ורע"מ-תע"ל (23.1% כל אחת); ברמת ההשכלה של 13-15 שנות לימוד השתנתה המגמה ורואים עלייה בחלקה של בל"ד (27.1%), התייצבות לחד"ש (30%) וירידה בשיעור ההצבעה לרע"מ-תע"ל (21.4%). ברמת ההשכלה של מעל 16 שנות לימוד קיבלה בל"ד כ-20%, חד"ש - 25% ורע"מ-תע"ל - 19%. פילוח הנסקרים לפי גיל מראה שמצביעי בל"ד ומצביעי רע"מ-תע"ל צעירים יותר ממצביעי חד"ש. לא נוכל לבדוק את כוונות ההצבעה על פי דת בשל מיעוט נסקרים נוצרים (25 מתוך 44) ודרוזים (8 מתוך 24) שאמרו שהם מתכוונים להצביע למפלגות ערביות, ומתחלקים בין המפלגות השונות, עובדה שמקטינה עוד יותר את מספרם בניחוח כוונות הצבעה לכל מפלגה בנפרד.

לגבי הערכת הנסקרים את התמודדותן של המפלגות הערביות עם בעיות הכלכלה והמחיה, הנסקרים ממקמים את כל המפלגות קרוב לאמצע הסולם, אם כי היו הבדלים קטנים בין המפלגות. חד"ש קיבלה את הציון הממוצע הגבוה ביותר (4.25) בל"ד דורגה נמוך יותר מחד"ש וקיבלה ציון ממוצע של 4.15, והרשימה המשותפת קיבלה את הציון הנמוך ביותר בסוגיית הכלכלה והמחיה (4.01). ניתוח שונות הראה שקיים הבדל מובהק בממוצעים רק בין חד"ש ובל"ד ($p < .001$). תמונת מצב זו משתנה בהערכת פעילות המפלגות במישור הלאומי.

בתחום זה זכתה בל"ד לציפון הממוצע הגבוה ביותר (4.84), אחריה חד"ש (4.56) ובסוף שוב רע"מ"תע"ל (4.40). יש הבדל מובהק בין חד"ש ובל"ד ($p < 0.05$) ובין בל"ד ורע"מ"תע"ל ($p < 0.001$), אך לא בין חד"ש ורע"מ"תע"ל. דירוג הנסקרים להתמודדות המפלגות עם התחום הלאומי היה גבוה בהשוואה לתחום המחיה והכלכלה.

מיקום המפלגות הערביות על ציר מתינות-קיצוניות הראה אבחנה ברורה בין שלוש המפלגות. חד"ש מוקמה כמפלגה מתונה ביותר עם ציון ממוצע של 3.06, אחריה בל"ד עם 3.41, והרשימה הערבית נתפסת כמפלגה הקיצונית יותר – 3.70. שלוש המפלגות נופלות בטווח של מיקום לא קיצוני במיוחד, ומבחן שונות הראה שיש הבדלים מובהקים ($p < 0.001$) בין ממוצעי שלוש המפלגות.

התשובות על השאלה "האם המצע הפוליטי של המפלגות מתאים או מועיל לאזרחים הערבים בישראל?" מראות ששלוש המפלגות קיבלו דירוג מעט מעל אמצע הסולם: חד"ש – 4.44, בל"ד – 4.49, והרשימה המשותפת – 4.23. היו הבדלים מובהקים בממוצע דירוג מצע המפלגות בין חד"ש ורע"מ"תע"ל ($p < 0.05$), ובין בל"ד ורע"מ"תע"ל ($p < 0.001$), אך לא בין חד"ש ובל"ד. גם הערכת מנהיגי המפלגות וכישרונותיהם לא הראתה הבדלים ניכרים, ורוב מנהיגי המפלגות דורגו מעל האמצע, גבוה במעט מדירוג מפלגותיהם. מנהיגי בל"ד קיבלו ציון ממוצע של 4.88, מנהיגי חד"ש – 4.84, ומנהיגי רע"מ"תע"ל – 4.77. מבחני שונות לא הצביעו על הבדלים מובהקים בין הממוצעים.

הערכת תפקוד המפלגות הערביות בתחום המחיה והכלכלה ובמישור הלאומי ומיקומן על ציר מתינות-קיצוניות מלמדים שתפיסת המפלגות הערביות תואמת במידה רבה את המסרים העיקריים שניסו המפלגות להעביר במערכת הבחירות. חד"ש, הנתפסת כאמור כמפלגה המתונה ביותר, הדגישה בקמפיין הבחירות את סוגיות הטיפול בבעיות היומיום, בבעיות הכלכלה ובהישגיה במישורים הללו בכנסת והבליטה את התביעה לחיים משותפים ושוויוניים בין ערבים ויהודים בישראל נוסף על פתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני באמצעות הקמת שתי מדינות לשני עמים.¹¹ לעומת חד"ש, מפלגת בל"ד הרואה את עצמה כמפלגה לאומית פלסטינית הפועלת במסגרת הפוליטית הישראלית, הדגישה במסע התעמולה שלה את זהותה הלאומית ואת תביעתה לפתרון של שתי מדינות, בצד התביעה

11 להרחבה ראו את גיליונות הבחירות של חד"ש בדף הפייסבוק שלה.

להפיכת ישראל למדינת כל אזרחיה.¹² בל"ד גם הדגישה את הקשר בין מעמד הפוליטי, המשפטי והכלכלי של האזרחים הערבים, וקבעה ששיפור במישור אחד אינו נעשה במנותק מהמישורים האחרים. הרשימה המשותפת (רע"מ"תע"ל), שהרכיב העיקרי בה הוא התנועה האסלאמית, נתפסת בקרב הנסקרים כקיצונית ביותר, וכמי שאינה פעילה במיוחד בתחומי הכלכלה והמחיה ואף אינה מדגישה את הסוגיה הלאומית. תפיסה זו רווחת אף שהרשימה הדגישה במסע התעמולה שלה את פעילותה בשני המישורים הללו, בצד פעילותה במישור הדתי.¹³

אנו רואים אפוא שהנסקרים בקיאים במידה סבירה בפעילות המפלגות בתחום הכלכלי, בבעיות המחיה ובמישור הלאומי. ברוב התחומים קיבלו המפלגות דירוג ממוצע באמצע הסולם או מעט מעליו, וההבדלים ביניהן היו קטנים. כך גם הערכת המצע הפוליטי והמנהיגים. אולם השאלה המעניינת אותנו היא: האם וכיצד השונות בתפיסות הללו, נוסף על המאפיינים האישיים, השפיעו על ההחלטה לאיזו מפלגה מבין השלוש להצביע? סביר להניח שהחלטת הנסקר במי לתמוך מושפעת מן ההערכה החיובית שהוא רוחש למפלגה מסוימת בהשוואה לשאר המפלגות. לכן הוגדרו משתני הערכת התפקוד, הערכת מצע המפלגות והערכת המנהיגים במונחים יחסיים, כך שהמשתנים מייצגים את הדירוג היחסי של הנסקר כלפי כל מפלגה או כלפי מועמד המפלגה לעומת מפלגות אחרות. המשתנים שהתקבלו מייצגים את מיקום המפלגה בסטיות תקן (של הערכות אותו נסקר) ביחס לממוצע של שלוש המפלגות אצל הנסקר. דירוג גבוה פירושו הערכה גבוהה בהשוואה לשאר המפלגות.

כדיקת השפעת המאפיינים האישיים, תדמית המפלגות, הערכת תפקוד והערכת מנהיגים על ההצבעה נעשתה באמצעות שלוש רגרסיות לוגיסטיות הבודקות את סיכויי ההצבעה לכל מפלגה בנפרד לעומת שתי המפלגות האחרות. המשתנה המוסבר (הצבעה) יקבל ערך 1 לנסקר שיבחר במפלגה מסוימת, לעומת 0 למי שבחר בשתי המפלגות הנותרות. התוצאות מוצגות בלוח 5.

12 להרחבה ראו דף הפייסבוק של מפלגת בל"ד.

13 להרחבה ראו דף הפייסבוק של הרשימה המאוחדת ודף הפייסבוק של התנועה הערבית לשינוי (ח"כ אחמד טיבי).

לוח 5: תוצאות רגרסיות לוגיסטיות לניבוי הצבעה לחד"ש, לרע"מ-תע"ל ולבל"ד
(N=233)

משתנה	חד"ש		רע"מ-תע"ל		בל"ד	
	(s.e)	B	(s.e)	B	(s.e)	B
גיל	(.12)	0.227*	(.11)	-0.105	(.11)	-0.170
מין	(.33)	-0.327	(.32)	-0.005	(.33)	0.501
השכלה	(.054)	0.066	(.52)	-0.103*	(.05)	0.052
הכנסה	(.20)	-0.433*	(.20)	0.628**	(.19)	-0.168
מתינות/קיצוניות	(.24)	0.388	(.31)	0.070	(.26)	-0.195
מצע פוליטי	(.32)	1.32**	(.32)	1.09**	(.31)	1.20**
הערכת טיפול בבעיות כלכלה ומחיה	(.32)	-0.311	(.31)	-0.490	(.31)	-0.083
הערכת פעילות במישור לאומי	(.32)	0.461	(.30)	0.612*	(.32)	0.083
הערכת מנהיגים	(.29)	0.813**	(.28)	0.778**	(.30)	1.051**
Nagelkerke R ²		0.413		0.297		0.292

p<0.001 **; p<0.05 *

תוצאות הרגרסיות מראות שבהצבעה לחד"ש ולרע"מ-תע"ל משפיעים כמה מאפיינים אישיים. נמצא כי עלייה בגיל משפיעה באופן חיובי ומובהק על הצבעה לחד"ש, אך אינה משפיעה על הצבעה לרע"מ-תע"ל ולבל"ד. מבין שלוש המפלגות הפעילות בזירה הפוליטית הערבית, מבוגרים נוטים להצביע יותר לחד"ש, אולי מפני שמדובר ברשימה הוותיקה ביותר מבין שלוש המפלגות המתמודדות. רשימה זו, המתבססת במקורה על המפלגה הקומוניסטית, החלה את פעילותה עוד לפני הקמת מדינת ישראל. היא עברה תהפוכות רבות, אך נשארה פעילה במרחב הפוליטי והחברתי הערבי במהלך כל השנים.¹⁴ חד"ש צברה תומכים רבים לאורך השנים ויצרה חברות והזדהות מפלגתית חזקה, כך שהיא

14 לסקירת ההיסטוריה הפוליטית של חד"ש ראו גאנם ומוסטפא, 2005: 149-151, 158-164; רוחאנא, סאלח וסולטאני, 2003: 13.

נהנית מתמיכת יתר בשכבות הגיל המבוגר בהשוואה לשתי המפלגות המתחרות, שנוסדו בשנות התשעים של המאה העשרים. חד"ש נהנית גם מתמיכת יתר בקרב מצביעים נוצרים (המשתנה אינו נכלל ברגרסיות). כ-50% מהנסקרים הנוצרים, שמתכוונים להצביע, אמרו שיצביעו עבור רשימת חד"ש (לעומת 10% לבל"ד, כ-12% למפלגות לא ערביות ו-1.3% לרע"מ-תע"ל), והם כ-20% מכלל הנסקרים שאמרו שיבחרו בחד"ש. גם תוצאה זו מוסברת בחלקה בגורמים היסטוריים ובצמיחתה של המפלגה הקומוניסטית בעיקר בערים ובכפרים הערביים בצפון, ובכלל זאת בנצרת, שבהם מתגוררת רוב רובה של האוכלוסייה הערבית הנוצרית, המהווה עד היום עמוד התווך של מצביעי חד"ש. אך גם גורמים פוליטיים אידאולוגיים ואופיייה החילוני של המפלגה תורמים לתמיכת היתר של הערבים הנוצרים במפלגה הקומוניסטית ובחד"ש. לצערי נבצר ממני במחקר זה לבדוק הסברים אלה לעומק מפאת מיעוט נסקרים והיעדר שאלות מתאימות, אך מן הראוי שהם ייבדקו במחקרי המשך.

אפשר היה לצפות שגם גיל ומין ישפיעו על סיכויי ההצבעה, בייחוד לטובת הצבעה לבל"ד. בל"ד היא מפלגה צעירה בהשוואה לחד"ש, מתחרתה העיקרית, ותופסת את עצמה כמפלגת הדור הצעיר.¹⁵ הצעירים הערבים מיליטנטים יותר, דבקים בזהות הפלסטינית ונכונים לאתגר את הסטטוס קוו הפוליטי יותר מאשר מבוגרים, כפי שציינה ועדת אור¹⁶ וכפי שעולה ממחקרם של רבינוביץ ואביר-בקר (2002). אפשר היה גם לצפות שנשים יטו להצביע לבל"ד יותר מאשר לחד"ש ולרע"מ-תע"ל, כיוון שבל"ד התגאתה בהיותה המפלגה הערבית היחידה המשריינת ייצוג (אחד מכל שלושה מועמדים) לנשים ברשימה לכנסת, גם במקומות מובטחים, וכי המפלגה הציבה את חנין זועבי כמועמדת שנייה ברשימה. זועבי הייתה מועמדת במקום השלישי בבחירות הקודמות, והייתה האישה הערבייה הראשונה שנבחרה לכנסת במסגרת מפלגה ערבית. תוצאות הסקר מלמדות שהקשר לגבי שני המשתנים היה כמצופה, אולם לא מובהק. משכילים מצביעים פחות לרע"מ-תע"ל, המורכבת בעיקר מהתנועה האסלאמית לעומת חד"ש ובל"ד. נמצא גם שרמת ההכנסה מגדילה את סיכויי

15 מסע הבחירות של בל"ד הרגיש את פנייתה לצעירים, והיא גייסה משאבים רבים למשוך את קולות הצעירים. ראו למשל את דף הפייסבוק של בל"ד.

16 ועדת אור היא ועדת החקירה הממלכתית לכירור העימותים בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000.

ההצבעה הן לחד"ש והן לרע"מ-תע"ל, אך בכיוונים מנוגדים. רמת הכנסה נמוכה יותר (שנמדדה כאמור באמצעות הערכה סובייקטיבית של הנסקרים) מעלה את סיכויי ההצבעה לחד"ש, לכן ניתן לומר שהצבעה לחד"ש מבטאת גם שיקול מעמדי. לעומת זאת רמת הכנסה גבוהה יותר מעלה את סיכויי ההצבעה לרע"מ-תע"ל, אף שאפשר היה לצפות שמצביעי רע"מ-תע"ל יגיעו דווקא משכבות סוציו-אקונומיות נמוכות. ייתכן שרכיב הדתיות משפיע על תפיסת חיים צנועה יותר ולהבעת שביעות רצון מרמת המחיה, גם אם היא נמוכה יחסית. הנחה זו אינה שוללת כמוכן את האפשרות שאכן מצבם הכלכלי של מצביעי רע"מ-תע"ל, כפי שהם עצמם תופסים אותו, טוב בהשוואה למצביעי שאר המפלגות. מצביעי רע"מ-תע"ל חשים, כאמור, שמצבם הכלכלי טוב בהשוואה למצבם של מצביעי חד"ש ובל"ד: רק 8% ממצביעי רע"מ-תע"ל אמרו שהכנסותיהם נמוכות בהרבה מההוצאות, לעומת 22.3% ממצביעי חד"ש ו-14.3% ממצביעי בל"ד; 20% אמרו שההכנסות עולות בהרבה על ההוצאות, לעומת כ-13% ממצביעי חד"ש וכ-13% ממצביעי בל"ד.

נוסף על גיל, על השכלה ועל הכנסה, המייצגים את המניע המסורתי סוציולוגי להצבעה, נמצא שההערכה שהנסקרים מביעים כלפי יכולתו של המצע הפוליטי של המפלגה להועיל לאוכלוסייה הערבית בכלל משפיעה על דפוסי ההצבעה גם כן. ככל שהמצע הפוליטי של המפלגה בהשוואה לשתי המפלגות האחרות מוערך יותר, כך עולים סיכויי ההצבעה לאותה מפלגה. עם זאת לא נמצאה השפעה למיקום המפלגות על ציר הקיצוניות-מתינות. לגבי הערכת תפקוד המפלגות, הניתוח לא הראה שתפקוד במישור הכלכלי ובעיות המחיה משפיעים על התנהגות הבוחרים. רק בקרב מצביעי רע"מ-תע"ל נרשמה השפעה להערכת התפקוד במישור הלאומי. ממצאים אלה מפתיעים מפני שחד"ש מבליטה במיוחד את פעילותה במישור החברתי-כלכלי ומדגישה את הממד הסוציאליסטי ואת זכויותיהם החברתיות-כלכליות של האזרחים במצעה ובפעילותה בכנסת. ממד זה הובלט במיוחד במסע התעמולה בבחירות האחרונות.¹⁷ לעומת זאת בל"ד מדגישה את הרכיב הלאומי בזהותה ואת פעילותה בתחום זה. היא הקפידה

17 כך למשל, הסיסמה של חד"ש בבחירות האחרונות הייתה "לחיות בכבוד", ואמרה שסיעת חד"ש בכנסת היא הראשונה בחקיקת חוקים חברתיים בתחום החינוך וזכויות האישה, נוסף על פעילותה בתחום הלאומי ועל מאמציה לסיום הכיבוש. להרחבה ראו גיליונות הבחירות של חד"ש, הזמינים בדף הפייסבוק שלה.

להדגיש את הקשר בין שיפור מעמדם הפוליטי לבין חיזוק מעמדם החברתי-כלכלי של האזרחים במערכת הבחירות. הציפייה הייתה שמצביעי חד"ש יושפעו מפעילות במישור הכלכלי-יומיומי ומצביעי בל"ד מפעילות לאומית.

הממצאים מראים עוד שהערכת יכולותיהם וכישרונותיהם של המנהיגים משפיעה באופן חיובי ומובהק על סיכויי ההצבעה לשלוש המפלגות. עובדה זו משקפת את חשיבותו של הממד הפרסונלי בהחלטת המצביעים. עלייה בהערכה שמייחסים הבוחרים למנהיגי המפלגה ולמועמדיה בהשוואה לשתי המפלגות האחרות מעלה אפוא את סיכויי ההצבעה לאותה מפלגה.

אנו רואים אפוא שההצבעה לחד"ש נובעת משילוב בין מאפייני גיל, הכנסה, מצע פוליטי והערכה כלפי מנהיגים. ההצבעה לרע"מ-תע"ל, כמו ההצבעה לחד"ש, מושפעת ממאפיינים אישיים, ממידת התועלת שיביא המצע הפוליטי לאזרחים הערבים וכן מהערכת מנהיגי המפלגה, אך גם מהערכת תפקוד הרשימה במישור הלאומי. אפשר להציע שני הסברים לדפוס זה: הראשון, הבולטות של התנועה האסלאמית ברשימה מביאה לכך שחלק ניכר ממצביעי המפלגה מצביעים מתוך מניעים דתיים ולאומיים, ותומכים במצע התנועה האסלאמית, הרואה ביישום ההלכה הדתית האסלאמית פתרון לכל בעיות האוכלוסייה הערבית.¹⁸ השני, הוא השפעתם של רכיבים נוספים ברשימה על המצביעים, בעיקר התנועה הערבית לשינוי בראשות ח"כ אחמד טיבי, הפועל בין היתר במישור ההתנגדות לכיבוש ונתפס מקורב מאוד להנהגת הרשות הפלסטינית ולאש"ף.¹⁹ צירוף זה תרם כנראה להגברת ההערכה שרוחש הבוחר לפעילות המפלגה במישור הלאומי, לחיזוק מעמדה של הרשימה המשותפת ולעלייה בחלקה בקרב המצביעים הערבים. בכך הוא הקנה לה יתרון מסוים לעומת המפלגות הערביות המתחרות.

להבדיל מחד"ש ומרע"מ-תע"ל, ההצבעה לבל"ד אינה מושפעת ממאפיינים אישיים של המצביע. מצביעי בל"ד מושפעים רק מהמצע הפוליטי ומהערכת מנהיגי המפלגה. עלייה בהערכה שבל"ד מציגה מצע פוליטי מועיל לאוכלוסייה הערבית בישראל (תדמית המפלגה) וההערכה שמנהיגי המפלגה ראויים וכישרוניים בהשוואה למנהיגי שתי המפלגות האחרות מעלות את סיכויי ההצבעה לבל"ד.

18 להרחבה לגבי התנועה האסלאמית ומצעה הפוליטי ראו גאנם ומוסטפא, 2005: 170-166; רוחאנא, אל-סאלח וסולטאני, 2003: 14.

19 קמפיין הבחירות של ח"כ טיבי הדגיש היבט זה. ראו את הפרסומים בדף הפייסבוק של ח"כ טיבי.

לא במקרה הבליטה בל"ד את שני ההיבטים הללו במסע התעמולה שלה.²⁰ בל"ד רואה את עצמה כמפלגה לאומית פלסטינית הפועלת בתנאי המסגרת הפוליטית והחוקית הישראלית, והיא נתפסת בעיני הציבור כמפלגה הקוראת תיגר על הממסד הישראלי והפלסטיני כאחד. היא מערערת על הפתרונות הפוליטיים המוצעים לסיום הכיבוש ודורשת הקמת שתי מדינות, אחת פלסטינית והשנייה לכל אזרחיה, ודורשת אוטונומיה תרבותית לאזרחים הפלסטינים בישראל בל"ד ביקרה קשות את הסכמי אוסלו והמשיכה להטיח ביקורת על תהליך המשא ומתן בין הרשות הפלסטינית לבין ישראל.²¹

ממצאי הסקר מלמדים שהמצביעים הערבים בוחרים את המפלגה שבה יתמכו בעיקר לפי ההערכה אם המצע הפוליטי של המפלגה יתרום לשיפור מעמדם ומצבם של האזרחים הערבים בישראל, וכן בוחרים גם את מנהיגי המפלגות ומשווים ביניהם. עלייה בהערכה שהמצע הפוליטי של כל מפלגה מועיל לאינטרסים הקולקטיביים של האזרחים הערבים מעלה את סיכויי ההצבעה לאותה מפלגה. מאחר שרק חלק מהמאפיינים האישיים משפיעים על ההחלטה באיזו מפלגה לבחור, ובקרב מצביעי חד"ש ורע"מ-תע"ל בלבד, אפשר לומר שהמאפיינים הללו ממלאים תפקיד משני בהחלטת המצביעים לאיזו מפלגה להצביע, לעומת המניעים של המצע הפוליטי והערכת מנהיגים.

2. סיכום

מחקר זה תורם לחקר התנהגות המצביעים הערבים בישראל, באמצעות ניתוח אמפירי ראשוני של השתתפותם בבחירות ושל ההחלטה לאיזו מפלגה ערבית להצביע.

נקודת המוצא התאורטית של המחקר הייתה כי ההתנהגות הפוליטית של האזרחים הערבים בישראל מעוצבת באמצעות אופי המשטר, כללי המשחק הפוליטי ומעמדם של האזרחים הערבים בישראל. הגדרת המדינה "יהודית ודמוקרטית", או אתנוקרטית בפי חוקרים שונים, משפיעה על התנהגותם הפוליטית והאלקטורלית של האזרחים הערבים, בייחוד בשאלת השתתפות

20 להרחבה ראו אף דף הפייסבוק של בל"ד.

21 להרחבה לגבי מצע בל"ד ראו גאנם ומוסטפא, 2005: 174-175; רוחאנא, אל-סאלה וסולטאני, 2003: 16.

בבחירות. לפיכך מניע ההשתתפות בהצבעה של הפרט הוא אינסטרומנטלי קבוצתי, ומתבטא בהערכת הבוחר את יכולתן של המפלגות הערביות להשיג מטרות קולקטיביות של המיעוט הערבי. מניע זה נמצא מובהק לעומת מאפיינים סוציו-דמוגרפיים ברמת הפרט שנמצאו תקפים בחברות שונות, ולעומת ההסבר הרואה בהשתתפות בפעילות פוליטית אלטרנטיבית בחברה האזרחית ובמחאה תחליף להשתתפות בהצבעה. המחקר מצא כי פעילות פוליטית ומעורבות פוליטית דווקא משלימות זו את זו, ואינן באות זו במקומה של זו. במילים אחרות, המשתתפים בפעילות פוליטית חלופית נוטים גם להשתתף יותר בבחירות.

מתברר גם, להבדיל ממצביעים במדינות אחרות בעולם וממצביעים לא ערבים בישראל, שכל המאפיינים האישיים, מלבד הכנסה, אינם מגדילים את סיכויי ההשתתפות בבחירות. ממצא זה מחזק את הטענה בדבר השפעת השיקול הקולקטיבי, לעומת הסברים מסורתיים סוציולוגיים. מאחר שהאינטרס הקולקטיבי הוא שיקול מרכזי בעיצוב ההחלטה להצביע או להימנע מהצבעה, ניתן להניח שבעקבות העלאת אחוז החסימה ל-3.25% על ידי הכנסת ה-19, תעלה גם רמת ההשתתפות של האזרחים הערבים בבחירות, בכפוף לשני תנאים, הקשורים זה בזה: תנאי ראשון שהעלאת אחוז החסימה תאלץ את המפלגות הערביות להתאחד או לרוץ לכל היותר בשתי רשימות. לפי תוצאות הסקר 20% מתוך הנמנעים מהצבעה אמרו שהסיבה להימנעותם היא היעדר איחוד בין המפלגות הערביות. התנאי השני הוא שהאזרחים ישתכנעו שאיחוד המפלגות והמשך ייצוג מפלגות ערביות בכנסת ישרתו את מטרותיהם הקולקטיביות של האזרחים הערבים.

תרומה חלוצית עיקרית של המאמר היא בחקר דפוסי ההצבעה למפלגות הערביות, שלא נחקרו כלל בעבר. הממצאים מצביעים על כמה מאפיינים סוציו-דמוגרפיים שהיו רלוונטיים לבחירה בין שלוש המפלגות: גיל, השכלה והכנסה. הממצאים הבולטים הם: נטייתם של בוחרים מבוגרים יותר להצביע לחד"ש ושל בעלי רמת השכלה גבוהה לרע"מ-תע"ל; נטייתם של בעלי הכנסה נמוכה להצביע לחד"ש, ובאופן מפתיע נטייתם של בעלי הכנסה גבוהה יחסית להצביע לרע"מ-תע"ל. לעומת זאת, מאפיינים אישיים אינם משפיעים על הצבעה לבל"ד. אולם גם במקרה העדפת הנסקרים לאחת משלוש המפלגות הערביות, מתגלה מרכזיות האינטרסים הקולקטיביים הנובעים מההקשר הפוליטי הרחב בשיקולי הבוחר לאיזו מפלגה ערבית להצביע. הממצאים מראים כי הסוגיה הלאומית משמעותית יותר בהצבעה מסוגיות כלכליות, בהצבעה לחלק מהמפלגות לפחות,

וכי מצע המפלגה ותדמית המנהיגים חשובים בהצבעה לכל המפלגות הערביות, בדומה לאוכלוסיות ומדינות אחרות. ייחודיות המקרה של האזרחים הערבים טמונה הן במהות האינטרסים ובסוגיות המרכזיות שעולות בבחירות, והן בכך שהציבור הערבי מצביע למפלגות אופוזיציה שאינן חלק לגיטימי, לרוב, מהמשחק הפרלמנטרי בישראל.

ברור שממצאי הסקר אינם מגוללים את כל סיפור השתתפותם של האזרחים הערבים בבחירות ובחירתם בין המפלגות הערביות. קיימים הסברים וגורמים נוספים שיש לבחון אותם, בייחוד בכל הנוגע למאמצייהם של פעילי המפלגות בעתות בחירות, להשפעת תעמולת הבחירות ולתפקיד התקשורת. גם הגורמים שנבדקו במחקר זה מן הראוי שייבדקו במערכות בחירות נוספות ובעזרת מדדים ישירים לאינטרסים אינדיבידואליים מול קולקטיביים וכן בממדים נוספים. תקוותי היא שמחקר זה יעודד מחקרי המשך אמפיריים ברמת הפרט, שאינם נפוצים בחקר התנהגות מצביעים ערבים, אך אי-אפשר כלתם אם ברצוננו להבין לעומק את התנהגותם הפוליטית של האזרחים הערבים בישראל.

מקורות

אריאן, אשר, ומיכל שמיר, 2001. "מועמדים וגושים: ישראל בשנות ה-90", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 15-46.

גאנם, אסעד, ושרה אוסצקי-לזר, 2001. "מבחן ההצבעה הערבית בחירות לכנסת ה-15", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 171-202.

גאנם, אסעד, ומוהנד מוסטפא, 2005. **הפלסטינים בישראל: הפוליטיקה של מיעוט יליד במדינה אתנית**, ראמאללה: מדאר – המרכז הפלסטיני לחקר ישראל (בערבית).

ג'מאל, אמל, 2002. "הימנעות כהשתתפות: על תעוועי הפוליטיקה הערבית בישראל", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2001**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 57-100.

—, 2006. "תת-ייצוג והשתתפות פוליטית לא אפקטיבית של האזרחים הערבים בישראל", בתוך: שלמה חסון ומיכאל קרייני (עורכים), **הערבים בישראל: הסמים בפני שוויון**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, עמ' 125-140.

- הייג, רוד, ומרטין הרופ, 2011. פוליטיקה השוואתית, תרגום: חרוה ארליך, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012. "5.1 מליון בעלי זכות בחירה חיים כיום בישראל", הודעה לעיתונות, 26.12.2012.
- , 2014. שנתון סטטיסטי לישראל 2013, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים.
- יפתחאל, אורן, ואסעד גאנם, 2004. "לקראת תיאוריה של משטרים אתנוקרטיים: הפוליטיקה של התפשטות אתנו-לאומית", *מדינה וחברה* 4(1): 761-788.
- רבינוביץ, דני, וח'אולה אברבקר, 2002. *הדור הזקוף*, תל אביב: כתר.
- רוחאנא, נדים, נביל סאלח, ונימר סולטאני, 2003. *הצבעה ללא קול*, חיפה: מדה אל-כרמל.
- , 2004. "לא משפיעים אך מצביעים: על הצבעת המיעוט הפלסטיני בבחירות לכנסת השש עשרה", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2003*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 311-348.
- רוחאנא, נדים, אמטאנס שחאדה, ואריז' סבאע' ח'זרי, 2010. "תפניות בפוליטיקה הפלסטינית בישראל: בחירות 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2009*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 131-170.
- רכס, אלי, 2008. "המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17: תחילת עידן חדש?", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2006*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 201-234.
- שמיר, מיכל, ואשר אריאן, 2002. "הימנעות והצבעה בבחירות 2001", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2001*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 29-56.
- Blais, André, 2006. "What Affects Voter Turnout?" *Annual Review of Political Science* 9: 111-125.
- Dalton, Russell J., 2002. *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*, Chatham, NJ: Chatham House (3rd edition).
- Dalton, Russell J., and Martin P. Wattenberg (eds.), 2000. *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*, Oxford: Oxford University Press.
- Geys, Benny, 2006. "Explaining Voter Turnout: A Review of Aggregate-Level Research," *Electoral Studies* 25 (4): 637-663.

- Ghanem, As'ad, 2000. "The Palestinian Minority in Israel: The 'Challenge' of the Jewish State and Its Implications," *Third World Quarterly* 21 (1): 87–104.
- Ghanem, As'ad, and Nadim Rouhana, 2001. "Citizenship and the Parliamentary Politics of Minorities in Ethnic States: The Palestinian Citizens of Israel," *Nationalism and Ethnic Politics* 7 (4): 66–86.
- Jamal, Amal, 2007a. "Nationalizing States and the Constitution of 'Hollow Citizenship': Israel and Its Palestinian Citizens," *Ethnopolitics* 6 (4): 471–493.
- , 2007b. "Strategies of Minority Struggle for Equality in Ethnic States: Arab Politics in Israel," *Citizenship Studies* 11 (3): 263–282.
- , 2011. *Arab Minority Nationalism in Israel: The Politics of Indigeneity*, London and New York: Taylor and Francis.
- Lijphart, Arend, 1997. "Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma," *American Political Science Review* 91 (1): 1–14.
- Mayer, N., 2001. "Voting, Sociology of," *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, pp. 16324–16328.
- Nevitte, Neil, Andre Blais, Elisabeth Gidengil, and Richard Nadeau, 2009. "Socio-Economic Status and Non-Voting," *The Comparative Study of Electoral Systems*, Hans-Dieter Klingemann (ed.), Oxford: Oxford University Press.
- Rouhana, Nadim, and Nimer Sultany, 2003. "Redrawing the Boundaries of Citizenship: Israel's New Hegemony," *Journal of Palestine Studies* 33 (1): 5–22.
- Shamir, Michal, and Asher Arian, 1999. "Collective Identity and Electoral Competition in Israel," *The American Political Science Review* 93 (2): 256–277.
- Uhlaner, Carole J., Bruce E. Cain, and D. Roderick Kiewiet, 1989. "Political Participation of Ethnic Minorities in the 1980s," *Political Behavior* 11 (3): 195–231.

“משהו חדש מתחיל”

הבית היהודי בבחירות 2013 כמפלגת מחנה פתוחה

אשר כהן

א. פתח דבר

באביב 2012, פחות משנה לפני הבחירות, בישרה הכותרת באתר “סרוגים” כי “המפד”ל והאיחוד הלאומי מחוץ לכנסת”. סקר מכון דהף העניק לכל אחת משתי המפלגות הציוניות הדתיות – האיחוד הלאומי והבית היהודי – שני מושבים, הישג גבולי בהשוואה לאחוזו החסימה (שלום, 2012). “הבית היהודי” היה שמה החדש של המפד”ל שנבחרה לקראת הבחירות ב־2009. בראשית מאי הודיע נפתלי בנט על הקמת מפלגה חדשה, “הישראלים”, שמטבע הדברים הייתה אמורה להתחרות בשתי המפלגות ולהעמיק עוד יותר את הפיצול המפלגתי ואת פיזור הקולות הפוטנציאליים. ההערכה בדבר דעיכתה הפוליטית של הציונות הדתית לא הייתה נתונה במחלוקת בשיח הפנימי. מצבה זכה לתיאורים דוגמת “סופני למדי במחלקה הגריאטרית של ההוספיס הפוליטי” (סלוביק, 2012). מאמרי על הציונות הדתית ומפלגותיה בבחירות הקודמות בשנת 2009 נחתם כך: “אם המגמות שהתגלו בבחירות האחרונות תתעצמנה, לא מן הנמנע שבבחירות הבאות עלולה הציונות הדתית לאבד את ייצוגה הפוליטי העצמאי לראשונה בהיסטוריה הפוליטית של מדינת ישראל” (כהן, 2010: 128). במחצית 2012, אם כן, הייתה תחזית זו ראלית במידה רבה.

השינוי הגדול במצב שתיארתי התחולל במהירות רבה ובכמה מישורים. לראשונה בהיסטוריה הפוליטית של המפד”ל התחוללו השינויים האלה:

- (א) התקיים מפקד מפתיע בהצלחתו, ובמסגרתו התפקדו כ־54,000 חברים;
- (ב) נערכו בחירות מקדימות; (ג) לתפקיד יו”ר המפלגה נבחר נפתלי בנט, צעיר בראשית שנות הארבעים לחייו, קצין ביחידות מובחרות, יזם הייטק מצליח, מנהל לשכתו לשעבר של בנימין נתניהו ומנכ”ל לשעבר של מועצת יש”ע;
- (ד) רשימת המועמדים שנבחרה כללה, ברובה המכריע, דמויות חדשות;
- (ה) למקום השני בבחירות המוקדמות נבחרה איילת שקד, מועמדת לא דתייה;

(ו) ברשימה המאוחדת נבחרו שלוש נשים; (ז) הוסכם על רשימה משותפת עם מפלגת תקומה, ממרכיבות האיחוד הלאומי, שניסיון איחוד דומה עמה ב־2009 נכשל (כהן, 2010); (ח) ומעל לכול, המפלגה זכתה ב־12 מושבים, ובכך שחזרה את שיא כוחה ההיסטורי של המפד"ל משנת 1977.

הציונות הדתית הגיעה לייצוג שיא של 20 חברי כנסת המזוהים כציונים דתיים: מלבד ה־11 שנבחרו במסגרת הבית היהודי, נבחרו 9 חברי כנסת במסגרתן של מפלגות אחרות: 6 במסגרת הליכוד־ישראל ביתנו; 2 במסגרת מפלגת יש עתיד; ו־1 במסגרת מפלגת התנועה.

במוקד המאמר עומדת השאלה כיצד הצליחה מפלגת הבית היהודי במקום שבו כשלה המפד"ל, פעם אחר פעם מאז המהפך בשנת 1977. אטען שהצלחת הבית היהודי נזקפת לטובת דגם מפלגתי שאכנה אותו "מפלגת מחנה פתוחה", להבדיל מהדגם בעל קווי דמיון ושוני שקדם לו – "מפלגת מחנה".

בחינת רכיביו הרבים של השינוי מחייבת מחקר חזורג בהרבה ממאמר זה. לפיכך לא אתיחס לתקופת המפקד והבחירות המקדימות אלא לשני רכיבים עיקריים אחרים: האחד, מיפוי דפוסי פעילותה של המפלגה וניתוח מסריה והרכב נבחריה שחברו יחד להצלחה אלקטורלית; והשני, דפוסי התמיכה במפלגה.

במישור המתודולוגי, שלושת הרכיבים – הרכב המועמדים, אופי המסרים ודפוסי הפעילות – יוצגו וניתוחו במשולב באמצעות בחינת תעמולת הבחירות של המפלגה וראיונות מפי מועמדי המפלגה. הניתוח המשולב מתבסס על ההנחה שעל רקע הפיצול התרבותי, הדתי והפוליטי המאפיין את המחנה יש קשר הדוק בין הרכב המועמדים לבין אופי מסריהם. במקרים רבים, כפי שיובהר להלן, המועמדים עצמם הם המסר. הדיון יתמקד בבחינת הרכב הבחורים באמצעות ניתוח השוואתי של קלפיות לעומת מערכת הבחירות הקודמת.

ב. רקע תאורטי והיסטורי: ממפלגת מחנה לייצוג רב־מפלגתי

ולמפלגת מחנה פתוחה

אליעזר דון־יחיא (1980) טבע את המונח "מפלגת מחנה" בהתכוונו למפלגה המזוהה עם מחנה חברתי, תרבותי ואידאולוגי מוגדר ומובחן בחברה מכמה היבטים

1 בנושא הפיצול ראו שלג, 2000; כהן, תשס"ה; 2003; 2010; שרלו, תשס"ז; מוזס, 2009; Cohen, 2007.

עיקריים: (א) הרכב הנהגתה; (ב) הרכב בוחריה; (ג) מסריה ודפוסי תפקודה. מפלגה כזו מתמקדת במאמץ לשמר ולקדם את האינטרסים ואת האידאולוגיה של המחנה. בתקופת הדור הראשון למדינה זוהה דגם זה עם הדגם של מפלגת אינטגרציה, כלומר עם מפלגה העוסקת לא רק בהשגת תמיכה בבחירות, אלא גם במגוון נרחב של פעילויות דוגמת חינוך, תרבות, כלכלה ותעסוקה. בשדה המחקר שוררת הסכמה בדבר דעיכתו ההדרגתית של דגם מפלגתי זה במהלך השנים ובדבר הפיכתן של המפלגות בישראל למפלגות אלקטורליות המתמקדות בהשגת תמיכה בבחירות (גולדברג, 1990). בהקשר האלקטורלי מאופיינת מפלגת מחנה בשלוש תכונות: (א) רוב המשתייכים למחנה מצביעים עבורה; (ב) בוחרים המשתייכים למגזרים אחרים ממעטים להצביע עבורה; (ג) במערכת המפלגתית לא קמה מפלגה חזקה דייה המציגה את עצמה באופן ברור וישיר כחלופה ראלית למפלגת המחנה.

ההיסטוריה הפוליטית של הציונות הדתית מחולקת לשתי תקופות עיקריות: האחת, תקופת מפלגת המחנה בשנים 1955-1977; השנייה, תקופת הפיזור הפוליטי בשנים 1981-2009. במאמר זה אטען שאין לראות בשחזור ההישג ההיסטורי בן 12 מושבים משום חזרתה ותחייתה של מפלגת המחנה. את בחירות 2013 יש לראות כמקרה בוחן נפרד משתי התקופות לנוכח אפיוניו הייחודיים בהיסטוריה של המפלגה. בהקשר זה אתאר את הבית היהודי כמפלגת מחנה פתוחה, המהווה פיתוח של מפלגת המחנה.

בשנים 1955-1977 תפקדה המפד”ל בכל המישורים כמפלגת מחנה, שמרה על יציבות אלקטורלית וזכתה ב־10-12 מושבים בכנסת. מהערכת שיעורם הדמוגרפי של הציונים הדתיים ניכר שרובם הגדול הצביעו עבורה. במערכת המפלגתית לא קמה חלופה של ממש שפנתה במישורין לבוחרים הציונים הדתיים. יציבות זו לא הייתה מובנת מאליה לאור העובדה שבמחנה הציוני הדתי ניכרו מגמות פיצול, דוגמת הפיצול בין שתי המפלגות הוותיקות הפועל המזרחי והמזרחי ובין הסיעות שהרכיבו את הפועל המזרחי. מפלגת המחנה התגברה על מגמות הפיצול באמצעות ”סיעתיות ממוסדת“, כלומר באמצעות מבנה פנימי של סיעות שאופיינו ברמת ארגון ומיסוד גבוהה, כשהמפלגה משמשת מעין פדרציה של מפלגות משנה (דון־יחיא, 1980).

מנחם פרידמן (1981) מוסיף על כך ומסביר כי יציבותה של המפד”ל כמפלגת מחנה מובנת למרות פוטנציאל הפיצול על רקע ”טראומת הסחף“, שבמרכזה

עומדים החשש והדאגה הנובעים מהיות חברי המפלגה מיעוט דתי בתנאים חברתיים פוליטיים בקרב רוב לא דתי ובתוך מערכת בעלת מפלגה דומיננטית בעלת אופי חילוני. הדאגה והחשש נבעו הן מהליכה לאיבוד של בני הדור הצעיר בהשפעת הסביבה, והן מאבדן היכולת להשפיע על זהותה היהודית של המדינה. החשש מפני הסכנה היה אפוא החישוק המאחד של מפלגת המחנה למרות היותה הטרוגנית ומגוונת.

על רקע זה מובנת התרסקות המפד"ל כמפלגת מחנה דווקא במערכת הבחירות בשנת 1981, לאחר המהפך ועליית הליכוד לשלטון בשנת 1977, שהפיגו את חששה של הציונות הדתית. מפלגת הליכוד, בייחוד בראשות מנחם בגין ולאור הרכב בוחרים המתבסס על רוב מסורתי, נתפסה כבעלת יחס חיובי למסורת הדתית ולערכיה. על כך נוספה, במונחיו של פרידמן, "תחושת הביטחון והעליונות" (שם) שאפפה את בני הדור השני של תקופת המדינה, והתבטאה בעיקר בקרב פעילי גוש אמונים בשנות השבעים. אנו רואים אפוא שדווקא לאחר עליית הליכוד התאפשר למחנה הציוני הדתי על גווניו להביא לידי ביטוי מפלגתי את מגמות הפיצול שהיו בתוכו ללא החשש שמא יפגע הפיצול במחנה ובערכיו. ואכן, תופעת מפלגת המחנה נעלמה באופן חד ומהיר. בעוד שבשנת 1977 השיגה המפד"ל 12 מושבים, בבחירות לכנסת העשירית בשנת 1981 השיגה 6 בלבד. בכך איבדה במובהק את תכונות היסוד של מפלגת המחנה: ראשית, איבדה מחצית מכוחה ולא הצליחה לזכות בתמיכת רוב המשתייכים למחנה; שנית, במערכת המפלגתית הופיעו שתי מפלגות שהציגו את עצמן כחלופה וזכו להצלחה: מפלגת התחיה שבה שולבו נציגי גוש אמונים שזכתה ב-3 מושבים (כהן, 1990); ותמ"י שהוקמה על ידי פורש המפד"ל אהרן אבוחצירא וזכתה ב-3 מושבים. בתוך כך ניכר מעבר קולות ציונים דתיים לליכוד, תופעה שתתבסס בהדרגה עם השנים. מכאן ואילך, בכל מערכות הבחירות הופיעו חלופות מפלגתיות שפנו באופן בולט לציבור הציוני הדתי ושהציגו עצמן כחלופה למפד"ל. מלבד שני מקרים חריגים, בשנים 1996 ו-2006, בכל מערכות הבחירות האחרות בתקופה זו לא קיבלה המפד"ל יותר מ-6 מושבים. כאמור, בשנת 1996 זכתה המפד"ל ב-9 מושבים, ובשנת 2006 זכתה ב-9 מושבים במסגרת רשימה משותפת עם האיחוד הלאומי, מפלגה שהורכבה בעיקר מפורשי המפד"ל בעשור הקודם. כיצד ניתן להסביר עליות חריגות אלו? בשני המקרים מדובר במערכות בחירות שהתקיימו בעקבות משבר קשה וחרیف שהיה

בו כדי ללכוד לזמן מוגבל את הבוחרים הציונים הדתיים: בחירות 1996 התקיימו כמחצית השנה לאחר רצח רבין, כשבמחנה הציוני הדתי ניכרו תחושות רדיפה בעקבות ההאשמות שהופנו כלפי המחנה. על כך נוספו הנהגת הבחירה הישירה לראשות הממשלה וההצבעה בשני פתקים שהביאה למעבר קולות מהמפלגות הגדולות לקטנות. בחירות 2006 התקיימו לאחר ביצוע תכנית ההתנתקות (רוט, תשע”א). מקרים חריגים אלה מהבחינה האלקטורלית מאששים את טענתו של פרידמן: ההישגים האלקטורליים החריגים יחסית בשתי מערכות הבחירות הושגו בתקופות הסמוכות לאירועים בעלי אופי משברי, שהיה בהם כדי לעורר מחדש את תחושת הסכנה והדאגה לערכי המחנה ולמעמדו.

לאור ההסברים שהוצגו לעיל, ולאור התהליכים שהצביעו בכירור על דעיכה הדרגתית של גישת מפלגת המחנה, מתעוררת השאלה שתעמוד במוקד מאמר זה: כיצד הצליחה מפלגת הבית היהודי במקום שבו כשלה המפר”ל פעם אחר פעם מאז המהפך בשנת 1977? התהייה על הגורמים להצלחת הבית היהודי בבחירות 2013 מתחזקת לאור הנסיבות שבהן התקיימו הבחירות: לאחר ארבע שנות שלטון הליכוד, ובהיעדר כל סימן לתהליך מדיני בעל השלכות מעשיות אי-אפשר להצביע על אירועים או על תהליכים מיוחדים בעלי אופי משברי שהיה בהם כדי לעורר חשש ודאגה במחנה. חברי הכנסת הציונים הדתיים ברשימת הליכוד ב-2009 ובליכוד-ישראל ביתנו לקראת בחירות 2013 היו אמורים להפיג חששות אפשריים כאלה. על כך יש להוסיף מגמות פיצול הולכות וגוברות בין זרמים שונים שניכרו בצמיחתם ובהתבססותם של מונחים דוגמת ”חרדים-לאומיים”, ”תורניים-לאומיים” ו”דתיים-ליברליים” (שלג, 2000; כהן, תשס”ה; שרלו, תשס”ז; מוזס, 2009). מגמות אלו התבררו כבעלות השפעה על מגמות הפיצול הפוליטי במערכות הבחירות הקודמות (כהן, 2003; 2010; 2007; Cohen). על רקע זה מה, אם כן, הביא להצלחתה של מפלגת הבית היהודי דווקא ב-2013? בתשובה על כך אציע לתאר ולנתח את מפלגת הבית היהודי, על התארגנותה ופעילותה ב-2013, כמפלגת מחנה פתוחה. מפלגה זו משמשת דגם ביניים, המשלב בין שתי הגישות המנוגדות במחנה הציוני הדתי: הגישה האחת דגלה בצורך במפלגת מחנה בעלת זיהוי ציוני דתי מובהק שתרכז את תמיכת הרוב המכריע של הבוחרים הציונים הדתיים; הגישה השנייה דגלה בהשתלבות מועמדים ציונים דתיים במפלגות השונות כחלק ממעורבותה הכללית של הציונות הדתית בחברה ובמדינה.

מפלגת מחנה פתוחה דומה למפלגת מחנה בשלושה היבטים עיקריים: (א) היא מזוהה במידה רבה עם מחנה חברתי, תרבותי ואידאולוגי מובחן, אך הזיהוי אינו חד־משמעי כמו במפלגת מחנה; (ב) את רוב תמיכתה היא מקבלת ממחנה זה, אולם אין מדובר בהכרח ברוב מכריע וכולט כמו במפלגת מחנה; (ג) יש בולטות ברורה לציונות הדתית בהרכב המועמדים, אולם לא בלעדיות. פתיחותה של המפלגה משלבת רכיבים מובהקים מגישת ההשתלבות והייצוג הרב־מפלגתי: (א) הרכב המועמדים: במפלגת מחנה פתוחה ניכרת פתיחות עקרונית ומעשית כלפי מי שאינו משתייך למחנה ברמת הייצוג האלקטורלי המשתקפת בשילוב מועמדים לא דתיים ברשימה, פתיחות שאינה מאפיינת את מפלגת המחנה; (ב) אופי המסרים: מפלגת מחנה מפזרת בעיקר הצהרות וסיסמאות הקוראות לפתיחות כמס שפתיים, ואילו במפלגת מחנה פתוחה הדבר מסרים אלה יהיו מודגשים ומרכזיים יותר; (ג) ולבסוף, מבחינת התוצאות, מפלגת מחנה פתוחה תתאפיין בהשגת תמיכה לא מבוטלת מצד מצביעים שאינם משתייכים למחנה; גם אם הללו מהווים מיעוט, מדובר במיעוט ניכר ובעל תרומה של ממש להצלחת המפלגה.

ג. מסרים ומועמדים: שני רכיבים השזורים זה בזה

מערכת הבחירות ותוצאותיה חשפו שילוב מורכב בין מסרים ודפוסים "סגורים", הפונים אל אנשי המחנה ומכונים בשיח הפנימי "מגזריים", לבין מסרים ודפוסים "פתוחים" הפונים לבוחרים שאינם משתייכים למחנה. לאחר כניסתו לפוליטיקה ולאחר היבחרותו לשורות הבית היהודי בבחירות 2009 פעל חבר הכנסת אורי אורבך לקיום מפקד ובחירות מקדימות בהשתתפות רחבה, לראשונה בהיסטוריה של המפלגה. באביב 2012 התנהל המפקד בעצלתיים, ובראשית חודש מאי הודיע נפתלי בנט על הקמת מפלגה חדשה. אורבך פעל לשכנע את נפתלי בנט להתמודד על ראשות הבית היהודי מתוך הבטחה לתמוך בו פומבית בהתמודדות לראשות המפלגה, מה שאכן קרה הלכה למעשה. בסוף מאי הכריז בנט על התמודדות על ראשות הבית היהודי, והתווה כבר אז את הקו שעתידי להתברר בקמפיין המפלגה:

אנחנו הולכים למהפכה [...] להפוך מבית של דתיים לכלל ישראלים – דתיים, חילונים ונשים. אם אנחנו פונים לכלל ישראל אנחנו צריכים לפנות לכל עם ישראל. רק במקום אחד אנחנו סקטוריאליים –

כפוליטיקה [...] נתאחד עם האיחוד הלאומי ונהיה מפלגה אחת לא סקטוריאליית שתשפיע על החברה ועל סדר היום במדינת ישראל (עזרא, 2012).

כבר בהכרזותיו המוקדמות ניכר אפוא הקו שבו ידבק בנט לאורך כל הדרך, ושאותו ניתן לאפיין כרפוס של מפלגת מחנה פתוחה: מחד גיסא, מגמת האיחוד עם מפלגת תקומה כחלק מאיחוד פוליטי של רוב הכוחות בציונות הדתית המאפיין מפלגת מחנה; ומאידך גיסא, פתיחות מוצהרת ופנייה מודגשת אל קהל בוחרים שמחוץ למחנה המוגדר. בנט הקפיד לאורך כל מערכת הבחירות להדגיש כי הבית היהודי איננה מפלגה דתית. כך למשל השיב על הטענה שהוא מייצג את הזרם הדתי-לאומי: ”פעם היינו צריכים מפלגה דתית [...] כי היינו מסכנים. היום אנחנו לא מסכנים. אנחנו מג”דים בצבא ומנהלי חברות הייטק [...] אני לא מייצג אף זרם. אני מייצג את כל עם ישראל“ (רון-מוריה, 2012ב).

בנט עצמו, יש להדגיש, משקף בתכונותיו את הפתיחות החדשה כלפי חוץ. בכתבת הפרופיל המפורטת ביותר שנעשתה עליו הודגשו היבטים שתוארו כ”אפיל החילוני של בנט” אגב התייחסות לתקופה שבה הוריד את הכיפה, לשאלת דתיותה של אשתו וכיוצא באלה (ברק ואח’, 2013). במקום אחר נכתב: ”בראש המפלגה של הציונות הדתית עומד היום דתי-לייט. סליחה, דתי-מודרני, דתי ליברל... או איך שתרצו“ (שרון, 2013). לבנט מוצמדים תיאורים המקובלים במחנה הציוני הדתי לתיאור האנשים המשתייכים לאגף הפתוח והליברלי יותר במחנה. אם נדמיין את ההתפלגות הציונית הדתית כרצף שבקצהו השמרני חרדים לאומיים ובקצהו הנגדי דתיים ליברלים, אין ספק שאת הציונות הדתית בבחירות הוביל מנהיג חדש המשתייך בבירור ובמובהק לאגף הליברלי הפתוח. דימוי זה התחזק ביתר שאת על רקע הבלטת קורות חייו כמפקד ביחידות מובחרות ובייחוד את עובדת היותו יזם הייטק שזכה להצלחה כלכלית רבה. דמותו של בנט הייתה, במובנים רבים, ציונית וכלל-ישראלית יותר מאשר דתית. על רקע זה מובן מדוע דמותו שכנעה גם בוחרים שאינם מגדירים עצמם דתיים ואינם משתייכים למחנה להצביע עבורו.

מסר הפתיחות חזר ונשנה בקרב כל מועמדי המפלגה במערכת הבחירות. אורי אורבך כתב: ”לאנשים מסורתיים וחילונים היהדות תיראה פתאום כאופציה נעימה ומאירת פנים, ולא רק גרסה מעצבנת של חלוקת שלל דתית“ (אורבך, 2012). ברוח דומה כתב אורי אריאל: ”הקמנו בית יהודי לכלל הציונר הדתי [...]“

בית יהודי שיש בו מקום לחילונים ולמסורתיים שרוצים ערכים" (אריאל, 2012). הביקורת שנמתחה על המפלגה משני כיוונים מנוגדים מעידה על אופייה כמפלגת מחנה פתוחה: מהכיוון האחד על כך שאינה מגזרית, היינו שאיננה מפלגת המחנה, ומכיוון מנוגד על היותה מגזרית מדי ולא פתוחה כפי שהיא מנסה להציג את עצמה. פעילה ותיקה צוטטה בהערכתה כי "בעיקר הוותיקים לא יצביעו שוב למפלגה שהעומד בראשה אינו מתעניין כלל בנושאי חינוך דתי וערכים דתיים" (שיין, 2012). בלי קשר למידת תקפותה של הערכה זו, הדימוי שנוצר לבנט היה של מועמד שהתרחק יתר על המידה מהדפוסים של מפלגת מחנה, עד כדי חוסר התעניינות בסוגיות הנתפסות כחשובות למחנה הציונות הדתית.

מהכיוון המנוגד, לאורך כל מערכת הבחירות נאלצה הבית היהודי להתמודד עם הטענה שהמפלגה היא מגזרית, היינו שהיא מפלגת מחנה. הביקורת כשלעצמה מעידה על כך שהמועמדים הציונים הדתיים במפלגות האחרות הבינו שמדובר בטענה שעלולה להרתיע מצביעים, ובכלל זאת בוחרים ציונים דתיים פתוחים יותר המבקשים להיות מעורבים בחברה. כך למשל עליזה לביא, מועמדת במפלגת יש עתיד ולימים חברת כנסת מטעמה, טענה כי "אם רוצים להשפיע צריך להיות חלק מהוויית החברה הישראלית" ולהשתלב במפלגות לא מגזריות (בן-שמאי, 2012). אלעזר שטרן, מועמד מפלגת התנועה, טען: "הבית היהודי של היום הוא בית יהודי לדתיים, וההסתגרות בתוך המחנה היא לא טובה" (קרני, 2012).

עיקר מסע התעמולה נגד הבית היהודי כמפלגה מגזרית הגיע מכיוון הליכוד. זאב אלקין, האחראי על הקמפיין בקרב הציבור הדתי הלאומי, הבהיר: "כבר היו למפד"ל בעבר 12 מנדטים, אבל החלטות חשובות מתקבלות במפלגת השלטון, לא במפלגה מגזרית" (רוין-מוריה, 2012א). במוקד מסע התעמולה שהתנהל בעלוני בתי הכנסת ובעיתונות המגזרית הוצגה מודעה שתייגה את הציבור הדתי לכמה סוגים: "דתי חרדי מצביע ש"ס", "דתי שמאלני מצביע לבני", "דתי מחמד מצביע לפיד". בהתייחס לבית היהודי נכתב: "דתי-מגזרי מצביע לבית היהודי". לעומת זאת, בהבלטה נכתב "דתי-לאומי מצביע הליכוד ביתנו". המסר היה שדתי לאומי מהזרם המרכזי איננו מגזרי, ולכן צריך להצביע לליכוד-ישראל ביתנו. על רקע ההבנה שבנט הוא מוקד המשיכה של הבית היהודי גם בקרב אוכלוסייה שאיננה דתית, החלה הליכוד-ישראל ביתנו במסע תעמולה, שכותרתו

”מי מסתתר מאחורי בנט?“, ותכליתו להבהיר לציבור הבוחרים שהצבעה עבור בנט תכניס לכנסת חברי כנסת ימניים קיצוניים במיוחד. בעוד הבליטה הבית היהודי את מועמדיה המייצגים פתיחות, ובמרכזם איילת שקד ואורי אורבך, הדגיש מסע התעמולה של הליכוד מועמדים דוגמת אלי בן-דהאן ואורית סטרוק. תשובתם השלטת של מועמדי הבית היהודי ותומכיה הייתה שמדובר בטענה משוללת יסוד ושהמפלגה אינה שואפת להיות מגזרית. במאמר שכותרתו ”למי קראתם מגזריים?“, מגיב אלישיב רייכנר למסע התעמולה של הליכוד בנסותו להוכיח שכל מועמדי המפלגה רחוקים מנטיות לייצוג מגזרי (רייכנר, 2012). לענייננו חשובה העובדה שלאורך כל הדרך נמנעה הבית היהודי מלדבוק בגישה של מפלגת מחנה, המשקפת את הגישה המגזרית. בתגובות החוזרות ונשנות שהשמיעו נציגי הבית היהודי בלט הקו הרב במפלגת מחנה פתוחה: אמנם יש בולטות לייצוג הציוני הדתי ברשימה, אך פעולותיהם של מועמדיה ובוודאי הצהרותיהם כלל וכלל אינן מגזריות.

אחת התוצאות המאלפות של הבחירות המקדימות לרשימה הייתה היבחרותה של אילת שקד, מועמדת לא דתייה, למקום השני ללא צורך בשריון שנקבע מראש לאישה. מבחינתו של בנט, עובדה זו שיקפה הלכה למעשה את מגמת הפתיחות של המפלגה. שקד עצמה הדגישה לא אחת את פתיחותה של המפלגה באמירות דוגמת ”אני רוצה שהבית היהודי לא יתעסק רק בתקציבים לחינוך הדתי ולאולפנות“ (בן-שמאי, 2012).

שני גורמים מרכזיים עמדו, אם כן, ביסוד הצלחתו של בנט: האחד, איחוד הציונות הדתית וההצלחה בהקמת רשימה משותפת עם מפלגת תקומה; האחר, פריצת גבולות המגזר. חשוב לתת את הדעת לכך שגורמים אלה יכולים להיות מנוגדים זה לזה מהבחינה האלקטורלית ומהבחינה הפוליטית. האיחוד בציונות הדתית מדגיש את מרכזיותו של המחנה הציוני הדתי, כלומר את גישת מפלגת המחנה. לעומת זאת, הפנייה החוצה ופריצת גבולות המגזר עלולה דווקא להיפגע מאיחוד כוחות בציונות הדתית. ואולם לבסוף התברר שהמגמות המנוגדות לכאורה הפכו לשילוב מנצח.

סיסמתו המרכזית, והבלעדית, של בנט במהלך הבחירות המקדימות – ”משהו חדש מתחיל“ – הפכה לסיסמת המפלגה כולה במערכת הבחירות. סיסמה זו כשלעצמה מבדירה היטב שבנט ותומכיו לא התכוונו רק להביא לתחייתה מחדש של מפלגת המחנה או לחדש את פניה, אלא לשנות את דפוסי המפלגה, ובמושגיו

של בנט עצמו להביא למהפכה. גיל סלוביק, מהסטיריקנים הבולטים בציונות הדתית, היטיב להגדיר את מפלגת המחנה הפתוחה "אחד הפרדוקסים הגדולים במגזר [...] בואו נשב סביב מדורת השבט, אבל נהפוך אותה לכזו שתקרוץ גם לאחרים" (סלוביק, 2012).

דפוס נוסף המשקף מפלגת מחנה פתוחה ניכר במהלכים הפוליטיים לאחר הבחירות. אחד המהלכים הבולטים ביותר, שאף זכה להתייחסויות רבות, היה יצירת הברית הפוליטית בין בנט ליאיר לפיד ובין הבית היהודי ליש עתיד. ברית זו אינה מובנת מאליה על רקע השתייכות מפלגות הציונות הדתית למה שתואר תדיר כגוש הליכודי-מימין-דתיים. על כך יש להוסיף את ההתייחסות הנפוצה לגוש הדתי ככולל את המפלגות הדתיות והחרדיות כאחד.

על הברית עם לפיד נמתחה ביקורת חריפה, חוזרת ונשנית, במיוחד מצד האגף החרדי-לאומי בציונות הדתית. ביקורת זו החריפה ככל שהתברר שתקציבי השייכות עומדים להיפגע וככל שהתבררו פרטי ההסדר המתגבש לשילוב צעירי המחנה החרדי בשירות הצבאי. נציגי המפלגה, ובייחוד בנט עצמו, הפכו מוקד להתקפות חריפות. הדוגמה הבוטה והחריפה ביותר הייתה התבטאותו של הרב צבי טאו, ממיצגיו הבולטים של הזרם החרדי הלאומי, שנכתבה ימים לפני הבחירות המקומיות באוקטובר 2013: "האג'נדה של הבית היהודי היא חיסול כוחן של המפלגות הדתיות הציוניות, כדי לקעקע את הסטטוס קוו, למען הפרדת הדת מן המדינה בכל התחומים ולפרק כל זיקה של מדינתנו אל התורה". בהמשך הביע תקווה שבעקבות תמיכת הבית היהודי במועמד חילוני בבית שמש "ניפטר מן הצביעות ואחיות העיניים ותוסר המסכה, ונקוה שגם יוחלף השם שמפלגה זו נושאת בשקר" (טאו, 2013). בגרסה הקיצונית של הביקורת, אם כן, הפכה המפלגה לכה פתוחה עד שאיבדה לגמרי את הלגיטימיות שלה ונתפסה כבלתי מייצגת את המחנה ואת ערכיו.

כיצד אפוא אפשר להסביר ברית זו למרות הביקורת החריפה שנמתחה עליה בתוך המחנה? לברית זו היו בראש ובראשונה מניעים פוליטיים: מניעת האפשרות להקים קואליציה בלעדי אחת מהן. אולם יש להניח שהיו לברית זו יסודות נוספים, עמוקים יותר, מעבר למניע הפוליטי המידי. הברית שיקפה במידה רבה את מגמת הפתיחות החדשה של המפלגה הפונה בעיקר אל חלקיה הלא דתיים של החברה הישראלית. היה זה הביטוי הפוליטי למעורבותם הרבה של המשתייכים לציונות הדתית בכל תחומי החיים בחברה הישראלית. ברית זו

משקפת אפוא את רכיב הפתיחות של המחנה: אמנם מנקודת המבט של "המחנה" מובנת וטבעית יותר ברית פוליטית עם החרדים, אך מנקודת המבט ה"פתוחה" ההעדפה היא לברית עם מפלגה שאינה מזוהה כדתית. מעבר לכל אותם רכיבים משולבים, הרכיב הבולט והחשוב ביותר בהיותה של הבית היהודי מפלגה פתוחה הוא בדפוסי התמיכה שהתגלו בבחירות.

ד. ניתוח תוצאות הבחירות

ניתוח תוצאות הבחירות נעשה בשיטת הקלפיות המובהקות, להבדיל מהניתוח האקולוגי הרגיל והמקובל של אזורים גאוגרפיים. קלפיות מובהקות הן קלפיות שבבחירות 2009 ניכרה בהן תכונה מובהקת של תמיכה גבוהה בהרבה מהממוצע הארצי במפלגות מסוימות או בגוש מוגדר של מפלגות. הקלפיות חולקו לארבע קבוצות לפי המפלגה הבולטת או לפי קבוצת המפלגות שזכו להישג חריג במיוחד: קלפיות ציוניות דתיות (תמיכה גבוהה מהממוצע באיחוד הלאומי ובבית היהודי במשולב); קלפיות עולי חבר המדינות (תמיכה גבוהה מהממוצע בישראל ביתנו); קלפיות הליכוד; וקלפיות גוש מרכז-שמאל (שב-2009 כללו את קדימה, מפלגת העבודה ומרצ). יש לציין שקלפיות הליכוד מאופיינות בנטייה למסורתיות, במוצא מזרחי ובמעמד חברתי-כלכלי נמוך בהשוואה למרכז-שמאל, המאופיין בנטייה לחילוניות, במוצא אשכנזי ובמעמד חברתי-כלכלי גבוה יחסית.

היתרון הבולט של ניתוח אקולוגי הוא בהיקף הגדול של הנתונים ובמידת דיוקם, בניגוד לסקרי דעת קהל בעלי ההיקף המצומצם בהרבה ושעלולים להיות לא מדויקים. ואולם, שיטת הקלפיות המובהקות יכולה להפחית או לצמצם במידה מסוימת את מגבלותיו של הניתוח האקולוגי, שהעיקריות שבהן הן: ראשית, הידע הנצבר בו מוגבל לכמה משתנים בלבד; שנית, וזהו החיסרון הרלוונטי במיוחד לדיוננו, העובדה שנמצאו קשר ומתאם סטטיסטיים ברמת האזור הגאוגרפי אינה מעידה בהכרח על אותו קשר ברמת הפרטים. במילים אחרות: הניתוח האקולוגי עלול להביא להכללות מטעות (Robinson, 1950; Freedman, 2001). על בעיות אלה עמדו גם חוקרים שהתייחסו לשיטה זו ולאופן השימוש בה ברמת התוצאות הארציות או המקומיות בישראל (דיסקין, 1988; גרדוס ובלושיטיין-לבנון, 2001; Diskin, 1984). על רקע זה בחרתי בשיטת הקלפיות המובהקות שהיא סלקטיבית יותר מניתוח אקולוגי גאוגרפי רגיל. קלפיות מובהקות על בסיס תוצאות, מנטרלות במידה מסוימת את בעיית ההכללה הטמונה בניתוח גאוגרפי

גורף: ערים או אזורים סטטיסטיים גדולים יחסית נוטים להיות הטרוגניים מעצם היקפם. אפילו יימצאו בהן תכונות מסוימות, ברור שאי-אפשר להחילן על כלל האוכלוסייה. לעומת זאת כאשר מבודדים קלפיות על פי תכונה מסוימת, ההטיה האפשרית הזאת פוחתת. כך למשל כאשר מבודדים קלפיות מובהקות שבהן זכה גוש מרכז-שמאל בלמעלה מ-80% גדלה בהתאמה ההסתברות שהקלפיות יתאפיינו באוכלוסייה אשכנזית, חילונית ומבוססת ופוחתת האפשרות לקיומם של פרטים שאינם תואמים את התכונה המובהקת. הסתברות זו גבוהה יותר מההכללה הגורפת המתייחסת, לדוגמה, לעיר שלמה הממוקמת בדירוג כלכלי-חברתי גבוה. עם זאת יש תמיד לקבל בהסתייגות כלשהי את המסקנות העולות מהניתוח, שהרי אפילו בקלפיות המובהקות ביותר אין להסיק מסקנות לגבי כל הפרטים באותן קלפיות.

יש להקדים ולציין כי הממצאים העיקריים העולים מהניתוח להלן גובו גם בסקרים שנעשו במהלך מערכת הבחירות וביום הבחירות. כבר באמצע דצמבר העריכה מינה צמח כי כשליש מתומכי המפלגה מגדירים עצמם מסורתיים או חילוניים (סקר **וואלה!**, 2012). ביום הבחירות עצמו ביצע מכון Panels Politics, העורך סקרי אינטרנט לערוץ הכנסת, מחקר שפילח את אוכלוסיית המצביעים של המפלגות. על פי סקר זה (לזר, 2013), 42% ממצביעי הבית היהודי מגדירים עצמם מסורתיים (25%) או חילוניים (17%). בהתייחס להישג של 12 מושבים, מדובר ב-5 מושבים בערך שהגיעו ממצביעים שאינם מוגדרים דתיים. ממצא זה תואם במידה רבה את הממצאים העולים מניתוח הקלפיות שיוצג במאמר זה.

ניתוח הקלפיות מתבסס על השוואה בין תוצאות הבחירות ב-2009 לתוצאות ב-2013 בקבוצות שונות של קלפיות מוגדרות ומובהקות. בשלב ראשון נבחנו קלפיות ציוניות דתיות מובהקות כדי לבחון מגמות הצבעה במחנה הציוני הדתי. לאחר מכן נבחנו קלפיות מובהקות שהתאפיינו בתמיכה גבוהה בהרבה מהממוצע בבחירות 2009 במפלגות האלה: (א) בישראל ביתנו; (ב) בליכוד; (ג) ובגוש מפלגות המרכז-שמאל. המטרה הייתה לאתר את האוכלוסיות שבהן ניכרה עלייה גבוהה במיוחד בתמיכה בבית היהודי בבחירות 2013.

אתייחס לתוצאות בשתי צורות שונות: האחת, השינוי שהתחולל בין בחירות 2009 לבחירות 2013 בהתייחס לכלל הבוחרים בקלפיות המדוברות; השנייה, השינוי שהתחולל בהתייחס לכוחה המוגדר של מפלגה או של קבוצת מפלגות מוגדרת. לדוגמה: אם עלתה מפלגה מסוימת מ-50% ל-55% מהקולות, הרי

בהתייחס לכלל הבוחרים באותן קלפיות עלתה המפלגה ב-5%, המהווים עלייה של 10% בכוחה של המפלגה. כל הנתונים נשענים על קובץ נתוני הבחירות כפי שפרסמה ועדת הבחירות המרכזית באתר הכנסת.

1. המחנה שלא שב הביתה (כמעט): מבט השוואתי על ריכוזים ציונים דתיים

בבחירות 2009 זכו יחדיו מפלגות האיחוד הלאומי והבית היהודי ב-7 מושבים (4 לאיחוד הלאומי ו-3 לבית היהודי), וב-209,335 קולות (112,570 לאיחוד הלאומי ו-96,765 לבית היהודי), שהם 6.2% מהקולות (3.3% לאיחוד הלאומי ו-2.9% לבית היהודי). בבחירות 2013 כללה רשימת הבית היהודי רק את אחת ממפלגות האיחוד הלאומי-תקומה – בעוד שאר רכיבי האיחוד הלאומי התמודדו במסגרת רשימת עוצמה לישראל. רשימת הבית היהודי זכתה ב-12 מושבים וב-345,985 קולות שהם 9.1% מהקולות. אולם יש לזכור שמדובר בעלייה גדולה יותר כיוון שרשימת עוצמה לישראל, שלא עברה את אחוז החסימה, זכתה ב-66,775 קולות שהם 1.76% מהקולות. מדובר, אם כן, בהכפלת הכוח בקירוב (לוח 1).

לוח 1: מפלגות הציונות הדתית: נתונים כלל-ארציים

2013			2009			
אחוזים	קולות	מושבים	אחוזים	קולות	מושבים	
9.1%	345,985	12	2.9%	96,765	3	הבית היהודי
1.8%	66,775	0	3.3%	112,570	4	האיחוד הלאומי
10.9%	412,750	12	6.2%	209,335	7	סך הכול

בכל סוגי הריכוזים הציונים הדתיים – יישובים ביהודה ושומרון, קיבוצים, מושבים וקלפיות עירוניות בתחומי הקו הירוק – נמצאה בבחירות 2009 תמיכה גבוהה בהרבה מהממוצע הארצי בשתי המפלגות יחדיו (6.2%). התנהלה בהם תחרות בין האיחוד הלאומי לבית היהודי על המקום הראשון, וניכרה בהם תמיכה גבוהה יותר מהממוצע הארצי בליכוד (כהן, 2010: 124). כבסיס להשוואה נקבע שריכוז ציוני דתי ייחשב מובהק בכל קלפי שבה בבחירות 2009 זכו הבית היהודי

והאיחוד הלאומי במשותף ב-40% לפחות מהקולות. בלוח 2 מוצגות התוצאות מ-2003 הקלפיות הציוניות הדתיות המובהקות שנמצאו. בקלפיות אלו מרוכזים כ-45,000 בוחרים של שתי המפלגות במשותף, והם רבע בקירוב מכלל בוחרי שתי המפלגות בקלפיות האזרחיות ב-2009. גם אם נניח שאין מדובר במדגם מייצג, בוודאי מדובר במדגם גדול שניתן להסיק ממנו על מגמות ההצבעה במחנה הציוני הדתי.

הנתונים שהתקבלו הם חד-משמעיים: בקלפיות אלו לא רק שאין עלייה ב-2013 בהשוואה ל-2009, אלא ניכרת ירידה של מעט יותר מ-2% מכלל הבוחרים, שהם 4% בקירוב מכוחן המשותף של שתי המפלגות ב-2009 (מ-61% בערך ל-59%). במספרים מוחלטים ניכרת תוספת מזערית ושולית של כ-3,500 קולות בלבד לבית היהודי ב-2013 בהשוואה לשתי המפלגות בבחירות 2009. מדובר במעט יותר מעשירית משקלו של מושב בודד בכנסת ה-19 העומד על למעלה מ-29,000 קולות. אפילו נניח שתי הנחות מחמירות: האחת, מדגם זה של קרוב לרבע מכלל הבוחרים אינו משקף במדויק את כלל החברה הציונית הדתית; והשנייה, דפוסי ההצבעה של ציונים דתיים אחרים נבדלים במידת מה ונוטים לתמיכה בבית היהודי, הרי אפילו כך ברור שאת הישגיה של הבית היהודי, שהכפילה את כוחה, אי-אפשר להסביר באמצעות הקלפיות הציוניות הדתיות ובאמצעות הבוחרים הציונים הדתיים.

לוח 2: הקלפיות הציוניות הדתיות המובהקות, 2009 ו-2013 (N=203)

מרכז-שמאל	הליכוד+ ישראל ביתנו	הבית היהודי+ האיחוד הלאומי	הבית היהודי	האיחוד הלאומי	ש"ס	יהדות התורה	אחוזי הצבעה	בוחרים בפועל	כלל הבוחרים	
מרכז-שמאל	הליכוד+ ישראל ביתנו	הבית היהודי+ (תקומה)	—	עוצמה לישראל	ש"ס	יהדות התורה				2009 מספרים
2,877	17,773	45,276	18,021	27,255	4,770	1,390	78.87	73,834	93,610	
4,407	10,982	48,737	—	9,481	3,769	1,970	80.87	82,595	102,121	2013 מספרים
3.9	24.07	61.32	24.41	36.91	6.46	1.88				2009 אחוזים
5.33	13.30	59.00	—	13.63	4.56	2.38				2013 אחוזים

שני דפוסים בולטים במיוחד מסבירים את מה שהתחולל מהבחינה האלקטורלית: האחד, מפלגת הליכוד (במשותף עם ישראל ביתנו) סופגת מכה קשה ויורדת ביותר מ-10% מכלל הבוחרים (מ-24% למעט יותר מ-13%), שהם כ-45% מכוחה בהשוואה לבחירות הקודמות. ירידה זו גדולה בהרבה מהירידה של הליכוד-ישראל ביתנו ברמה הארצית שעמדה על כ-25% בין שתי מערכות הבחירות. הדפוס האחר שיכול להסביר את הפן האלקטורלי הוא העובדה שמפלגת עוצמה לישראל, שלא עברה את אחוז החסימה ברמה הארצית (אך הייתה מאוד קרובה אליו), זוכה בקלפיות הציוניות הדתיות להישג מרשים של 14% בקירוב. אנו רואים אפוא תנועת קולות ברורה בריכוזים הציונים הדתיים: מחצית בקירוב מתומכי הליכוד בקלפיות אלו בבחירות הקודמות ב-2009 העבירו את תמיכתם לבית היהודי בבחירות 2013. עם זאת מעבר קולות זה אינו נותן כלל את אותותיו בתוצאות כיוון שכשליש מבחרי האיחוד הלאומי בבחירות הקודמות העדיפו לתמוך בעוצמה לישראל ולא בבית היהודי.

203 הקלפיות הציוניות הדתיות חולקו לשתי קבוצות: קבוצת קלפיות הבית היהודי הכוללת 72 קלפיות, שבהן גברה הבית היהודי על האיחוד הלאומי (לוח 3), וקבוצת קלפיות האיחוד הלאומי הכוללת 130 קלפיות שבהן גברה האיחוד הלאומי על הבית היהודי (לוח 4). חלוקה זו חופפת במידה רבה את החלוקה הגאוגרפית: הקלפיות שבהן יתרון לבית היהודי ממוקמות לרוב בתחומי הקו הירוק. ולהפך: הקלפיות שבהן יתרון לאיחוד הלאומי ממוקמות לרוב ביישובים ביהודה ושומרון. חלוקת זו מאפשרת לבחון איזו מבין שתי המפלגות – הבית היהודי של 2009 או האיחוד הלאומי – תרמה יותר לבית היהודי ב-2013, גם אם מדובר בתרומה קטנה ואף שולית.

בקלפיות הבית היהודי ניכרת עלייה מתונה של 5% בקירוב מכלל המצביעים בקלפיות אלו, שהם מבטאים עלייה של כ-8% בכוחה של הבית היהודי בהשוואה לכוחן של שתי המפלגות ב-2009. במספרים מוחלטים מדובר בעלייה של 2,800 קולות בקירוב. בקלפיות הללו ירידת הליכוד תלולה יותר מהירידה הכללית של הליכוד בכלל הריכוזים הציוניים הדתיים: מ-27% ל-14% מכלל המצביעים בקלפיות אלו, אבדן של כמעט 50% מכוחה של הליכוד. נראה כי רוב גדול מקרב תומכי הליכוד בקלפיות אלו העביר את תמיכתו לבית היהודי. אולם מעבר קולות זה קוּזז בחלקו על ידי כ-5% מהקולות שניתנו לעוצמה לישראל. מציאות שונה לגמרי עולה מקלפיות האיחוד הלאומי (לוח 4).

לוח 3: קלפיות ציוניות דתיות מובהקות עם יתרון לבית היהודי על פני האיחוד הלאומי, 2009 (N=72)

מרכז- שמאל	הליכוד+ ישראל ביתנו	הבית היהודי+ האיחוד הלאומי	הבית היהודי	האיחוד הלאומי	ש"ס	יהדות התורה	אחוזי הצבעה	בוחרים בפועל	כלל הבוחרים	
מרכז- שמאל	הליכוד- ישראל ביתנו	הבית היהודי+ (תקומה)	—	עוצמה לישראל	ש"ס	יהדות התורה				
1,853	6,827	14,173	9,634	4,539	1,135	356	79.28	25,268	31,870	2009 מספרים
2,803	3,881	16,964	—	1,431	1,032	503	80.76	27,945	34,602	2013 מספרים
7.33	27.02	56.09	38.13	17.96	4.49	1.41				2009 אחוזים
10.00	13.88	60.70	—	5.12	3.69	1.79				2013 אחוזים

לוח 4: 130 קלפיות ציוניות דתיות המעידות על יתרון לאיחוד הלאומי על פני הבית היהודי, 2009 (N=130)

מרכז- שמאל	הליכוד+ ישראל ביתנו	הבית היהודי+ האיחוד הלאומי	הבית היהודי	האיחוד הלאומי	ש"ס	יהדות התורה	אחוזי הצבעה	בוחרים בפועל	כלל הבוחרים	
מרכז- שמאל	הליכוד- ישראל ביתנו	הבית היהודי+ (תקומה)	—	עוצמה לישראל	ש"ס	יהדות התורה				
1,009	10,866	30,953	8,312	22,641	3,533	1,027	78.68	48,207	61,266	2009 מספרים
1,594	7,021	31,662	—	8,008	2,638	1,458	80.94	54,239	67,010	2013 מספרים
2.09	22.54	64.21	17.24	46.97	7.33	2.13				2009 אחוזים
2.94	12.94	58.30	—	14.76	4.86	2.68				2013 אחוזים

מהנתונים עולה שהבית היהודי איבדה כ-6% מכלל המצביעים בהשוואה לשתי המפלגות ב-2009, אבדן של כ-9% מכוחן של שתי המפלגות בהשוואה לכוחן המשותף של שתי המפלגות בבחירות 2009. במספרים מוחלטים מדובר בתוספת אפסית של כ-700 קולות בלבד, אף שמדובר בקלפיות שבהן שיעור הגידול הטבעי של המצביעים בין שתי מערכות הבחירות היה גבוה יותר מ-10%. גם כאן איבד הליכוד כ-10% מכלל המצביעים, אובדן ניכר של כ-40% מכוחו. אולם בקלפיות הללו זכתה עוצמה לישראל להישג מרשים של 15% בקירוב, ובכך עברה את הליכוד וזכתה במעמד המפלגה השנייה בגודלה. מובן אפוא מדוע לא רק שמעבר הקולות מהליכוד לבית היהודי לא בא כלל לירי ביטוי, אלא שבקלפיות הללו אף ניכרת ירידה לבית היהודי.

לסיכום, אנו רואים שהריכוזים הציוניים הדתיים לא תרמו כמעט מאומה לעליית כוחה של מפלגת הבית היהודי. האיחוד בין הבית היהודי לתקומה הביא לפיצול האיחוד הלאומי ולאבדן קולות משמעותי של כמעט 2 מושבים לטובת מפלגת עוצמה לישראל. אפילו בריכוזים שבהם בלטה התמיכה בבית היהודי ניכרה עלייה מזערית של כ-5% בלבד מכלל הבוחרים, שהם עלייה של פחות מ-10% בהשוואה לכוחן המשותף של המפלגות באותן קלפיות. אפילו היינו מניחים שעלייה זו התרחשה בכל חלקי הציונות הדתית, אין בה כדי להסביר אפילו תוספת של מושב אחד. גם אם נתייחס לכל 7 המושבים של שתי המפלגות ב-2009 (כאילו לא היה אבדן קולות לעוצמה לישראל), וגם אם נניח עלייה של 10%, הרי עלייה זו יכולה להסביר 0.7 מושב בכנסת. ניתן לראות זאת בצורה שונה: כפי שהראינו, כ-45,000 מצביעים שנדגמו בקלפיות המובהקות, שהם כרבע מכלל בוחריו שתי המפלגות ב-2009, העניקו תוספת של כ-3,500 קולות בלבד. אם נכפיל זאת ב-4 נגיע לכ-14,000 קולות שערכם הוא כ-0.5 מנדט בלבד. כל זאת בלי להתחשב בגידול הטבעי במספר המצביעים בקלפיות אלו. את העלייה המרשימה ל-12 מושבים, אם כן, יש לחפש בקלפיות אחרות ובקרב אוכלוסיות אחרות.

2. התמיכה בבית היהודי בקרב אוכלוסיות שאינן מזוהות עם הציונות הדתית

איתור ריכוזי התמיכה בבית היהודי נעשה באמצעות שלוש קבוצות עיקריות של קלפיות מובהקות: הקבוצה האחת היא קלפיות מובהקות של הליכוד. על בסיס

הידע המוכר ממערכות בחירות קודמות ניתן להניח שהאוכלוסייה בקלפיות אלו מתאפיינת ברובה המכריע כאוכלוסייה ממוצא מזרחי, כשרובה הגדול מסורתי וחלקה הקטן יותר דתי. ואכן, בקבוצה זו נמצאו קלפיות בעיירות פיתוח פריפריאליות דוגמת דימונה, בית שאן, בית דגן ועפולה. הקבוצה השנייה של הקלפיות התאפיינה בתמיכה של רוב מוחלט במפלגת ישראל ביתנו בבחירות 2009. הנחת המוצא היא שקלפיות אלו מתאפיינות באוכלוסיית עולי חבר המדינות וצאצאיהם. אמנם כשליש מתומכי ישראל ביתנו ב־2009 היו ותיקים, אולם קלפיות שבהן שמור רוב מוחלט לישראל ביתנו מתאפיינות בעיקר באוכלוסיית חבר המדינות וצאצאיהם. אוכלוסייה זו, כידוע, מתאפיינת בשיעור גבוה של המגדירים עצמם חילוניים בהשוואה לאוכלוסייה הוותיקה. היקף העלייה של הבית היהודי בקלפיות אלו עשוי ללמד אותנו על מעבר קולות של אוכלוסייה חילונית בעלת עמדות ימניות מהליכוד־ישראל ביתנו לבית היהודי. הקבוצה השלישית היא קלפיות שבהן ניכרת תמיכה גבוהה בהרבה מהממוצע במפלגות גוש המרכז־שמאל. לצורך הבדיקה נקבע שקלפיות מובהקות הן אלו שבהן מפלגות גוש המרכז־שמאל השיג למעלה מ־70%, כמעט כפול מהישגן ברמה הארצית. הנחת המוצא היא שברכיזים אלה האוכלוסייה היא ברובה ממוצא אשכנזי, ותיקים וחילונים, שאותה כינה ברוך קימרלינג "אחוס"־לים – אשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטיים ולאומיים (קימרלינג, 2001).

עולי חבר המדינות תומכי ישראל ביתנו. בבחירות 2009 כשלה ישראל ביתנו בציבור הציוני הדתי. ברכיזים הציוניים הדתיים נמצא שהתחרות התנהלה בין שלוש מפלגות: האיחוד הלאומי, הבית היהודי והליכוד (כהן, 2010). הקלפיות המובהקות של ישראל ביתנו ב־2009 (לוח 5) נראו כתמונת מראה לקלפיות הציוניות הדתיות: ב־155 קלפיות שבהן הצביעו למעלה מ־52,000 מצביעים נמצאו בסך הכול פחות מ־700 קולות לאיחוד הלאומי ולבית היהודי במשותף, שהם רק מעט יותר מ־1%. על רקע זה בולטת במיוחד הקפיצה המרשימה של הבית היהודי ב־2013. המפלגה עלתה ב־4% מכלל המצביעים, מ־1.3% ל־5.3%, היינו עלייה של מעט יותר מ־300%, ופי 3.5 במספרים מוחלטים – מ־700 קולות בקירוב ליותר מ־2,500 קולות. יש לציין כי ככל שמעלים את רמת המובהקות של הקלפיות כך מתחזקת המגמה. כאשר מבודדים רק כ־30 קלפיות שבהן זכתה ישראל ביתנו ביותר מ־60%, במספרים מוחלטים עלתה הבית היהודי ביותר מפי 4 (מכ־90 קולות ל־430 קולות) ובאחוזים עלתה פי חמישה (מ־0.8% ל־4%).

לוח 5: קלפיות מובהקות של עולי חבר המדינות – 50% ומעלה תמיכה בישראל ביתנו, 2009 (N=155)

מרכז-שמאל	הליכוד+ ישראל ביתנו	הבית היהודי+ האיחוד הלאומי	הבית היהודי	האיחוד הלאומי	ש״ס	אחוזי הצבעה	בוחרים בפועל	כלל הבוחרים	
מרכז-שמאל	הליכוד+ ישראל ביתנו	הבית היהודי+ (תקומה)	—	עוצמה לישראל	ש״ס				
7,841	40,076	688	216	472	1,786	57.23	52,369	91,506	2009 מספרים
10,207	26,857	2,541		509	2,316	53.56	48,138	89,867	2013 מספרים
14.97	76.53	1.31	0.41	0.9	3.41				2009 אחוזים
21.20	55.79	5.28		1.06	4.81				2013 אחוזים

אוכלוסייה ותיקה, מבוססת וברובה חילונית. בישראל ידוע ומוכר למעלה משנות דור המתאם הגבוה יחסית שבין תמיכה במפלגות שמאל או במפלגות מרכז לבין השתייכות למעמד כלכלי-חברתי מבוסס, משכיל, אשכנזי וחילוני. בבחירות 2009 התמודדו על קולותיה של אוכלוסייה הזו בעיקר שלוש מפלגות: קדימה, העבודה ומרצ. בבחירות 2013 נוספו לגוש שתי מפלגות חדשות – יש עתיד והתנועה – שהצטרפו לשלוש המפלגות הקיימות. בשלב ראשון אותרו למעלה מ-800 קלפיות שבהן זכו מפלגות השמאל-מרכז ביותר מ-70% מהקולות, היינו כפול בקירוב מהישגיהן ברמה הארצית. בקבוצת קלפיות זו (לוח 6) נמצא שמפלגת הבית היהודי עלתה ב-1.5% מכלל הקולות: מ-1.5% בערך ב-2009 ליותר מ-3% ב-2013, היינו עלייה של למעלה מ-100% מכוחה. במספרים מוחלטים ניכרה עלייה של יותר מפי 2, מ-4,000 קולות בערך ליותר מ-9,000. עלייה זו בולטת במיוחד על רקע העובדה שעוצמה לישראל זכתה ברוב קולותיה של האיחוד הלאומי.

לוח 6: קלפיות מובהקות מרכז-שמאל – 70% ומעלה תמיכה במפלגות מרכז-שמאל, 2009 (N=827)

מרכז-שמאל	הליכוד+ ישראל ביתנו	הבית היהודי+ האיחוד הלאומי	הבית היהודי	האיחוד הלאומי	ש"ס	אחוזי הצבעה	בוחרים בפועל	כלל הבוחרים	
מרכז-שמאל	הליכוד+ ישראל ביתנו	הבית היהודי+ (תקומה)	—	עוצמה לישראל	ש"ס				
215,386	42,507	4,105	2,204	1,901	1,764	70.10	277,640	396,040	2009 מספרים
236,805	31,923	9,282		1,244	1,826	72.84	298,369	409,596	2013 מספרים
77.58	15.31	1.48	0.79	0.68	0.63				2009 אחוזים
79.37	10.7	3.11		0.42	0.61				2013 אחוזים

כיוון שאוכלוסייה ציונית דתית מתגוררת בשכונות מעורבות, בקלפיות אלו יש לבדוק אם העלייה בכוחה של הבית היהודי נובעת מהצבעה של ציבור חילוני או מסורתי או שמא מדובר בדתיים המתגוררים בקרב אוכלוסייה לא דתית. בהקשר זה ניתן לטעון לכאורה שציבור דתי המתגורר בקרב אוכלוסיות לא דתיות מתנהג באופן שונה מציבור המרוכז ביישובים או בשכונות דתיות.

ניתן לענות על כך בכמה דרכים: ראשית, הטענה שציבור דתי המתגורר בשכונות חילוניות מתנהג באופן שונה לחלוטין מציבור דתי המתגורר בשכונות דתיות מחייבת הוכחה שמעולם לא נמצאה ולא הוצגה באף מחקר. אפילו נניח שאכן יש הבדל כזה בין האוכלוסיות הדתיות, בכל מקרה יהיה זה בלתי סביר לחלוטין להניח שמדובר בהבדלים כה דרמטיים כמו אלה שניכרים בתוצאות הבחירות. לא ייתכן שעלייה מזערית של 5%-10% בריכוזים ציונים דתיים תהפוך לקפיצה של פי 2 (!100%), בקרב ציבור דומה רק בגלל העובדה שהוא אינו מתגורר בריכוז דתי ציוני מובהק.

שנית, כדי לוודא שעליית המפלגה אכן הגיעה מאוכלוסייה לא דתית נבדקו קבוצת ביקורת גם הקלפיות שבהן רמת המובהקות היא גדולה במיוחד. כך, לדוגמה, מקבוצת הקלפיות המובהקות ברמת תמיכה של 70% ומעלה במרכז-שמאל בודדתי קבוצה מובהקת יותר של קלפיות שבהן שיעור התמיכה במרכז-שמאל היה גבוה מ-80% (לוח 7). רשימת הקלפיות בקבוצה אינה מותירה

ספק: רוב הקלפיות שנמצאו בקבוצה זו הן מהקיבוצים ומהמושבים המזוהים עם תנועת העבודה ושברובם אין כלל אוכלוסייה דתית. בקלפיות הללו קפצה הבית היהודי כמעט פי 3 במספרים מוחלטים – מ-700 קולות בקירוב ל-2,000, מ-0.8% ליותר מ-2% מכלל המצביעים. במילים אחרות זכתה הבית היהודי בתוספת של כ-170% מכוחה בהשוואה לכוחן של שתי המפלגות יחד ב-2009. כך הופכת המגמה למובהקת ולברורה יותר ככל שמעלים את רמת המובהקות של הקלפיות וככל שברור שבקלפיות אלו יהיה קשה עד בלתי אפשרי למצוא אפילו מצביעים בודדים המגדירים עצמם ”דתיים“. קלפיות אלו, יש לזכור, מתאפיינות באוכלוסייה חילונית מובהקת ולא באוכלוסייה מסורתית. קלפיות אלו בקרב האוכלוסייה הוותיקה נוסף על הקלפיות של עולי חבר המדינות מבהירות שהבית היהודי השיג תמיכה מרשימה בקרב אוכלוסייה חילונית.

לוח 7: 293 קלפיות מובהקות מרכז-שמאל – 80% ומעלה תמיכה במפלגות מרכז ושמאל ב-2009

מרכז-שמאל	הליכוד+ ישראל ביתנו	הבית היהודי+ האיחוד הלאומי	הבית היהודי	האיחוד הלאומי	ש"ס	אחוזי הצבעה	בחרים בפועל	כלל הבחרים	
מרכז-שמאל	הליכוד+ ישראל ביתנו	הבית היהודי+ (תקומה)	—	עוצמה לישראל	ש"ס				
71,035	6,606	676	335	341	252	69.82	82,306	117,883	2009 מספרים
78,913	5,483	2,026		289	412	72.8	92,200	126,594	2013 מספרים
86.31	8.03	0.82	0.41	0.415	0.3				2009 אחוזים
85.59	5.95	2.2		0.31	0.45				2013 אחוזים

מעבר הקולות מהליכוד לבית היהודי. ראינו שבריכוזים ציוניים דתיים איבדה הליכוד-ישראל ביתנו קרוב למחצית מכוחה בהשוואה לבחירות 2009. מבחינת ריכוזי התמיכה המובהקים של הליכוד עולה שמעבר הקולות לבית היהודי ניכר גם בהם. בהקשר זה חשוב להדגיש כי בריכוזי התמיכה של הליכוד קשה להבחין בין ציבור דתי לבין ציבור מסורתי. שתי אוכלוסיות אלו מתגוררות בשכונות

משותפות זו לצד זו, ולכן אי-אפשר להעריך מהו היחס שבין מעבר קולות של מסורתיים לבין מעבר קולות של דתיים מהליכוד לבית היהודי. אולם מהנתונים שהוצגו לעיל ברור שאם בקרב אוכלוסיות חילוניות ניכר מעבר קולות לבית היהודי, אפשר להניח שתהליך כזה התרחש גם בקרב מסורתיים. מכאן שאין לייחס את העלייה בתמיכה בבית היהודי רק לדתיים המתגוררים בריכוזי התמיכה בליכוד.

בקלפיות המובהקות של הליכוד (לוח 8) ניכרת עלייה מ-8% ל-16% מכלל המצביעים; מדובר בעלייה של 100% בהשוואה לכוחן של שתי המפלגות ב-2009, ובמספרים מוחלטים בעלייה מ-4,000 קולות לערך ל-9,000 קולות בקירוב. גם כאן, בדומה לשתי הקבוצות האחרות, ככל שרמת המובהקות של הקלפיות עולה, כך מתחזקת עוד יותר מגמת מעבר הקולות מהליכוד לבית היהודי.

לוח 8: 155 קלפיות ליכוד מובהקות – 45% ומעלה תמיכה בליכוד, 2009 (N=155)

מרכז-שמאל	הליכוד+ ישראל ביתנו	הבית היהודי+ האיחוד הלאומי	הבית היהודי	האיחוד הלאומי	ש"ס	אחוזי הצבעה	בחרים בפועל	כלל הבחרים	
מרכז-שמאל	הליכוד+ ישראל ביתנו	הבית היהודי+ (תקומה)	—	עוצמה לישראל	ש"ס				
10,012	31,063	4,187	1760	2,427	5,394	63.38	52,206	82,376	2009 מספרים
11,922	22,786	8,937		1,674	6,110	66.74	55,603	83,318	2013 מספרים
19.18	59.50	8.02	3.37	4.65	10.33				2009 אחוזים
21.44	40.98	16.07		3.01	10.99				2013 אחוזים

לגבי הרכב מועמדיה הציבה מפלגת הבית היהודי מועמדת אחת שאינה דתייה. גם אם מדובר במהלך חסר תקדים, כל מועמדיה האחרים מגדירים עצמם ציונים דתיים. ניתוח דפוסי ההצבעה מצביע על כך שהרכב מצביעיה של המפלגה הטרוגני ושונה מאוד מהרכב המועמדים. גם אם אי-אפשר לקבוע במדויק את תרומתה של כל אחת ואחת מהקבוצות, ברור לגמרי שעלייתה המרשימה של הבית היהודי הגיעה ממחוזות אלקטורליים חדשים.

המצביעים הציונים הדתיים לא שבו למפלגה בהמוניהם. עם זאת, בריכוזים ציונים דתיים מובהקים ניכר מעבר קולות של ציונים דתיים מתמיכה בליכוד לתמיכה בבית היהודי, והליכוד איבד בקרב אוכלוסייה זו הרבה יותר מהירידה הממוצעת שלו. אולם תמיכה חדשה זו קוזה ברובה על ידי תמיכתם של ציונים דתיים בעוצמה לישראל שלא עברה את אחוז החסימה. תרומתם של הציונים הדתיים לעליית כוחה של הבית היהודי הייתה, אם כן, מזערית.

מלבד בריכוזים חרדיים, מפלגת הבית היהודי עלתה בהיקף יחסי מרשים בכל סוגי הקלפיות בחברה היהודית: בריכוזים של אוכלוסייה חילונית מבוססת של תומכי מפלגות מרכז-שמאל (פי 2 ויותר); בריכוזים של עולי חבר המדינות שתמכו בישראל ביתנו (פי 4); ובריכוזי התמיכה בליכוד בקרב אוכלוסיות מסורתיות בפריפריה (פי 2). אוכלוסיות חדשות אלו הן שהעניקו לבית היהודי את הצלחתה המרשימה בת 12 המושבים. בהערכה כוללת על בסיס ממצאי ניתוח הקלפיות ובגיבוי הסקר של מכון Panels Politics שפילח את מצביעי המפלגה ביום הבחירות ניתן להניח בסבירות גבוהה כי כ-5 מושבים של הבית היהודי הגיעו מהצבעה של מי שאינם מוגדרים דתיים: כ-3 מושבים ממצביעים מסורתיים וכ-2 מושבים ממצביעים חילונים. יותר מכל רכיבי מפלגת המחנה הפתוחה שהוצגו לעיל, דפוסי ההצבעה שתוארו הם הרכיב המשמעותי ביותר המגדיר את הבית היהודי מפלגת מחנה פתוחה.

ה. סיכום: המתח המובנה בין מפלגת מחנה לבין מפלגה פתוחה

הצלחת הבית היהודי בבחירות 2013 נובעת במידה רבה משינוי משמעותי, מהיר ונרחב של מפלגה שהייתה על סף דעיכה. את השינוי, וכך גם את עיקר ההצלחה, ניתן לייחס לגיבושה של המפלגה כמפלגת מחנה פתוחה: מחד גיסא, התבססות על מאגר הקולות של המחנה הציוני הדתי אגב איחוד פוליטי שכשל בעבר עם תקומה, הפלג הציוני הדתי של האיחוד הלאומי. מאידך גיסא, פתיחות כלפי חוץ שהשתקפה במגוון היבטים: בחירת מועמד המסוגל לפנות לאוכלוסיות חדשות; שילוב מועמדת לא דתייה ברשימה; השמעת מסרים כלליים המתרחקים ממה שנתפס כמגזריות צרה; יכולת להעביר בוחרים ציונים דתיים מתמיכה בליכוד לתמיכה בבית היהודי, גם אם תמיכה זו קוזה במידה רבה על ידי עוצמה לישראל. את עיקר ההצלחה השיגה המפלגה בפריצה מרשימה למחוזות אלקטורליים חדשים של ציבור חילוני ומסורתי שבעבר תמך בליכוד. עבור ציבור

זה הפכה הבית היהודי בראשות בנט לחלופה של מפלגת ימין במקום הליכוד-ישראל ביתנו.

אולם מפלגת מחנה פתוחה, מעצם הגדרתה ומהותה, טומנת בחובה מתח מובנה: מדובר במפלגה שניכרות בתוכה שתי מגמות מנוגדות: האחת בכיוון הדגשת "המחנה" המהווה את תשתית המפלגה, והשנייה בכיוון "הפתוחה" הפונה אל מחוץ למחנה. דווקא אותם רכיבי הצלחה טומנים בחובם אתגרים מורכבים בכל הנוגע ליכולתה של המפלגה לשמור לאורך זמן על ההצלחה. מחקרים רבים הצביעו שוב ושוב על פיצול חברתי, תרבותי ורתי הולך וגובר בציונות הדתית (שלג, 2000; כהן, תשס"ה; שרלו, תשס"ז; מוזס, 2009). למחלוקות הפנימיות במחנה נודעה השפעה ברורה על הכישלון המתמשך במערכת הפוליטית, ששיאו היה בבחירות הקודמות ב-2009 (כהן, 2003; 2010).

לאחר האיחוד לקראת בחירות 2013 ניכרה אופוריה מסוימת בקרב בכירי שתי המפלגות שהתאחדו לרשימה אחת. כך, לדוגמה, כתב אורי אורבך: "זו הפעם הראשונה זה שנים רבות שהציונות הדתית ניגשת לבחירות כשהיא מאוחדת באמת" (אורבך, 2012). אורי אריאל, נציגה הבכיר של תקומה כתב מאמר שכותרתו "אחדות שלא הייתה כאן בעבר" (אריאל, 2012).

אולם ההתלהבות של ימי האיחוד ומערכת הבחירות המוצלחת נתקלו עד מהרה במציאות של פיצול עמוק ורב שנים ושל מתח בין "המחנה" לבין "הפתוחה", והרשימה ניצבה בפני אתגרים קשים לאחדותה הפוליטית. כבר בשלב הקמת הקואליציה התגלעו חילוקי דעות קשים בין רכיביה של הרשימה המשותפת. המחלוקות נגעו לשאלה את מי יש להעדיף בקואליציה: האם את יש עתיד או את המפלגות החרדיות? גם לאחר ההכרעה להעדיף את השותפות עם יש עתיד נמשכו קולות הביקורת על הקרע שנוצר עם המפלגות החרדיות, בייחוד מכיוון המחנה החרדי-לאומי. בתוך כך עלתה במלוא חריפותה שאלת מעמד הרבנים והיקף השפעתם על חברי הכנסת, אחת הסוגיות הנתונות במחלוקת מתמשכת במחנה הציוני הדתי (בן-צבי, אליצור וסגל, 2013). בעוד מגמת הפתיחות שוללת מעורבות רבנים, מגמה אחרת דוגלת ביצירת מועצת רבנים הדומה לזו של המפלגות החרדיות.

לאחר הקמת הממשלה מצאה עצמה המפלגה מפולגת לעומקה בסוגיית הבחירות לרבנות הראשית. חלקים מהפלג החרדי הלאומי התנגדו בחריפות לרב דוד סתיו, יו"ר ארגון רבני צהר, המשקף את הזרם הדתי המתון והפתוח

יותר בציונות הדתית. הם הואשמו בהכשלתו של הרב סתיו, ובנט הואשם אישית בגרירת רגליים ובעיכוב בהודעת התמיכה. בסופו של תהליך נחלה המפלגה כישלון ברור כשנבחרו שני מועמדים חרדיים. בקרב רוב הפרשנים, ביניהם גם מאוהדי הכולטים של בנט, שררה הסכמה שבנט היה שותף לכישלון, שעורר פרץ האשמות הדדיות בין נציגים שונים של המחנות בקרב מועמדי המפלגה ובין נציגי המחנות השונים בציונות הדתית. לאחר האירועים נשאל בנט על ידי אחד הגולשים בפייסבוק אם בכוונתו להיפרע מאורי אריאל ומאנשי תקומה בעקבות פעולותיהם בבחירות לרבנות הראשית. תשובתו של בנט הועלתה מיד לאתרי החדשות על רקע היותה הסימן הראשון לפילוג אפשרי: ”בוודאי שנעשה הרבה חושבים לקראת הבחירות הבאות. אחדות היא דבר חשוב מאוד, אך גם נאמנות. נצטרך לחשוב“. דבריו אלה, יש לציין, מתונים בהשוואה לדברי השר אורי אורבך שהבהיר כי אין לעבור על האירועים לסדר היום.

העדות הברורה ביותר למתח המובנה בתוך המפלגה קשורה בחוסר היכולת להשלים את תהליך האיחוד הפוליטי. במהלך מערכת הבחירות הוסכם שבתוך חודשים מספר לאחר הבחירות יתבצע מהלך של הפיכת הרשימה המשותפת לאיחוד מפלגתי תחת קורת גג אחת. כשנתיים חלפו מאז הבחירות, ומהלך זה נראה רחוק מביצוע. לקראת הבחירות לכנסת ה-20 אמנם הושג הסכם, שוב, לריצה משותפת של שתי המפלגות, אך כבר היה ברור שפניהן לא לאיחוד מלא כפי שהובטח. על רקע המתח המובנה של מפלגת מחנה פתוחה נותרה השאלה: האם המפלגה תוכל לייצב את הישגיה ולהצליח גם בעתיד?

מקורות

- אורבך, אורי, 2012. ”יש חשש לאופטימיות“, **בשבע**, 13.12.2012.
- אריאל, אורי, 2012. ”אחדות שלא הייתה כאן בעבר“, **עולם קטן** 212, 14.12.2012.
- בן-צבי, שלמה, אורי אליצור, וחגי סגל, 2013. ”זהירות, הורסים פה“, **מקור ראשון**, 31.5.2013.
- בן-שמאי, א', 2012. ”עליזה לביא: הצטרפתי ל'יש עתיד' כדי לחזור לחיות ביחד“, **מצב הרוח**, 14.12.2012, 212.
- ברק, רביד, שני ליטמן, חיים לוינסון, גילי כהן, רויטל חובל, ונעמי דרום, 2013. ”מיהו נפתלי בנט: פרופיל של הירוש של ביבי“, **הארץ**, 18.1.2013.

- גולדברג, גיורא, 1990. המפלגות בישראל: ממפלגות המון למפלגות אלקטורליות, תל אביב: רמות.
- גרודס, יהודה, ורוני בלושטיין-לכנון, 2001. האקולוגיה העירונית של באר שבע בעידן הגלובליזציה, באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי.
- דון-יחיא, אליעזר, 1980. "יציבות ותמורות במפלגת מחנה: המפרד"ל ומהפכת הצעירים", מדינה, **ממשל ויחסים בינלאומיים** 25: 14-52.
- דיסקין, אברהם, 1988. בחירות ובוחרים בישראל, תל אביב: עם עובד.
- טאו, צבי ישראל, 2013. "מודעה", מקור ראשון, 18.10.2013.
- כהן, אשר, 1990. "הולכים ביחד – יחסי דתיים-חילוניים במפלגה מעורבת", בתוך: ישעיהו ליבמן (עורך), לחיות ביחד: יחסי דתיים-חילוניים בחברה הישראלית, ירושלים: כתר, עמ' 116-130.
- , 2003. "הציונות הדתית והמפרד"ל בבחירות 2003: שאיפה למפלגת מחנה נוכח אתגרי הפילוג הדתי, הערתי והפוליטי", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 2003, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 277-310.
- , תשס"ה. "הכיפה הסרוגה ומה שמאחוריה: ריבוי זהויות בציונות הדתית", אקדמות טו: 9-30.
- , 2010. "מפלגות המחנה המתפור: הציונות הדתית ומפלגותיה בבחירות 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 2009, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 101-129.
- לזר, מנחם, 2013. "מאפייני הצבעת הציבור הדתי לאומי במערכות הבחירות לכנסת ה-18 וה-19", אתר Politics Panels, 2.6.2013.
- מוזס, חנוך, 2009. מציונות דתית לדתיות פוסט מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רבין, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.
- סלוביק, גיל, 2012. "ההאוס היהודי: בנט החזיר את הדופק לבר-מינץ?", ynet יהדות, 7.11.2012.
- "סקר: הבית היהודי הופכת למפלגה השלישית בגודלה", וואלה!, 18.12.2012.
- עזרא, חזקי, 2012. "אורבך תומך במועמדות בנט לראשות הבית היהודי", בשבע, 22.5.2012.
- פרידמן, מנחם, 1981. "מטראומת הסחף לתחושת ביטחון ועליונות", מגוון: לשאלות חברה ומדינה (ספטמבר): 9-14.

- קימירלינג, ברוך, 2001. קץ שלטון האחוסלים, תל אביב וירושלים: כתר.
- קרני, יובל, 2012. “הכרזות הממשלה על בנייה הן רק אופיום להמונים”, ידיעות אחרונות, 21.12.2012.
- רוט, ענת, תשע”א. תיאוריות הפונדמנטליזם במבחן המציאות: הזרם התורני בציונות הדתית ומאבקיו בתכנית ההתנתקות והריסת הבתים בעמונה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן.
- רון-מוריה, סופיה, 2012א. “תיאטרון הבובות של חיים רמון”, מקור ראשון, יומן, 21.12.2012.
- , 2012ב. “נתניהו־בנט: מערכה ראשונה בסדרה”, מקור ראשון, יומן, 28.12.2012.
- רייכנר, אלישיב, 2012. “למי קראתם מגוריים?”, כיפה, 27.12.2012.
- שיין, חיים, 2012. “סקרים: הנשק של התקשורת”, ישראל היום, 30.12.2012.
- שלג, יאיר, 2000. הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, ירושלים: כתר.
- שלום, ינון, 2012. “סקר מכון דחף: המפר”ל והאיחוד הלאומי מחוץ לכנסת”, סרוגים, 30.4.2012.
- שרון, רועי, 2013. “בחירות 2013: סוף עונת החרד”לים”, NRG מעריב, 9.2.2013.
- שרלו, יובל, תשס”ז. “האליטות הדתיות הלאומיות החדשות”, בתוך: אליעזר בן־רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ’ 334–354.
- Cohen, Asher, 2007. “The Religious Parties in the 2006 Elections,” *Israel Affairs* 13 (2) (April): 325–345.
- Diskin, Abraham, 1984. “The Jewish Ethnic Vote: An Aggregative Perspective,” in: Dan Caspi, Abraham Diskin, and Emanuel Gutmann (eds.), *The Roots of Begin’s Success*, London and New York: Croom Helm and St. Martin’s Press, pp. 43–58.
- Freedman, A. David, 2001. “Ecological Inference and Ecological Fallacy,” in: Neil J. Smelser and Paul B. Baltes (eds.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Amsterdam and New York: Elsevier, vol. 6, pp. 4027–4030.
- Robinson, William S., 1950. “Ecological Correlations and the Behavior of Individuals,” *American Sociological Review* 15 (3): 351–357.

פער מגדרי בהצבעה – היה או לא היה?

נשים וגברים בבחירות 2013

מיכל שמיר ועינת גדליה-לביא

א. מבוא

המושג "פער מגדרי בהצבעה" מציין הבדל עקיב ומשמעותי בין גברים לנשים בהצבעתם למפלגה, לגוש מפלגות או למועמד מסוים. האם יש פער מגדרי בהצבעה בישראל? בדמוקרטיה המערביות הבת-רעשייתיות, נשים נוטות כיום להצביע לשמאל יותר מגברים, בעוד שבעבר הן נטו דווקא יותר לימין. מחקרי בחירות שנעשו בעבר בישראל לא איתרו הבדלים מגדריים,¹ אולם בבחירות לכנסת ה-18 התגלה פער מגדרי בקרב יהודים בהצבעה לקדימה ובקרב ערבים בהצבעה לבל"ד: נשים יהודיות הצביעו יותר מגברים לקדימה, שבראשה עמדה ציפי לבני; ונשים ערביות הצביעו יותר מגברים לבל"ד, שמיקמה במקום השלישי הראלי אישה מועמדת, חנין זועבי, לראשונה במפלגה ערבית.² לא רק המחקר האקדמי אלא גם מנהלי מערכת הבחירות זיהו תופעה זו. אייל ארד, מנהל מערכת הבחירות של קדימה, אמר לאחר הבחירות של 2009 כי הם לא ציפו להצבעה מגדרית, כיוון שהדבר מעולם לא קרה, וכי הם נגררו למסע תעמולה מגדרי בתגובה לגל שערורר נשים בוחרות בתקשורת המקוונת והמסורתית.³

- * מחקר זה ממומן באמצעות מענק מחקר של הקרן הלאומית למדע (מענק מס' 1438/10 למיכל שמיר) ואנו מודות לקרן על תמיכתה. כמו כן אנחנו מודות לחברות קבוצת המחקר "מגדר ופוליטיקה" במכון ון ליר בירושלים על הדיונים המרתקים והמחכימים ועל הערותיהן המועילות לגרסה מוקדמת של מאמר זה.
- 1 יש לציין כי מחקרים בעבר לא התמקדו בחיפוש הבדלים כאלה. יוצא מן הכלל הוא מחקרה של יעל ישי (Yishai, 1995).
 - 2 לפידוט ראו גדליה, הרצוג ושמיר (2010).
 - 3 אייל ארד בכינוס "2009: קמפיינים אונליין בישראל – דיווחים מהשטח", בית הספר לתקשורת, מכללת אריאל, 8.3.2009.

במאמר זה נתמקד בבחירות 2013 ונבחן אם הפער המגדרי בהצבעה, שנמצא בדמוקרטיה מערביות אחרות, ניכר גם במערכת הבחירות הזו. מקובל לנמק את ההבדלים והמגמות המגדריים הן בהסברים מבניים, המתייחסים לשינויים במבנה המשפחה ובשוק העבודה, והן בהסברים תרבותיים וערכיים, ובכללם דתיות, פוסט-מטריאליזם ופמיניזם. ניתן לציפות למצוא פער מגדרי בישראל הרומה לזה שבמדינות אחרות, כיוון שישראל עברה ועוברת תהליכים דומים בתחומים החברתיים והכלכליים, בעיקר בכל הנוגע לציאה לשוק העבודה של נשים ולתמורות במבנה המשפחה. גם פעילותה של התנועה הפמיניסטית וחלחול המושגים והרעיונות שהיא מקדמת בדבר מעמד האישה מחזקים ציפייה זו. עם זאת, המערכת הפוליטית בישראל נבדלת מרוב הדמוקרטיות, מאחר שהפוליטיקה האלקטורלית שלה כלואה כבר שנים רבות בתוך השסע המוגדר על ידי הסכסוך הישראלי-פלסטיני, המאפיל על כל נושא אחר, כולל נושאי כלכלה וחברה, בשעה שברוב הדמוקרטיות הנושאים הללו הם ליבת הפוליטיקה. נפתח בהצגה קצרה של התאוריה והמחקר בעולם בנושא הפער המגדרי בהצבעה, ושל מגמות הפער המגדרי בישראל לאורך זמן. המאמר יעמיק בעיקר לגבי בחירות 2013, ולגביהן נבדוק אם קיים בישראל פער מגדרי הרומה לזה שבמדינות אחרות, ואם כן – מהם הגורמים העומדים בבסיסו. בסיכום נחזור ונמקם את ישראל במסגרת התאוריה והמחקר הבינלאומי ונעמוד על משמעותו החברתית והפוליטית של פער מגדרי בהצבעה.

ב. פער מגדרי בהצבעה בעולם

המחקר ההשוואתי על הפער המגדרי בהצבעה מתמקד בהבדל בין הצבעת נשים וגברים למפלגות שמאל ולמפלגות ימין. הממצא המרכזי לגבי דמוקרטיה מערביות בתר־תעשייתיות הוא כי בעבר הצביעו נשים באופן שמרני־ימני יותר מגברים ("פער מגדרי מסורתי"), ואילו כיום "הפער המגדרי המודרני" מתבטא בכך שנשים נוטות לכיוון השמאל יותר מגברים. בהשוואה לפערים סוציו-דמוגרפיים אחרים על בסיס גזע, מעמד, דתיות ואתניות, הפער המגדרי בהצבעה בדרך כלל קטן יותר (Dalton, 2013: 173, 182), אך הוא זוכה להתעניינות אקדמית ופוליטית רבה.

כמו תופעות רבות אחרות, גם הפער המגדרי בהצבעה זוהה תחילה בארצות הברית (Manza and Brooks, 1998; Whitaker, 2008), שבה משנות השמונים

של המאה העשרים קיים פער תמידי, ששיעורו משתנה מבחירות לבחירות, בהצבעה של נשים לטובת המפלגה הדמוקרטית יותר מגברים. דפוס דומה נמצא גם באירופה: בשנות החמישים והשישים נטו נשים להצביע ימינה יותר מגברים. בהמשך הפך הדפוס לברור ועקיב פחות מבחינת אפיון נקודתי של מדינות, אך בבחינה לאורך זמן, בשנות התשעים של המאה הקודמת ובשנות האלפיים, נוצר ברוב המדינות פער מגדרי מודרני, שבו כאמור נטות הנשים להצביע לשמאל יותר מהגברים. השינוי הוא עקיב על פני זמן לכיוון של פער מגדרי שמרני פחות. עם זאת השינוי עצמו אינו אחיד ואינו לינארי אלא תנודתי באופיו, וכך גם קצבו משתנה (Inglehart and Norris, 2000; 2003; Giger, 2009). ממצאים דומים לגבי הפער המגדרי התקבלו הן לגבי דפוסי הצבעה למפלגות שמאל וימין והן לגבי הזהרות פוליטית אידאולוגית במונחים של שמאל-ימין.

הפער המגדרי המודרני והשינויים שחלו באופיו מוסברים באמצעות תהליך המודרניזציה החברתית (Inglehart and Norris, 2000; 2003). מגמות ארוכות טווח, בעיקר בשוק העבודה ובמשפחה וכן בערכים חברתיים מרכזיים, שינו את חייהם של גברים ובעיקר של נשים, ובעקבות זאת גם את הממד המגדרי בהתנהגות הפוליטית של ציבור הבוחרים. רמת השכלתן של נשים השיגה את זו של הגברים; נשים נכנסו בהמוניהן לשוק העבודה, אך כניסתן אופיינה בסרגלציה מקצועית אופקית ואנכית, כלומר הן התקבעו במקצועות מסוימים ובמעמד נמוך יותר מזה של הגברים; כמו כן נתקלו באי-שוויון ובאפליה מגדריים. הנשים מרוויחות פחות מהגברים והן עניות יותר. הן עדיין נושאות בעול העיקרי של גידול ילדים, ולפיכך גם נזקקות יותר לשירותי רווחה (Erie and Rein, 1988; Manza and Brooks, 1998; Howell and Day, 2000). המשפחה המודרנית נבדלת ורבגונית יותר מהמשפחה המסורתית, והתפקידים המגדריים משתנים בה. יותר ויותר נשים הן רווקות, גרושות וחד-הוריות, וכך פגיעות יותר מהבחינה הכלכלית, אך גם אוטונומיות יותר בהתנהגותן הפוליטית (Carroll, 1988; Iversen and Rosenbluth, 2006). תהליך החילון, המאפיין את החברות המערביות, הפחית את השפעתה השמרנית של הדת, בייחוד על נשים שהזדהו עם הדת ועם מוסדותיה (De Vaus and McAllister, 1989; Emmenegger and Manow, 2014). ערכים פוסט-מטריאליסטיים התפשטו בד בבד עם רעיונותיה של התנועה הפמיניסטית והשפיעו על סדר היום ועל השיח. התנועה הפמיניסטית ממלאת תפקיד חשוב במיוחד בתהליך המעבר מפער מגדרי מסורתי למודרני, ובכלל זאת בהעלאת

המודעות המגדרית, ביצירת זהות והזדהות פמיניסטיות וכן בהעלאת דרישות ונושאים חדשים על סדר היום בתחום מעמד האישה (Fulenwider, 1980; Klein, 1984; Conover, 1988; Hayes, 1997).

על פי התאוריה ההתפתחותית שהציגו אינגלהרט ונוריס, תהליכים אלה אמורים להניב הבדלים שיטתיים בין חברות ברמות התפתחות כלכלית ופוליטית שונה; בתוך החברות הם אמורים ליצור שונות בין-דורית ושונות בין-אישית על בסיס הגורמים המבניים והערכיים שסקרנו. מחקרים רבים תומכים בדפוסים הללו וכן בכיוון התפתחותו של הפער המגדרי, אך אין אחידות דעים לגבי הגורמים הסיבתיים העומדים מאחוריהם, לגבי אופי הקשר הסיבתי ולגבי סוגיית היחס בין גורמים מבניים לגורמים תרבותיים. עם זאת אינגלהרט ונוריס מביאים בספרם נתונים המראים שפערים מגדריים מודרניים בהזדהות על רצף שמאל-ימין נמצאו בשנות התשעים של המאה הקודמת לא רק בחברות בתר-תעשייתיות, אלא גם בחברות תעשייתיות וחקלאיות (Inglehart and Norris, 2003: 97–98, לוח 4.5). בניתוח זה נמצא גם שהמשתנים המבניים תקפים יותר לחברות חקלאיות מאשר לחברות פוסט-מטריאליסטיות. גם ג'גר במחקרה המתייחס למדינות אירופה בשנות השבעים, השמונים והאלפיים מוצאת שההסברים המבניים, דוגמת השתתפות בשוק העבודה, פועלים בשני העשורים הראשונים, עת הפער המגדרי הוא עדיין מסורתי, אך לא בשנות האלפיים, בשעה שהפער הופך למודרני והנשים נוטות להצביע לשמאל (Giger, 2009: 482, לוח 2). ייתכן, אם כן, כי גורמים מבניים, כמו השתתפות בשוק העבודה, משמעותיים יותר בשלבים הראשונים של תהליך המעבר מהפער המגדרי המסורתי לפער המודרני, אך כאשר הפער המגדרי המודרני מתבסס, הגורמים הללו אינם עומדים עוד ביסוד ההבדלים, והפער הוא מעבר להם.

הפער המגדרי המודרני בהצבעה נובע, על פי התאוריה ההתפתחותית, משני מקורות: ראשית, השינוי בתנאים הכלכליים והחברתיים, בעיקר של נשים, ובאינטרסים הנלווים להם; ואכן מחקרים שנעשו במסגרת גישת הכלכלה הפוליטית משתלבים היטב בגישת המודרניזציה החברתית (למשל Edlund and Pande, 2002; Iversen and Rosenbluth, 2006; Finseraas, Jakobsson and Kotsadam, 2012); ושנית, שינוי תרבותי וערכי, שבמרכזו התנועה הפמיניסטית, על המודעות המגדרית ועל הזדהות הפמיניסטית שטיפחה. כך נכרכות יחדיו "הפוליטיקה של רעיונות", כלומר הייצוג וההצבעה על פי נושאים ואינטרסים,

ו"הפוליטיקה של הנוכחות", במונח הסמלי והממשי של ייצוג קבוצתי-נשי.⁴ במילים אחרות, הפער בין גברים לנשים בהצבעה יכול לנבוע מפערים בהעדפות מדיניות בתחום הכלכלי-חברתי ובתחום מעמד האישה, מהחשיבות שמייחסים שני המינים לנושאים השונים וכן מהעדפות לייצוג קבוצתי מגדרי. לכן יש לכרוך יחדיו את המחקר העוסק בסוגיית הפער המגדרי בהצבעה ואת המחקר העוסק בהצבעת נשים לנשים מועמדות, שהם בדרך כלל נפרדים. מחקרים מהסוג השני מאששים שנשים נוטות להצביע למועמדות נשים, כאשר ישנן כאלה, יותר מגברים, אך תמיכה כזו רחוקה מלהיות אוטומטית והיא מותנית בגורמים רבים, ובייחוד בהתאמה בין היבט הרעיונות לבין היבט הנוכחות (למשל; Dolan, 2008; Huddy and Cassesse, 2011).

הפער המגדרי המודרני בהצבעה הוא, אם כן, תופעה כללית אך לא אחידה, והתהליך – גם על פי התאוריה ההתפתחותית של אינגלהרט ונוריס – איננו בהכרח חד-כיווני, לינארי, קבוע ודטרמיניסטי. קצבו משתנה בין מדינות, והוא מותנה בגורמים שונים, דוגמת: השפעים החברתיים, הנושאים שעל סדר היום, דפוסי התחרות המפלגתית, הערכים התרבותיים ועוצמת התנועה הפמיניסטית.

ג. הפער המגדרי בישראל לאורך זמן

קודם שנתמקד בבחירות 2013, נבחן את הפער המגדרי מבחירות 1969, עת החלו סקרי הבחירות בישראל.⁵ האם ניתן לזהות בישראל תהליך של מעבר

4 המונחים לקוחים מתוך Phillips, 1995, והם מקבילים לממדים של ייצוג דסקריפטיבי (נוכחות) וסובסטנטיבי-מהותי של רעיונות והעדפות מדיניות (Pitkin, 1967).

5 הסקרים לקוחים ממחקר הבחירות הישראלי – INES. עיבוד הנתונים מתייחס לנשאלים יהודים, אלא אם כן צוין אחרת. סקרי הבחירות עד שנת 1992 התבססו על מדגם יהודי בלבד, ורק מבחירות 1996 ואילך מייצגים המדגמים את כלל אוכלוסיית הבוחרים בישראל. לפיכך השוואה ארוכת טווח אפשרית רק לגבי האוכלוסייה היהודית. נוסף על כך מקובל לנתח כל מגזר בנפרד, שכן המפלגות שלהן מצביעים, שיקולי ההצבעה ואף מסעות התעמולה נבדלים ממגזר למגזר. בלוח 1 נתוני ההצבעה מתבססים על כוונות ההצבעה המדווחות בסקרים שבוצעו טרום-הבחירות, מאחר שברוב השנים זה הנתון היחיד הקיים. רק בחלק מהשנים נערך מחקר פאנל שבו חזרנו לנשאלים לאחר הבחירות כדי לשאול בדעיכה למי הצביעו. יתר הניתוחים של הצבעה בפרק מבוססים על דיווחי הצבעה לאחר הבחירות.

מפער מגדרי מסורתי לפער מגדרי מודרני, כמו זה שהתרחש בדמוקרטיה בתר-תעשייתיות אחרות?

לוח 1 מציג את הפער המגדרי בהצבעה ובהזדהות פוליטית במונחי שמאל-ימין⁶ בעזרת המתאמים בין מגדר וכל אחד ממשתנים אלה. ערך חיובי מייצג פער מגדרי מודרני, וערך שלילי מייצג פער מגדרי מסורתי. מרבית המקדמים בלוח אינם מובהקים סטטיסטית, כלומר אין הבדלים מובהקים בהצבעה בין גברים לנשים ברוב הבחירות. למרות זאת ניתן לזהות דפוס על פי מדר ההזדהות הפוליטית: עד (וכולל) בחירות 1992, שישה מתוך שבעת המקדמים הם שליליים (רק אחד מובהק) ומעידים על פער מגדרי מסורתי; מ-1996 ואילך המקדמים כולם מלבד אחד חיוביים (אך רק שניים מובהקים), כלומר מציינים פער מגדרי מודרני. בטור ההצבעה אין שום מקדם מובהק סטטיסטית; בתקופה שעד (וכולל) בחירות 1992 אין דפוס כלשהו: שלושה מהמקדמים הם שליליים וארבעה חיוביים. מבחירות 1996 כל המקדמים חיוביים, הגם שאינם מובהקים, כלומר יש עדות לפער מגדרי מודרני, זעיר ולא מובהק, בכל מערכות הבחירות.

אנו רואים אפוא כי אף על פי שהפער המגדרי בהצבעה ובהזדהות פוליטית קטן מאוד וברוב המקרים אינו מובהק, ניתן לזהות דפוס של שינוי לכיוון פער מגדרי מודרני מאז אמצע שנות התשעים, בייחוד על פי מדר ההזדהות הפוליטית. שינוי זה מקביל בזמן לממוצע השינוי במדינות אירופה (Inglehart and Norris, 2000: 450, תרשים 3). כאשר בוחנים את השינויים לאורך זמן במדינות השונות, בישראל התרחש השינוי בד בכד עם מדינות דוגמת איטליה, בלגיה ויוון, ולאחר מדינות דוגמת גרמניה, דנמרק, הולנד וצרפת (Giger, 2009: 479–480, תרשימים 2–4). בהקשר הישראלי, במהלך שנות התשעים, בייחוד לאחר בחירות 1992, החלו לחלחל ביתר שאת הרעיונות הפמיניסטיים לצמתים מרכזיים בזירה הציבורית והפוליטית. הם זכו לכולטות רבה יותר וקיבלו ביטוי בחקיקה פמיניסטית גוברת ובהקמת גופים כמו הוועדה לקידום מעמד האישה כנסת והרשות לקידום מעמד האישה במשרד ראש הממשלה (רימלט, 2010).

6 מחקרים בנושא של הפער המגדרי משתמשים בהצבעה ובהזדהות פוליטית במונחי שמאל-ימין באופן תחליפי. גוש הימין בניתוחים המופיעים במאמר כולל מפלגות ימין ומפלגות דתיות.

לוח 1: מתאמים בין מגדר לבין הצבעה והזדהות על רצף שמאל-ימין, 1969–2013

בחירות	הצבעה	הזדהות פוליטית
1969	0.06	-0.02
1973	0.01	-0.09***
1977	-0.05	-0.04
1981	0.10	0.04
1984	0.01	-0.09
1988	-0.04	-0.02
1992	-0.08	-0.02
1996	0.09	0.19***
1999	0.05	0.30***
2001	0.00	-0.05
2003	0.03	0.07
2006	0.01	0.05
2009	0.04	0.13
2013	0.04	0.08

*** $p < 0.05$

מקור: סקרי INES, נשאלים יהודים.

ערך חיובי מציין פער מגדרי מודרני, ערך שלילי – פער מגדרי מסורתי.

מגדר: גבר (0), אישה (1).

הצבעה נמדדה בסולם של 1–3: 1 מייצג מפלגות ימין (כולל דתיים); 2 מפלגות מרכז; 3 מפלגות שמאל.

מפלגות ימין: גח"ל, המרכז החופשי, ליכוד, התחיה, צומת, גשר (1996), כ"ך, מולדת, האיחוד הלאומי, ישראל ביתנו, ישראל בעלייה (2003), חזית לאומית יהודית, חרות, הליכוד-ישראל ביתנו, עוצמה לישראל, עם שלם, כוח להשפיע.

דתיים: פאג"י, מפד"ל, אגודת ישראל, חזית דתית תורנית (פאג"י – אגו"י), תמ"י, ש"ס, מורשה, מימ"ד, דגל התורה, יהדות התורה, הבית היהודי

מרכז: ל"פ, רשימה עדתית, ל"ע, רשימה ממלכתית (ע"מ), ד"ש, תל"ם, שינוי, תנועת מרכז שינוי, יחד, אומ"ץ, הדרך השלישית, ישראל בעלייה (1996–1999), מפלגת המרכז, קדימה, ח"ץ, הגימלאים, גיל, תפנית, ישראל חזקה, התנועה, יש עתיד.

שמאל: מרי – העולם הזה, מפ"ם, מערך, העבודה, רק"ח, חד"ש, מק"י, מוקד, ר"צ, מרצ, דמוקרטים ישראלים (פנתרים), של"י, לובה אליאב, הרשימה המתקדמת לשלום, ישראל אחת, גשר (1999), עם אחד, הירוקים, עלה ירוק, התנועה הירוקה – מימד, ארץ חדשה.

הזדהות פוליטית נמדדה בסולם של 1–5: 1 ימין; 5 שמאל.

מתאם בין מגדר והצבעה ב־2001 – מספר חיובי קרוב מאוד לאפס.

משתני ההצבעה, ועוד יותר מכך משתני ההזדהות הפוליטית, כוללים עמדות בתחומי מדיניות עיקריים. לוח 2 מציג את המתאמים בין מגדר לבין עמדות המייצגות את שלושת השסעים הפוליטיים העיקריים בישראל: הכלכלי-חברתי; המדיני-ביטחוני; ודת-מדינה. שני השסעים האחרונים מבטאים את שני ממדיה של הזהות הקיבוצית הישראלית: השסע המדיני-ביטחוני מייצג את הממד החיצוני של הזהות הקיבוצית, העוסק בגבולות הקולקטיב והמדינה, וכולל את סוגיית השטחים והמדינה הפלסטינית, וכן את יחסיה של ישראל עם הפלסטינים, עם הערבים ועם מדינות העולם. השסע בענייני דת-מדינה מייצג את הממד הפנימי של הזהות הקיבוצית, ומתמקד באופייה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית (Shamir and Arian, 1999). הנשים ממוקמות שמאלה יותר מגברים בהתייחס לשסע הכלכלי-חברתי, וימינה מהם בשני השסעים האחרים. גם כאן, כמו בלוח 1, חלק גדול מהמקדמים איננו מובהק, אך הדפוס הכללי העולה מהם ברור. הפערים המגדריים העקיבים והגדולים ביותר הם בתחום הכלכלי-חברתי: נשים נוטות יותר לשמאל בהיבט של מדיניות רווחה לעומת גברים בכל השנים, בדומה לרוב המדינות בעולם (Inglehart and Norris, 2003: 81–83). מרבית המקדמים גם מובהקים סטטיסטית, והפער התרחב מאז 2006. בשני ממדי הזהות הקיבוצית – הממד המדיני-ביטחוני ודת-מדינה – הדפוס עקיב פחות, אך גם הוא ברור: הנשים ימניות ונוטות יותר לכיוון הנצי והיהודי ברוב מערכות הבחירות. גם כאן, בייחוד בתחום המדיני-ביטחוני, התרחבו הפערים בין גברים לנשים בשנות האלפיים. ראוי לציין כי בנושאים הנוגעים לקונפליקט בינלאומי – שימוש מדינתי באלמות ומצבי מלחמה ושלום – מקובלת התפיסה כי נשים שוחרות שלום יותר מגברים. במרבית המדינות המערביות יש תמיכה אמפירית לדפוס זה, אך בהתבוננות נרחבת יותר הממצאים האמפיריים מעורבים (Conover and Sapiro, 1993; Wilcox, Hewitt, and Allsop, 1996; Tessler, Nachtwey, and Grant, 1999).

לוח 2: מתאמים בין מגדר לבין עמדות בשלושת תחומי המדיניות העיקריים,
1969–2013

בחירות	עמדה כלכלית-חברתית	עמדה מדינית-ביטחונית	עמדה בנושא דת-מדינה
1969	0.04	0.10***	-0.17***
1973	0.17***	-0.08***	–
1977	0.11	-0.18***	0.00
1981	0.04	-0.06	0.05
1984	0.14***	0.05	–
1988	0.17***	-0.00	-0.17***
1992	0.17***	0.04	-0.03
1996	0.19***	0.06	0.03
1999	0.08	-0.06	-0.01
2001	0.16***	-0.05	-0.19***
2003	0.13	-0.09	-0.26***
2006	0.30***	-0.15***	-0.15***
2009	0.24***	-0.19***	-0.06
2013	0.33***	-0.19***	-0.05

*** $p < 0.05$

מקור: סקרי INES, נשאלים יהודים.

מגדר: גבר (0), אישה (1).

ערך חיובי מציין פער מגדרי מודרני, ערך שלילי – פער מגדרי מסורתי.

עמדה כלכלית-חברתית: נמדדה על סולם (1–4) באמצעות שאלה לגבי תמיכה בגישה סוציאליסטית מול קפיטליסטית. מקדם חיובי משמעו שנשים תומכות יותר במדיניות רווחה.

עמדה מדינית-ביטחונית נמדדה באמצעות שאלות לגבי נכונות להחזיר שטחים או תמיכה במדינה פלסטינית (כולן נמדדו בסולם 1–4). מקדם חיובי משמעו שנשים יוניות יותר בעמדתן מגברים.

עמדה בנושא דת-מדינה נמדדה באמצעות שאלה בת 4 קטגוריות בדבר תפקיד הממשלה לדאוג לכך שהחיים הציבוריים יתנהלו על פי המסורת היהודית. מקדם חיובי משמעו כי נשים מתנגדות יותר להתנהלות המדינה תחת עקרונות ההלכה היהודית.

מתאם בין מגדר ועמדה בתחום המדיני ביטחוני ב־1988, מספר שלילי קרוב מאוד לאפס.

מתאם בין מגדר ועמדה בנושא דת-מדינה ב־1977 מספר חיובי קרוב מאוד לאפס.

הפערים המגדריים בנושאי המחלוקת העיקריים גדולים ועקיבים יותר מאשר בהזדהות פוליטית ובהצבעה, אך פועלים בכיוונים מנוגדים. בתחום הכלכלי-חברתי נשים נוטות לשמאל יותר מגברים, בדומה לחברות אחרות. פער מגדרי זה הוא הרחב ביותר, והוא אף בולט כיום יותר מאשר בעבר. בו בזמן, הנשים בישראל ממוקמות ימינה יותר מגברים בשני הממדים האחרים, וגם כאן התרחבו הפערים המגדריים על פני זמן. אולם השסע העיקרי בפוליטיקה הישראלית הוא השסע המתמזה בסכסוך הישראלי-פלסטיני, והוא כאמור לא רק נושא של מדיניות חוץ אלא מבטא את הדילמות הבסיסיות של הזהות הקיבוצית בישראל. בהחלט ייתכן כי הפערים המגדריים הקטנים בהצבעה ובהזדהות פוליטית נובעים ממגמות מנוגדות אלה של עמדות נשים וגברים בסוגיות המרכזיות שעל סדר היום הישראלי, מגמות המקוזות זו את זו במידה זו או אחרת. עם זאת זיהינו גם סימנים למגמה של שינוי בכיוון של הפער המגדרי המודרני בהצבעה, בדומה למדינות בתר-תעשייתיות אחרות, וגם תנודתיות בפערים. יש מקום, אם כן, לבדוק אם ההסברים של התאוריה ההתפתחותית תקפים גם בישראל כדי להסביר את ההבחנה בהצבעה בין גברים ונשים, וכן את השפעת העמדות השונות על הצבעה ואם השפעה זו זהה בקרב גברים ונשים.

ד. פערים מגדריים בבחירות 2013

נעבור כעת לבחון לעומק את הבחירות האחרונות לכנסת ה-19. בבחירות 2013 ניכר פער מגדרי מודרני בהצבעה למפלגות ימין לעומת מפלגות שמאל-מרכז,⁷ וההבדל הוא משמעותי ומובהק: גברים תומכים יותר במפלגות הימין בפער של 9 נקודות אחוז. ההבדלים בהצבעה למפלגות השונות אינם מובהקים, אך רובם מצביעים על פער מגדרי מודרני. בבחירות 2009 היה הרפוס דומה, אך ההבדל המובהק היחיד היה בהצבעה לקדימה, שבראשה עמדה אז מועמדת אישה, ציפי לבני, ובעבורה הצביעו נשים יותר מגברים. שאלות בסקרים שביקשו מהנחקרים להגדיר עצמם כמונחי שמאל-ימין הצביעו בדרך כלל על פער מגדרי מודרני, אך ההבדלים לא היו מובהקים.

7 מפלגות ימין: הליכוד-ישראל ביתנו, הבית היהודי, יהדות התורה, ש"ס, עוצמה לישראל, עם שלם, כוח להשפיע; מפלגות שמאל ומרכז: העבודה, התנועה, יש עתיד, מרצ, קדימה, הירוקים, עלה ירוק, חד"ש, ארץ חדשה.

לוח 3: פער מגדרי בנושאי חוץ וביטחון

מסכימים (באחוזים)	נשים	גברים	פער מגדרי
הבעיה החשובה שעל הממשלה לטפל בה: ביטחון	22%	19%	-3
ביטחון וטרור ישפיעו במידה רבה על ההצבעה שלך	53%	51%	-2
להגדיל את תקציב הצבא והביטחון	51%	38%	-13*
מודאגת/ת מלהיפגע בטרור	63%	46%	-17*
מסכים/ה למדינה פלסטינית	48%	57%	-9**
מסכים/ה לפינוי חלק / כל היישובים ביו"ש בהסדר קבע	53%	65%	-12***
מוכנה/ה להחזיר שכונות ערביות בירושלים	32%	38%	-6**
לא תומך/ת בתקיפה צבאית של מתקני הגרעין האיראניים, אם יכשלו המאמצים הדיפלומטיים	43%	38%	+5***
דגש על שיחות שלום (מול להגביר עוצמה צבאית)	49%	43%	+6****
הערך החשוב ביותר: שלום (על פני מדינה עם רוב יהודי, ארץ ישראל השלמה, דמוקרטיה)	39%	27%	+12*

הנתונים מתייחסים לנשאלים יהודים, בסקר INES 2013 טרום הבחירות.

פער מגדרי: ערך חיובי מצוין פער מגדרי מודרני, ערך שלילי – פער מגדרי מסורתי.

N=1,457 בשאלת הבעיה החשובה, בשאלת המדינה הפלסטינית ובשאלה על הגדלת תקציב הצבא והביטחון; N=737 בשאלות על פינוי יישובים ביו"ש, החזרת שכונות ערביות בירושלים, תקיפה צבאית של מתקני הגרעין האיראניים, והערך החשוב ביותר; N=804 בשאלות של שיחות שלום מול עוצמה צבאית ובדאגה באשר לפגיעה מטרור.

ההבדלים מובהקים: * p≤.001; ** p≤.01; *** p≤.05; **** p≤.10

לוחות 3 ו-4 מפרטים את הפערים המגדריים בשאלות בתחום המדיני-ביטחוני ובתחום הכלכלי-חברתי. נשים נוטות לשמאל יותר מגברים בתחום הכלכלי-חברתי וימינה מהם בתחום המדיני-ביטחוני, ואילו בנושא הדת ומדינה אין הבדל מובהק בין גברים לנשים (ראו לוח 2: שורה אחרונה). כאשר צוללים לעומק הנתונים, מתגלה דפוס מורכב יותר. לוח 3 מלמד כי אין פער מגדרי ממשי בחשיבות המיוחסת לסוגיות הביטחון, לא במידת אזכורן כבעיה החשובה שעל הממשלה לטפל בה וגם לא בדיווח הנשאלים על מידת השפעתם של ביטחון וטרור על אופן הצבעתם. אולם הנשים תומכות בהגדלת תקציב הצבא והביטחון

יותר מגברים, והן חוששות יותר מלהיפגע מטרוור. נשים גם נציות יותר מגברים בנושאי המחלוקת מול הפלסטינים הניצבים במרכז סדר היום בתחום המדיני-ביטחוני: הן מסכימות פחות למדינה פלסטינית, לפינוי יישובים ולוויתור על שכונות ערביות בירושלים. עם זאת הן תומכות פחות מגברים בתקיפה צבאית באיראן ומעדיפות יותר מגברים לנהל משא ומתן כאמצעי למניעת מלחמה בין ישראל לערבים על פני הגברת העוצמה הצבאית; הן גם מדרגות הרבה יותר גבוהה מגברים את ערך השלום על פני ערכים אחרים. התמונה, אם כן, אינה חד-ממדית ומתבקש ניתוח מעמיק יותר, שלא נוכל להיכנס אליו במסגרת מאמר זה. בהמשך המאמר נשתמש בשאלת התמיכה במדינה פלסטינית כמדד לעמדות חוץ וביטחון, בהיות נושא זה במוקד התחום המדיני-ביטחוני.

לוח 4 מציג אף הוא תמונת מצב עשירה יותר לגבי פערים מגדריים בתחום הכלכלי-חברתי. גם כאן אין פער מגדרי בחשיבות המיוחסת לנושאי כלכלה וחברה, לא במידת אזכורם כבעיה החשובה שעל הממשלה לטפל בה – כמחצית מהנשאלים, גברים כנשים, הגדירו תחום זה כסוגיה החשובה ביותר – וגם לא בדיווח שלהם על מידת ההשפעה של הנושאים הללו על הצבעתם. אולם נשים תומכות במדינת רווחה יותר מגברים על פי מרבית השאלות, ועם זאת הן נכונות פחות מהם לשלם יותר מסים כדי להתמודד עם הבעיות שהמדינה ניצבת בפניהן. השלכות ההבדלים הללו בעמדות של גברים ונשים כאמור סותרות: עמדות הנשים בתחום המדיני-ביטחוני אמורות להביאן להצביע יותר לימין לעומת גברים, ואילו עמדותיהן בנושאי כלכלה וחברה אמורות לחזק את נטייתן דווקא לשמאל. על פי הדיווח העצמי אין הבדלים משמעותיים בין נשים לגברים בחשיבות המיוחסת לכל אחד מהתחומים, וסוגיות ביטחון משפיעות יותר מנושאי כלכלה וחברה על ההצבעה (לוח 3: שורה 2; לוח 4: שורות 2-3). נבחן זאת בהמשך, עם בחינת הכיוון ועוצמת ההשפעה של העמדות על ההצבעה. בניתוחים רבי-משתניים.

לוח 4: פער מגדרי בנושאי כלכלה וחברה

מסכימים (באחוזים)	נשים	גברים	פער מגדרי
הבעיה החשובה שעל הממשלה לטפל בה: כלכלית-חברתית	50%	50%	0
נושא הכלכלה ישפיע במידה רבה על ההצבעה שלך	22%	24%	-2
מדיניות חברתית תשפיע במידה רבה על ההצבעה שלך	22%	20%	+2
על הממשלה לדאוג לכך שלכל אדם יהיו עבודה ורמת חיים סבירה	68%	63%	+5
תומך/כת יותר בגישה סוציאליסטית מאשר בגישה קפיטליסטית	63%	54%	+9*
אנשים עם הכנסה גבוהה צריכים לשלם יותר מסים ממה שהם משלמים כיום	69%	70%	-1***
מוכנה/ג לשלם יותר מסים כדי לטפל בבעיות על המדינה להוציא יותר על: חינוך	21%	40%	-19*
בריאות	91%	83%	+8**
קיציבאות אבטלה	36%	28%	+8****
קיציבאות זקנה	87%	85%	+2
קיציבאות ילדים	54%	45%	+9*
יצירת מקומות תעסוקה	91%	89%	+2
פתרונות דיור	88%	89%	-1

הנתונים מתייחסים לנשאלים יהודים, בסקר INES 2013 טרום הבחירות.

פער מגדרי: ערך חיובי מציינ פער מגדרי מודרני, ערך שלילי – פער מגדרי מסורתי.

N=1,457 בשאלת הבעיה החשובה ובשאלה לגבי תמיכה בגישה סוציאליסטית/קפיטליסטית; N=720 בשאלות של נושא הכלכלה והמדיניות החברתית ישפיעו על ההצבעה; N=804 בשאלות על עבודה ורמת חיים סבירה ותשלום מס גבוה יותר עבור אנשים עם הכנסה גבוהה יותר; N=737 בשאלה של מוכנות לשלם מיסים כדי לטפל בבעיות וכן בשאלות על הוצאות המדינה.

הבדלים מובהקים: * p<.001; ** p<.01; *** p<.05; **** p<.10.

ה. כיצד ניתן להסביר את הפער המגדרי בהצבעה?

האם הפער המגדרי בהצבעה עומד גם במבחן רבי-משותף, כלומר האם הוא קיים גם כאשר מובאים בחשבון המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים ועמדותיהם של המצביעים והמצביעות, ואם כן – ממה הוא נובע? לוח 5 מאפשר להתחיל לענות על השאלות הללו. הלוח מציג תוצאות של ניתוח רגרסיה לוגיסטית לניבוי הצבעה למפלגות השמאל-מרכז לעומת מפלגות הימין על פי המודל הסטנדרטי, הכולל משתני רקע ועמדות מדיניות שנמצאו רלוונטיים להסבר הצבעה בישראל (Shamir and Arian, 1999). תוצאות מודל זה מוצגות בטור הראשון, ובטור השני מובא מודל הכולל גם הערכות תפקוד של מועמדים מובילים משני הגושים – בנימין נתניהו, ציפי לבני ושלי יחימוביץ' – בתחומי הכלכלה, החברה והחוקן והביטחון. לענייננו, הממצא העיקרי בלוח הוא מקדם המגדר שנשאר מובהק בשני המודלים. משמעות הדבר היא שגם בהתחשב בכל הגורמים הירועים כמשפיעים על הצבעה בישראל, ההבדל בהצבעה בין נשים לגברים נותר בעינו. במילים אחרות, הפער המגדרי בהצבעה מתקיים מעבר לכל הגורמים הסטנדרטיים המובאים דפוסי הצבעה ויש לאתר את מקורו.⁸

ניתוח זה מניח השפעה דומה של המשתנים הנכללים במודל על גברים ועל נשים, כלומר שאין אינטראקציה ביניהם לבין מגדר. כדי לבדוק אם ההבדל בין גברים לנשים נובע מהחשיבות שהם מייחסים לנושאים השונים בכואם להצביע, שילבנו בניתוח גורמי אינטראקציה בין משתני העמדות והמגדר.⁹

8 כאשר בוחנים הבדלים מגדריים בהצבעה למפלגות השונות בנפרד, נמצא כי בהשוואות זוגיות בין מפלגות שמאל ומרכז למפלגות ימין, הנשים מצביעות יותר למפלגות שמאל ומרכז מגברים, אך הבדלים אלה מובהקים רק בהשוואות מול הליכוד-ישראל ביתנו, שהיא המפלגה ה"גברית" ביותר, וגברים מצביעים לה יותר גם בהשוואה לבית היהודי ולמפלגות החרדיות (אם כי הבדלים אלה אינם מובהקים סטטיסטית). ניתוח זה, שאינו מוצג כאן, מתבסס על מקדמי המגדר המתקבלים מרגרסיות לוגיסטיות מולטינומיות של המודל הסטנדרטי של הצבעה (לוח 5: מודל I), ואילו המשתנה התלוי הוא הצבעה עבור מרצ, העבודה, התנועה, יש עתיד, הליכוד-ישראל ביתנו, הבית היהודי והמפלגות החרדיות. בדקנו הנחה זו לגבי כל אחד משלושת המשתנים בנפרד ולגבי שלושתם יחד. 9

לוח 5: רגרסיה לוגיסטית לניבוי הצבעה לשמאל-מרכז מול ימין, בחירות 2013¹

II	I	
b (s.e.)	b (s.e.)	
.58 (.25)***	.63 (.19)*	מגדר (אישה)
-.02(.01)	-.01(.01)	גיל
-.66(.32)***	-.48(.26)	צפיפות דיור
-.01(.05)	.05(.03)	השכלה (בשנים)
-.36(.19)^	-.44(.15)**	דתיות
.08(.28)	-.44(.22)***	מזרחי
.35(.38)	-.50(.29)	עולה מברית המועצות לשעבר
.63(.14)*	.97(.11)*	תמיכה במדינה פלסטינית
.09(.13)	.39(.11)*	תמיכה בסוציאליזם מול קפיטליזם
.54(.13)*	.60(.11)*	התנגדות לכך שהממשלה תדאג שהחיים הציבוריים במדינה יתנהלו ע"פ המסורת הדתית
.66(.15)*		הערכת תפקוד בתחום הכלכלה ²
.85(.17)*		הערכת תפקוד בתחום החברתי ²
.90(.16)*		הערכת תפקוד בתחום החוץ והבטחון ²
-6.18(1.19)*	-4.07(.90)*	קבוע
-230.45	-351.28	LL
.68	.49	Nagelkerke R ²
681	755	N

1 המשתנה התלוי הוא הצבעה בסקר INES 2013 שלאחר הבחירות עבור מפלגות שמאל ומרכז (1) מול מפלגות ימין (0).

2 "מי יטפל טוב יותר בבעיות הכלכליות / החברתיות / החוץ והביטחון של המדינה" – ערך גבוה מצוין העדפה של שלי יחימוביץ' או של ציפי לבני על פני בנימין נתניהו.

המפלגות מוגדרות בהערה 7; הנתונים מתייחסים לבוחרים יהודים; מגדר: גבר (0), אישה (1). מקדם חיובי משמעו כי נשים מצביעות יותר לשמאל-מרכז.

רמת מובהקות: * p<.001; ** p<.01; *** p<.05; ^ p=.06

מצאנו כי אכן קיימת אינטראקציה בין מגדר לבין עמדה בנושא דת-מדינה (מובהקת ברמה של $p=.06$), המעידה על כך שעמדת הבוחר בנושא זה משפיעה יותר על ההצבעה של גברים מאשר נשים; אולם מקדם המגדר נותר מובהק, כלומר ההבדל בין נשים וגברים נותר בעינו גם לאחר שקלול החשיבות היחסית השונה של נושא זה בהצבעתם. אינטראקציות דומות לגבי נושאי חוץ וביטחון וכלכלה-חברה לא היו מובהקות. עם זאת ניכרת מולטיקולינריות גבוהה בין משתני האינטראקציה ומגדר, ולכן אמדנו באסטרטגיה חלופית את המודל בנפרד על נשים וגברים. התוצאות הראו כי נציות היא הגורם המשפיע ביותר על הצבעה הן בקרב נשים והן בקרב גברים, וכי עוצמת ההשפעה דומה:¹⁰ הפער בהסתברות ההצבעה לשמאל-מרכז מול הימין בין מצביעים ומצביעות נצים ביותר לבין יונים ביותר הוא 0.62.¹¹ הנושא החברתי-כלכלי משפיע יותר על נשים מאשר על גברים: בקרב נשים הפער בין הקטגוריות הקיצוניות הוא 0.35, ואילו בקרב גברים 0.24, אולם ההבדל אינו מובהק.¹² לעומת זאת נושא המחלוקת בדבר יחסי דת-מדינה משפיע כאמור יותר על גברים: בקרב נשים הפער בין הקטגוריות הקיצוניות הוא 0.30, ואילו בקרב גברים 0.52.¹³

10 ההשפעה נבדקה על פי הפער בהסתברות ההצבעה בין קטגוריות הקיצון של כל משתנה, כאשר יתר המשתנים במשוואה הם בממוצע, ובמשתני הדמה – ילידי ישראל ואשכנזים.

11 מעניין לציין שנשים מצביעות למפלגת שמאל-מרכז באופן מובהק יותר מגברים בשתי קטגוריות האמצע מתוך ארבע הקטגוריות של משתנה זה, אולם ההבדלים אינם מובהקים בקטגוריות הקצה, כלומר לא בקרב הבוחרים הנחרצים בנושא המדיני-ביטחוני.

12 עם זאת ההבדלים קרובים למובהקות מקובלת בקרב התומכים יותר במדינת רווחה: בקרב נשים התומכות "בהחלט" (קטגוריה 4) אומדן ההסתברות להצביע לגוש השמאל-מרכז הוא 0.73 לעומת 0.56 בקרב גברים; בקטגוריה 3 האומדנים המקבילים הם 0.62 ו-0.47.

13 ההבדלים בין נשים לגברים גדולים מ-0.20 ומובהקים בקטגוריות התומכים בכך שהמשלה תדאג שהחיים הציבוריים במדינה יתנהלו בהתאם למסורת הדתית. בקרב המתנגדים בנחרצות לכך אין הבדל מגדרי (פער של 0.04 בלבד בהסתברות ההצבעה לשמאל-מרכז). כמו כן יש לציין שדתיים משפיעה במובהק על הצבעה בקרב נשים בכיוון השמרני, ואילו בקרב גברים, השפעתה מובהקת רק ברמה של $p=.10$. במילים אחרות ההשפעה של השמירה על המסורת הדתית על ההצבעה מתועלת כנראה בקרב הגברים יותר באמצעות עמדות מדיניות מאשר בקרב נשים.

יש, אם כן, פער מגדרי בהצבעה למפלגות שמאל ומרכז מול ימין – כמו במדינות בתר-תעשייתיות אחרות – גם אחרי שמביאים בחשבון את כל הגורמים הידועים כמשפיעים על הצבעה, כולל עמדות מדיניות, ואפילו הערכת תפקודם של המועמדים ושל המועמדות. האם התאוריה ההתפתחותית של הפער המגדרי יכולה להסביר אותו?

כדי לבחון שאלה זו נקטנו גישה מחקרית, הדומה בהגיגה למחקרים אחרים שבחנו שאלה זו (למשל: Studlar, McAllister, and Hayes, 1998; Howell and Day, 2000; Inglehart and Norris, 2000; 2003; Giger, 2009). השתמשנו בגישת הרגרסיה ההיררכית בשלבים כאשר השלבים מוגדרים תאורטית (לוח 6). נפתח בבחינת השפעתו של המגדר על ההצבעה, כגורם בלבדי (מודל I). לאחר מכן נוסיף את המשתנים הסוציו-דמוגרפיים הרלוונטיים להסבר ההצבעה (מודלים II, III). תקפות התאוריה ההתפתחותית להסבר הפער המגדרי תבחן מעבר לגורמים מבניים סוציו-דמוגרפיים המקובלים בהסבר ההצבעה, ולכן המודל הכולל את המשתנים הסוציו-דמוגרפיים משמש לנו מודל בסיס, ולא המודל הראשון הכולל רק מגדר.¹⁴ במילים אחרות, אנחנו שואלות אם הגורמים שעליהם הצביעה התאוריה ההתפתחותית כעומדים מאחורי הפער המגדרי אכן מתפקדים ככאלה מעבר למאפייני הבוחרים והבוחרות, שהתאוריות הסטנדרטיות של הצבעה כוללות בהסבריהן. השלבים הבאים מייצגים את מבחן התאוריה ההתפתחותית, ולכן בהמשך נתייחס למשתנה הדתי כאל חלק מההסבר התרבותי, כפי שרואה אותו התאוריה ההתפתחותית. נבחן בנפרד את ההסבר המבני לפער המגדרי לפי התאוריה ההתפתחותית, בעזרת מאפייני עבודה ומשפחה (מודל IV), ובנפרד את ההסבר התרבותי המיוצג על ידי פמיניזם ועל ידי פוסט-מטריאליזם (ודתיות) (מודל V); לבסוף נבחן את ההסבר המבני והתרבותי במודל הכולל את כל המשתנים (מודל VI).¹⁵ הבדל נוסף באופן שבו אנו בוחנות את התאוריה ההתפתחותית, מעבר

14 ההבדל בין מודלים II ו-III הוא משתנה הדתי, היכול להיחשב הן כמשתנה סוציו-דמוגרפי והן כרכיב בהסבר התרבותי, ולכן אנו מביאות את שני המודלים. אנחנו מתייחסות כמודל הבסיס המודל הכולל מאפיינים סוציו-דמוגרפיים אך לא עמדות מדיניות מאחר שהעמדות הללו אמורות לנבוע מתהליך המודרניזציה החברתית.

15 אמרנו את ששת המודלים גם על אותם $N=736$, ותוצאות האמידה דומות לאלה המדווחות בלוח.

למודל הבסיס שאליה היא מושווית, הוא בבדיקה אם יש השפעה דיפרנציאלית של הגורמים המגלמים את התאוריה ההתפתחותית על גברים ועל נשים, כיוון שהתאוריה ההתפתחותית מתמקדת באופן השפעתם על הצבעת נשים. בדקנו זאת על ידי הוספת אינטראקציות בין הגורמים הללו לבין מגדר.

הפער המגדרי מתקיים גם כאשר מובאים בחשבון מאפיינים סוציו-דמוגרפיים נוספים מעבר למגדר (לוח 6: מודלים II, III, בדומה לתוצאות בלוח 5), וגם כאשר אנו מוסיפים למודל את המדרים להסברים המבניים ולהסברים התרבותיים שבבסיס התאוריה ההתפתחותית (לוח 6: מודלים IV, V, VI). המשתנים המבניים אינם מוסיפים הרבה להסבר ההצבעה מעבר לגורמים הסוציו-דמוגרפיים המקובלים, ומתוכם הגורם היחיד שיש לו השפעה מובהקת הוא אם המצביע/ה עובד/ת בשכר.¹⁶

תוספת אינטראקציות בין מגדר למשתנים המבניים לא הניבה תוצאות מובהקות סטטיסטיות (הן כאשר נכללו כולן יחד והן כל אחת בנפרד), כלומר אין הבדל בין גברים לנשים במידת השפעתם, וליתר דיוק במידת אי-השפעתם של הגורמים המבניים. המשתנים התרבותיים מוסיפים מעט יותר להסבר ההצבעה. מידת השמירה על ערכי הדת והמסורת היא הגורם המרכזי: ככל שהבוחר/ת דתי/ה יותר כך גדלה ההסתברות שיצביעו לגוש הימין; ערכים פוסט-מטריאליסטיים ופמיניזם מצדם תורמים להצבעה בכיוון ההפוך. גם כאן האינטראקציה בין מגדר לערכים אינה מובהקת, אם כי האינטראקציה בין מגדר ופוסט-מטריאליזם מובהקת ברמה של $p=0.10$, ומסמנת שערכים פוסט-מטריאליסטיים משפיעים על גברים להצביע למפלגות שמאל-מרכז אך לא על נשים. כאשר המשתנים המבניים והתרבותיים נכללים יחד (מודל VI), רק לאחרונים תרומה מובהקת להסבר ההצבעה הגושית.

16 כאשר במודל נכלל גם משתנה הדתיות, משתנה העבודה כבר אינו מובהק. בבדיקה עם גורם אינטראקציה בין עבודה ומגדר, גורם האינטראקציה אינו מובהק, כלומר ההשפעה זהה לגברים ולנשים.

לוח 6: רגרסיות לוגיסטיות לניכוי הצבעה למרכז-שמאל מול ימין לבחינת הסברים מבניים ותרבותיים לפער המגדרי

VI	V	IV	III	II	I	
b (s.e)	b (s.e)	b (s.e)	b (s.e)	b (s.e)	b (s.e)	
.42(.18)***	.47(.17)**	.43(.16)**	.50(.16)*	.41(.14)**	.35(.13)*	מגדר (אישה)
						הסברים מבניים
						אוטונומיה
.02(.25)		-.03(.22)				
						ילדים
-.10(.31)		-.15(.27)				
						עבודה בשכר
.34(.23)		.47(.20)***				
						עבודה במגזר הציבורי
.05(.19)		-.18(.16)				
						הסברים תרבותיים
						פמיניזם
.45(.09)*	.43(.09)*					
						פוסט-מטריאליזם
.42(.15)**	.47(.14)*					
						דתיות
-1.17(.13)*	-1.14(.12)*		-1.18(.11)*			
-397.7	-441.8	-503.1	-488.7	-560.5	-653.4	LL
.35	.35	.14	.32	.14	.01	Nagelkerke R ²
736	813	791	877	878	949	N

המשתנה התלוי הוא הצבעה בסקר INES שלאחר בחירות 2013 עבור מפלגות מרכז ושמאל (1) מול מפלגות ימין (0); המפלגות מוגדרות בהערה 7; מגדר: גבר (0), אישה (1). מקדם חיובי משמעו כי נשים מצביעות יותר לשמאל-מרכז; הנתונים מתייחסים לבוחרים יהודים.

מודל I כולל רק מגדר.

מודל II כולל מגדר, וכן גיל, צפיפות דיור, מוצא מזרחי, עולה מברית המועצות לשעבר והשכלה (שאינם מובאים כאן לצורך פשטות ההצגה והפרשנות).

מודל III כולל בנוסף למגדר, גיל, צפיפות דיור, מוצא מזרחי, עולה מברית המועצות לשעבר והשכלה גם דתיות.

מודל IV זהה למודל II בתוספת המשתנים המייצגים את ההסבר המבני.

מודל V זהה למודל II בתוספת המשתנים המייצגים את ההסבר התרבותי.

מודל VI זהה למודל II בתוספת המשתנים המייצגים את ההסברים המבני והתרבותי גם יחד.

רמת מובהקות: * $p \leq .001$; ** $p \leq .01$; *** $p \leq .05$

התאוריה ההתפתחותית תורמת, אם כן, להסבר הפער המגדרי דרך המשתנים התרבותיים שאליהם היא מסבה את תשומת לבנו. גם פמיניזם וגם פוסט-מטריאליזם אכן משפיעים על הצבעה. יתר על כן, בנייתוח נפרד בקרב נשים ובקרב גברים של מודל VI (אינו מובא כאן) נראה כי פמיניסטים – נשים וגברים כאחד – מצביעים יותר למפלגות שמאל-מרכז, אך ההשפעה בקרב נשים חזקה יותר ומובהקת ($p=.004$) לעומת גברים ($p=.08$). פוסט-מטריאליזם מחזק את הנטייה להצביע לשמאל-מרכז רק בקרב גברים ולא בקרב נשים. לעומת זאת, הגורמים המבניים שאמורים היו על פי התאוריה ההתפתחותית להניע את הפער המגדרי ולעמוד מאחוריו אינם פועלים, ולכן אינם מסבירים את ההבדל בהצבעה בין נשים לגברים כיום.

אולם, לוח 6 מלמד שלמגדר יש עדיין השפעה מובהקת על ההצבעה, גם כאשר אנחנו מביאים בחשבון את כל ההסברים הנובעים מהמודל הסטנדרטי של הצבעה ומהתאוריה ההתפתחותית. משמעות הדבר היא כי יש גורם נוסף, מעבר לכל הגורמים שבחנו, הגורם לנטייה גדולה יותר של נשים להצביע לגוש השמאל-מרכז לעומת גברים.

הנסיבות שעל רקען התקיימו בחירות 2013, וכן גישתנו, הקוראת לחבר בין ייצוג כרעיונות לבין ייצוג כנוכחות בחקר הפער המגדרי בהצבעה, מובילות אותנו לבחון העדפה לייצוג קיבוצי נשי כגורם נוסף להסבר הפער המגדרי בהצבעה. בבחירות אלה עמדו שלוש נשים בראש מפלגות בשמאל ובמרכז: שלי יחימוביץ' בראשות העבודה, זהבה גלאון בראשות מרצ, וציפי לבני בראשות התנועה. הן ניצבו מול מנהיגי מפלגות שכולם גברים במפלגות הימין והדתיים. יתר על כן, ברשימות מפלגות השמאל-מרכז מוקמו יותר נשים במקומות ראליים מאשר במפלגות הימין: מתוך 27 הנשים שנבחרו לכנסת, 10 הן מהימין ו-17 מגוש השמאל-מרכז.¹⁷

17 מקור: אתר האינטרנט של הכנסת.

לוח 7: רגרסיות לוגיסטיות לניבוי הצבעה למרכז-שמאל מול ימין לבחינת הסבר הייצוג בנוכחות לפער המגדרי

IV	III	II	I	
b (s.e.)	b (s.e.)	b (s.e.)	b (s.e.)	
.31(.32)	.50(.30)	.59(.20)**	.63 (.19)*	מגדר (אישה)
.34(.16)***	.33(.15)***	.35(.11)*		פמיניזם
.20(.24)	.23(.24)	.37(.17)***		פוסט-מטריאליזם
1.15 (.62)^	2.03(.46)*			העדפה לייצוג נשים בפוליטיקה
1.66(.90)^				אינטראקציה מגדר והעדפה לייצוג נשים בפוליטיקה
-156.2	-158.0	-325.0	-351.28	LL
.56	.55	.50	.49	Nagelkerke R ²
370	370	713	755	N

המשתנה התלוי הוא הצבעה בסקר INES שלאחר הבחירות עבור מפלגות מרכז ושמאל (1) מול מפלגות ימין (0); המפלגות מוגדרות בהטרה 7; מגדר: גבר (0), אישה (1). מקדם חיובי משמעו כי נשים מצביעות יותר לשמאל-מרכז.

כל המודלים כוללים מלבד מגדר גם את המשתנים גיל, צפיפות דיוך, מוצא מזרחי, עולה מברית המועצות לשעבר, השכלה, דתיות ומשתני מדיניות (מדינה פלסטית, סוציאליזם-קפיטליזם, דת-מדינה) שאינם מוצגים כאן לצורך פשטות ההצגה והפרשנות; הנתונים מתייחסים לבוחרים יהודים.

מודל I זהה למודל הראשון בלוח 5

מודל II כולל בנוסף למודל I גם את משתני ההסבר התרבותי.

מודל III כולל בנוסף למודל II גם ההעדפה לייצוג נשים בפוליטיקה.

מודל IV כולל בנוסף למודל III גם גורם אינטראקציה בין מגדר והעדפה לייצוג נשים בפוליטיקה.

רמת מובהקות: * p<.001 ** p<.01 *** p<.05 ^ p<.07

האומנם ההעדפה כזו לייצוג נשים בפוליטיקה יכולה להסביר את הפער המגדרי שנתר? לוח 7 בוחן זאת בעזרת שאלה שנשאלה בסקר טרום-הבחירות: "בהנחה ששני מועמדים מוכשרים ומתאימים באותה המידה הם מועמדים לתפקיד פוליטי בכיר, האחד גבר והשנייה אישה, למי תיטה יותר להצביע?". התשובות כללו את

האפשרויות: גבר, אישה, אין הכרל. לצורך הניתוח הבחנו בין מי שהשיבו "אישה" לעומת היתר. 23% מהנשים ענו תשובה זו, ו-11% מהגברים.¹⁸

בחנו את יכולת ההסבר של העדפה לייצוג נשים בפוליטיקה מעבר למודל הסטנדרטי של ההצבעה הכולל משתנים סוציו-דמוגרפיים ועמדות מדיניות (מודל I בלוח 7, זהה למודל I בלוח 5) ומודל הכולל את המשתנים הסוציו-דמוגרפיים ועמדות מדיניות וכן את המשתנים התרבותיים שנמצאו מובהקים במסגרת בחינת התאוריה ההתפתחותית (מודל II). המקדמים הרלוונטיים לדיוננו ממודלים אלה מופיעים בשני הטורים הראשונים בלוח 7, כמודל I וכמודל II. מודל III מוסיף את משתנה ההעדפה לייצוג נשים בפוליטיקה. אנו רואים שמשנתה זה משפר את המודל, ומובהק סטטיסטית מעבר לפמיניזם. משנתה הערכים הפוסט-מטריאליסטיים אינו מובהק, וחשוב מכך – מקדם המגדר הופך ללא מובהק. כמו בכל ניתוחינו הקודמים, גם כאן בחנו אם יש הבדל בהשפעה של משנתה זה בין נשים לגברים, בעזרת גורם אינטראקציה. מודל זה מוצג בטור IV, ואכן נמצא כי המשתנה המייצג את שיקול הנוכחות בייצוג פועל הרבה יותר חזק בקרב נשים (האינטראקציה מובהקת ב- $p=0.07$).¹⁹ כלומר לא רק שיש יותר נשים מגברים (בערך כפול) שחשוב להן ייצוג נשי בפוליטיקה, אלא שלהעדפה זו השפעה חזקה יותר על הצבעתן מאשר על גברים.

כאשר אומדים את מודל III בנפרד על גברים ועל נשים, נמצא כי ההסתברות להצביע למפלגת שמאל-מרכז של אישה המעדיפה אישה לתפקיד פוליטי בכיר היא 0.93 (לעומת 0.43 בקרב יתר הנשים); גבר המעדיף אישה לתפקיד פוליטי בכיר יצביע למפלגת שמאל-מרכז בהסתברות של שני שלישים (לעומת 0.35 בקרב יתר הגברים).²⁰ כאשר משנתה זה נכלל במודל, בקרב כל אחד מהמינים

18 מעניין לציין כי הנשים לא רק השיבו יותר "אישה", אלא בחרו גם יותר מגברים את התשובה "גבר" (27% לעומת 22%). 64% מהגברים אמרו שאין הבדל בין המינים, לעומת 47% מהנשים.

19 מתקבלות תוצאות דומות כאשר נכללים בניתוח גם משתני ההסבר המבני (נוסף על משתני ההסבר התרבותי), וגם כאשר 4 המודלים נאמדים על אותם $N=370$. מספר המקרים במודל זה קטן בהרבה כיוון שרק חצי מהמדרגם נשאל את שאלת ההעדפה לייצוג נשים בפוליטיקה.

20 המקדם במשוואת הנשים מובהק $p < .001$, ואילו המקדם במשוואת הגברים מובהק ברמת $p = .064$. גם כאן חישוב ההסתברויות נעשה בהנחה ששאר המשתנים הם בממוצע ובמשתני הדמה – ילידי ישראל ואשכנזים.

בנפרד, פמיניזם כבר אינו מובהק. ניתן אפוא לומר כי בקרב גברים ונשים כאחד, ובייחוד בקרב נשים, ההשפעה של פמיניזם התנקזה דרך העדפה לייצוג נשים בפוליטיקה. עם זאת, גודל המדגם שעליו מתבססים הניתוחים הללו קטן יחסית (370 בסה"כ, 176 נשים ו-194 גברים), ולכן יש להתייחס לתוצאות בהירות. כיצד ניתן לאשש ולתקף את הממצא בדבר חשיבות השיקול של ייצוג נשים בפוליטיקה בהצבעה? אם אמנם גורם זה היה משמעותי בבחירות 2013, ניתן לצפות כי הוא היה רלוונטי גם בבחירות לכנסת ה-18, כאשר ציפי לבני בראשות קדימה התחרתה בבנימין נתניהו בראש הליכוד על ראשות הממשלה בבחירות שהיו אישיות מאוד ואופיינו בתחרות מגדרית מפורשת. זאת אכן התוצאה שקיבלנו כאשר ערכנו ניתוח דומה לזה המוצג בלוח 7 לניתוח ההצבעה לקדימה בראשות לבני ב-2009, על סמך השאלה בדבר ההצבעה ב-2009, בסקר טרום-בחירות 2013. משתנה ההעדפה לייצוג נשים בפוליטיקה מובהק סטטיסטית ומקדם המגדר מאבד את מובהקותו. העדפה לייצוג נשים הייתה גורם בהצבעה לקדימה, מעבר לגורמים סוציו-דמוגרפיים ועמדות מדיניות (מודל ההצבעה הסטנדרטי). מעניין לציין כי גורם זה מילא כאן תפקיד, אך לא ערכים פמיניסטיים או פוסט-מטריאליסטיים שלא היו מובהקים סטטיסטית, וכן כי משקלו של גורם זה בהצבעה היה דומה בקרב גברים ונשים.

1. סיכום ומסקנות

האומנם היה פער מגדרי בהצבעה בבחירות 2013, בדומה לזה המוכר בדמוקרטיות בתריתעשייתיות אחרות, או שלא היה? מסענו לנבכי הפער המגדרי תיעד הבדל ברור בין נשים וגברים בדפוס הצבעתם בבחירות לכנסת ה-19. בקרב הבוחרים היהודים, שבהם התמקד מחקרנו, נשים הצביעו פחות לימין מגברים בפער של 9 נקודות אחוז. גם בקרב הבוחרים הערבים, נמצא כי נשים הצביעו יותר לבל"ד מאשר לחד"ש ולרע"מ, אם כי ההבדל אינו מובהק. ההסבר לכך הוא מועמדותה של אישה, ח"כ חנין זועבי, במקום ראלי ברשימה, כפי שהיה ב-2009 (ראו שחאדה, בקובץ זה; גדליה, הרצוג ושמיר, 2010).

אך האם הפער המגדרי שמצאנו דומה לפער המגדרי המודרני המוכר לנו מהתאוריה ההתפתחותית? תשובתנו על כך חיובית בעיקרה. ראשית ניתן לזהות מגמה של שינוי על פני זמן בכיוון של הפער המגדרי המודרני. שינוי זה

התרחש באמצע שנות התשעים של המאה הקודמת, סמוך למועד שבו חל שינוי במדינות אירופיות שונות, ובעקבות חלחול רעיונותיה של התנועה הפמיניסטית לזירה הציבורית ולפוליטיקה המקומית והתעצמות החקיקה והמיסוד של הרעיונות הללו. הפערים המגדריים קטנים אמנם (וברוב השנים אינם מובהקים סטטיסטית; ראו לוח 1), אך הדפוס ברור ותואם את הנסיבות ההיסטוריות והחברתיות. בהצבעה בבחירות 2013 ניכר פער מגדרי מודרני לא זניח בגודלו, והוא נותר בעינו גם במסגרת המודל הסטנדרטי של ההצבעה בישראל, כלומר אחרי שמובאים בחשבון כל הגורמים הידועים כמשפיעים על הצבעה בישראל, כולל המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים, העמדות בנושאי מחלוקת, ואפילו הערכת תפקודם של המועמדים העיקריים (לוח 5). המחקר הבינלאומי מייחס את הפער המגדרי בהצבעה במידה רבה לנושאים כלכליים-חברתיים, המהווים את ממד המחלוקת המרכזי ברוב המדינות, ועמדותיהם של נשים וגברים בו אמורות לנבוע ממוקומם השונה והמשתנה בכלכלה הפוליטית. מצאנו כי כמו במרבית מדינות העולם, נשים ממוקמות שמאלה יותר מגברים ותומכות יותר מהם במדיניות רווחה ובמעורבות המדינה בכלכלה ובחברה (לוחות 2 ו-4). יתר על כן, יש סימנים המעידים על כך שנושא זה משפיע יותר על הצבעתן מאשר על ההצבעה של גברים, אם כי הבדלים אלה אינם מובהקים. אולם ממד זה איננו הממד המרכזי בפוליטיקה האלקטורלית בישראל, גם לא בבחירות 2013.

בתחום המדיני-ביטחוני, המגדיר את השסע העיקרי בפוליטיקה, הנשים ממוקמות ימינה יותר מהגברים (לוחות 2 ו-3), ונושא זה משפיע חזק יותר על הצבעתן מאשר הנושא הכלכלי-חברתי (ובדומה להשפעתו על גברים). ההשפעות הללו מבטלות אפוא זו את זו במידה כזו או אחרת, וגם אחרי שהן מובאות בחשבון, נותר בעינו הפער המגדרי בהצבעה. רק כאשר הוספנו להסבר ההצבעה את הזהות הפמיניסטית ובייחוד את ההעדפה לייצוג קבוצתי מגדרי, הצלחנו לאייד את מקדם המגדר בניתוח הרב-משתני של ההצבעה (לוח 7). אפשר, אם כן, לייחס לפחות חלק מההצבעה הרבה יותר של נשים לעומת גברים למפלגות שמאל-מרכז לכך שחשובה להן נוכחותן של נשים בפוליטיקה. אנו מסבירות אפוא את הפער המגדרי בהצבעה בבחירות 2013 באמצעות הסבר המשלב בין ייצוג כרעיונות לבין ייצוג כנוכחות.

אנו חייבות לסייג את ממצאינו, כיוון שחלקם מתבססים על מספר קטן של מקרים, ולא כל התוצאות מובהקות ועקיבות. עם זאת המכלול של תוצאות

ניתוח בחירות 2013 ובחירות 2009 מעיד על התועלת הטמונה בניתוח הפער המגדרי בהצבעה בעזרת מושגים המשלבים בין ייצוג כרעיונות לבין ייצוג כנוכחות. בהצבעה לקדימה ב־2009 מילא תפקיד הגורם של ייצוג כנוכחות, אך נעדרו ממנה ערכים פמיניסטיים או פוסט־מטריאליסטיים. אולם בהצבעה למפלגות שמאל־מרכז לעומת ימין בבחירות 2009, ערכים פמיניסטיים ופוסט־מטריאליסטים אכן היו משמעותיים ומובהקים נוסף על ההעדפה לייצוג נשי בפוליטיקה, בדומה לבחירות 2013. כלומר, לפער המגדרי בהצבעה לגוש השמאל־מרכז על פני הימין בשתי מערכות הבחירות האחרונות היה גם פן של העדפה לייצוג נשים וגם בסיס אידאולוגי של רעיונות פמיניסטיים. לעומת זאת, ההצבעה הגדולה יותר של נשים עבור קדימה כשבראשה עמדה לבני הייתה ככל הנראה מעוגנת בפוליטיקה של נוכחות ולא בפוליטיקה של רעיונות פמיניסטיים או פוסט־מטריאליסטיים. ואכן לבני אינה נתפסת כפמיניסטית, ואף לא נתפסה כזו בבחירות 2009 או 2013.

תוצאות אלה מתקפות את גישתנו הקוראת לחקור את הפער המגדרי בהצבעה בזמנית בעזרת המושגים של ייצוג כרעיונות וייצוג כנוכחות, ולכן לשלב את חקר ההצבעה לנשים מועמדות כחלק מחקר הפער המגדרי בהצבעה. שניהם חלק מאותה תופעה ומאותם תהליכים, בוודאי מתוך זווית הראייה של התנועה הפמיניסטית וחקר השפעתה. התנועה הפמיניסטית בפעילותה וברעיונותיה כורכת יחד "פוליטיקה של רעיונות", כלומר ייצוג והצבעה על פי הנושאים שהיא מקדמת, ו"פוליטיקה של נוכחות", במובן הסמלי והממשי של ייצוג קבוצתי־נשי, עידודו וטיפוחו. בבחירות 2013 נבע הפער המגדרי בהצבעה בחלקו לפחות מכך שהיו מועמדות נשים, ובצד ה"נכון" של המפה במובן זה שהייתה התאמה בין פן הרעיונות שמפלגות בשמאל ובמרכז ייצגו, לבין פן הנוכחות, כלומר הימצאותן של מועמדות נשים בצד הזה של המפה הפוליטית.

גישה מרחיבה זו תורמת לתובנה עמוקה וכוללת יותר של הפער המגדרי בהצבעה. תובנה תאורטית נוספת הנובעת ממחקרנו נוגעת לתהליכים העומדים מאחורי היווצרות הפער המגדרי המודרני, ובכך היא מעמיקה ומפרטת את התאוריה ההתפתחותית של הפער המגדרי. המשתנים התרבותיים שבהם עוסקת התיאוריה אכן משפיעים על הצבעה בישראל: בראש ובראשונה שמירה על המסורת הדתית, אך גם פמיניזם ופוסט־מטריאליזם. לעומת זאת, הגורמים המבניים שאמורים היו על פי התאוריה ההתפתחותית להניע את הפער המגדרי

ולעמוד מאחוריו אינם מסבירים את ההכרל בהצבעה בין נשים לגברים כיום. בעת בחירות 2013, כאשר כבר קיים פער מגדרי מודרני, הגורמים המבניים כמו השתתפות בשוק העבודה או המצב המשפחתי אינם פועלים עוד. אולם ממצא זה אינו מלמד מאומה על העבר ולא על הגורמים מאחורי התהליכים הדינמיים שהביאו ליצירת הפער המגדרי המודרני. ניתן לשער כי בתקופה שבה הפער המגדרי היה מסורתי או כאשר לא היו הבדלים מגדריים בהצבעה, מאפיינים מבניים אלה של בוחרים היו רלוונטיים; אחרי שהם הביאו לשינוי התרבותי והערכים הפמיניסטיים כבר חלחלו בחברה, מאפייניהם הסוציולוגיים והכלכליים של הבוחרים יכולים אכן לאבד מעוצמתם. על כך מעיד גם מחקר דומה שבוצע במדינות אירופה. על פי אותו היגיון, גם חוסר המובהקות של האינטראקציות עם מגדר אינו סותר את התאוריה ההתפתחותית, ופמיניזם בהקשר הרעיוני ובהקשר הייצוג הנשי עשוי להיות רלוונטי בקרב נשים וכן בקרב גברים.

התאוריה ההתפתחותית מקבלת גם תמיכה בנתונים שלנו בהקשר הדורי. אנו מוצאות כי בקרב נשים, צעירות מצביעות יותר לשמאל ולמרכז, בעוד שבקרב גברים אין הבדלים על פי גיל. תוצאה זו מתקבלת במודל הסטנדרטי (לוח 5: מודל I) כאשר הוא נאמד בנפרד על גברים ועל נשים. כאשר מוסיפים לניתוח את משתני ההסבר של התאוריה ההתפתחותית לפער המגדרי, השפעת הגיל גם בקרב נשים נעלמת, ואחראים לכך הן הפמיניזם והן המשתנים המבניים (בייחוד עבודה במגזר הציבורי וילדים). דפוס זה תואם את הפרשנות של השפעה דורית ברוח התאוריה ההתפתחותית, שכבר קיבלה תמיכה במחקר קודם בישראל (Harsgor, 2011). במחקר זה נמצאו הבדלים בין-דוריים בין גברים לנשים, המלמדים על התפתחותו של פער מגדרי מודרני בדורות הצעירים כפי שהתאוריה ההתפתחותית מנבאת.

אין צורך להרחיב בדבר חשיבותו של המגדר כקטגוריה מרכזית בהבניית החיים החברתיים, וכך גם לגבי מגדר ומגדור בפוליטיקה. אולם אלה נחקרו הרבה פחות בישראל, והפער המגדרי בהצבעה נותר מתחת לרדאר המחקרי וסמוי מן העין, בניגוד לעניין הרב בו בעולם, מהבחינות האקדמית, הפוליטית והתקשורתית. בארצות הברית פער זה משמש כלי משחק פוליטי בידי מנהלי מסעות התעמולה. פער זה גם נידון במערכת הבחירות, כפי שעולה למשל מהמושגים "אימהות הכדורגל" (soccer moms) בבחירות 1996 או "אימהות הביטחון" (security moms) בבחירות 2004. היווצרות פער מגדרי כזה בהצבעה,

והמודעות לו כפי שהחלה לתת את אותותיה בישראל בבחירות 2009 מגדילות את העניין שמגלה התקשורת בנושאים מגדריים ועוזרות להעלותם לדיון ציבורי בתקופת מערכת הבחירות, שהיא התקופה האינטנסיבית ביותר בקשר בין הציבור לנבחרי. יש בכך כדי להעלות על סדר היום את נושאי מעמד הנשים וקידומן, וכן להמריץ מפלגות לשלב נשים ברשימותיהן ובמינויים במגזר הממשלתי והציבורי בהמשך. הגדלת הייצוג הנשי במוסדות פוליטיים וציבוריים מביאה בתורה להעצמה נשית ומעודדת מעורבות פוליטית רבה יותר מצד נשים (Barnes and Burchard, 2013). הפער המגדרי בהצבעה מסב, אם כן, את תשומת הלב לנשים כקבוצה בעלת העדפות מוגדרות, ועשוי להעצים את התחרות המפלגתית על קולותיהן, הן בממד של פוליטיקה של רעיונות והן בממד הפוליטיקה של נוכחות.

מקורות

- גדליה, עינת, חנה הרצוג, ומיכל שמיר, 2010. "ציפיית הבחירות? הממד המגדרי בבחירות 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2009*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 231–265.
- רימלט, נויה, 2010. *הפמיניזם המשפטי מתאוריה למעשה: המאבק לשוויון בין המינים בישראל ובארה"ב*, חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור.
- Barnes, Tiffany D., and Stephanie M. Burchard, 2013. "'Engendering' Politics: The Impact of Descriptive Representation on Women's Political Engagement in Sub-Saharan Africa," *Comparative Political Studies* 46: 767–790.
- Carroll, Susan J., 1988. "Women's Autonomy and the Gender Gap," in: C. M. Muller (ed.), *The Politics of the Gender Gap: The Social Construction of Political Influence*, Newbury Park, CA: Sage, pp. 236–257.
- Conover Johnston, Pamela, 1988. "Feminists and the Gender Gap," *Journal of Politics* 50(4): 985–1010.
- Conover Johnston, Pamela, and Virginia Sapiro, 1993. "Gender, Feminist Consciousness and War," *American Journal of Political Science* 37 (4): 1079–1099.

- Dalton, Russell J., 2013. *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*, Washington: Congressional Quarterly Press (6th edition).
- De Vaus, David, and Ian McAllister, 1989. "The Changing Politics of Women: Gender and Political Alignment in 11 Nations," *European Journal of Political Research* 17 (3): 241–262.
- Dolan, Kathleen, 2008. "Is There a Gender Affinity Effect in American Politics? Information, Affect, and Candidate Sex in U. S. House Elections," *Political Research Quarterly* 61: 79–89.
- Edlund, Lena, and Rohini Pande, 2002. "Why Have Women Become Left-Wing? The Political Gender Gap and the Decline in Marriage," *The Quarterly Journal of Economics* 117 (3): 917–961.
- Emmenegger, Patrick, and Philip Manow, 2014. "Religion and the Gender Vote Gap: Women's Changed Political Preferences from the 1970's to 2010," *Politics and Society* 42 (2): 166–193.
- Erie, Steven, and Martin Rein, 1988. "Women and the Welfare State," in: C. M. Muller (ed.), *The Politics of the Gender Gap: The Social Construction of Political Influence*, Newbury Park, CA: Sage: pp. 173–191.
- Finseraas, Henning, Niklas Jakobsson, and Andreas Kotsadam, 2012. "The Gender Gap in Political Preferences: An Empirical Test of a Political Economy Explanation," *Social Politics* 1 (2): 219–242.
- Fulenwider, Claire K., 1980. "Feminism in American Politics: A Study of Ideological Influence," New York: Praeger.
- Giger, Nathalie, 2009. "Towards a Modern Gender Gap in Europe?" *The Social Science Journal* 46 (3): 474–492.
- Harsgor, Liran, 2011. "Political Generations in Israel — An Age, Period and Cohort Analysis," M.A. thesis, The Hebrew University of Jerusalem.
- Hayes, Bernadette C., 1997. "Gender, Feminism and Electoral Behaviour in Britain," *Electoral Studies* 16 (2): 203–216.
- Howell, Susan E., and Christine L. Day, 2000. "Complexities of the Gender Gap," *Journal of Politics* 62: 858–874.

- Huddy, Leonie, and Erin Cassese, 2011. "On the Complex and Varied Political Effects of Gender," in: R. Y. Shapiro and L. Jacobs (eds.), *Oxford Handbook of American Public Opinion and the Media*, New York: Oxford University Press, pp. 471–487.
- Inglehart, Ronald, and Pippa Norris, 2000. "The Development Theory of the Gender Gap: Women's and Men's Voting Behavior in Global Perspective," *International Political Science Review* 21 (4): 441–463.
- , 2003. *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Iversen, Torben, and Frances Rosenbluth, 2006. "The Political Economy of Gender: Explaining Cross-National Variation in the Gender Division of Labor and the Gender Voting Gap," *American Journal of Political Science* 50 (1): 1–19.
- Klein, Ethel, 1984. *Gender Politics: From Consciousness to Mass Politics*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Manza, Jeff, and Clem Brooks, 1998. "The Gender Gap in U.S. Presidential Elections: When? Why? Implications," *American Journal of Sociology*: 103 (5): 1235–1266.
- Phillips, Anne, 1995. *The Politics of Presence*, Oxford: Clarendon Press.
- Pitkin, Hanna F., 1967. *The Concept of Representation*, Berkeley: University of California Press.
- Shamir, Michal, and Asher Arian, 1999. "Collective Identity and Electoral Competition in Israel," *The American Political Science Review* 93 (2): 265–277.
- Studlar, Donley, Ian McAllister, and Bernadette Hayes, 1998. "Explaining the Gender Gap in Voting: A Cross-National Analysis," *Social Science Quarterly* 79 (4): 779–798.
- Tessler, Mark, Jodi Nachtwey, and Audra Grant, 1999. "Further Tests of the Women and Peace Hypothesis: Evidence from Cross-National Survey Research in the Middle East," *International Studies Quarterly* 43: 519–531.

Whitaker, Lois D., (ed.), 2008. *Voting the Gender Gap*, Urbana: University of Illinois Press.

Wilcox, Clyde, Lara Hewitt, and Dee Allsop, 1996. "The Gender Gap in Attitudes Toward the Gulf War: A Cross-National Perspective," *Journal of Peace Research* 33: 67–82.

Yishai, Yael, 1995. "Equal but Different? The Gender Gap in Israel's 1992 Elections," in: Asher Arian and Michal Shamir (eds.), *The Elections in Israel 1992*, Albany: State University of New York Press: pp. 103–120.